

Leksykon wiedzy politologicznej

Leksykon wiedzy politologicznej

Redakcja naukowa
Joanna Marszałek-Kawa
Danuta Plecka

RECENZENCI

prof. zw. dr hab. Marek Chmaj
dr hab. Tadeusz Dmochowski, prof. UG

REDAKTOR PROWADZĄCY

Paweł Jaroniak

REDAKTOR TECHNICZNY

Ryszard Kurasz

KOREKTA

Zespół

PROJEKT OKŁADKI

Kamil Majewski

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek

Wszystkie prawa zastrzeżone. Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Żadna jej część nie może być reprodukowana jakimkolwiek sposobem – mechanicznie, elektronicznie, drogą fotokopii itp. – bez pisemnego zezwolenia wydawcy. Jeśli cytujesz fragmenty tej książki, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło

Toruń 2018

ISBN 978-83-66220-26-3

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 56 648 50 70; e-mail: marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń
tel. 56 664 22 35, 56 660 81 60, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl
Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87–148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Od redaktorów

Leksykon wiedzy politologicznej powstał jako efekt pracy zespołu uczonych zaangażowanych w realizację projektu badawczego pt. *Podstawowe kategorie politologiczne* realizowanego przy wsparciu Fundacji Wspierania Współpracy Międzynarodowej im. Profesora Czesława Mojsiewicza. Wśród autorów haseł znaleźli się naukowcy reprezentujący różne ośrodki akademickie w Polsce, m.in.: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Zielonogórski, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Uniwersytet Rzeszowski, Szkołę Wyższą Psychologii Społecznej Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie, Wyższą Szkołę Policji w Szczytnie oraz Wyższą Szkołę Bankową w Poznaniu, Wydział Zamiejscowy w Chorzowie, którzy specjalizują się w problematyce politologicznej, jak również stosunkach międzynarodowych, prawie, bezpieczeństwie oraz historii.

Zamieszczone w *Leksykonie* hasła ułożone zostały w sposób alfabetyczny. Przybliżają one Czytelnikowi wiedzę dotyczącą zagadnień z obszaru nauk o polityce i nauk pokrewnych. Z uwagi na ogromne bogactwo i szeroki zakres problematyki redaktorzy zmuszeni byli dokonać ich arbitralnej selekcji. Zaprezentowano najważniejsze pojęcia i koncepcje z zakresu systemów politycznych, teorii polityki, teorii państwa i prawa, instytucji władzy politycznej, partii i systemów partyjnych, myśli i doktryn politycznych, prawa konstytucyjnego, stosunków międzynarodowych oraz bezpieczeństwa.

Leksykon wiedzy politycznej przygotowany został z myślą o Czytelniku zainteresowanym polityką. Zamierzeniem redaktorów było zebranie w jednym tomie pewnego zasobu wiadomości, które umożliwią nie tylko specjalistom, ale także uczniom, studentom, w szczególności kierunków społecznych, prawnych i humanistycznych, dziennikarzom oraz komentatorom dokonywanie ocen i analiz otaczającej nas rzeczywistości.

Joanna Marszałek-Kawa
Danuta Plecka

**Leksykon
wiedzy
politologicznej**

A

Abdykacja (łac. *abdicatio* – zrzeczenie się) – zrzeczenie się władzy i przysługujących z tego tytułu praw przez panujących (król, cesarz, sułtan, książę). Abdykacja może być zupełnie dobrowolna, wynikająca wyłącznie z woli panującego (w Polsce taką abdykacją była abdykacja króla Jana II Kazimierza 16 września 1668 r.) lub też wymuszona okolicznościami politycznymi, w których abdykacja panującego pozostaje jedynym dobrym wyjściem. Do takich należą np.: abdykacja ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego 25 listopada 1795 r. po przegranej powstania kościuszkowskiego i przymusowym opuszczeniu Warszawy z polecenia Katarzyny II; abdykacja cara Mikołaja II 16 marca 1917 r. w trakcie rewolucji lutowej; abdykacja cesarza niemieckiego i króla pruskiego Wilhelma II 28 listopada 1918 r. w wyniku przegranej wojny i przemian wewnętrznych w Niemczech. Abdykacja może być bezwarunkowa (jak te wymienione wyżej) lub warunkowa, np. zrzeczenie się władzy na rzecz następcy – np. zrzeczenie się tronu Francji przez Napoleona I na rzecz syna, króla Rzymu, czy abdykacja Juana Carlosa I króla Hiszpanii na rzecz syna Filipa w 2014 r.

Terminu abdykacja bardzo często nadużywa się w dyskursie publicznym do silnego zaakcentowania ustępowania polityków lub biznesmenów z zajmowanych funkcji lub prezentowanych stanowisk.
[A. Indraszczyk]

J. Bartoszewicz, *Podręczny słownik polityczny. Do użytku posłów, urzędników państwowych, członków ciał samorządowych i wyborców*, Warszawa 1923; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004.

Abolicja (łac. *abolitio* – usunięcie, obrócenie wniwecz, obalenie, unieważnienie, odpuszczenie grzechów, rehabilitacja; ~ *criminis* – umorzenie procesu; ~ *infamiae* – przywrócenie czci; ~ *sententiae* – uchylenie wyroku) – oznacza darowanie określonego rodzaju przestępstw, czynów zagrożonych określonymi karami popełnionymi przed konkret-

nie oznaczoną datą. W klasycznej formie abolicja oznacza darowanie i puszczenie w niepamięć. Abolicja w węższej postaci to zakaz wszczęcia postępowań karnych oraz obowiązek umorzenia postępowań już wszczętych z uwagi na uchylenie karalności czynów. Abolicja węższa nie prowadzi do zatarcia skazania. Abolicja przybiera postać aktu normatywnego o charakterze ustawy. Z reguły abolicja łączona jest z amnestią, np. ustawa o amnestii z 18 lipca 1974 r. czy też z 21 lipca 1983 r., rzadziej natomiast występuje w formie odrębnego aktu, np. ta, która dotyczyła głównie czynów popełnionych z powodów politycznych, związanych z organizowaniem i uczestnictwem w strajkach bądź też innego rodzaju akcjach protestacyjnych. Próbę przeprowadzenia abolicji podatkowej podjęto na mocy ustawy z 26 września 2002 r. o jednorazowym opodatkowaniu nieujawnionego dochodu oraz o zmianie ustawy Ordynacja podatkowa i ustawy Kodeks karny skarbowy. Ustawa miała na celu uchylenie karalności przestępstw skarbowych lub wykroczeń, w efekcie których Skarb Państwa narażony został na szkodę w postaci uszczuplenia podatku dochodowego od osób fizycznych. W myśl uchylonych przepisów osoby fizyczne decydujące się ujawnić posiadany majątek, który nie ma pokrycia w ujawnionych źródłach dochodu lub pochodzi ze źródeł nieujawnionych, składając deklarację podatkową w terminie do 31 grudnia 2002 r., zostaną objęte 12-procentowym podatkiem dochodowym. Ponadto, jak już wskazano, osoby te miały być zwolnione z odpowiedzialności karnej i skarbowej ponoszonej z tytułu narażania Skarbu Państwa na straty. Wejście w życie powyższej ustawy abolicyjnej uniemożliwił wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 listopada 2011 r. (K 41/02, OTK-A 2002, nr 6, poz. 83). [J. Marszałek-Kawa]

Dekret z 12 grudnia 1981 r. o przebaczeniu i puszczeniu w niepamięć przestępstw i wykroczeń, Dz.U. 1981, nr 29, poz. 158, www.isap.sejm.gov.pl; P. Kardas, J. Giezek, *Konstytucyjne podstawy prezydenckiego prawa łaski a możliwość stosowania tzw. abolicji indywidualnej*, „Palestra” 2016, nr 1-2; L. Wilk, *Amnestia i generalna abolicja. Historia i współczesność*, [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Ciągwie w 70-lecie urodzin*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, Katowice-Kraków 2009; ustawa o amnestii z 18.07.1974 r., Dz.U. 1974, nr 27, poz. 159,

www.infor.pl; ustawa o amnestii z dnia 21.07.1983 r., Dz.U. 1983, nr 39, poz. 177; ustawa z 26 września 2002 r. o jednorazowym opodatkowaniu nieujawnionego dochodu oraz o zmianie ustawy Ordynacja podatkowa i ustawy Kodeks karny skarbowy, www.orka.sejm.gov.pl/proc4nsf/ustawy/847_u.htm; www.dictionarycambridge.org; www.prawo.money.pl; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 listopada 2011 r., K 41/02, OTK-A 2002, nr 6, poz. 83, M.P. 2002, nr 56, poz. 763.

Absolutyzm (łac. *absolutus* – wolny od więzów, nieskrępowany, zupełny, całkowity) – odwołująca się do spuścizny starożytności i średniowiecza koncepcja państwa oparta na zasadzie nieograniczonej i niepodzielnej władzy sprawowanej przez osobę lub organ niepodlegający jakiegokolwiek kontroli. Zgodnie z powyższą koncepcją władza decyduje o całokształcie praw i funkcjonowania państwa. Najczęściej absolutyzm utożsamiany jest z monarchiczną formą rządów, która pojawiła się w Europie w XVI w., a której prekursorami i propagatorami byli Nicolo Machiavelli oraz francuski prawnik Jean Bodin. Zgodnie z formułowanymi przez nich poglądami absolutyzm opierał się na idei suwerenności monarchy, wyrażającej się w pełnej koncentracji władzy, nieograniczonej działalności prawodawczej oraz ograniczeniu wpływów takich grup społecznych, jak: szlachta, arystokracja czy też aspirująca do rozszerzenia swoich wpływów burżuazja. W pełni koncepcja ta urzeczywistniona została w XVII w. za sprawą Ludwika XIV oraz króla Anglii Jakuba I. Do jej cech zaliczyć należy centralizm władzy, biurokratyzm, rozbudowaną kontrolę policji nad poddanymi, woluntaryzm i etatyzm gospodarczy, militarizm oraz ekspansjonizm. Wraz z upływem czasu koncepcja ta ewoluowała w kierunku absolutyzmu oświeconego uznającego, iż warunkiem skuteczności władzy jest nie tylko jej nieograniczony charakter, ale także uosabiany przez monarchę racjonalizm. [M. Strzelecki]

J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998; S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002; M. Król, *Historia myśli politycznej od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998; G.L. Seidler, *Przedmarksowska myśl polityczna*, Kraków 1985; L. Strauss, J. Cropsey, *Historia filozofii politycznej*, Warszawa 2010; B. Szlachta (red.), *Słownik*

społeczny, Kraków 2004; B. Szmulik, M. Żmigrodzki (red.), *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin 2002.

Administracja publiczna (łac. *ministrare* – służba, służyć; *administro* – kierować, rządzić, przedrostek *ad* miał na celu nadać temu działaniu cechę potencjalnej celowości). Jest to: kompleks działań, czynności, przedsięwzięć organizatorskich i wykonawczych prowadzonych na rzecz realizacji interesu publicznego przez różne podmioty, organy oraz instytucje na podstawie ustawy i w określonych prawem formach; system złożony z ludzi, zorganizowany w celu stałej i systematycznej realizacji dobra wspólnego jako misji publicznej, polegającej głównie na bieżącym wykonywaniu ustaw; działalność państwa realizująca jego cele, która nie jest ustawodawstwem ani sądownictwem (tzw. definicja „Wielkiej reszty”).

Wyróżnia się cztery konteksty administracji: kontekst socjologiczny – sprowadza się do wyodrębnienia, prezentowania i badania administracji tak jak się ona kształtowała na przestrzeni lat wraz z najistotniejszymi jej cechami przedmiotowymi, bez odniesienia do obowiązującego prawa. W tym kontekście administracja publiczna oznacza zaspokajanie zbiorowych i indywidualnych potrzeb obywateli wynikających ze współżycia społecznego, które realizowane są przez organy państwa i organy samorządu terytorialnego; kontekst polityczny – pozwala na obserwowanie i badanie administracji z perspektywy analizy politycznej poprzez wyznaczenie pola badawczego (do którego zaliczają się m.in. stosunki przedwyborcze, polityka kadrowa, wywieranie wpływów na organy publiczne i pracowników, wprowadzenie reform w państwie itp.); kontekst językowy – skupia się na poszukiwaniu istoty zjawiska przez interpretację językowych znaczeń (genezy słowa administracji). Wynika to z faktu, iż pewne zjawiska można zrozumieć pełniej, jeżeli posłużymy się pierwotnym ich określeniem; kontekst prawny – polega na rozumieniu administracji z pozycji kryterium legalności, formalizacji oraz trwałości uzyskanej za pomocą określonych środków, czyli traktowanie jej jako przedmiotu normowania.

Z perspektywy badawczej, ze względu na różnorodność cech przypisywanych administracji publicznej przez poszczególnych autorów

proponujących jej definicję, wykształciły się trzy rodzaje ujęć: podmiotowe, które jako kryterium przyjmują wydzielone przez państwo struktury organizacyjne powołane do realizacji określonych celów o charakterze zadań publicznych; przedmiotowe, charakteryzujące administracją publiczną specjalnymi cechami uwidaczniającymi się w trakcie realizacji celów o charakterze publicznym; przedmiotowo-podmiotowe (mieszane), w ujęciu tym administrację publiczną definiuje się równocześnie poprzez podmioty – organy administracji publicznej, jak i czynności o charakterze administracyjnym wykonywane przez te podmioty na podstawie i w ramach obowiązującego ustawodawstwa. Aktualnie w teorii prawa administracyjnego coraz częstszy jest pogląd, że administrację publiczną, ze względu na konieczność traktowania jej jako pewnej całości, powinno się definiować w ujęciu mieszanym.

Administracja od zarania dziejów pełniła funkcję służebną wobec ustroju i była aparatem wykonawczym władzy publicznej. Dopiero od XVIII w. zaczęła charakteryzować się szczególnymi cechami, typowymi również dla współczesnej administracji, które można sprowadzić do trzech aspektów: oparcia w przeważającej mierze na systemie biurokratycznym, objęcia przez administrację znacznego obszaru spraw o znaczeniu społecznym oraz ustanowieniu jej działania na podstawie generalnych norm prawnych. Od czasu, gdy prawo zaczęło swoimi regulacjami wkraczać w administrację pełnioną przez władzę publiczną lub na jej użytek, pojęcie administracji otrzymywało swoje własne znamiona. Pojęcie administracji odpowiada bowiem zawsze stanowi prawnemu, poglądom i ideom polityczno-prawnym związanym z określonym historycznie etapem rozwoju społecznego. Począwszy od drugiej połowy XIX w. administracja regulowana stała się przedmiotem zainteresowania nauki prawa. Wówczas nastąpiło także ostateczne oddzielenie administracji publicznej od administracji prywatnej.

Współczesna koncepcja administracji została ukształtowana według zasad demokratycznego państwa prawa i jest zatem zjawiskiem społecznym uregulowanym prawnie, działającym w sposób sformalizowany, na podstawie generalnych reguł postępowania, o charakterze biurokratycznym. Administracja publiczna stała się służbą publiczną

oraz służyć prawu w tym znaczeniu, że prawu podlega, musi go przestrzegać, a cała jej działalność polega na stosowaniu ustawodawstwa, na którym się opiera. Administracja publiczna obejmuje administrację państwową (w obrębie której wyróżnia się także administrację rządową), jak i administrację samorządową.

J. Górniak zwrócił uwagę na fakt, iż administracja publiczna nie stanowi jednolitego systemu, lecz składa się z wielu powiązanych ze sobą organizacji, które tworzą organizacyjne makrosystemy (sieci organizacyjne). Bowiem każdy urząd będąc elementem makrosystemu tworzy swój własny mikrosystem, w którym funkcjonują poszczególne komórki (np. referaty). Taka instytucja jako element systemu cieszy się samodzielnością oraz oddziałuje na inne. Mikrosystemem administracji jest więc pojedyncze stanowisko pracy urzędnika, a makrosystemem jest cała administracja.

Porządek organizacyjny administracji publicznej tworzony jest w oparciu o następujące zasady: terytorialną (wedle terytorialnego zasięgu działania) i merytoryczną (przedmiotu działalności, stosowanych procedur, realizowanych funkcji, celów i zadań). Niektórzy badacze wyróżniają ponadto zasadę przedmiotową i funkcjonalną, ale równie dobrze mogą one zostać zawarte w zasadzie merytorycznej.

Podział pracy wewnątrz systemu administracyjnego może być horyzontalny (podział na różne obszary działalności w poziomie) lub wertykalny (pomiędzy szczeblami drabiny administracyjnej). W przypadku podziału wertykalnego ważne jest dopilnowanie prawidłowego przepływu informacji, gromadzenia danych statystycznych, identyfikowanie problemów, przygotowywanie oraz wdrażanie programów działania, a także planowanie długofalowe. Zbyt często bowiem organy wyższego rzędu nadmiernie i niepotrzebnie obciążają sprawozdawczością organy niższe, a w dodatku nie korzystają z zebranych przez nie informacji, podejmując decyzje na podstawie przesłanek politycznych, intuicji lub wiedzy potocznej. Organizacja poszczególnych urzędów wynika z przepisów prawnych, ale jednocześnie powinna uwzględniać zasady praktyczności, sensownego podziału zadań i odpowiedzialności.

Henri Fayol porównał system administracyjny z układem nerwowym człowieka. Często bowiem zarówno jeden, jak i drugi jest niewidoczny, ale pozwala na sprawne funkcjonowanie ludzkiego organizmu i państwa. Jego zdaniem administracja publiczna jest jak żywy organizm i podlega ciągłym przeistoczeniom. Ma to związek ze zmianami cywilizacyjnymi, społecznymi, intelektualnymi, gospodarczymi, ustrojowymi czy technologicznymi. Reorganizacja jest na stałe wpisana w to pojęcie. Administracja powinna nie tylko dostosowywać się do poziomu cywilizacyjnego społeczeństwa, ale wręcz go wyprzedzać i stymulować jego rozwój. Zmiany, które zachodzą w administracji mogą być ewolucyjne lub rewolucyjne. Mogą dotyczyć różnych kwestii: całej administracji, jej charakteru (np. informatyzacja; e-administracja), określonego terytorium czy też procesów centralizacyjnych lub decentralizacyjnych. Reformując administrację należy brać pod uwagę wiele aspektów.

Współcześnie mówi się o zmianie koncepcji administracji publicznej: przejściu od pojmowania jej jako władzy publicznej do koncepcji „służby publicznej” oraz zmianie jej zasadniczej roli, którą ma być nie tyle biurokratyczne rządzenie, co oparte na zupełnie innych zasadach zarządzanie. Upowszechniany jest nowy obraz administracji, w którym jej działania są tylko w nieznacznym stopniu zdeterminowane prawnie, choć formalnie nadal związane konstytucyjnym wymogiem respektowania przepisów powszechnie obowiązujących. [N. Ciszewska]

J. Osiński (red.), *Administracja publiczna na progu XXI wieku: wyzwania i oczekiwania*, Warszawa 2011, s. 19–22, 34–39; M. Karpiuk, W. Kitler (red.), *Nauka administracji*, Warszawa 2013, s. 12–65; A. Makuch, *Rola administracji publicznej w świetle wybranych nurtów i doktryn politycznych*, [w:] *Koncepcje i instrumenty zarządzania w administracji publicznej*, red. A. Gołębiowska, P.B. Zientarski, Warszawa 2017, s. 73–86; A. Wilczyńska, *Administracja publiczna jako wyznacznik sprawy z zakresu administracji publicznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica” 2009, nr 69, s. 102–108; J. Zawisza, *Rola administracji publicznej w kształtowaniu bezpieczeństwa państwa*, [w:] *Funkcjonowanie administracji publicznej – historia i stan obecny*, red. W. Brzęk, S. Ćmiel, K. Novikova, Józefów 2013, s. 63–82.

Administracja rządowa – segment administracji publicznej w Polsce tworzony przez organy, urzędy oraz instytucje centralne i terenowe, które realizują zadania publiczne na rzecz obywateli, zarówno podmiotów indywidualnych, jak też zbiorowych. Geneza administracji rządowej sięga okresu międzywojennego, gdy po odzyskaniu niepodległości utworzono tymczasowe struktury administracji rządowej, które przetrwały do 1939 r. Określenie to nie występowało w latach 1950–1990 ze względu na ówczesny reżim polityczny i charakter jednolitej zcentralizowanej władzy państwowej. Po 1989 r. w związku z transformacją ustrojową nastąpiła konieczność przebudowy struktur administracji rządowej centralnej oraz terenowej. Struktura i organizacja systemu administracji rządowej jest dość skomplikowana. Zorganizowana została w sposób scentralizowany, zaś poszczególne jednostki organizacyjne są zbudowane na zasadzie hierarchicznego podporządkowania. Wyróżnić możemy poziom centralny oraz terenowy. Organy administracji rządowej na poziomie centralnym możemy podzielić na naczelne: Radę Ministrów, premiera i ministrów oraz centralne, podporządkowane organom naczelnym: szefowie urzędów centralnych, szefowie państwowych jednostek organizacyjnych (np. Prezes Głównego Urzędu Statystycznego). Organy centralne są powoływane i nadzorowane przez organy naczelne. Wykonują zadania administracyjne, posiadając fachowy charakter. Organy naczelne mają charakter polityczny, kształtują politykę państwa. Terenową administrację rządową tworzy wojewoda i podlegała mu rządowa terenowa **administracja zespolona** oraz rządowa **administracja niezespolona** podporządkowana właściwemu ministrowi lub centralnemu organowi administracji rządowej.

Rada Ministrów jako organ naczelny ma swoje umocowanie w Konstytucji RP z 1997 r. Jest to organ kolegialny sprawujący w systemie politycznym RP władzę wykonawczą. Prowadzi bieżącą politykę wewnętrzną i zagraniczną państwa. Do zadań Rady Ministrów należy w szczególności: zapewnienie wykonania ustaw i wydawanie rozporządzeń, koordynowanie i kontrolowanie działania organów administracji rządowej, wykonywanie zadań w zakresie skarbu i budżetu państwa, bezpieczeństwa wewnętrznego, porządku publicznego, bezpieczeń-

stwa zewnętrznego i obronności, w zakresie polityki zagranicznej. Rada Ministrów funkcjonuje przy pomocy organów wewnętrznych/pomocniczych: stałe komitety, komitety do rozpatrywania określonych kategorii spraw, rady i zespoły opiniodawcze lub doradcze, Rządowe Centrum Legislacji, Rada Legislacyjna. Prezes Rady Ministrów jest również centralnym organem administracji rządowej, jednakże występującym w podwójnej roli. Jest przewodniczącym organu kolegialnego, jakim jest Rada Ministrów, oraz jednoosobowym organem konstytucyjnym. Podstawowym jego zadaniem jest bieżące wykonywanie polityki państwa i rządzenie państwem. *Primus inter pares* zwykło się w doktrynie określać premiera. Posiada uprawnienia kreowania składu Rady Ministrów, kieruje pracami Rady Ministrów, reprezentuje Radę Ministrów, ma kompetencje prawodawcze, sprawuje nadzór nad organami centralnymi i samorządem terytorialnym oraz kierownictwo i nadzór nad terenową administracją rządową. Obsługę instytucjonalną zapewnia Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, która pełni rolę aparatu pomocniczego. Szczegółowy zakres działania i sposób funkcjonowania określa ustawa z dnia 8 sierpnia 1996 r. o Radzie Ministrów. Również minister jest jednoosobowym, naczelnym organem administracji rządowej oraz członkiem naczelnego organu władzy wykonawczej. Możemy wyróżnić ministrów kierujących działami administracji rządowej (tzw. resortowi) oraz niekierujących działami tzw. „bez teki”. Ustawa z dnia 4 września 1997r. o działach administracji rządowej dokonuje klasyfikacji zadań i kompetencji w ramach konkretnych działów. Obecnie w ustawie jest 36 działów (m.in. środowisko, rodzina, sprawy wewnętrzne, transport, administracja publiczna, praca, sprawiedliwość, rybołówstwo, rynki rolne, energia czy członkostwo RP w Unii Europejskiej). Minister kierujący konkretnym działem realizuje politykę państwa w zakresie spraw mieszczących się w danym dziale administracji. Dokonuje tego przy pomocy aparatu administracyjnego – określonej struktury organizacyjnej – ministerstwa. Ministrowie niekierujący konkretnymi resortami wykonują zadania przydzielone im przez Prezesa Rady Ministrów.

Organy centralne są podporządkowane i nadzorowane przez organy naczelne. Ich rolą jest spełnianie zadań administracyjnych o charakterze zarządzającym i wykonawczym. Stosując prawo realizują politykę

rządu. Nadzór nad nimi pełnią poszczególni ministrowie resortowi (np. Komendant Główny Policji podlega Ministrowi Spraw Wewnętrznych i Administracji). Organy nieprzyporządkowane ministrom podlegają Prezesowi Rady Ministrów (np. Centralne Biuro Antykorupcyjne czy Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów). Swoje zadania organy centralne wykonują przy pomocy powołanych mocą ustaw – urzędów będących aparatem administracyjnym. Większość z nich to organy jednoosobowe (np. Główny Inspektor Transportu Drogowego), ale czasami występują jako organy kolegialne (np. Komisja Nadzoru Finansowego).

Administracja rządowa w terenie zbudowana została na zasadzie dekoncentracji pionowej, terytorialnej, co oznacza rozproszenie wykonywanych kompetencji na centralne i terenowe organy, bez przenoszenia odpowiedzialności. Zgodnie z konstytucyjnym unormowaniem przedstawicielem Rady Ministrów w województwie jest wojewoda. Funkcjonowanie terenowej administracji rządowej uregulowane zostało w ustawie z dnia 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie. Zgodnie z ustawowym uregulowaniem zadania administracji rządowej w województwie wykonują: wojewoda, organy rządowej administracji zespolonej w województwie, w tym kierownicy zespolonych służb, inspekcji i straży, organy niezespolonej administracji rządowej, jednostki samorządu terytorialnego i ich związki, jeżeli wykonywanie przez nie zadań wynika z odrębnych ustaw lub z zawartego porozumienia, starosta jeżeli wykonywanie przez niego zadań wynika z odrębnych ustaw. Wojewoda powoływany i odwoływany jest przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek właściwego ministra do spraw administracji publicznej. Pełni swą funkcję do czasu odwołania bądź do momentu zmiany na arenie parlamentarnej. Jest więc stanowiskiem *stricte* politycznym. Realizuje politykę rządu sprawując władztwo administracyjne o charakterze ogólnym. Prezes Rady Ministrów kieruje działalnością wojewody i sprawuje nadzór na podstawie kryterium zgodności jego działania z polityką Rady Ministrów, zaś minister właściwy do spraw administracji na podstawie kryterium zgodności jego działania z powszechnie obowiązującym prawem. Aparatem pomocniczym wojewody jest urząd wojewódzki. Wojewoda jest również zwierzchnikiem **administracji zespolonej** w województwie. Kieruje

nią i koordynuje jej działalność, kontroluje jej działalność, zapewnia warunki skutecznego jej działania oraz ponosi odpowiedzialność za rezultaty jej działania. Sprawuje zwierzchnictwo nad kierownikami służb, inspekcji i straży. Do administracji zespolonej w województwie zalicza się: m.in.: wojewódzkiego kuratora oświaty czy wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz kierowników wojewódzkich służb, inspekcji czy straży, takich jak państwowa straż pożarna, policja, inspekcja sanitarna czy nadzoru budowlanego. Terenowe organy rządowej **administracji niezespolonej** podporządkowane są właściwemu ministrowi lub centralnemu organowi administracji rządowej (brak zwierzchnictwa wojewody). Ich obsadzanie leży w gestii właściwych ministrów bądź centralnych organów administracji rządowej. Przyczyny tworzenia administracji niezespolonej związane są ze zróżnicowanym terytorialnie zasięgiem działania (urzędy górnicze czy urzędy morskie) oraz więziami organizacyjnymi wyrażającymi się w tym, że czasami organy administracji niezespolonej są terenowymi agendami organów centralnych. Istotnym czynnikiem może być również chęć odseparowania od lokalnych wpływów. Do organów administracji niezespolonej zaliczymy m.in.: szefów wojewódzkich sztabów wojskowych, dyrektorów izb administracji skarbowej, naczelników urzędów skarbowych i celno-skarbowych, dyrektorów okręgowych urzędów górniczych, dyrektorów okręgowych urzędów miar, urzędów morskich, żeglugi śródlądowej czy statystycznych. Klasyfikacja administracji niezespolonej na przestrzeni lat ulegała wielu modyfikacjom (w zależności od optyki aktorów politycznych). Osoby zatrudnione w urzędach (aparatach pomocniczych) administracji rządowej centralnej i terenowej przynależą do korpusu służby cywilnej, którego zwierzchnikiem, zgodnie z konstytucyjnym umocowaniem, jest Prezes Rady Ministrów.

Administracja rządowa realizuje funkcje zarówno w sferze politycznej, jak również w wykonawczej. Ta pierwsza dotyczy ustalania kierunków polityki państwa, formułowania polityk publicznych na poziomie decyzyjnym, natomiast sfera wykonawcza to realizowanie zadań administracyjnych zgodnie z obowiązującymi normami prawnymi w celu wykonywania polityki rządu. Ujmując to w kategorii procesu: pierwszy to proces rządzenia, zaś drugi – proces stosowania prawa. Funkcjono-

wanie administracji rządowej to działalność organizatorska, kontrolno-nadzorcza oraz prognostyczno-planistyczna. [B. Springer]

J. Hausner (red.), *Administracja publiczna*, Warszawa 2005; E. Zieliński, *Administracja rządowa i samorządowa w Polsce*, Warszawa 2013; H. Izdebski, *Współczesne modele administracji publicznej*, Warszawa 1993; D. Sześciło (red.), *Administracja i zarządzanie publiczne. Nauka o współczesnej administracji*, Warszawa 2014; E. Zieliński, *Administracja rządowa w Polsce*, Warszawa 2001; Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.); ustawa z dnia 8 sierpnia 1996 r. o Radzie Ministrów (Dz.U. nr 106, poz. 492 z późn. zm.); ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej (Dz.U. nr 141, poz. 943 z późn. zm.); ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie (Dz.U. nr 31, poz. 236 z późn. zm.).

Afiliacja – ang. *affiliation*, łac. *affiliatio* – usynowienie, włączenie do rodziny. Dążenie do utrzymania łączności i dobrych stosunków z innymi, najczęściej z grupą odniesienia. Afiliacja to jedna z podstawowych potrzeb psychicznych człowieka, będąca źródłem zróżnicowanej aktywności na wszystkich etapach rozwoju. Jest zarówno warunkiem jak i efektem prawidłowego rozwoju psychicznego człowieka. Afiliacja jest wyrazem potrzeby emocjonalnych kontaktów z innymi ludźmi, poczucia przynależności i chęci zdobycia ich akceptacji. Polega na inicjowaniu, podtrzymywaniu bliskich relacji interpersonalnych i pozytywnych kontaktów przez jednostkę, grupę lub organizację z innymi jednostkami, grupami i organizacjami. Istnieją znaczne różnice indywidualne w zakresie form i intensywności działań podejmowanych w celu zaspokojenia potrzeby afiliacji. W politologii: określenie przynależności osoby lub organizacji do działającego już stowarzyszenia. Relacja pomiędzy podmiotami o różnorodnym charakterze i stopniu zorganizowania charakteryzująca się różnym stopniem zależności, np.: związki zawodowe i stowarzyszenia jako podmioty afiliowane w ramach partii politycznych. [B. Tomaszewska-Hołub]

A. Bańka, *Społeczna psychologia środowiskowa*, Warszawa 2002; R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi*, Gdańsk 1996; A. Heywood, *Politologia*,

Warszawa 2009; P.G. Zimbardo, R.J. Gerrig (red.), *Psychologia i życie*, Warszawa 2015.

Agitacja – są to działania prowadzone przez jedną ze stron do zjednoczenia zwolenników danej sprawy, idei, poglądów. Jest w pewnym sensie przedłużeniem działania propagandowego, elementem wzmagającym je. Podstawową metodą oddziaływania agitacyjnego jest oddziaływanie w bezpośredniej styczności ludzi przy pomocy słów. Można wyróżnić także metodę związaną z przekazem wizualnym. Szczególnym rodzajem jest agitacja wyborcza, której zasady działania w Polsce uregulowane są w Kodeksie wyborczym z dnia 5 stycznia 2011 r. Określona jest jej definicja: „Agitacją wyborczą jest publiczne nakłanianie lub zachęcanie do głosowania w określony sposób, w tym w szczególności do głosowania na kandydata określonego komitetu wyborczego” oraz zasady jej prowadzenia i ograniczenia z tym związane. [P. Rutkowska]

L. Wojtasik, *Agitacja polityczna*, Warszawa 1986; ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. 2018.0.754.)

Agraryzm (łac. *ager* – rola, ziemia, pole; *agrarius* – dotyczący roli, rolnik) – kierunek myśli politycznej oraz ruchy społeczno-polityczne rozwijające się od połowy XIX w. Początkowo agraryzm pojawił się w Niemczech jako forma obrony interesów rolnictwa oraz wielkich posiadaczy ziemskich przed negatywnymi skutkami procesów monopolizacyjnych w przemyśle, koncentrując się na wprowadzeniu ceł ochronnych na zboże oraz ustanowieniu monopolu państwowego na handel zbożem. Twórcą samego terminu był niemiecki ekonomista i socjolog, profesor Uniwersytetu w Tybindze Albert Schaffle. Do jego szczególniego rozwoju przyczyniły się jednak zwłaszcza ruchy agrarne w Danii i Szwajcarii, z których wywodzili się głównie ideolodzy agraryzmu: duński pastor, pisarz i pedagog Nicolai Fredrerik Severin Grundtvig oraz szwajcarski ekonomista Ernst Ferdinand Laur. Nie mniej znaczącą rolę odegrali w tym względzie przedstawiciele agraryzmu czechosłowackiego: Milan Hodža oraz Antoni Svehla. Na gruncie polskim do wartości

agraryzmu zaczęto odwoływać się z chwilą powstania samodzielnych stronnictw chłopskich, co uwidoczniło się zarówno w ich dokumentach programowych, jak i w poglądach czołowych przedstawicieli ruchu ludowego: Jakuba Bojki, Jana Stapińskiego, Wincentego Witosa, a w latach 30. XX w. w rozważaniach Stanisława Miłkowskiego, Józefa Niećki czy Wincentego Solarza. Doktryna ta znalazła również swe odzwierciedlenie w programie Stronnictwa Ludowego z 1935 r. oraz analogicznym dokumencie Polskiego Stronnictwa Ludowego z 1946 r. Odwoływano się do niej również, aczkolwiek w zmienionej i poszerzonej formule neoagraryzmu, po 1989 r., czego przykładem jest program PSL z 1992 r.

Do podstawowych założeń agraryzmu zaliczyć należy przekonanie: o nadrzędnym znaczeniu rolnictwa i wsi w życiu gospodarczym; szczególnym związku ludności wiejskiej z ziemią i wynikających z tego faktu przymiotach moralnych i kulturalnych chłopstwa jako grupy społecznej; konieczności uznania tradycyjnych form organizacji życia zbiorowego; niekwestionowanej roli samorządu jako podstawy administracji państwowej i gwarancji demokratycznej formy państwa; konieczności poszanowania wolności obywatelskiej, jak również tożsamości chłopstwa z narodem. [M. Strzelecki]

T. Chrobak, *Filozoficzne przesłanki agraryzmu*, Rzeszów 1998; J. Jachymek, *Neoagraryzm i trzecia droga: przebudowa i walka o nową Polskę*, Lublin 1993; J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa (red.), *Chłopi – naród – państwo*, t. I: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, Rzeszów 1995; A. Lech, *Agraryzm wiciowy*, Łódź 1991; W. Piątkowski, *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa 1983; W. Piątkowski, *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa 1993; Z.J. Pietraś, A. Wójcik, W. Paruch (red.), *Państwo – ludowcy – myśl polityczna*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 1999, vol. VI.

Akt normatywny – akt prawny/dokument prawotwórczy wydawany przez kompetentny organ państwowy, w określonej przez przepisy prawne procedurze. Akt normatywny zawiera normy prawne, które regulują różnorodne obszary stosunków społecznych, wyznaczając reguły i wzory postępowania, których przestrzeganie jest obowiąz-

kowe dla adresatów tych norm. Akt normatywny musi zawierać normy o charakterze abstrakcyjnym (typ zachowań) i generalnym (klasa podmiotów posiadających wspólną cechę lub cechy). Dla swej ważności akt normatywny musi być podpisany przez uprawniony organ oraz opublikowany w odpowiednim dzienniku promulgacyjnym (np. w Dzienniku Ustaw). Kreowaniu aktów normatywnych służą zasady techniki prawodawczej stanowiące instrumenty porządkujące system prawny. System aktów normatywnych tworzy złożoną strukturę hierarchiczną ściśle określoną w porządku prawnym. Zgodnie z art. 87 Konstytucji RP aktami prawnymi o mocy powszechnie obowiązującej są: Konstytucja RP, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe, rozporządzenia oraz akty prawa miejscowego na obszarze działania organów, które je ustanowiły. [B. Springer]

G.L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2003; A. Bator, W. Gromski, A. Kozak, S. Kaźmierczyk, Z. Pulka, *Wprowadzenie do nauk prawnych. Leksykon tematyczny*, Warszawa 2006; J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2007.

Akty prawa miejscowego – prawo miejscowe jest jednym z elementów konstytucyjnych źródeł powszechnie obowiązującego prawa jednakże jedynie na obszarze działania organów, które je ustanowiły. Zgodnie z unormowaniem konstytucyjnym akty prawa miejscowego ustanawiają na podstawie i w granicach upoważnień ustawowych, organy samorządu terytorialnego oraz terenowe organy administracji rządowej. Są aktami o charakterze abstrakcyjnym (typ zachowań) i generalnym (klasa podmiotów posiadających wspólną cechę lub cechy) formułującymi obowiązki bądź uprawnienia (normy prawne). Ich ogłoszenie musi nastąpić w sposób przewidziany przez obowiązujące prawo. Możemy wyróżnić akty prawa miejscowego stanowione przez organy gminnego samorządu terytorialnego (rada gminy lub wyjątkowo wójt/burmistrz/prezydent miasta), organy powiatowego samorządu terytorialnego (rada powiatu lub wyjątkowo zarząd powiatu), organy wojewódzkiego samorządu terytorialnego (sejmik województwa) oraz organy terenowe

administracji rządowej (wojewoda i organy niezespólonej administracji rządowej). Akty prawa miejscowego organów samorządu terytorialnego stanowią w formie uchwał, czasami wydawane mogą być przepisy porządkowe w formie zarządzenia (z wyjątkiem organów samorządu województwa). Wojewoda oraz terenowe organy administracji niezespólonej wydają rozporządzenia. Akty prawa miejscowego możemy sklasyfikować na: wykonawcze (wydawane na podstawie upoważnień ustawowych), porządkowe (wydawane na podstawie ogólnej klauzuli) i ustrojowo-organizacyjne (określające ustrój wewnętrzny). [B. Springer]

G.L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2003; E. Zieliński, *Administracja rządowa i samorządowa w Polsce*, Warszawa 2013; M. Kotulski, *Akty prawa miejscowego w świetle uregulowań ustrojowych*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2001, nr 1; Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

Aktywność polityczna – uczestnictwo polityczne, partycypacja polityczna, zaangażowanie polityczne; jest to ogół zachowań obywateli w dziedzinie polityki przejawiających się świadomym udziałem we wszelkich dostępnych formach oddziaływania na sprawy polityczne i sterowania życiem publicznym oraz ukierunkowanych na kształtowanie decyzji politycznych i ich rezultaty. Aktywność polityczna może odnosić się do zainteresowania sprawami własnego państwa bądź też grupy państw połączonych wspólnymi celami i wartościami (np. Unia Europejska). Może mieć ona charakter legalny lub nielegalny, instytucjonalny lub pozainstytucjonalny, indywidualny lub zbiorowy, obiektywny (wynikający z faktu pełnienia roli podmiotu życia politycznego, niezależnie od woli jednostki bądź grupy społecznej) lub subiektywny (kiedy aktywność polityczna jest aktem świadomego wyboru). Przejawem aktywności politycznej są m.in.: bierne i czynne prawo wyborcze; udział w referendach; aktywność w partiach politycznych i związkach zawodowych; przynależność do organizacji politycznych, społeczno-politycznych, pozarządowych lub stowarzyszeń lokalnych;

podpisywanie petycji; uczestnictwo w wiecach poparcia i wiecach wyborczych; udział w inicjatywach lokalnych i ogólnospołecznych; udział w strajkach, protestach społecznych, manifestacjach, demonstracjach i innych rodzajach kontestacji odnoszących się do życia zbiorowego. Aktywność polityczna jest stopniowalna: od bardzo niskiej (znikome zainteresowanie jednostki lub grupy życiem politycznym) do bardzo wysokiej (zawodowe uprawianie polityki). Pojęciem przeciwstawnym wobec aktywności politycznej jest bierność/indyferencja polityczna, ukierunkowanie na życie osobiste i zawodowe. [J. Bielanowska]

Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 2006, Iasonas Lamprianou, *Contemporary political participation reaserch: a critical assessment*, [w:] *Democracy in Transition: Political Participation in the European Union*, red. K.N. Demetriou, Berlin 2013, s. 21–42; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 15, K. Opałek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1983, s. 311–312; K. Tybuchowska-Hartlińska, *Partycypacja polityczna w Polsce*, „Political Preferences” 2015, nr 10, s. 52.

Alienacja (łac. *alienus, alienum* – obcy, cudzy, *alienatio* – wyobcowanie, odseparowanie) – rozumiana jest jako swoistego rodzaju stan psychiczny człowieka, który przejawia się przyjęciem przez niego postawy izolacyjnej, stroniącej od innych ludzi. Człowiek wyalienowany, wyobcowany odgradza się, izoluje się od innych osób, społeczeństwa, środowiska. Pojęcie alienacji opracował niemiecki filozof Friedrich Hegel, który wskazywał, że oderwanie, wyobcowanie „człowieka stanowi zdolność, umiejętność, moc przenoszenia siebie na inny obiekt, który dana jednostka odczuwa. Człowiek zdobywa szacunek do samego siebie poprzez oddawanie czci własnemu dziełu, a nie wskutek przekazywania i doświadczania siebie jako twórcy”. Z kolei według Karola H. Marksa człowiek jest twórczy z natury, jednak stając się elementem maszyny, przestaje być wolny i twórczy, separując się społecznie. W literaturze wskazuje się, że alienacja w polityce określa poziom nieufności człowieka względem instytucji władzy. Jednostka przekonana o tym, że występuje jedynie w roli przedmiotu w strukturze władzy, uznaje siebie za bezsilną, niemającą kompetencji do współokreślenia

otaczającego świata. W procesie alienacji jednostka, będąc przekonaną o swoich ograniczonych możliwościach wpływu na kształtowanie istniejącej społeczno-politycznej rzeczywistości bądź jej fragmentu, przestaje identyfikować się z władzą. Alienacja jest stanem bezradności, bezsilności, wyobcowania, odizolowania się człowieka wobec społecznej lub kulturowej instytucji. Alienacja może być efektem konfliktu interesów. Alienacja może być też rezultatem niezadowolenia z jakości istniejącego systemu politycznego. W literaturze pojawia się też pojęcie alienacji władzy, które stanowi zagrożenie dla procesów demokratycznych. Jak wskazuje Krzysztof Korzeniowski, podając za amerykańskimi uczonymi H. McCloskim i J.H. Schaarem, osoby wyalienowane częściej wyrażają np. radykalny światopogląd – przyjmują skrajnie prawicowe lub lewicowe postawy, są mocno ograniczone poznawczo, są nietolerancyjne, popierają autorytaryzm, bliskie jest im poczucie zagrożenia i pesymizm. Przyjmuje się, że poczucie alienacji jednostki jest najsilniejsze w dużych społecznościach przemysłowych oraz w warunkach emigracji zarobkowej. Zdaniem Ericha Fromma ograniczenie procesu alienacji, które oddziałuje na bardziej aktywną postawę jednostki może nastąpić w sytuacji, gdy spełnione zostaną następujące warunki: zapewnienie decentralizacji władzy oraz ograniczenie biurokracji. Elementem osłabiającym poczucie alienacji jest przynależność do organizacji politycznych, w szczególności opozycyjnych. [J. Marszałek-Kawa]

Encyklopedia zarządzania, mfiles.pl [dostęp: 20.07.2018]; K. Korzeniowski, *Alienacja polityczna w warunkach transformacji systemowej w Polsce*, www.repozytorium.amu.edu.pl [dostęp: 20.07.2018]; I. Mészáros, *Marx's theory of alienation*, London 1972; J. Miluska, *Czym jest sytuacja alienująca? Próba analizy psychologicznej zjawiska*, „Człowiek i Społeczeństwo” 1990, t. VII; P. Walton, A. Gamble, *From alienation to surplus value*, London 1972.

Ambasador (fr. *ambassadeur*) – tytuł szefa misji dyplomatycznej najwyższej klasy, akredytowanego przy głowie państwa. W Stolicy Apostolskiej jego odpowiednikiem jest nuncjusz. Korzysta z przywilejów i immunitetów dyplomatycznych, takich jak: nietykalności przedstawi-

ciela dyplomatycznego, immunitetu jurysdykcyjnego (jest wyłączony spod jurysdykcji karnej państwa przyjmującego oraz z trzema wyjątkami – spod jurysdykcji w sprawach administracyjnych i cywilnych. Wyjątki te dotyczą: powództwa z zakresu prawa rzeczowego dotyczące prywatnej własności nieruchomości położonej na terytorium państwa przyjmującego; spraw dotyczących dziedziczenia, w której przedstawiciel dyplomatyczny występuje jako wykonawca, administrator, spadkobierca lub zapisobierca w charakterze osoby prywatnej, a nie w interesie państwa wysyłającego; roszczeń z tytułu działalności zawodowej czy handlowej, wykonywanej przez przedstawiciela dyplomatycznego poza jego czynnościami urzędowymi. Nie ma także obowiązku składania zeznań w charakterze świadka), zwolnienie z opłat i podatków (nie podlega przepisom o ubezpieczeniach społecznych; jest zwolniony od wszelkich opłat i podatków osobistych, rzeczowych, państwowych, regionalnych i komunalnych, za wyjątkiem podatków pośrednich, wliczanych w cenę towarów oraz opłat pobieranych za świadczone usługi. Zwolnienie dotyczy także opłat celnych za przedmioty przywożone do użytku osobistego lub służbowego. Bagaż zwolniony jest od kontroli, chyba że istnieje podstawa, że może on zawierać przedmioty, których przywóz lub wywóz jest zakazany przez państwo przyjmujące. [M. Ochwat]

Konwencja wiedeńska o stosunkach dyplomatycznych z 1961 r. (Dz.U. 1965, nr 37, poz. 232); R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Amnestia (gr. *amnēstía*, czyli zapomnienie) – generalny akt łaski polegający na darowaniu lub złagodzeniu prawomocnie orzeczonych kar za określone przestępstwa lub w stosunku do określonych kategorii sprawców. Może również dotyczyć umorzenia prowadzonych postępowań za określone przestępstwa lub wobec określonej kategorii sprawców. Treść postanowień amnestyjnych jest każdorazowo odmienna, ale zawsze zawiera określenie, jakie kategorie przestępstw lub przestępców i do jakiego okresu popełnione podlegają postanowieniom amnestyjnym. W zależności od wysokości orzeczonych kar

akt amnestyjny umarza karę (np. jeśli sprawca otrzymał wyrok do 2 lub 3 lat) lub zmniejsza jej wymiar (np. z kary śmierci na karę dożywotniego więzienia lub z kary 25 do 15 lat). Zazwyczaj amnestia nie obejmuje przestępstw najcięższych, np. morderstwa z premedytacją, działania na szkodę państwa czy umyślnego wyrządzenia wielkich szkód materialnych. Czasami akt amnestyjny przybiera postać warunkową, co oznacza, że skorzystanie z niego jest uzależnione od określonego zachowania sprawcy przestępstwa (np. dobrowolnego ujawnienia się sprawcy, który popełnił czyn zabroniony, lub naprawienia skutków czynu zabronionego do określonego terminu). W Polsce akt amnestyjny podejmowany jest przez parlament w formie ustawy, co zostało po raz pierwszy wprowadzone do Konstytucji z 17 marca 1921 r. (art. 47).

Przyczyny amnestii są zazwyczaj dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, mają na celu uznanie dotychczasowej polityki karnej za wadliwą i dążą do złagodzenia nadmiernie represyjnych skutków tej polityki. W Polsce do takich przykładów należy zaliczyć dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 1939 r. o amnestii dla byłych więźniów brzeskich oraz ustawę Sejmu PRL z 1983 r. o amnestii dla więźniów politycznych stanu wojennego. W ZSRR z kolei w 1923 r. postanowieniem Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego wprowadzono dwie amnestie dla chłopów, robotników i uchodźców z Karelii, którzy pod wpływem biedy popełniali przestępstwa i nie uiszczali koniecznych podatków, zaś w 1955 r. Prezydium Rady Najwyższej uchwaliło amnestię dla oskarżonych o współpracę z okupantami podczas II wojny światowej. Po drugie, służą upamiętnieniu ważnych wydarzeń dla państwa. W przypadku Polski można mówić tutaj o amnestiach z lat 1921, 1935 i 1952 (uchwalenie kolejnych konstytucji), 1928 (10-lecie uzyskania niepodległości) oraz 1964, 1969, 1974 czy 1984 (rocznice istnienia PRL). W ZSRR amnestie uchwalano z okazji rocznic rewolucji październikowej (1957, 1987) czy też rocznic wygranej w II wojnie światowej (1955, 1985). Oprócz nich można wymienić trzeci rodzaj przyczyn – zażegnanie konfliktu między zbrodniarzami upadłego niedemokratycznego reżimu a resztą społeczeństwa. Do takich przykładów należy zaliczyć amnestie w RFN w latach 1949 i 1951, kiedy ułaskawiono byłych generałów i oficerów skazanych za zbrodnie wojenne, ponie-

waż ówczesne państwo potrzebowało doświadczonej kadry oficerskiej przy budowie armii. Natomiast w 1977 r. w Hiszpanii wprowadzono amnestię dla członków frankistowskiej elity, oskarżanej o zbrodnie na hiszpańskim społeczeństwie oraz walczących z tym reżimem metodami terrorystycznymi członkami ugrupowań lewicowych. [T. Koziętko]

A. Antoszewski, R. Herbut, (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Mała encyklopedia wiedzy politologicznej*, red. M. Chmaj, W. Sokół, Toruń 2001; W. Skrzydło, *Leksykon wiedzy o państwie i konstytucji*, Warszawa 2000; W. Skrzydło, M. Chmaj (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 2: *Ustroje państwowe*, Kraków 2000.

Anarchizm (gr. ἀναρχία ἀν – przedrostek zaprzeczający – odwracający znaczenie wyrazu – dla ἀρχή (archē) – „podstawa, władza, zasada, przyczyna, dominacja”). A) doktryna polityczna zakładająca konieczność uwolnienia jednostek od wszelkich form zależności od władzy publicznej (państwowej). Podstawową wartością uznawaną przez różne nurty anarchizmu jest wolność. B) ruch społeczny o charakterze wielonurtowym uznający wolność jednostki za podstawową wartość swojego apelu politycznego. Do głównych nurtów anarchizmu należą: anarchoindywidualizm, anarchokolektywizm, anarchokomunizm, anarchosyndykalizm. Istotną cechą anarchizmu jest jego różnorodność ideowa także w ramach głównych nurtów. Anarchizm indywidualistyczny propagowany był przez Williama Goodwina (1756–1836), Maxa Stirnera (1806–1856) i Pierra-Josepha Proudhona (1809–1865). W anarchoindywidualizmie centralnym punktem jest idea absolutnej wolności jednostki przeciwstawionej władzy państwowej i wytworom działalności państwa (prawo). P.J. Proudhon w 1840 r. wprowadził pojęcie „anarchizm” jako określenie systemu społeczno-gospodarczego. W wyniku ewolucji swoich poglądów uznał, iż metoda działania powinna się opierać na reformach a nie na rewolucji zbrojnej. Podstawowymi pojęciami jego myśli był mutualizm oraz federalizm społeczeństwa składającego się z niezależnych chłopów i rzemieślników, gdzie fabryki są własnością stowarzyszeń robotniczych, a społeczną zasadą jest system wzajemnego kredytu oparty na bankach społecz-

nych. J.P. Proudhon proponował by scentralizowane państwo zastąpić federacją autonomicznych społeczności lokalnych i stowarzyszeń przemysłowych. W tak zorganizowanych zbiorowościach stosunki między jednostkami opierać się miały na wzajemnych usługach wynikających z dobrowolnie zawieranych umów. W. Goodwin również proponował utworzenie zdecentralizowanej struktury opartej na autonomicznych gminach. Zgodnie z jego myślą władza jest sprzeczna z naturą ludzką. Podobnie, jak później J.P. Proudhon, był przeciwnikiem rewolucji uznając, że przemoc stanowi przejaw irracjonalności. Konieczność tworzenia „związków egoistów”, gdyż takim jest każdy człowiek, głosił Max Stirner (Kaspar Johann Schmidt). Związki ograniczyły by się do organizowania wymiany dóbr wytworzonych przez jednostki. Człowiek jest jego zdaniem ograniczany zarówno przez państwo, jak i społeczeństwo. Anarchokolektywizm związany jest z Michałem Bakuninem (1814–1876) uznawanym za twórcę tego nurtu anarchizmu. Odrzucając jakąkolwiek podległość jednostki negował państwo, religię i prawo. Likwidacja państwa w dotychczasowej formie miała się odbyć poprzez rewolucję zbrojną. W idealnym modelu, w miejsce państwa miał powstać związek kolektywów robotniczych oraz chłopskich, które tworzyłyby luźne federacje na szczeblu kraju, okręgów i gmin. Twórcą anarchokomunizmu jest Piotr Kropotkin (1842–1921), który za podstawowy cel uznawał utworzenie w drodze rewolucji zbrojnej, systemu komunistycznego opartego na absolutnej wolności jednostki oraz zasadzie komunizmu ekonomicznego tj. współwłasności środków produkcji i środków konsumpcji. W systemie tym funkcjonować miały samorzutnie tworzące się niezależne stowarzyszenia produkcyjno-konsumpcyjne. Podstawy teoretyczne anarchosyndykalizmu stworzył Georges Sorel (1847–1922), który uznawał prymat proletariatu w działaniach zmierzających do likwidacji państwa kapitalistycznego. Ustrój „wolnych wytwórców” miał być osiągnięty w drodze strajku powszechnego uznanego za formę rewolucji (akcja bezpośrednia). Zgodnie z myślą G. Sorela, najważniejszą formą organizacyjną są związki zawodowe, które powinny być zorganizowane w każdej gałęzi produkcji przemysłowej w formie syndykatów, przy czym związki zawodowe winny kontrolować gałęzie produkcji, w których działają.

Akceptacja przemocy i stosowania metod terrorystycznych występowała w różnym zakresie w myśli anarchistycznej. W obrębie podstawowych nurtów anarchizmu odrębne stanowiska w tej kwestii zajmowali ich podstawowi teoretycy: W. Godwin (rewolucja moralna), P.J. Proudhon (zmiana bez przemocy) i M. Stirner (zarówno przemoc jak i rewolucja moralna). M. Bakunin propagował rewolucję robotniczo-chłopską, w wyniku której obalone zostanie państwo. Przed rozpoczęciem masowego zrywu rewolucyjnego przewidywał konieczność walki z instytucją państwa, prowadzoną przez tajną organizację. Według niego, masy robotnicze nie były w stanie rozpocząć rewolucji, należało zatem wstrząsnąć „masami pracującymi za pomocą bomb i sztyletów”. Bakunin był przekonany, że terroryzm indywidualny może skutkować destabilizacją struktury państwa rewolucjonizując jednocześnie bierne masy. P. Kropotkin, który także akceptował przemoc, a zmianę systemu przewidywał w drodze rewolucji społecznej, dopuszczał stosowanie terroru indywidualnego wobec przedstawicieli państwa. Terroryzm uznany jako propagowanie rewolucyjnych haseł poprzez czyn był akceptowany pod koniec XIX w. i na początku XX w. Anarchiści byli sprawcami licznych zamachów przeciwko głowom państw, jednakże represje i brak spodziewanych efektów tych czynów doprowadziły do zaniechania tej metody działania. Indywidualny terroryzm stanowił dla anarchistów jedną z form upowszechniania własnych idei, miał jednocześnie pokazywać słabość władz których przedstawiciele stali się celem ataków, a przede wszystkim działania te miały stanowić „propagandę czynem”, dzięki której „masy” poderwą się do walki. Kongres anarchistyczny w 1881 roku zalecił wszystkim organizacjom o charakterze anarchistycznym podjęcie działań, które ujęto w hasło: „propagowania rewolucji poprzez czyny”. Odrzucono tym samym możliwość przeprowadzenia szerszej akcji militarnej, którą w środowisku anarchistycznym proponowano jeszcze w 1876 r. W 1878 r. doszło do prób zamachów na cesarza Wilhelma II, króla Hiszpanii Alfonsa XII oraz króla Włoch Humberta I, który zginął w wyniku zamachu dokonanego również przez anarchistę w 1900 r. Do bardziej spektakularnych zamachów, których celem byli przywódcy (symbole) państw, należy zaliczyć udany atak na prezydenta USA Williama McKinleya dokona-

ny w 1901 r. przez anarchistę polskiego pochodzenia Leona Czołgo-sza. Odwetowy charakter miał zamach bombowy dokonany 9 grudnia 1903 roku przez Augusta Vaillanta w parlamencie francuskim, gdzie w jego wyniku rany odniosło około 50 osób. Zamachowiec miał w ten sposób pomścić innego anarchistę straconego za przeprowadzenie kilku zamachów. A. Vaillant został skazany na karę śmierci. W odwecie za jego stracenie dokonano zamachu na restaurację w Paryżu, a prezydent Marie Francis Sadi Carnot, który odmówił zamiany wyroku, został zasztyletowany z tych samych pobudek w 1894 r. przez włoskiego anarchistę, który za ten czyn skazany został na karę śmierci. Po zamachu na prezydenta Francji fala terroryzmu anarchistycznego opadła i zanikła.

Anarchiści wzięli udział, jako dość dobrze zorganizowana siła, w wojnie domowej w Hiszpanii, gdzie – głównie w ramach Iberyjskiej Federacji Anarchistycznej walczyli po stronie republiki. W okresie wojny domowej w Rosji w 1917 r. anarchiści stanęli po stronie bolszewików. Dowódcą, zlikwidowanych w 1922 r. przez samych bolszewików, oddziałów, był wówczas Nestor Machno.

Współczesne działania anarchistów oparte są na idei aktywizmu (insurekcjonizm) definiowanego jako czynną formę działalności odrzucającą skupianie się wyłącznie na „wysiłku” intelektualnym, ograniczającym się do szerzenia określonych haseł przy pomocy propagandy medialnej. Zwolennicy aktywizmu przedkładają „czyn” nad „wolę” i argument „siły” nad siłę argumentów. Ich celem jest bezpośrednio, fizyczne demonstrowanie własnych idei nawet z użyciem przemocy, zaś płaszczyzną działania jest przestrzeń publiczna (ulice).

Po II wojnie światowej, w 1949 r. w Paryżu, anarchiści zorganizowali Międzynarodową Federację Anarchistyczną (International Anarchistic Federation). W 1968 r. w Carrarze utworzono Międzynarodówkę Federacji Anarchistycznych (International of Anarchist Federations, IAF), skupiającą federacje krajowe z Argentyny, Brazylii, Wielkiej Brytanii, Bułgarii, Chile, Czech, Francji, Niemiec i Szwajcarii (federacja niemieckojęzycznych anarchistów), Włoch, Meksyku, Hiszpanii i Portugalii (federacja anarchistów iberyjskich), Słowenii i Chorwacji. W latach 2011–2013 funkcjonował anarchokomunistyczny Międzynarodowy

Związek Anarchistów (International Union of Anarchists) skupiający anarchistów z Ukrainy, Niemiec, Szwecji, Rosji, Łotwy, Szwecji, Izraela, Palestyny i Białorusi.

W Polsce anarchizm nie znalazł szerszego poparcia, a jego zwolennicy plasowali się na radykalnie lewicowej części sceny politycznej. W XIX wieku myśl anarchistyczna występująca w Rosji carskiej docierała także do Polaków, którzy związani byli z Wolą Ludu (Narodna Wola). Najbardziej znaną postacią tego okresu stał się Ignacy Hryniewiecki, który wziął udział w udanym zamachu na cara Aleksandra II. Na przełomie XIX i XX w. idee anarchistyczne propagowali m.in. Edward Abramowski (kooperatywizm, ruch spółdzielczy), Jan Wacław Machajski (robotniczy ruch antyinteligencki), Augustyn Wróblewski (anarcho-komunizm). Anarchiści jako zorganizowana grupa (Związek Syndykalistów Polskich, Syndykalistyczna Organizacja Wolność, Anarchistyczna Federacja Polski) uczestniczyli w 1944 r. w Powstaniu Warszawskim. Odrodzenie polskiego anarchizmu związane było z latami 80. XX w., gdy w 1983 r. powstał Ruch Społeczeństwa Alternatywnego dystansujący się zarówno od władz PRL jak i opozycji solidarnościowej. We Wrocławiu aktywna była grupa Pomarańczowej Alternatywy, której liderem był Waldemar Fydrych. Zwolennikami anarchizmu była część działaczy Ruchu Wolność i Pokój. W 1988 r. powstała Międzymiastówka Anarchistyczna przekształcona w Federację Anarchistyczną. Współcześnie myśl anarchistyczna spotykana jest w apelach politycznych szeregu ruchów i organizacji społeczno-politycznych kontestujących rzeczywistość i system władzy (sytuacjonizm, anarchofeminizm, anarchoekologizm). Za związany z anarchizmem uznaje się ruch squoterski, a przedstawiciele anarchizmu uczestniczą w szerokim ruchu alterglobalistycznym. [A. Hołub]

R. Antonów, *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004; D. Grinberg, *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej, 1870–1914*, Warszawa 1994; W. Kołodziej, *Anarchizm (Źródła, jego twórcy, metody walki)*, Toruń 2009; G. Zackiewicz, *Syndykalizm w polskiej refleksji i rzeczywistości politycznej I połowy XX wieku*, Kraków 2013.

Aneksja (łac. *annexio*, czyli przyłączenie) – zajęcie za pomocą użycia siły lub groźby użycia siły, a także innych środków przymusu całości lub części terytorium innego państwa albo terytorium niepodlegającego władzy suwerennej, a następnie przyłączenie go do terytorium własnego państwa. Aneksji dokonuje się jednostronną decyzją danego państwa uchwaloną aktem prawa wewnętrznego lub umową międzynarodową, w wyniku której wymusza się zgodę państwa, które jest anektowane w całości lub pozbawione części swojego terytorium. Aneksja pierwszego rodzaju miała miejsce w przypadku polityki tzw. reunionów za panowania Ludwika XIV w latach 1679–1681, kiedy przyłączono do Francji część przygranicznych ziem Świętego Cesarstwa Rzymskiego, w 1783 r. – gdy Imperium Rosyjskie przyłączyło Chanat Krymski, oraz w 1861 r., kiedy zlikwidowano Królestwo Obojga Sycylii i przyłączono je do jednoczących się Włoch. Aneksja drugiego rodzaju miała miejsce w przypadku utraty przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów województwa czernichowskiego, smoleńskiego i części kijowskiego na rzecz Rosji w 1667 r. (traktat w Andruszowie) oraz Podola na rzecz Turcji w 1672 r. (traktat w Buczaczu), a także aneksji szwedzkich Inflant do Rosji w 1721 r. (traktat w Nystad) oraz francuskich prowincji Alzacji i Lotaryngii do jednoczących się Niemiec w 1871 r. (traktat we Frankfurcie).

W przeszłości, do czasu I wojny światowej, aneksja była legalnym i zgodnym z ówczesnym prawem sposobem powiększania terytorium. Po 1918 r. stopniowo w stosunkach międzynarodowych kształtowała się zasada, według której wojnę, podbój i aneksję zaczęto uznawać za działania sprzeczne z podstawą stosunków międzynarodowych. W Pakcie Ligi Narodów z 1919 roku (art. 10 i 11) zapisano obowiązek poszanowania całości terytorialnej i niezależności politycznej wszystkich państw członkowskich, wzywając państwa członkowskie LN do podjęcia wszelkich działań mających na celu zapobiec rozpoczęciu działań zbrojnych. Karta Narodów Zjednoczonych z 1945 r. (art. 2) zawierała zasadę przestrzegania przez członków Organizacji Narodów Zjednoczonych zaniechania używania siły lub groźby używania siły przeciwko całości terytorialnej lub niepodległości jakiegokolwiek pań-

stwa. Wzywała również państwa członkowskie do udzielenia wszelkiej pomocy państwu zaatakowanemu. Zasadę tę podtrzymano m.in. w rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 1970 r. oraz w Akcie końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z 1975 r.

Zasady powyższe, chociaż penalizowały aneksję, nie powstrzymały innych państw przed jej stosowaniem. W okresie międzywojennym aneksję zastosowały m.in. Niemcy, przyłączając w 1938 r. Austrię oraz należący do Czechosłowacji Kraj Sudecki, a także Litwa, anektując w 1923 roku Kłajpedę. oraz Polska. przyłączając należącą do Czechosłowacji część Śląska Cieszyńskiego w 1938 r. W latach II wojny światowej aneksji dokonał Związek Radziecki, przyłączając w 1939 r. należące do Polski ukraińską i białoruską część Kresów Wschodnich, zaś w 1940 r. anektując Litwę, Łotwę, Estonię i Besarabię (należącą do Rumunii) oraz Przesmyk Karelski (należący do Finlandii). Po II wojnie światowej również zdarzały się aneksje. Przykładem może być przyłączenie Timoru Wschodniego do Indonezji (1975), Indii Portugalskich do Indii (1961), Jerozolimy i Wzgórz Golan do Izraela (1981), Kuwejtu do Iraku (1990) czy Krymu do Rosji (2014). Nie wszystkie te aneksje powojenne zostały uznane przez społeczność międzynarodową (np. aneksja Krymu), zaś w przypadku Kuwejtu doszło do I wojny w Zatoce Perskiej (1991), w wyniku której Kuwejt odzyskał niepodległość. [T. Kozięłło]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999; Łoś-Nowak T. (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 5: *Stosunki międzynarodowe*, Kraków 2002; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Wrocław 2004.

Antysemityzm (łac. *anti* – przeciw: Semicci – umowna nazwa ludów posługujących się językami należącymi do rodziny języków semickich, używanych przez ludy zamieszkujące starożytny Bliski Wschód) – poglądy i postawa wrogości oraz niechęci wobec Żydów, wyrażająca się w ich stereotypizacji oraz dyskryminacji i prześladowaniu jako grupy religijnej, kulturowej, ekonomicznej, politycznej czy rasowej. Sam termin wszedł do szerszego obiegu po opublikowaniu w 1879 r. broszury

niemieckiego anarchisty i dziennikarza Wilhelma Mara zatytułowanej *Zwycięstwo żydostwa nad germanizmem (Der Sieg des Judentums über das Germanentum)*, agitującej na rzecz partii politycznej Liga Antysemitki. Do XIX w. antysemityzm miał przede wszystkim charakter religijny (antyjudaizm), wyrażając się zwłaszcza w upowszechnianych w okresie średniowiecza oraz wspieranych przez Kościół katolicki, a później także zwolenników luteranizmu, oskarżeniach o odpowiedzialność Żydów za śmierć Chrystusa, mordy rytualne, bezczeszczenie hostii, jak również w licznych pogromach, zakazach osiedlania czy wypędzaniu ludności żydowskiej. Swe nowe oblicze ujawnił w XIX w., przybierając oblicze antysemityzmu gospodarczego, politycznego, kulturowego czy rasowego, a także odwołując się do sprzecznych niejednokrotnie stereotypów Żyda wywrotowca, obskuranta, wyzyskiwacza i masona. Swój najpełniejszy wyraz antysemityzm znalazł w doktrynie nazistowskiej, stając się ideowym uzasadnieniem wymierzonych w Żydów ustaw norymberskich z 1935 r., a następnie planowych działań zmierzających do ich ostatecznej eksterminacji (*Endlösung*).

Na ziemiach polskich w XIX i XX w. antysemityzm nawiązywał w głównej mierze do ludowego antyjudaizmu, który w okresie II Rzeczypospolitej wzmocniony został oskarżeniami Żydów o związki z komunizmem, obcość kulturową, relatywizm etyczny, a także monopolizowanie życia gospodarczego, które eksponowane były z jednej strony przez Kościół katolicki, z drugiej zaś przez niektóre środowiska ideowo-polityczne (nacjoniści, przedstawiciele środowisk chrześcijańsko-demokratycznych, częściowo ludowcy) oraz związane z nimi tytuły prasowe. W świadomości społecznej przetrwał do początku XXI w., wzmacniany w okresie PRL stereotypem Żyda-komunisty oraz antysemitką kampanią u schyłku lat 60. XX w., a po 1989 r. licznymi wypowiedziami wyborczymi, wpisami w mediach społecznościowych oraz działaniami niektórych środowisk prawicowych. [M. Strzelecki]

O. Bergman, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998; A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001; P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 2000; R. Modras, *Kościół katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939*, Kraków 2004; D. Pałka, *Kościół katolicki wobec Żydów w Polsce międzywojennej*,

Kraków 2006; G. Radomski, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926*, Toruń 2000; A. Shapira, *Historia Izraela*, Warszawa 2018; M. Sobczak, *Stosunek Narodowej Demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998.

Apartheid (afrikaans *apartheid* – separacja, odrębność, rozróżnienie) – odwołująca się do idei separacji rasowej doktryna społeczno-polityczna, stanowiąca w latach 1948–1994 podstawę systemu politycznego Związku Południowej Afryki (od 1961 r. Republiki Południowej Afryki). Pojęcia *apartheid* użył jako pierwszy afrykanerski historyk Piet van Biljon w 1935 r. Zasady doktryny opracowali jednak uczeni pochodzący z afrykanerskiego Uniwersytetu w Stellenbosch, a jej założenia ogłosił oficjalnie w 1948 r. Daniel F. Malan – lider przygotowującej się do wyborów parlamentarnych Partii Narodowej, po zwycięstwie której stała się ona oficjalną doktryną państwową. Do podstawowych założeń apartheidu zaliczyć należy wyrastającą z kalwinizmu ideę boskiej predestynacji, tezę o pierwszeństwie osadniczym Europejczyków, przekonanie o braku istnienia narodu Bantu oraz wyższości cywilizacyjnej Afrykanerów, którzy pozostając narodem wybranym oraz narzędziem boskiego planu stanowią jedyną siłę zdolną do powstrzymania barbarzyństwa ludności kolorowej, jak również tezę o potrzebie przeciwdziałania wszelkim przejawom asymilacji oraz konieczności zachowania czystości rasowej. Rozwinięciem wspomnianych założeń było zastrzeżenie praw politycznych wyłącznie dla ludności białej, dążenie do wyodrębnienia miejsc osiedlenia ludności murzyńskiej (*bantustany*) oraz wprowadzenie ściśle przestrzeganej segregacji rasowej we wszystkich dziedzinach życia zbiorowego. Wyrazem realizacji wspomnianej doktryny były liczne ustawy uchwalone zwłaszcza w latach 50. i 60. XX w., wśród których na uwagę zasługują zwłaszcza ustawy: o zakazie małżeństw mieszanych (1949), o zbiorowej przestrzeni (1950), a także przyjęte w latach 1954–1955 ustawy o ziemi. Uzupelnieniem podobnych aktów prawnych był tzw. drobny *apartheid*, obowiązujący m.in. w środkach komunikacji publicznej, kinach, teatrach czy stadionach, którego symbolem stały się tabliczki z napisem *Slegs vir Blanke* (tylko

dla białych). System ten spotkał się ze wzrastającą krytyką światowej opinii publicznej, czego wyrazem była wydana przez ONZ w 1966 r. rezolucja uznająca apartheid za „zbrodnię przeciw ludzkości”, a także przyjęta w 1973 r. przez Zgromadzenie Ogólne wspomnianej organizacji *Międzynarodowa konwencja o przeciwdziałaniu i karaniu zbrodni apartheidu*, która weszła w życie trzy lata później. W końcu lat 70. XX w. rozpoczął się proces stopniowego odchodzenia od apartheidu, który przybrał szczególne natężenie w okresie rozpoczętej w 1989 r. prezydentury Frederika de Klerka. Jego symbolicznym ukoronowaniem, a zarazem końcem ery apartheidu był natomiast dokonany w maju 1994 r. wybór lidera Afrykańskiego Kongresu Narodowego Nelsona Mandeli na urząd prezydenta RPA. [M. Strzelecki]

J. Balicki, *Apartheid. Studium prawno-polityczne rasizmu w Afryce Południowej*, Warszawa 1967; J. Balicki, *Historia Burów: geneza państwa apartheidu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980; S. Dubow, *Apartheid 1948-1994*, Oxford 2014; D. Grinberg, *Geneza apartheidu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

Apatryda (gr. *apatris* – „pozbawiony ojczyzny”, inaczej bezpaństwowiec) – osoba nieposiadająca obywatelstwa żadnego państwa, a także niekorzystająca z ochrony oraz opieki jakiegokolwiek państwa. Przyczynami bezpaństwowości mogą być między innymi: ekspatriacja, zawarcie przez kobietę związku małżeńskiego z cudzoziemcem, w wyniku czego traci ona obywatelstwo swojego państwa i nie uzyskuje obywatelstwa państwa małżonka, konflikt ustawodawstw różnych państw w sprawie obywatelstwa. Status prawny bezpaństwowców regulują: Konwencja o statusie bezpaństwowców z 1954 r., Konwencja o ograniczaniu bezpaństwowości z 1961, a także konwencja haska z 1930 r. w sprawie pewnych zagadnień dotyczących kolizji ustaw o obywatelstwie oraz Konwencja w sprawie obywatelstwa kobiet zamężnych z 1957 r. [M. Ochwat]

Konwencja o statusie bezpaństwowców z 1954 r.; Konwencja o ograniczaniu bezpaństwowości z 1961 r.; Konwencja haska w sprawie pewnych zagadnień dotyczących kolizji ustaw o obywatelstwie z 1930 r. (Dz.U.

1937, nr 47, poz. 361); Konwencja w sprawie obywatelstwa kobiet zamężnych z 1957 r. (Dz.U. 1959, nr 56, poz. 334); R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Arbitraż międzynarodowy – inaczej rozjemstwo, jeden z sądowych sposobów załatwiania sporów międzynarodowych. Polega na rozstrzygnięciu sporów między państwami przez wybranych przez nie sędziów. Skład organu arbitrażowego oraz postępowanie przed nim ustalają zainteresowane państwa. Nie ma on charakteru obowiązkowego, opiera się na zgodzie państw. Zastosowanie arbitrażu nakłada na nie obowiązek wykonania wyroku w dobrej wierze. Od wyroku nie ma odwołania, a ewentualny spór co do interpretacji wyroku arbitrażowego rozstrzyga ten sam organ, który wydał wyrok. [M. Ochwat]

R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa, 2005; K. Płaszka, J. Czapska, M. Araszkiwicz, M. Pękala (red.), *Mediacja. Teoria, normy, praktyka*, Warszawa, 2017; E. Gmurzyńska, R. Morka (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Warszawa, 2018.

Asymilacja – właściwie proces asymilacji, który polega na stopniowym integrowaniu się osób pochodzących z innych kręgów kulturowych. Składa się on z trzech faz, a mianowicie: akulturacji (polegającej na przyjęciu przez te osoby wzorów zachowania dla przedstawicieli kultury gospodarzy), asymilacji strukturalnej (wiążącej się z przenikaniem migrantów do środowiska gospodarzy) oraz asymilacji identyfikacyjnej (rozwinęcia u migrantów poczucia przynależności do środowiska gospodarzy). Asymilacja pełna to przejście przez wszystkie trzy fazy, trwające najczęściej przez dwa pokolenia. Proces ten może zachodzić w sposób żywiołowy lub zamierzony, może być także narzucany odgórnie, ograniczając tym samym tożsamość narodową, kulturę, religię, możliwość używania własnego języka. [M. Ochwat]

J. Mikułowski-Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa – wprowadzenie*, Kraków 2003; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych stosunków politycznych*, Wrocław 2000.

Autarkia – samowystarczalność gospodarcza. Oznacza sytuację, w której państwo jest w stanie zaspokoić potrzeby instytucji i obywateli bez udziału jednostek zewnętrznych. Może stanowić cel polityki gospodarczej. Praktyka pokazuje, że gospodarki w pełni autarkiczne nie istnieją. Nawet uznawany współcześnie za najbardziej zamknięty reżim Korei Północnej korzysta z towarów zagranicznych. Świetlistym tego wyrazem są liczne towary luksusowe sprowadzane przez przedstawicieli reżimu nieoficjalnymi kanałami. Kiedy Rada Bezpieczeństwa ONZ w 2013 r. zastrzała sankcje na reżim Kim Dzong Una dotknęły one właśnie przede wszystkim towarów luksusowych (jachty, biżuteria, samochody luksusowe, koniak itp.). [P. Siemiątkowski]

B. Winiarski (red.), *Polityka gospodarcza*, Warszawa 2006.

Autokracja – (gr. *autokrates* – samowładny) – system rządów, ukształtowany już w starożytności na przełomie VI i V w. p.n.e. Opiera się na sprawowaniu rządów przez jednostkę bądź wyraźnie wyodrębnioną grupę społeczną. Rządy te są niekontrolowane w żaden sposób przez żadną grupę społeczną. Do jednostki lub też ściśle określonej grupy należą ostateczne decyzje polityczne, a granice władzy nie są jasno określone. W systemie autokratycznym dużą rolę odgrywa aparat biurokratyczny oraz służby wojskowe i policji, dzięki czemu władca ma pełną kontrolę nad społeczeństwem. Autokracja często porównywana jest do rządów totalitarnych, dyktatury lub autorytaryzmu, jednak to nie to samo. Autokracja dopuszcza pluralizm życia społecznego na pewnych określonych poziomach, w przeciwieństwie do systemów wyżej wymienionych. [P. Rutkowska]

J. Baszkiewicz, *Władza*, Warszawa 1999; M. Gulczyński, *Nauka o polityce*, Warszawa 2007; T.P. Tangerås, *Democracy, autocracy and the likelihood of international conflict*, Stockholm 2008.

Autonomia (gr. *autos* – sam; *nomos* – prawo, oznaczające w połączeniu samostanowienie prawa). Termin dotyczy zarówno zbiorowości, jak jednostek (samodzielność w decydowaniu o sobie, w etyce – niezależność od innych norm niż własne sumienie). W swoim pierwotnym znaczeniu autonomia odnosi się do państw (bądź wyznaczonych terytoriów) oraz ich rządów. Jednakże w odniesieniu do jednostek, nabiera cech metafory: osoba autonomiczna to osoba „samorządna”, czy też „samodzielna”, sprawująca nad sobą władzę. W polityce międzynarodowej autonomia służy często jako wskaźnik suwerenności (autonomiczne państwa są też niepodległe i suwerenne). Autonomię można także rozpatrywać jako zasadę konstytucyjną wykorzystywaną do opisu instytucji i organów państwa oraz relacji między nimi, w tym przypadku rozpatrywana jest równoległe z pojęciem decentralizacji. Pojęcie to wiąże się także z demokracją, może jednak ograniczać jej zakres, gdyż łączy się z rządami jednostek, a nie większości. [N. Ciszewska]

A. Heywood, *Klucz do politologii*, Warszawa 2008, s. 113; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 514; *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/autonomia;2551312.html> [dostęp: 4.08.2018].

Autorytaryzm – antyliberalny system polityczny wyrosły na gruncie charakterystycznego dla okresu międzywojennego przekonania o kryzysie cywilizacji europejskiej oraz jego negatywnym oddziaływaniu na sferę stosunków społecznych, politycznych i kulturowych. W latach 1918–1939 występował w większości państw europejskich, zwłaszcza w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej (w tym w Polsce po zamachu majowym w 1926 r.), a także niektórych państwach Europy Zachodniej. Po II wojnie światowej reżimy autorytarne utrzymały się na Starym Kontynencie jedynie na Półwyspie Iberyjskim oraz w Grecji (do 1970 r.), upowszechniając się jednocześnie w państwach Ameryki Łacińskiej. W pierwszych dekadach XXI w. odrodziły się natomiast sympatie autorytarne w niektórych państwach Europy Wschodniej i Środkowej. Generalnie reżimem autorytarnym określić można system polityczny, w którym władza naczelna znajduje się w istocie poza par-

lamentem, którego rola ograniczona zostaje z reguły jedynie do kwestii formalnych i reprezentacyjnych. Istotną rolę w sprawowaniu władzy odgrywa natomiast niepodlegająca żadnej kontroli wola podmiotu władczego usytuowanego z reguły poza formalnymi i konstytucyjnymi strukturami państwa, którym może być zarówno jednostka, jak i wąska, zamknięta i silnie powiązana ze sobą grupa rządząca, charakteryzująca się z reguły niechęcią do parlamentaryzmu i demokracji, jak również otwartym krytycyzmem oraz wrogością wobec liberalizmu oraz indywidualizmu. Stanowisku temu sprzyja z reguły występowanie wśród rządzących zespołu cech psychicznych określanych mianem *osobowości autorytarnej*, do których zaliczyć należy absolutyzację władzy, przekonanie o własnej wyjątkowości i wyższości moralnej, pogardę dla obywateli, skłonność do narzucania własnej woli, kwestionowanie wszelkich przejawów krytyki oraz bezwzględność i rygoryzm wobec podwładnych. System autorytarny nie uznaje z zasady różnorodności politycznej i pluralizmu, które uznawane są przez rządzących za zjawiska zagrażające państwu. Nie oznacza to co prawda działań zmierzających do likwidacji opozycyjnych ugrupowań i ruchów politycznych, ale wyraża się w stałym ograniczaniu ich aktywności, kontrolowaniu i inwigilacji, a także nieustannej walce z rzeczywistym lub wyimaginowanym wrogiem. Jednocześnie w porównaniu z totalitaryzmem reżim autorytarny odznacza się z reguły, choć nie zawsze, stosunkowo niskim poziomem zideologizowania oraz małą skłonnością do mobilizacji politycznej, a także brakiem aspiracji do sprawowania wszechwładzy nad społeczeństwem. Wśród pozostałych cech systemu autorytarnego wymienić należy ponadto odrzucenie koncepcji regularnych i całkowicie wolnych wyborów, pozbawienie obywateli rzeczywistej kontroli nad działalnością aparatu państwowego, brak poszanowania dla norm prawnych, nieprzestrzeganie reguł odpowiedzialności politycznej oraz skłonność do stosowania środków przymusu bezpośredniego i pośredniego, których realizacja pozostaje w kompetencjach rozbudowanego aparatu represyjnego, zajmującego się również nadzorem nad wszelkimi przejawami aktywności społecznej. W istocie zatem funkcjonowanie systemu autorytarnego oznacza naruszenie reguł państwa prawa, które staje się w istocie państwem prerogatywnym. [M. Strzelecki]

A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001; R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2011; J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 1998; B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*, Kraków 2004; B. Szmulik, M. Żmigrodzki (red.), *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin 2002.

Autorytet (łac. *autoritas* – powaga, znaczenie; *autor* – sprawca, twórca, dawca) – oznacza szacunek, prestiż, społeczne uznanie, poważanie dla jakiejś osoby bądź instytucji z uwagi na posiadane kompetencje, władzę. Autorytet pozwala wpływać na emocje, zachowania, opinie, sposób myślenia, decyzje innych ludzi. Autorytet z reguły opiera się na cenionych w danym społeczeństwie wartościach, nauce, prawie, religii. Osoba posiadająca autorytet stanowi wzorzec do naśladowania. Jej przymioty sprawiają, że ludzie chcą podążać wytyczonymi przez nią ścieżkami. Autorytety – jak pisał Józef Tischner – „promieniują aksjologicznie”. Jan Franiszek Jacko zauważa, że zgodnie z etymologicznym łacińskim rozumieniem pojęcie autorytetu pojmowano jako „osobisty wpływ, przywództwo, odpowiedzialność za coś, powaga, znaczenie, wpływ na władzę”. Współczesne rozumienie pojęcia autorytetu nie odbiega od jego pierwotnej natury. W literaturze z zakresu nauk społecznych można odnaleźć wiele rozmaitych typologii, sposobów pojmowania autorytetu. Termin ten ma charakter wieloznaczny. Dla przykładu, można mówić o autorytecie aktualnym, który wpływa na działania konkretnych ludzi, grup, bądź też autorytecie potencjalnym (nieuznanym), który wypełniając warunki autorytetu, nie ma mocy determinowania zachowań odbiorców jego przekazu. Autorytet może być autentyczny (prawdziwy), dzięki posiadanym właściwościom oddziałuje, wpływa na innych, może też być pozorny (nieautentyczny, nieprawdziwy), którego podstawę stanowi manipulacja, dezinformacja, zastraszenie. Badacze odnotowują także istnienie autorytetów osobowych, jak również grupowych określających zachowania określonych osób. Wskazuje się również m.in. na występowanie autorytetów strukturalnych, które stanowią książki i gazety, czy autorytetów instytucjonalnych – tu rolę tę pełnią instytucje. Poszczególne osoby mogą mieć własne autorytety, mówi się wówczas o autorytetach w aspekcie

indywidualnym. Podobnie konkretne grupy społeczne mogą uznawać wspólnie określony autorytet, wówczas pojęcie autorytetu rozpatrywane jest w wymiarze społecznym. Ponadto można być świadomym tego, że na nasze zachowania wpływa autorytet innej osoby, instytucji – wówczas mamy do czynienia z autorytetem uświadomionym. W przypadku gdy takiej świadomości nie posiadamy, mówi się o autorytecie nieuświadomionym. Autorytet to osoba, która uznawana jest za profesjonalną, kompetentną, bezstronną. Psychologowie oceniają, że autorytetem jest osoba, której wpływom podlegamy, jesteśmy w stanie jej się podporządkować, realizować jej polecenia. Przyjmuje się, że z reguły autorytety mają pozytywny wpływ na tworzenie się więzi międzyludzkich. Zdaniem Beaty Tuziak autorytety są „jednym z mechanizmów kształtowania nowego ładu społecznego i nowego systemu aksjologicznego, poszukiwania sensu życia i dokonywania ważnych wyborów i przewartościowań w tym zakresie”. [J. Marszałek-Kawa]

W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*; N. Filimoniuk, L. Bodnar, *Autorytet: mieć czy być?*, <http://www.intro.media/wariologia/107-autorytet-miec-czy-byc> [dostęp: 30.06.2016]; J.F. Jacko, *Typy i funkcje autorytetu w „czasach niepewności”*, [w:] *Komunikacja marketingowa w czasach niepewności*, red. G.P. Maj, Radom 2007, http://jacko.econ.uj.edu.pl/Publ/Autorytet_Typy_Funkcje_Jacko_2007.pdf; A. Posiad, Z. Więckowski, *Mały słownik pojęć filozoficznych*, Warszawa 1983; B. Tuziak, *Autorytet jako zjawisko społeczne. Wymiar lokalny*, „*Studia Socjologiczne*” 2010, nr 2 (197), <http://journals.pan.pl/Content/90465/mainfile.pdf>; A. Tasak, *Autorytet władzy – władza autorytetu. Autorytety w polskiej przestrzeni publicznej*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*” 2015, vol. XV, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-477d581c-3463-410a-b3bf-fa9d46547edf>; L. Witkowski, *W tyglu paradoksów autorytetu (przechadzki filozoficzne w poszukiwaniu dyskursu)*, [w:] *Autorytety w życiu społecznym*, red. W.S. Kowalik, Bydgoszcz 2008; A. Tasak, *Autorytet władzy – władza autorytetu. Autorytety w polskiej przestrzeni publicznej*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*” 2015, vol. XV, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-477d581c-3463-410a-b3bf-fa9d46547edf>.

Azyl – instytucja znana już w starożytnej Grecji i Rzymie. Azyl był wówczas rozumiany jako miejsce zapewniające ochronę osobie tego potrzebującej, ale też jako prawo skorzystania z takiej ochrony. Można domniemywać, że zwyczaj ten ukształtowany został pod wpływem praktyki, która nakazywała jako azyl traktować miejsca uznawane za święte. Należy zaznaczyć, że azyl nie oznaczał bezkarności, lecz dawał możliwość ujęcia przed wymiarem sprawiedliwości realizowanym przez ludzi i jednocześnie poddanie się karze wyznaczonej przez kapłanów, zgodnej z zasadami etyczno-moralnymi uznawanymi w ramach danej religii. Stąd też azyl określany był jako azyl religijny, niekiedy także jako azyl wewnętrzny, bądź wewnątrzpaństwowy. Odmienną instytucją był tzw. azyl zewnętrzny, czyli banicja, posiadający cechy zbieżne ze znaną obecnie instytucją azylu terytorialnego.

Współczesne rozumienie pojęcia azylu zostało ukształtowane w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r. nie tylko w sposób istotny wpłynęła na przyspieszenie ewolucji praw człowieka, w tym także prawa azylu. W opinii L. Galeńskiej pojmowanie azylu w dobie feudalizmu różniło się w sposób zasadniczy od jego rozumienia w Konstytucji francuskiej. Przyjęta w 1793 r. Konstytucja jakobińska zagwarantowała w art. 120 cudzoziemcom prawo azylu. Wówczas utrwaliło się także przekonanie, że humanizm nie pozwala odmówić azylu przestępcom politycznym. Azyl stał się począwszy od początku XIX w. instytucją konstytucyjną. Za kolejny istotny etap ewolucji instytucji azylu można uznać działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wskutek prowadzenia działań mających na celu rozwiązywanie problemów społecznych w sposób humanitarny oraz propagowanie poszanowania podstawowych praw i wolności człowieka udało się ograniczyć stosowanie instytucji azylu. Niemniej jednak w XX w. na terenie Europy instytucja azylu była stosowana, umożliwiając np. ochronę dysydentów z państw socjalistycznych w państwach zachodnich. Znane są także – choć mniej liczne – przypadki udzielania azylu obywatelom państw zachodnich przez państwa socjalistyczne. Instytucja azylu pod koniec XX w. była nadużywana przez imigrantów ekonomicznych, pragnących wszelkimi sposobami

dostać się do zamożnych państw wysoko rozwiniętych. Doprowadziło to do gruntownych zmian zasad udzielania azylu w licznych państwach, jak np. Niemcy czy Francja.

Cech wspólnych z instytucją azylu można się natomiast doszukiwać w tzw. azylu dyplomatycznym. Jego początki sięgają XV w., kiedy Republika Wenecka zapoczątkowała wysyłanie stałych poselstw do innych państw. Praktyka ta rozpowszechniła się w Europie, a jej usankcjonowania dokonał kongres westfalski w 1643 r. Od tamtej pory instytucji poselstwa towarzyszy już nie tylko nietykalność posła, ale także zajmowanych przez niego pomieszczeń, używanych pojazdów, a także terenu placówki dyplomatycznej. Autorem pierwszej koncepcji eksterytorialności takich placówek był Hugo Grocjusz, który stworzył pojęcie „nieobecności prawnej” i przypisał je posłowi przebywającemu w obcym państwie. Stąd też dyplomatów w przyjmującym ich państwie traktuje się w taki sposób, jak osoby, które nie opuściły własnego państwa, a co za tym idzie podlegają wyłącznie jego prawu. Na okres od XVI do XVIII w. przypadły lata świetności instytucji azylu dyplomatycznego. Przyjmowano wówczas, że może go udzielić każde państwo na terenie własnych przedstawicielstw dyplomatycznych (poselstw, ambasad), a także na okrętach wojennych i w bazach wojskowych poza granicami kraju. Nadużycia towarzyszące stosowaniu prawa azylu dyplomatycznego spowodowały, że w Europie niemalże zupełnie odstąpiono od tej praktyki. Odmiennie w Ameryce Łacińskiej, gdzie za sprawą zapożyczenia instytucji azylu religijnego z hiszpańskiego systemu prawnego, nastąpił rozkwit tej instytucji. Stan ten utrzymuje się do dnia dzisiejszego.

Prawnej regulacji azylu w przepisach międzynarodowych dokonano po raz pierwszy w traktacie międzynarodowym z zakresu prawa karnego podpisanym w Montevideo dnia 23 stycznia 1889 r. Uregulował on sprawy związane z azylem terytorialnym oraz, ale miał ograniczony zasięg, gdyż obowiązywał wyłącznie na kontynencie amerykańskim. Rozwój regulacji z tego zakres nastąpił – jak już zaznaczono – w ramach działalności Organizacji Narodów Zjednoczonych. Podczas III Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Paryżu uchwalono Powszechną Deklarację Praw Człowieka, w której znalazł się art. 14, dotyczący

prawa azylu. Instytucja azylu została uregulowana także w Deklaracji Zgromadzenia Ogólnego ONZ o azylu terytorialnym z dnia 14 grudnia 1967 r. Problematykę prawa azylu reguluje szczegółowo Konwencja wyznaczająca państwo odpowiedzialne za rozpatrywanie wniosków o azyl złożonych w jednym z Państw Członkowskich Wspólnot Europejskich, sporządzona w Dublinie dnia 15 czerwca 1990 r.

Instytucję azylu należy postrzegać łącznie z instytucją uchodźcy. Status uchodźcy uregulowały przepisy Konwencji dotyczącej statusu uchodźcy, sporządzonej w Genewie w dniu 28 lipca 1951 r., Protokołu dotyczącego statusu uchodźców, sporządzonego w Nowym Jorku w dniu 31 stycznia 1967 r. oraz Europejskiego porozumienia o przekazywaniu odpowiedzialności za uchodźców, sporządzonego w Strasburgu w dniu 16 października 1980 r., Europejskiego porozumienia w sprawie zniesienia wiz dla uchodźców, sporządzonego w Strasburgu w dniu 20 kwietnia 1959 r. oraz Europejskiego porozumienia o przekazywaniu odpowiedzialności za uchodźców, sporządzonego w Strasburgu w dniu 16 października 1980 r. Na gruncie polskiego systemu prawnego zagadnienia azylu i uchodźstwa zostały uregulowane w ustawie z dnia 13 czerwca 2003 r. o cudzoziemcach oraz ustawie z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Z kolei pokrewna problematyka ekstradycji po raz pierwszy pojawiła się w art. 75 Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r. [R. Grabowski]

K. Burczak, *Prawo azylu w starożytnym Rzymie*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004, t. 14, z. 2; L. Galenska, *Prawo ucieżyszczca*, Moskwa 1968; H. Grotius, *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju*, księga II, rozdz. XVIII, Warszawa 1957; W. Mossakowski, *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim. (Confugium ad statuas, confugium ad ecclesias)*, Toruń 2000; L. Gelberg (wstęp i oprac.), *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, Warszawa 1954; C.N. Ronning, *Diplomatic asylum*, Haque 1965; G. Roszkowski, *O azylu i ekstradycji*, Warszawa 1882.

Azyl polityczny (łac. *asylum* – miejsce wolne, miejsce ucieczki, kryjówka nietykalna; *ius asyli* – prawo broniące przed gwałtownym uprowadzeniem z miejsca ucieczki) – instytucja prawa międzynarodowego polegająca na udzieleniu przez państwo schronienia osobom zagrożonym

z powodów politycznych przez władze innego państwa. Azylu politycznego udziela się osobom prześladowanym z powodów rasowych, koloru skóry, pochodzenia narodowego lub etnicznego, religii, przynależności do określonej grupy społecznej, poglądów politycznych. Azylu nie przyznaje się osobom ściganym lub prześladowanym za przestępstwa pospolite. Wyróżniamy dwa rodzaje azylu politycznego: terytorialny (wcześniej zwany także wewnętrznym) i dyplomatyczny (wcześniej zwany także zewnętrznym). Azyl polityczny terytorialny to udzielenie schronienia w granicach państwa przyznającego azyl. Azyl polityczny dyplomatyczny to udzielenie schronienia poza granicami państwa, w placówkach dyplomatycznych, konsularnych, na ternach baz wojskowych, na terenach statków wojennych, morskich i powietrznych.

Prawo do azylu zostało uwzględnione w prawie międzynarodowym. W art. 14 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r. przyznano każdemu prześladowanemu człowiekowi prawo do ubiegania się o azyl i korzystania z niego w innych państwach, czyniąc zastrzeżenie, że nie dotyczy ściganych za przestępstwa niepolityczne lub czynów sprzecznych z celami i zasadami ONZ. Deklaracja ta nie jest jednak umową wiążącą społeczność międzynarodową, a jedynie zbiorem zasad, którymi kierować się powinny państwa sygnatariusze Deklaracji. Dlatego nie może ona stanowić podstawy prawnej do ubiegania się o azyl. Prawo do azylu pozostaje bowiem w regulacji prawa wewnętrznego każdego państwa. Uwzględnione to zostało w przyjętej 14 grudnia 1967 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Deklaracji o azylu terytorialnym. Zapisano w niej m.in., iż azyl jest udzielany przez państwo w wykonywaniu jego suwerenności, uznano, że każde państwo samo ocenia podstawy udzielenia azylu; azyl stanowi akt pokojowy i humanitarny i dlatego nie może być uznawane przez inne państwa za działanie nieprzyjazne; azyl udzielony przez jedno państwo musi być respektowany przez inne państwa. Kwestii azylu poświęcona była konferencja ONZ w Genewie (10 I-4 II) w 197 r., ale nie przyniosła pokładanych w niej nadziei na uporządkowanie definicji i zasad przyznawania azylu przyjętych przez wszystkie państwa członkowskie. Ustalono m.in. że azylu nie przyznaje się osobom prowadzącym działalność sprzeczną z celami i zasadami ONZ, osoba uzyskująca azyl musi się podporządkować normom prawnym państwa

przyznającego azyl, państwa przyznające azyl mają obowiązek stosowania ułatwień w przyjmowaniu na własne terytorium współmałżonków i dzieci osób korzystających z ochrony azylowej. Wymienione deklaracje i ustalenia nie mają charakteru obligatoryjnego stosowania, a są jedynie zaleceniami. Należy zaznaczyć, że w Unii Europejskiej od lat prowadzone są działania mające na celu ujednoczenie zasad przyznawania azylu politycznego i współpracy w tym zakresie państw członkowskich UE. [A. Indraszczyk]

A. Hadzińska-Wyrobek, *Uchodźcy: azyl polityczny i status uchodźcy w Polsce po 1945 roku*, Poznań 2015; M. Lis, *Azyl*, [w:] *Encyklopedia prawna*, red. U. Kalina-Prasznic, Warszawa 1999; P. Kuczma, *Prawo cudzoziemca do ubiegania się o udzielenie azylu terytorialnego*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014; K. Michalska, *Trzy wymiary polityki azylowej i Burden-Sharing: między obowiązkiem a interesem*, „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*” 2016, z. 3 (161), s. 53–79; A.Ma. Kosińska (red.), *W obliczu kryzysu; przyszłość polityki azylowej i migracyjnej Unii Europejskiej*, Lublin 2017.

B

Bezpieczeństwo (łac. *sine cura* – dosłownie: bez troski). W sensie szerszym, stan pewności trwania (dobrostan), w sensie węższym stan braku zagrożeń. Definiowanie bezpieczeństwa uzależnione jest od przyjęcia perspektywy, w której jest ono ujmowane. Stąd jego wielowymiarowość i niewyczerpywalność katalogu znaczeń. W kryterium przedmiotowym można wskazać m.in. bezpieczeństwo: społeczne, militarne, ekonomiczne, kulturowe, ekologiczne, energetyczne. W kryterium podmiotu można wskazać m.in. bezpieczeństwo państwa, narodu, organizacji ponadnarodowych, korporacji, grup społecznych, osób prawnych i fizycznych. Podstawowym kryterium podziału jest wzięcie pod uwagę obszaru stosunków politycznych, gdzie występuje bezpieczeństwo wewnętrzne państwa i międzynarodowe. Bezpieczeństwo wewnętrzne jest związane z wewnętrzną aktywnością państwa i dotyczy porządku prawnego, życia i zdrowia obywateli oraz majątku

narodowego w ramach bezpieczeństwa ustrojowego, powszechnego i publicznego. Bezpieczeństwo międzynarodowe dotyczy większego zasięgu terytorialnego i może ograniczać się do regionu (bezpieczeństwo regionalne) lub być rozpatrywane w perspektywie globalnej (bezpieczeństwo globalne). W szerszym kontekście bezpieczeństwo międzynarodowe może być ujmowane jako bezpieczeństwo kolektywne. Można bezpieczeństwo ujmować dychotomicznie jako bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne, co z kolei łączy się z funkcjami państwa w ramach zapewniania bezpieczeństwa narodowego. Bezpieczeństwo wewnętrzne jak i zewnętrzne stanowią składowe bezpieczeństwa narodowego. Istotną cechą różnego rodzaju „bezpieczeństw” jest ich wzajemna zależność. Instytucje państwa odpowiedzialne za utrzymanie bezpieczeństwa wewnętrznego muszą uwzględniać konieczność kooperacji z podmiotami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo zewnętrzne. Zagrożenia w jednym typie bezpieczeństwa mogą implikować powstanie zagrożeń w innych sferach. Naruszenie bezpieczeństwa finansowego, ekonomicznego państwa skutkuje naruszeniem bezpieczeństwa w innych sferach jego aktywności – bezpieczeństwie socjalnym, społecznym a nawet ustrojowym. Załamanie się rynków finansowych (krach na giełdzie) niesie ze sobą szereg zagrożeń w sferach wewnętrznych jak i zewnętrznych innych państw, co może doprowadzić do konfliktu globalnego, czego przykładem były wydarzenia, które w dłuższym czasie poprzedziły wybuch II wojny światowej. [A. Hołub]

R. Jakubczak, J. Flis, *Bezpieczeństwo Narodowe Polski w XXI wieku*, Warszawa 2006; W. Kitler, *Bezpieczeństwo Narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*. Warszawa 2011; B.R. Kuc, Z. Ścibiorek, *Podstawy metodologiczne nauk o bezpieczeństwie*, Warszawa 2013; J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996; B. Zdrodowski (red.), *Teoria zarządzania kryzysowego. Zarys*, Szczytno 2014.

Bezpieczeństwo państwa – kategoria bezpieczeństwa funkcjonuje w Konstytucji RP z 1997 r., jednakże pojęcie „bezpieczeństwa” nie jest w niej bliżej scharakteryzowane. Polska ustawa zasadnicza posługuje się określeniami „bezpieczeństwo państwa” czy też „bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne”, nie precyzując ich. Jak słusznie zauważa

Jan Boć, w Konstytucji RP z 1997 r. pojęcie bezpieczeństwa, ogólnie ujmując, występuje w trzech podstawowych kontekstach. Pierwszy dotyczy ochrony bezpieczeństwa w ogólności lub ochrony określonego bezpieczeństwa. Drugi kontekst dotyczy zezwolenia na ograniczenie praw i wolności jeśli jest to konieczne dla bezpieczeństwa, co oznacza ingerencję bezpieczeństwa w sferę ochrony człowieka i obywatela. Trzeci kontekst jest związany z określeniem w postanowieniach konstytucji organów odpowiedzialnych i zapewniających bezpieczeństwo.

Jakub Jaraczewski zwraca uwagę na to, że choć doktryna nie jest jednolita w odniesieniu do rozumienia pojęcia „bezpieczeństwo państwa”, to jest zgodna w kwestii wzajemnych relacji pomiędzy państwem a jednostką w kontekście bezpieczeństwa. Dla przykładu, Janusz Karp przedstawia bezpieczeństwo państwowe jako „dobro ogólnospołeczne, wartość prawa publicznego i przesłanka, ze względu na ochronę której dopuszczalne jest ograniczanie praw i wolności jednostki. Stan, w którym brak jest zagrożeń dla istnienia państwa oraz jego demokratycznego ustroju. Bezpieczeństwo państwa obejmuje w swym zakresie dyrektywę dbania o jego suwerenność, integralność terytorialną i potencjał obronny – nawet gdy nie występuje zagrożenie ze strony innych państw lub terrorystów. W warunkach pokojowych urzeczywistniają to m.in. instytucje tajemnicy państwowej, zwalczania szpiegostwa i ograniczeń dla służących w siłach zbrojnych. Ponadto wartość bezpieczeństwa państwa odnosi się do nakazu podejmowania działań mających zapobiegać wewnętrznym zagrożeniom dla bytu i funkcjonowania demokratycznych instytucji ustrojowych. W szczególności dotyczy to przejawów działalności organizacji podważających zasady ustroju demokratycznego i odwołujących się do ideologii totalitarnych oraz zorganizowanych grup przestępczych, które zamierzają wywierać wpływ na decyzje polityczne w państwie i treść oraz stosowanie prawa”. Waldemar Wołpiuk ogólnie wskazuje, że bezpieczeństwo państwa to stan braku zagrożeń, umożliwiający państwu (narodowi) bezpieczną egzystencję i rozwój. Z kolei Krzysztof Wojtyczek twierdzi, że bezpieczeństwo jest stanem, w którym brak zagrożeń dla istnienia państwa jako całości oraz dla jego demokratycznego rozwoju. Bogusław Banaszak utożsamia pojęcie bezpieczeństwa użyte w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP z pojęciem bezpieczeństwo obywateli,

zastosowanym w art. 5 Konstytucji RP. Eugeniusz Zwierzchowski uważa zagwarantowanie bezpieczeństwa obywateli za jedno z podstawowych zadań państwa. Zapewnienie bezpieczeństwa obywateli polega m.in. na podejmowaniu przez organy państwa różnych działań, zmierzających do ochrony obywateli przed następstwami działań wojennych i atakami terrorystycznymi, ale także przed zagrożeniem ze strony przestępczości rodzimej, rozwojem chorób epidemicznych, klęskami żywiołowymi, różnego rodzaju katastrofami i innymi zagrożeniami dla życia, zdrowia lub mienia obywateli. Z troski państwa o bezpieczeństwo obywateli nie da się wyłączyć zarówno tych zagrożeń, które zostały wymienione, ale również innych o ile ich nasilenie w skali państwa, czy nawet w skali lokalnej jest na tyle istotne, że wywołuje u obywateli poczucie zagrożenia.

Leszek Garlicki stwierdza natomiast, że pojęcie bezpieczeństwa państwa, jako zwrot niedookreślony, należy rozpatrywać w trzech płaszczyznach. Tak więc Konstytucja RP odnosi to pojęcie zarówno do sytuacji zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Tym samym ograniczenia praw i wolności w państwie będą znajdować uzasadnienie nie tylko w zagrożeniach zewnętrznych, ale także wewnętrznych. Po drugie, zapewnienie bezpieczeństwa państwa powinno obejmować działania zwalczające aktualne zagrożenia oraz takie, które przygotują państwo na ich ewentualne powstanie, a także takie które zapobiegają im w przyszłości. Zachodzi tu potrzeba stworzenia w szczególności właściwego potencjału obronnego, czego skutkiem będą także ograniczenia praw i wolności w państwie. I po trzecie bezpieczeństwo państwa należy rozumieć jako brak zagrożeń dla funkcjonowania instytucji ustrojowych państwa. Natomiast Halina Zięba-Załucka zauważa, że w literaturze przedmiotu bezpieczeństwo państwa utożsamia się zwykle z bezpieczeństwem narodowym.

Poddając analizie postanowienia konstytucyjne pod kątem regulacji związanych z pojęciem bezpieczeństwa należy stwierdzić, że pojęcie to stosunkowo często pojawia się w przepisach konstytucyjnych. W rozdziale pierwszym „Rzeczpospolita” zawierającym zasady ustrojowe państwa, pojęcie bezpieczeństwa zostało przywołane dwa razy (art. 5, art. 26). W rozdziale drugim „Wolności, Prawa i Obowiązki Człowieka i Obywatela” aż w siedmiu artykułach ustrojodawca umieścił regulacje dotyczące bezpieczeństwa (art. 31 ust. 3, art. 45 ust. 2, art. 53 ust. 5,

art. 61 ust. 3, art. 66 ust. 1, art. 74 ust. 1, art. 76), choć należy zgodzić się z Agnieszką Bień-Kacałą, że głównie w kontekście ograniczania praw jednostki:

Kolejne regulacje odnoszące się do pojęcia bezpieczeństwo znalazły swoje miejsce w rozdziale piątym „Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej” i szóstym „Rada Ministrów i Administracja Rządowa” normującym zasady działania organów państwa, tj.: Prezydenta i Rady Ministrów (art. 126 ust. 2, art. 135, art. 146 ust. 4). Ostatni raz pojęcie bezpieczeństwa pojawia się w rozdziale jedenastym, regulującym stany nadzwyczajne (art. 230 ust. 1).

Lektura przepisów Konstytucji RP z 1997 r. prowadzi do wniosku, że stosowane w jej tekście pojęcie bezpieczeństwa jest zawsze doprecyzowane przedmiotowo (np. bezpieczeństwo państwa, bezpieczeństwo obywatela, bezpieczeństwo najemcy), a także podmiotowo (np. bezpieczeństwo wewnętrzne, bezpieczeństwo zewnętrzne, bezpieczeństwo ekologiczne).

Jak słusznie zauważa A. Bień-Kacała, bezpieczeństwo obywateli i integralność terytorialną można zaliczyć do grupy nienazwanych zasad konstytucyjnych. Jako podstawową regulację konstytucyjną z zakresu bezpieczeństwa należy uznać art. 5 Konstytucji RP stwierdzający, że Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium oraz bezpieczeństwa obywateli, a także – między innymi – zapewnia prawa i wolności człowieka i obywatela. Dlatego też w kwestii bezpieczeństwa państwo pełni szczególną rolę. Jerzy Jaskiernia określa zapewnienie bezpieczeństwa przez państwo jako jedno z najistotniejszych zadań tej organizacji. Natomiast Bernard Wiśniewski utożsamia bezpieczeństwo państwa z możliwością rozwoju narodu, związaną z poczuciem braku zagrożenia wewnętrznego i zewnętrznego oraz możliwością obrony przed takim zagrożeniem. Twierdzi również, że bezpieczeństwo państwa to zapewnienie ochrony życia i zdrowia obywateli oraz majątku narodowego przed skutkami klęsk żywiołowych i katastrof. Halina Zięba-Załucka stwierdza z kolei, że bezpieczeństwo państwa jest nadrzędne w stosunku do innych dziedzin życia państwowego i dotyczy kategorii publicznej, która obejmuje różny zakres spraw i sytuacji na obszarze państwa.

Bezpieczeństwo możemy podzielić według kilku kryteriów. Jednym z nich jest kryterium podmiotowe, które pozwala rozgraniczyć bezpieczeństwo jednostki, bezpieczeństwo państwa oraz bezpieczeństwo międzynarodowe. Kolejnym kryterium jest kryterium przedmiotowe, dzięki któremu można rozróżnić bezpieczeństwo polityczne, bezpieczeństwo militarne, bezpieczeństwo ekonomiczne, bezpieczeństwo ekologiczne, bezpieczeństwo socjalne itp. Natomiast stosując kryterium źródła zagrożeń, bezpieczeństwo można podzielić na bezpieczeństwo wewnętrzne i bezpieczeństwo zewnętrzne.

W Konstytucji RP z 1997 r. wyróżnione zostały kategorie bezpieczeństwa zewnętrznego oraz bezpieczeństwa wewnętrznego, jednakże ich ścisły podział jest w zasadzie niemożliwy. Powodem tego są tożsame rodzaje zagrożeń, mogące rzutować na państwo w różny sposób. Początkowo sfera wewnętrzna bezpieczeństwa była związana z potrzebą zagwarantowania porządku i bezpieczeństwa za pomocą prawa i instytucji państwowych na określonym terytorium, a strefa zewnętrzna bezpieczeństwa była związana z potrzebą zagwarantowania ochrony terytorium i ludności na nim zamieszkującej za pomocą sił zbrojnych. Przyjmowano więc, że bezpieczeństwo wewnętrzne obejmowało wszystkie sprawy związane z równowagą i ładem wewnątrz państwa, a do zadań bezpieczeństwa zewnętrznego należała ochrona i obrona, za którą były odpowiedzialne instytucje wojskowe. Jak zauważa Paweł Sarnecki suwerenność, niepodległość i integralność terytorialną (nienaruszalność granic) państwa, czyli szeroko rozumiane zagrożenia militarne państwa należą do zadań bezpieczeństwa zewnętrznego. Natomiast sprawy związane z porządkiem prawnym, życiem i zdrowiem obywateli, majątkiem narodowym w kontekście klęsk żywiołowych czy katastrof naturalnych, czyli z możliwością sprawnego i właściwego funkcjonowania organów publicznych, do domeny bezpieczeństwa wewnętrznego. Według Zdzisława Nowakowskiego bezpieczeństwo wewnętrzne to stabilność i harmonijność funkcjonowania systemu państwa, a bezpieczeństwo zewnętrzne charakteryzuje brak zagrożeń ze strony podmiotów i źródeł zagranicznych. Jednakże, jak wskazuje Waldemar Wołpiuk, zarówno zagrożenia zewnętrzne, jak i wewnętrzne mogą powstać jako konsekwencja ataków terrorystycznych, i tym samym spowodować trudności w rozdzia-

le pomiędzy wskazanymi rodzajami bezpieczeństwa. Tak więc aktualnie bezpieczeństwo państwa łączy w sobie aspekt zewnętrzny i wewnętrzny, tym samym tworząc samoistną wartość konstytucyjną.

Oprócz pojęcia bezpieczeństwa państwa funkcjonuje również w doktrynie pojęcie bezpieczeństwa narodowego. W konstytucji takie określenie bezpieczeństwa literalnie nie występuje. Jednakże mimo użycia innych określeń trudno oprzeć się wrażeniu, że mamy do czynienia z pojęciami tożsamymi. Część doktryny stoi na stanowisku, że bezpieczeństwo narodowe jest synonimem bezpieczeństwa państwa jako szczególnego rodzaju bezpieczeństwa, polegającego na ochronie ustroju państwa przed zagrożeniami zewnętrznymi, takimi jak np. działalność szpiegowska oraz wewnętrznymi w tym szeroko rozumianej działalności przeciwko interesom politycznym i gospodarczym państwa i obywateli.

Naród, czyli zbiorowość ludzi wyróżniająca się wspólną świadomością narodową, a więc poczuciem przynależności do wspólnoty utożsamiany jest z organizacją państwową, która zgodnie z np. teorią Jana Jakuba Rousseau powstała dzięki narodowi. Tak więc w przypadku bezpieczeństwa narodowego do wartości chronionych należy zaliczyć nie tylko państwo jako władczą instytucję polityczną, ale także naród z jego kulturą i tożsamością. A zatem ochrona interesów narodowych jest głównym celem i powinnością państwa. Bezpieczeństwo narodowe jest nie tylko ochroną narodu i terytorium przed fizyczną napaścią, ale również ochroną interesów politycznych i ekonomicznych państwa, których utrata skutkowałaby podstawowymi wartościami państwa. Należy zgodzić się z W. Kitlerem w kwestii tego, że nie można rozdzielać zagadnień bezpieczeństwa narodowego, rozróżniając te o naturze zewnętrznej i o naturze wewnętrznej, ponieważ działania państwa w tym zakresie mają charakter interdyscyplinarny, a na środki mogące zapewnić to bezpieczeństwo składają się nie tylko elementy militarne, ale przede wszystkim dyplomatyczne i gospodarcze.

Z uwagi na powiązanie w doktrynie pojęć bezpieczeństwa państwa oraz Rzeczypospolitej, a także społeczeństwa polskiego słuszne jest twierdzenie A. Bień-Kacały, że w tym rozumieniu pojęcie bezpieczeństwa państwowego czy też narodowego porównać można do dobra wspólnego wszystkich obywateli – Rzeczypospolitej Polskiej.

Tak więc zasadne jest postrzeganie poszczególnych konstytucyjnych kategorii bezpieczeństwa łącznie jako jednego zintegrowanego systemu, nie zaś w oderwaniu od siebie. Analiza postanowień Konstytucji w zakresie bezpieczeństwa skłania do wniosku, że nadrzędną kategorią w tym obszarze jest bezpieczeństwo państwa, natomiast bezpieczeństwo obywateli jest celem i zadaniem państwa. Rzeczpospolita Polska, traktowana zgodnie z art. 1 Konstytucji RP, jako dobro wspólne wszystkich obywateli, powinna stanowić przedmiot troski każdego z członków zbiorowości. W sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa państwa w interesie narodu jako całości, a także każdego z obywateli, leży podporządkowanie się instytucjom państwa, gdyż od skutecznej realizacji podjętych działań zależy dalsze funkcjonowanie dobra wspólnego – Rzeczypospolitej. [S. Grabowska]

B. Wiśniewski, S. Zalewski (red.), *Bezpieczeństwo wewnętrzne RP w ujęciu systemowym i zadań administracji publicznej*, Bielsko-Biała 2006; Bień-Kacała A., *Bezpieczeństwo w Konstytucji RP z 1997 r. – wstępna diagnoza*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2015, nr 2; J. Boć, *O bezpieczeństwie wewnętrznym*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne w działaniach administracji publicznej*, red. A. Chajbowicz, T. Kocowski, Wrocław 2009; M. Brzeziński, *Rodzaje bezpieczeństwa państwa*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Wybrane zagadnienia*, red. S. Sułowski, M. Brzeziński, Warszawa 2009; J. Czaputowicz, *Kryteria bezpieczeństwa międzynarodowego państwa – aspekty teoretyczne*, [w:] *Kryteria bezpieczeństwa międzynarodowego państwa*, red. S. Dębski, B. Górka-Winter, Warszawa 2003; J. Jaraczewski, *Bezpieczeństwo jako wartość chroniona w Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w pierwszych dekadach XXI wieku wobec wyzwań politycznych, gospodarczych, technologicznych i społecznych*, red. S. Biernat, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2012, nr 1 (3), Warszawa 2013; J. Jaskiernia, *Bezpieczeństwo państwa a ochrona praw i wolności jednostki w Polsce – obszary koegzystencji i konfliktu tych wartości w kontekście realizacji standardów międzynarodowych i wewnętrznych*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa a ochrona praw i wolności jednostki we współczesnym świecie*, red. J. Jaskiernia, Kielce 2012; M. Jastrzębski, *Prawo bezpieczeństwa narodowego w systemie prawa*, [w:] *Prawne i gospodarcze podstawy bezpieczeństwa*, red. S. Kamosiński, T. Kuczur, J. Laskowska, Bydgoszcz 2015; J. Karp, *Bezpieczeństwo państwa*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; M. Karpiuk, *Zadania i kompetencje zespolonej ad-*

ministracji rządowej w sferze bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. *Aspekty materialne i formalne*, Warszawa 2013; D. Kaźmierczak-Pelc, *Od bezpieczeństwa państwa do bezpieczeństwa ludzkiego. Ewolucja pojęcia bezpieczeństwa w rzeczywistości ponowoczesnej*, [w:] *Współczesne bezpieczeństwo jednostkowe*, red. M. Kubiak, P. Żarkowski, Warszawa-Siedlce 2013; W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011; T. Miłkowski, *Bezpieczeństwo wewnętrzne – uwagi wstępne na tle rozwiązań normatywnych*, [w:] *Bezpieczeństwo – powinność czy gwarancja? Aspekty prawne i prawnoustrojowe*, red. T. Miłkowski, A. Wentkowska, Sosnowiec 2014; J. Nowak-Jeziorański, *Kryteria bezpieczeństwa*, [w:] *Kryteria bezpieczeństwa międzynarodowego państwa*, red. S. Dębski, B. Górka-Winter, Warszawa 2003; Z. Nowakowski, *Bezpieczeństwo narodowe – ewolucja pojęcia i zakresu*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i zarządzanie kryzysowe w Polsce w XXI wieku wyzwania i dylematy*, red. T. Jemioło, K. Rajchel, Warszawa 2008; S. Sułowski, *O nowym paradygmacie bezpieczeństwa w erze globalizacji*, [w:] S. Sułowski, M. Brzeziński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa*, Warszawa 2009; B. Wiśniewski, *Bezpieczeństwo wewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2004; W. Wojciechowski, *Bezpieczeństwo narodowe*, [w:] *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa*, red. E. Ura, S. Pieprzny, Rzeszów 2015; K.A. Wojtaszczyk, *Bezpieczeństwo państwa – konceptualizacja pojęć*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane problemy*, red. K.A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa 2009; K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999; W. Wołpiuk, *Bezpieczeństwo państwa a prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa a ochrona praw i wolności jednostki we współczesnym świecie*, red. J. Jaskiernia, Kielce 2012; W. Wołpiuk, *Bezpieczeństwo państwa a prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa a ochrona praw i wolności jednostki we współczesnym świecie*, red. J. Jaskiernia, Kielce 2012; W. Wołpiuk, *Siły zbrojne w regulacjach Konstytucji RP*, Warszawa 1998; J.R. Zacharski, *Strategia bezpieczeństwa narodowego: podejście zintegrowane*, [w:] *Strategia bezpieczeństwa narodowego Polski*, red. J. Gryz, Warszawa 2013; R. Zięba, *Pozimnowojenny paradygmat bezpieczeństwa międzynarodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, red. R. Zięba, Warszawa 2008; H. Zięba-Załużka, *Konstytucyjne aspekty bezpieczeństwa*, [w:] *Księga jubileuszowa dedykowana profesor Ewie Gdulewicz w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. R. Mojak, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2014, nr 22; E. Zwierzchowski, *Bezpieczeństwo obywateli*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009.

Bezpieczeństwo społeczne – jest jednym z obszarów bezpieczeństwa, musi spełniać wszelkie komponenty pojęcia *bezpieczeństwo*, ale także i jego określnika adnominalnego *społeczne*, a więc ma regulować warunki egzystencji, prawa człowieka i umożliwiać jednostkom i grupom rozwój. Bezpieczeństwo społeczne najlepiej jest scharakteryzować na przykładzie modelu. Jest to „całokształt działań prawnych i organizacyjnych realizowanych przez podmioty rządowe (krajowe i międzynarodowe), pozarządowe i samych obywateli, które mają na celu zapewnienie pewnego określonego poziomu życia osobom, rodzinom i grupom społecznym oraz niedopuszczenie do ich marginalizacji i wykluczenia społecznego”.

Można wyróżnić trzy obszary składające się na bezpieczeństwo społeczne. Pierwszym z nich jest obszar związany z bezpieczeństwem socjalnym, czyli gwarancjami prawno-instytucjonalnymi, gwarancją minimalnych dochodów, transferów socjalnych. Są to wszelkiego rodzaju działania mające na celu poprawę warunków życia, zapewnienie ich jednostkom, co wynika z istoty demokratycznego państwa.

Drugim komponentem jest bezpieczeństwo rozwojowe rozumiane jako kapitał ludzki, a więc kwalifikacje, wiedza i umiejętności. Nawiązuje do warunków rozwoju obywateli i zależy ono głównie od poziomu kapitału ludzkiego. Można określić jego poziom poprzez szanse i możliwości rozwoju jednostki.

Trzecim elementem jest bezpieczeństwo wspólnotowe, czyli kapitał społeczny. Odnosi się on do obszaru doznań i emocji. Odczucia jednostki na temat przynależności do danej wspólnoty. Mają one charakter psychospołeczny. Zaprezentowane obszary określają głównie przedmiotowe ujęcie bezpieczeństwa społecznego.

W kontekście podmiotowym bezpieczeństwo społeczne powinno zapewniać państwo, organizacje pozarządowe, ale także inicjatywa powinna wychodzić od samych obywateli, tak by tworzyć drugi i trzeci kolejno wymieniony obszar bezpieczeństwa społecznego, czyli ten związany z kapitałem ludzkim i kapitałem społecznym.

Należy wskazać, że bezpieczeństwo społeczne nie jest tożsame z bezpieczeństwem socjalnym. Bezpieczeństwo socjalne to jeden

z obszarów bezpieczeństwa społecznego. Ma ono znacznie węższy zakres niżeli bezpieczeństwo społeczne. Odnosi się przede wszystkim do zagrożeń związanych z niezaspokojeniem potrzeb przez jednostki i grupy społeczne, czyli do sytuacji w których ludzie nie posiadają wystarczających środków do utrzymania się. Jest więc ono jedynie częścią tworzącą bezpieczeństwo społeczne, ograniczoną do aktywności państwa w konstruowaniu działań socjalnych.

Bezpieczeństwo socjalne jest pojęciem interdyscyplinarnym, które łączy w sobie elementy prawa, socjologii i pracy socjalnej. Bezpieczeństwo socjalne może być utożsamiane z prawem socjalnym, czyli zabezpieczeniem społecznym. W drugim kontekście bezpieczeństwo socjalne można odnieść do standardów socjalnych gwarantowanych w systemie prawa państwa demokratycznego. Podstawą do tego typu rozważań są socjalne prawa człowieka, którymi są m.in. prawo do pracy czy chociażby prawo do zabezpieczeń społecznych.

Kolejny aspekt ujmowania bezpieczeństwa socjalnego to potrzeby społeczne, których zaspokojenie można określić jako pewien stan bezpieczeństwa jednostki czy grupy społecznej w tym zakresie.

Bezpieczeństwa społecznego nie należy również mylić z polityką społeczną. Polityka społeczna jest jedną z nauk społecznych o charakterze interdyscyplinarnym, wykorzystuje ona wyniki badań takich nauk, jak: socjologia, ekonomia, statystyka czy psychologia. Przy czym nie ma jednej poprawnej definicji polityki społecznej.

W ostatnich latach politykę społeczną i działania w ramach pomocy socjalnej próbuje ograniczyć się ze względu na kryzysy finansowe państw, jak i zarzuty stawiane względem państw opiekuńczych o prowadzenie do niskiego wzrostu gospodarczego konkretnego państwa. Można określić ją jako interwencje rządu zaprojektowane, aby wpływać na zachowania indywidualne lub na dysponowanie zasobami lub na system gospodarczy w celu kształtowania społeczeństwa w pewien sposób (Kleinaman, Pichaud) lub też jako działalność państwa i innych podmiotów kształtującą warunki pracy i bytu ludności. Zakres, cele, i metody zależą od ustroju politycznego i poziomu rozwoju sił wytwórczych kraju (Rajkiewicz). Współcześnie udzielana pomoc materialna w zakresie różnego rodzaju świadczeń, zasiłków powinna ograniczać

się tylko i wyłącznie do zapewnienia minimalnego zaspokojenia potrzeb. Jest to jednak pojęcie względne, może być interpretowane jako minimum umożliwiające jednostce egzystencje albo minimum socjalne, które pozwala na w miarę normalne funkcjonowanie w społeczności. W tym wypadku ważne jest to, by świadczenia i fundusze przekazywane przez państwo, nie pozwoliły na zatrzymanie rozwoju jednostki.

Istotą bezpieczeństwa społecznego są działania realizowane nie tylko przez organy państwowe, ale także przez organizacje pozarządowe i samych obywateli. To właśnie ich zaangażowanie w budowanie bezpieczeństwa społecznego pozwala na całościowe jego zapewnienie. Działania realizowane przez państwo w ramach bezpieczeństwa społecznego odnoszą się do jednego z jego filarów, czyli bezpieczeństwa socjalnego, zaś by zrealizować cele bezpieczeństwa socjalnego, zaprezentowane we wcześniejszych rozważaniach, należy zaangażować instytucje państwowe. Dlatego też można jednoznacznie stwierdzić, iż działania prowadzone przez instytucje państwowe w ramach polityki społecznej są służebne wobec bezpieczeństwa socjalnego (są tylko instrumentem do realizacji i zapewnienia obywatelom bezpieczeństwa socjalnego), które jest jednym z filarów, na których opiera się bezpieczeństwo społeczne.

Obszar wspólnotowy są to wcześniej wspomniane działania związane z budowaniem kapitału społecznego, który jest niezwykle istotny ze względu na fakt, iż dotyczy on umiejętności organizowania się jednostek, które w połączeniu z wartościami i normami mogą poprawić funkcjonowanie społeczeństwa, ułatwić mu koordynowanie działań, związanych na przykład z bezpieczeństwem społecznym.

Samo pojęcie kapitału społecznego po raz pierwszy pojawiło się za sprawą Lydy Judsona Hanfiana, który posłużył się nim w 1916 r. w kontekście zaangażowania społecznego i roli zaufania społecznego. Do dyskursu naukowego pojęcie kapitału społecznego wprowadzone zostało przez francuskiego socjologa Pierra Bourdieau na początku lat 80. XX w. Jego rozważania kontynuował James Coleman.

Na potrzeby eksplanacji pojęcia bezpieczeństwo społeczne można przyjąć za Robertem Putnamem, że kategoria kapitału społecznego odnosi się do *cech społecznego zaangażowania, takich sieci jak normy i społeczne zaufanie, ułatwiające koordynacje i współpracę*. Putnam in-

terpretował kapitał społeczny jako istnienie więzi, które umocnione są wzajemnością i zaufaniem. Podkreśla on także wagę koncepcji cnoty obywatelskiej, bez której nie możemy w ogóle mówić o jego istnieniu. Według badacza zjawisko społeczne jakim jest kapitał społeczny jest dobrem publicznym, jak i prywatnym. W swoich publikacjach autor podkreśla i dowodzi, że nawet spontaniczna współpraca może dawać pozytywne i zaskakujące rezultaty, jeśli tylko będzie budowana na zaufaniu i zaangażowaniu. W swoim ujęciu Putnam uznaje, iż kapitał społeczny ma znaczący wpływ na rozwój gospodarczy, ale także na procesy związane z demokratyzacją państw, co można dostrzec we wszystkich sferach życia społecznego.

Ostatnim, trzecim obszarem, bez którego nie można mówić o bezpieczeństwie społecznym, jest obszar rozwojowy, czyli tak zwany kapitał ludzki. Są to wiedza, umiejętności, zdolności i inne przymioty jednostki, które są istotne dla jej rozwoju, jak i społeczeństwa. By móc mówić o działaniach w kwestii bezpieczeństwa społecznego, a więc odpowiedzialności za jednostki słabsze, w rozwoju materialnym, jak i kulturowym społeczeństwa, trzeba zainwestować w rozwój indywidualny jednostek, które przyniosą wymierne korzyści dla budowania obszaru wspólnotowego, będącego częścią bezpieczeństwa społecznego. Samo pojęcie kapitału ludzkiego pojawiło się w latach 60. XX w. Powstało wiele definicji, które opisują pojęcie kapitału ludzkiego.

W literaturze pojawiało się pojęcie inwestowania w kapitał ludzki, stworzone przez czołowego teoretyka tej kategorii, Gary'ego Beckera, który uważa, iż jest to działalność, która miałaby wpłynąć na dochody w przyszłości poprzez zasoby, które zostały ucieleśnione w społeczeństwie. Sposobami inwestowania w kapitał ludzki, według Beckera, są między innymi: wykształcenie w szkole, opieka medyczna, kształcenie w pracy czy zbieranie informacji o systemie ekonomicznym. Bez wątpienia wszystkie te działania poprawiają fizyczne, ale także i intelektualne zdolności społeczeństwa, poprzez co pozwalają na osiągnięcie coraz to większych realnych dochodów i szans na rozwój społeczeństwa. Dlatego też w kwestii bezpieczeństwa społecznego kapitał ludzki odgrywa istotną rolę, dzięki której społeczeństwo ma szanse na rozwój i zapewnienie rzeczowego bezpieczeństwa. [P. Rutkowska]

K.P. Marczuk, *Bezpieczeństwo społeczne potrzeba szerokiego ujęcia. Implikacje dla Polski*, [w:] *Bezpieczeństwo społeczne. Pojęcia, uwarunkowania, wyzwania*, red. A. Skrabacz, S. Sulowski, Warszawa 2012; M. Leszczyński, *Bezpieczeństwo społeczne Polaków wobec wyznań XXI wieku*, Warszawa 2011; M. Leszczyński, *Wybrane aspekty bezpieczeństwa społecznego*, Ostrowiec Świętokrzyski–Kielce 2011; I. Sierpowska, *Bezpieczeństwo socjalne jako dobro publiczne*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 2015, nr 16; P. Levin, *Making social policy*, London, 1997; A. Rajkiewicz, *Istota polityki społecznej wczoraj i dziś*, [w:] *Polityka społeczna*, red. A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książopolski, Katowice 1998; M. Książopolski, *Wspólnie czy osobno? Rozważania o polityce społecznej*, Warszawa 2013; B. Pogonowska, *Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej*, [w:] *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*, red. H. Januszek, Poznań 2004; P. Bourdieu, L.J.D. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001; R.D. Putnam, *Demokracja w działaniu*, Kraków 1995; R.D. Putnam, *Samotna gra w kręgle. Upadek wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2009; D. Moroń, *Kapitał społeczny – próba definicji*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny: kreowanie i zarządzanie*, red. D. Moroń, Wrocław 2012; W. Bokajto, *Amerykańskie korzenie kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny – interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajto, Warszawa 2010; S. Roszkowska, *Kapitał ludzki a wzrost gospodarczy w Polsce*, Łódź 2013.

Biurokracja (fr. *bureau* – urząd i gr. *kratos* – władza) – występuje w kilku znaczeniach: 1) pejoratywnie o przerośniętym aparacie administracyjnym, który cechuje nadmierny formalizm, powodujący przewlekłe załatwianie spraw; 2) osoby zajmujące się wykonywaniem pracy administracyjnej, w tym implementacją strategii wytworzonych przez innych; 3) model zarządzania przy pomocy aparatu administracyjnego, działającego w oparciu o ściśle określone normy generalne. Spośród wymienionych trzecie znaczenie najczęściej znajduje się w polu badawczym nauk o polityce.

Chociaż termin został spopularyzowany w XVIII w. przez Vincenta de Gournay, to za postać najistotniejszą dla klasycznej koncepcji biurokracji niepodważalnie uznaje się Maxa Webera. Przedstawił on kompleksową wizję genezy i ewolucji struktur władzy, która w znacznej mierze wyprowadza z wniosków na temat jej legitymizacji. Swoje prze-

myślenia zaczyna niejako od obserwacji zmiany prymitywnej, wręcz mistycznej racjonalności, która stała za uznaniem pozycji władającego. W starych porządkach miejsce wodza wyznaczała też stała, nienaruszalna tradycja. Władza miała wówczas charakter bardziej osobisty. Za monarchą i jemu podobnymi stała charyzma, która z czasem podlegała zjawisku rutynizacji. M. Weber najwyżej stawia racjonalność opartą o inny fundament – powód, ściśle związany z porządkiem prawnym. W ramach tak postrzeganego ładu państwowego biurokracja jawi się jako jedyny, rozumowy sposób na zarządzanie zbiorowością ludzką.

M. Weber przedstawił typ idealny biurokracji. Obowiązuje w nim ściśle określona i przestrzegana hierarchia oraz pionowy podział pracy. Poszczególne osoby są stabilnie przypisane do funkcji, co wynika z ustawodawstwa. Komunikacja, jak i działania odbywają się z użyciem dokumentacji, która jest archiwizowana. Zasoby należące do instytucji nie należą do osób zajmujących w niej stanowiska, stąd nie mogą oni ich zawłaszczać. M. Weber określił również charakterystykę idealnego urzędnika. Jest on powoływany, a nie wybierany. Proces rekrutacji uwzględnia odpowiednie kwalifikacje zawodowe, a zatrudnienie odbywa się na podstawie umowy. Idealny urzędnik w pełni poświęca się swojej pracy, która stanowi jego jedyne miejsce realizacji zawodowej. Może awansować w oparciu o zasługi lub staż zawodowy. Urzędnik ma prawo do stałego wynagrodzenia oraz w perspektywie dożywotnie zatrudnienie. [M. Popławski]

K.J. Meier, G.C. Hill, *Bureaucracy in the Twenty-First Century*, [w:] *The Oxford Handbook of Public Management*, red. E. Ferlie, L.E. Lynn Jr., C. Pollitt, Oxford 2007; C.J. Olbromski, *Klasyczny model biurokracji Maxa Webera*, [w:] *Biurokracja. Fenomen władzy politycznej w strukturach administracyjnych*, red. K. Zuba, Toruń 2007; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Warszawa 2007.

Bolszewizm – odmiana doktryny komunistycznej będąca konsekwencją dokonanej przez Włodzimierza Ilicza Uljanowa Lenina interpretacji marksizmu i jego dostosowania do uwarunkowań i realiów rosyjskich. Nazwa koncepcji nawiązuje do rozłamu zaistniałego podczas II Zjazdu

Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji w Brukseli w 1903 r., w wyniku którego w obrębie partii wyodrębniły się dwie zasadnicze frakcje: kierowana przez Lenina oraz nazwana tak przezeń ze względów propagandowych frakcja bolszewików (większościowa), opartą na kierowanymi przez scentralizowaną partię działaniami rewolucyjnymi oraz frakcja mieniszewików (mniejszościowa), opowiadająca się za stopniową przebudową kapitalistycznego ładu społecznego i odmiennym od postulowanego przez Lenina modelem organizacji partii. Ostatecznie drogi obu frakcji rozeszły się w 1912 r. Jako odmiana doktryny komunistycznej bolszewizm formował się w latach 1903–1920, stając się po przewrocie październikowym w 1917 r. oficjalną i zarazem jedyną podstawą działań rewolucjonistów. Do zasadniczych elementów bolszewizmu zaliczyć należy: a) ogólną akceptację tezy Karola Marksa o nieuchronności upadku kapitalizmu przy jednoczesnej reinterpretacji jego poglądów odnoszących się do warunków urzeczywistnienia rewolucji oraz uznaniu możliwości jej przeprowadzenia także w warunkach zacofania społeczno-gospodarczego (w Rosji); b) wyeksponowanie znaczenia zdyscyplinowanej i zhierarchizowanej partii nowego typu, której zadaniem jako awangardy proletariatu miało być przeprowadzenie, a następnie utrwalenie zdobyczy rewolucji; c) hasło taktycznego sojuszu robotniczo-rolniczego; d) instrumentalne podejście do kwestii samostanowienia narodów; e) koncepcję dyktatury proletariatu rozumianą jako działanie partii zmierzające do całkowitego zniszczenia sił wrogich klasowo, a następnie przejęcia całkowitej kontroli nad życiem politycznym, społecznym i gospodarczym; f) koncepcję światowej rewolucji, wynikającą z przekonania, iż jej pełne urzeczywistnienie wymaga całkowitej likwidacji kapitalizmu. [M. Strzelecki]

S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria, S. Boulouque, *Czarna księga komunizmu: zbrodnie, terror, prześladowania*, Kraków 1999; J. Holzer, *Komunizm w Europie: dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000; L. Kořakowski, *Główny nurt marksizmu, cz. II: Rozwój*, Warszawa 2009; J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992; R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia: próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998.

Budżet – plan finansowy zawierający zestawienie planowanych wpływów i wydatków w określonym czasie. Może być sporządzany dla określonej inwestycji, osoby, gospodarstwa domowego, przedsiębiorstwa, jednostki samorządu terytorialnego, państwa czy organizacji międzynarodowej.

Relacja pomiędzy dochodami a wydatkami budżetu określa jego saldo, które może stanowić: nadwyżka (dochody przewyższają wydatki); równowaga (dochody zrównują się z wydatkami); deficyt (dochody są mniejsze niż wydatki).

Z punktu widzenia polityki gospodarczej najistotniejsze znaczenie posiada budżet państwa.

Budżet państwa – plan finansowy zawierający zestawienie planowanych dochodów i wydatków państwa związanych z realizacją przyjętej polityki społecznej, gospodarczej i obronnej. Jest on sporządzany na okres jednego roku i zatwierdzany przez władzę ustawodawczą.

Budżet państwa pełni następujące funkcje: fiskalną – polega na gromadzeniu dochodów budżetowych umożliwiających utrzymanie aparatu państwowego oraz realizację określonych zadań; redystrybucyjną – umożliwia dokonywanie pożądaných zmian w podziale dochodu narodowego (np. zmniejszenie dysproporcji w poziomie rozwoju gospodarczego różnych regionów kraju); stymulacyjną – polega na oddziaływaniu dochodów i wydatków budżetu państwa na życie gospodarcze i społeczne.

Budżet państwa powinien być konstruowany zgodnie z następującymi zasadami: rocznego budżetowania – budżet obejmuje okres jednego roku (niekoniecznie musi pokrywać się z rokiem kalendarzowym); zupełności – budżet obejmuje wszystkie dochody i wydatki państwa; jedności – budżet powinien tworzyć jedną całość, tj. wszystkie dochody i wydatki państwa powinny być ujęte w jednym zestawieniu; jawności – budżet powinien być podany do publicznej wiadomości; równowagi budżetowej – polega na dążeniu do tego, by bieżące dochody były wystarczające do pokrycia wydatków budżetowych.

Źródłami dochodów budżetu państwa są przede wszystkim: podatki (w Polsce około 90%), cła, dochody ze sprzedaży prywatyzowanych przedsiębiorstw, opłaty skarbowe, sądowe, notarialne i inne.

Wydatki budżetu państwa obejmują: wydatki związane z tradycyjnym pełnieniem przez państwo takich funkcji, jak: obrona narodowa, administracja, wymiar sprawiedliwości, wydatki związane z realizacją celów społecznych, wydatki wynikające z pełnienia funkcji interwencyjnych w gospodarce. [P. Siemiątkowski]

P. Siemiątkowski, E. Jankowska, *Podstawy ekonomii*, Toruń 2018.

Budżet partycypacyjny – jest to demokratyczna forma podejmowania decyzji dotyczących finansów jednostki samorządowej, w którym każdy mieszkaniec raz do roku ma prawo podjęcia decyzji w głosowaniu. Budżet partycypacyjny w Polsce przyjął się pod nazwą budżetu obywatelskiego. Po raz pierwszy wprowadzony został w 1989 r. (pierwszy rok funkcjonowania to 1990) w Brazylii w mieście Porto Alegre. Naczelną zasadą tej formy uczestnictwa jest udział mieszkańców w tworzeniu budżetu miasta, który dokonuje się poprzez zebranie sąsiedzkie i tematyczne. Udział w zgromadzeniu mogli brać wszyscy mieszkańcy, którzy ukończyli szesnaście lat. Mieli oni również prawo zgłaszania pomysłów i głosowania. Podczas zebrań dokonywali wyboru swoich przedstawicieli do Rady Budżetu Partycypacyjnego (dwóch radnych i dwóch zastępców) na okres jednego roku z możliwością jednej reelekcji. Zebrania odbywały się w ramach dychotomicznego podziału na: zebrania dzielnicowe (16 dzielnic) oraz zebrania tematyczne (sprawy przekraczające granice jednej dzielnicy). Z definicji abyśmy mówili o BP musi on opierać się na pięciu zasadach: dotyczyć kwestii finansowych danej jednostki; jednostka powinna posiadać pochodzące z wyborów władze; spotkania powinny odbywać się cyklicznie; powinien być zapewniony udziału obywateli w zebraniach; wszystkie podjęte decyzje powinny być rozliczone (zasada odpowiedzialności). Pierwszym miastem w Polsce, które zdecydowało się na zastosowanie tej formy podejmowania decyzji był Sopot (2011 r.), a od 2018 r. obowiązuje nakaz realizacji tej formy uczestnictwa na poziomie miast na prawach powiatu. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; Y. Sintomer, C. Herzberg, A. Rocke, *Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Challenges*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2008, Vol. 32, Issue 1; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Burmistrz – jednoosobowy organ wykonawczy w podstawowej jednostce samorządu terytorialnego, unormowanej konstytucyjnie – gminie. Burmistrz jest organem wykonawczym w gminie miejskiej, w miastach do 100 000 mieszkańców. W jednostkach większych organem wykonawczym jest prezydent, zaś w gminach wiejskich – wójt. Jego kadencja trwa 5 lat i rozpoczyna się w dniu rozpoczęcia kadencji rady gminy lub wyboru go przez gminę i upływa z dniem upływu kadencji rady gminy. Burmistrz musi posiadać obywatelstwo polskie. Wybory są powszechne, równe, bezpośrednie oraz odbywają się w głosowaniu tajnym. Zgodnie z najnowszymi uregulowaniami nie ma prawa wybieralności osoba, która została uprzednio dwukrotnie wybrana w wyborach w tej gminie (zasada dwukadencyjności), jednakże zasada ta zacznie obowiązywać po wyborach samorządowych w 2018 r. Burmistrz jest również jednoosobowym organem administracji publicznej (samorządowej), kieruje bieżącymi sprawami gminy i reprezentuje ją na zewnątrz. Do kompetencji burmistrza zaliczyć należy uprawnienia: wykonawcze (wykonywanie uchwał rady miejskiej); stanowiące (w wyjątkowych sytuacjach stanowienie przepisów porządkowych); gospodarczo-majątkowe (gospodarowanie mieniem komunalnym); finansowe (wykonywanie budżetu); kontrolne (zwierzchnictwo służbowe w urzędzie miasta); związane ze stanem klęsk żywiołowych (kierowanie jednostkami terenowej obrony cywilnej); administracyjno-procesowe (organ pierwszej instancji w zakresie wydawania decyzji administracyjnych). Odwołanie burmistrza może nastąpić w referendum gminnym bądź w trybie nadzoru sprawowanego przez prezesa Rady Ministrów. [B. Springer]

J.P. Tarno, M. Sieniuc, J. Sulimierski, J. Wyporska (red.), *Samorząd terytorialny w Polsce*, Warszawa 2002; J. Hausner (red.), *Administracja publiczna*,

Warszawa 2005; E. Zieliński, *Administracja rządowa i samorządowa w Polsce*, Warszawa 2013.

C

Centralizacja – stan relacji w ramach struktur władzy lub też proces taki stan poprzedzający. Struktury scentralizowane wyróżnia występowanie zależności hierarchicznej, na którą składają się dwa elementy. Pierwszym jest zależność służbowa oznaczająca możliwość wydawania poleceń przez szczebel wyższy w zakresie obowiązków służbowych. Drugi to zależność osobowa odnosząca się do polityki kadrowej, w tym zwalniania, zatrudniania, nagradzania oraz karania. Centralizacja jest jednym z możliwych typów relacji wertykalnej, gdzie za kryterium kategoryzujące przyjęto poziom niezależności, wyrażanej w formie kontinuum. Sytuacje skrajne to odpowiednio absolutny brak zależności oraz zależność absolutna. W odniesieniu do materii społecznej mają one charakter typoideologiczny. Z uwagi na powyższe centralizacja nie jest przeciwieństwem decentralizacji, a wyłącznie innym typem relacji.

W warunkach demokratycznego państwa prawa centralizację stosuje się najczęściej w sytuacjach, w których skupienie potencjału przynosi zauważalne korzyści. Mowa tu przede wszystkim o: (1) momentach kryzysowych, (2) wydarzeniach obarczonych dużym ryzykiem lub (2) nowych przedsięwzięciach. Układy scentralizowane korzystają wówczas z kumulacji potencjału. Problemem centralizacji jest skala oddziaływania skutków błędnych decyzji, która obejmuje całą strukturę podporządkowaną. Ponadto, centralizacja znacząco ogranicza pomysłość oraz kreatywność, a także zdejmuje znaczną odpowiedzialność ze szczebli niższych i ogranicza ich konkurowanie. [M. Popławski]

B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; L. Habuda, *Decentralizacja vs centralizacja w strukturze zasadniczego podziału kraju*, Toruń 2009; Z. Leoński, *Samorząd terytorialny w RP*, Warszawa 2006; E.J. Nowacka, *Polski samorząd terytorialny*, Warszawa 2006; K.A. Wojtaszczyk, *Państwo współczesne*, [w:] *Spółczesność i polityka*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2003.

Cenzura – etymologia pojęcia „cenzura” wywodzi się z łaciny, gdzie *cen-sura* oznaczała cenzurę, urząd cenzora; *censeo*, *consui*, *consensus* oznacza ocenę, szacowanie czegoś lub kogoś, wpisywanie do listy obywatelskiej.

Początków cenzury można doszukiwać się w okresie republiki rzymskiej (509 r. p.n.e.–27 r. p.n.e.). W 443 r. p.n.e. utworzono urząd cenzora, który utrzymywał się w różnych formach prawie do końca trwania Cesarstwa Rzymskiego. Do obowiązków tego urzędnika należało przede wszystkim sporządzanie spisu obywateli rzymskich wraz z ich majątkiem, kontrola obywateli pod kątem przestrzegania zasad zawartych w edyktach pretora oraz kontrola wydatków czynionych w republice. Był to zatem swoistego rodzaju urząd kontrolny.

Współcześnie cenzura jest to forma oficjalnej kontroli wypowiedzi przez uprawnione do tego organy państwowe w celu wyeliminowania treści niezgodnych z polityką prowadzoną i propagowaną przez rządzącą opcję polityczną. Cenzura swoim zakresem obejmuje kontrolę publikacji, prasy, telewizji, radiofonii, widowisk teatralnych czy filmów, a więc wszelkiego rodzaju aktywności zawierających w sobie przekaz słowny, za pomocą którego obywatele mogą uzyskać informację lub wyrazić swoje poglądy.

Konstytucja RP z 1997 r. w art. 54 w ust. 1 przyznaje każdemu obywatelowi wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji, natomiast w ust. 2 zakazuje stosowania cenzury prewencyjnej oraz koncesjonowania prasy, wyłączając jednocześnie z zakazu koncesjonowania stacje radiowe i telewizyjne. Wolność zagwarantowana w art. 54 ust. 1 Konstytucji jest równoznaczna z możliwością swobodnego wyrażania swoich poglądów, które należy rozumieć jak najszerszej, a mianowicie jako ogół wyrażanych osobistych zapatrywań co do faktów i zjawisk we wszystkich sferach życia, zarówno w sposób werbalny, jak i niewerbalny oraz jako wyrażanie opinii, prognoz czy informowanie o faktach lub zjawiskach, tak rzeczywistych, jak i domniemanych. Gwarantowana możliwość pozyskiwania i rozpowszechniania informacji obejmuje swoim zakresem wszelkie czynności faktyczne mające na celu zbieranie i udostępnianie lub upowszechnianie danych z dowolnych sfer życia publicznego

i prywatnego, dotyczących wszystkich podmiotów. Przy korzystaniu z konstytucyjnej gwarancji określonej w art. 54 ust. 1 jednostka musi pamiętać o granicach wolności oraz prawach i ochronie przysługującej innym podmiotom na podstawie przepisów prawa. Nie można więc stwierdzić, że gwarancja ta ma charakter absolutny, niczym nie ograniczony. Co więcej, sama Konstytucja w art. 31 ust. 3 stanowi, że gdy zachodzi taka konieczność, na podstawie ustawy możliwym jest ograniczenie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw.

Konstytucyjny zakaz cenzury prewencyjnej nie wyklucza stosowania cenzury represyjnej polegającej na kontroli wypowiedzi, które znajdują się już w obiegu publicznym i są rozpowszechniane. Na jej podstawie możliwym jest zakazanie rozpowszechniania informacji czy wypowiedzi, które naruszają określone dobra prawem chronione, w szczególności dobra i prawa innych jednostek.

Konstytucja PRL deklaratoryjnie gwarantowała wolność słowa, druku, zgromadzeń i wieców, pochodów i manifestacji, a wolność ta miała być realizowana za pomocą oddania do użytku ludu pracującego i jego organizacji drukarni, zasobów papieru, gmachów publicznych, radia oraz innych środków materialnych mających służyć urzeczywistnieniu tej zasady (art. 71). Historia zweryfikowała jednak postanowienia ustawy zasadniczej okresu PRL, albowiem norma ta była w istocie normą martwą. Przepisów Konstytucji RP nie stosowano bezpośrednio, a jej normy miały być uszczegółowiane w ustawach. Z tego też powodu w PRL na szeroką skalę funkcjonowała silnie zakorzeniona cenzura prewencyjna, a wolność słowa i przekazu uzależniona była od decyzji aparatu politycznego kontrolującego wszelkie przejawy wyrażania opinii czy przekazywania i uzyskiwania informacji.

Obecnie cenzura prewencyjna oraz koncesjonowanie prasy w RP jest całkowicie zakazane. Trybunał Konstytucyjny wskazał, że z zakazem stosowania cenzury prewencyjnej należy łączyć zakaz tworzenia organów publicznych, które mogłyby posiadać kompetencję do uzależnienia możliwości swobodnej wypowiedzi od uprzednio wyrażonej zgody właściwego organu. Konstytucja odrębnie, w art. 14 zapewnia wolność prasy oraz innych środków społecznego przekazu. *Per analogiam* należy wywieść, że skoro ustrojodawca w Rozdziale I Konstytucji

zapewnił wolność działania wszystkich środków społecznego przekazu, a w art. 54 ust. 2 nałożył możliwość koncesjonowania jedynie telewizji i stacji radiowych, to zakaz koncesjonowania odnosi się nie tylko do prasy, ale także wszystkich innych środków masowego przekazu, oprócz telewizji i stacji radiowych.

Warto pamiętać, że Konstytucja RP nie jest jedynym aktem normatywnym regulującym kwestię wolności wyrażania poglądów oraz informacji. Problematykę tę uregulowano także na poziomie ustawodawstwa zwykłego oraz umów międzynarodowych czy umów multi- i bilateralnych, takich jak np.: Konwencja o obronie praw człowieka i podstawowych wolności (art. 10), Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (art. 19) czy Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. Akty prawa międzynarodowego, podobnie jak Konstytucja RP, nie przewidują absolutnej wolności wypowiedzi. Obowiązuje natomiast generalna zasada, zgodnie z którą ograniczenia wolności wypowiedzi są dopuszczalne, jednak tylko i wyłącznie na podstawie ustaw oraz dla ochrony wartości przyjętych przez prawo międzynarodowe. [M. Semiatycka]

A. Tarwacka, *Wybór i objęcie urzędów przez cenzorów w starożytnym Rzymie*, „Zeszyty Prawnicze” 2010, nr 10.2, s. 113–128; W. Skrzydło, *Komentarz do art. 54 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Lex 2013; K. Płonka-Bielenin, *Konstytucja RP wyznacznikiem wolności prasy*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2014, nr 14/2, s. 33–45; J. Sobczak, *Prawo prasowe. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 62–63; M. Barańska-Sereda, *Cenzura*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. II: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Kraków 2000, s. 64–66; M. Podolak, *Cenzura*, [w:] *Mała encyklopedia wiedzy politycznej*, red. W. Sokół, M. Chmaj, Toruń 2001, s. 46; P. Sarnecki, *Komentarz do art. 54 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, Warszawa 2016; K. Kumaniecki, *Słownik Łacińsko-polski*, Warszawa 1983, s. 82; B. Banaszak, *Komentarz do art. 54 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009; P. Uziębło, *Cenzura*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009, s. 116–117; uchwała TK z dnia 2 marca 1994 r., sygn. akt: W 3/93, OTK 1994, nr 1, poz. 17.

Cenzus wyborczy (od łac. *census* – oszacowanie majątku, spis) – obowiązek spełnienia określonych wymogów będących koniecznym warunkiem dopuszczenia do udziału w wyborach. Cenzus wyborczy jest wyłomem w takich zasadach prawa wyborczego, jak zasada powszechności czy też zasada równości. Cenzusu wyborczego nie należy utożsamiać z pojęciem ograniczeń wyborczych, które stanowią okoliczności wyłączające udział w wyborach, np. pozbawienie praw wyborczych wyrokiem sądowym, niepoczytalność itp. Piotr Uziębło definiuje cenzus wyborczy jako „pozbawienie praw wyborczych grup osób posiadających określoną cechę, względnie takiej cechy nieposiadających”. Wskazuje przy tym, że wyłączenia indywidualne wiążą się natomiast z pozbawieniem prawa wyborczego na mocy konkretno-indywidualnego rozstrzygnięcia, które zazwyczaj ma charakter sądowy. W historii parlamentaryzmu często stosowano: cenzus majątku, który przyznaje prawa wyborcze osobom posiadającym majątek określonej wysokości, innymi słowy – cenzus majątkowy wiąże się z poziomem zasobności osób; cenzus wykształcenia, zgodnie z którym prawo wyborcze przysługuje tylko osobom, które np. ukończyły szkołę bądź posiadają umiejętność pisania lub czytania; cenzus płci, który obowiązywał w czasach, w których kobiety nie miały prawa uczestniczyć w życiu politycznym i publicznym; czy też cenzus zasług i zaufania; cenzus rasy (w okresie III Rzeszy). Stosowano także cenzus językowy, który uzależnia możliwości sprawowania określonych funkcji i stanowisk od znajomości języka państwowego. Obecnie w państwach demokratycznych legislatorzy wprowadzają następujące cenzusy wyborcze: cenzus obywatelstwa, który uzależnia korzystanie z praw wyborczych od posiadania obywatelstwa danego państwa; cenzus zamieszkania (domicylu), zgodnie z którym do uzyskania prawa wyborczego wymagany jest określony czas zamieszkiwania w danym okręgu wyborczym lub na terytorium danego państwa. W prawie wyborczym stosuje się także cenzus wieku, który określa granicę, od której możliwe jest czynne bądź bierne uczestnictwo w wyborach. I tak np. zgodnie z art. 62 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. „Obywatel polski ma prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania Prezydenta

Rzeczypospolitej, posłów, senatorów i przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, jeżeli najpóźniej w dniu głosowania kończy 18 lat”. Przepisy Kodeksu wyborczego z 5 stycznia 2011 r. zawierają ustawowe regulacje uszczegóławiające postanowienia konstytucyjne. [J. Marszałek-Kawa]

B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015; M. Chmaj, I. Shapiro, *Political representation*, Cambridge 2009; J. Przybojewski, *Prawo konstytucyjne. Zagadnienia podstawowe*, Bydgoszcz 2003; W. Skrzydło, *System wyborczy w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2011; Kodeks wyborczy z 5 stycznia 2011 r., Dz.U. 2011, nr 21, poz. 112; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., tekst jednolity, M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl; A. Sokala, B. Michalak, P. Uziębło, *Cenzusy wyborcze w XXI w. – potrzeba nowego podejścia?*, Toruń 2014; P. Uziębło, *Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych*, Warszawa 2013.

Chadecja (chrześcijańska demokracja) – nurt ideowy i ruch społeczno-polityczny powstałe na przełomie XIX i XX w., czerpiące inspiracje z zasad etycznych chrześcijaństwa oraz nauki społecznej Kościoła katolickiego, aczkolwiek zachowujące autonomię wobec postawy i działań hierarchii oraz struktur kościelnych. Autorem samego pojęcia, a zarazem jednym z prekursorów ruchu chrześcijańskiego, pozostaje profesor seminarium duchownego w Liège ks. Antoine Pottier. Zasadniczym impulsem dla rozwoju chadecji była jednak encyklika Leona XIII *Rerum novarum* (15 V 1891 r.), w której papież zachęcał do tworzenia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego, choć w nieco późniejszej encyklice *Graves et communi* (1901 r.) zwracał uwagę przede wszystkim na jego wymiar społeczny, powściągliwie podchodząc do kwestii jego zaangażowania politycznego. Mimo wspomnianych zastrzeżeń obie encykliki określały w istocie zasadnicze kategorie myśli chrześcijańsko-demokratycznej, która opierała się na: a) uznaniu naturalnego charakteru własności prywatnej (przy jednoczesnej akceptacji pluralizmu własnościowego); b) aprobacie dla idei akcjonariatu pracowniczego

oraz współuczestnictwa pracowników w zarządzaniu przedsiębiorstwami; c) ograniczonym interwencjonizmie państwowym; d) uznaniu solidaryzmu i personalizmu za fundament stosunków międzyludzkich i relacji między społeczeństwem a jednostką; d) poszanowaniu istniejących systemów konstytucyjnych oraz zasady pomocniczości państwa; e) aprobacie dla różnych form decentralizacji i samorządności; f) uznaniu zasady rozdziału Kościoła od państwa, przy ich jednocześnie zgodnej współpracy; g) uznaniu demokratyzmu. Przywołane wartości i zasady ideowe nie uchroniły jednak środowisk i ugrupowań chadeckich przed zarzutami o brak sprecyzowanego oblicza politycznego i skonkretyzowanego programu, a także zbyt silne uleganie wpływom duchowieństwa, krytycznie oceniającego zresztą polityczne aspekty ich działalności. Sami chadecy zwracali jednak uwagę, iż tworzony przez nich ruch ma charakter świecki i nie posiada monopolu na reprezentowanie katolicyzmu, a Kościół katolicki nie narzuca swym wyznawcom żadnego konkretnego programu politycznego, pozostawiając im w tym względzie znaczną swobodę. W wymiarze społecznym bazę ruchu chrześcijańsko-demokratycznego tworzyły w pierwszym okresie liczne organizacje katolickie, które skupiając z reguły aktywistów świeckich, działały w różnych obszarach życia zbiorowego. Na przełomie XIX i XX w. dołączyły do nich partie polityczne, których szczególny rozwój nastąpił jednak dopiero w okresie międzywojennym. Wyrazem wspomnianej tendencji było powstanie i aktywność ugrupowań o charakterze chadeckim we Włoszech, Francji, Hiszpanii, Belgii, Holandii, Austrii, Niemczech czy Polsce, które po II wojnie światowej wznowiły w większości swą działalność, aczkolwiek pod zmienionymi niejednokrotnie nazwami, podejmując zarazem działania na rzecz budowy ładu społecznego opartego na wolności, sprawiedliwości, poszanowaniu wartości etycznych, humanistycznych i demokratycznych, jak również umiejętnym połączeniu wspólnotowości i personalizmu. Tendencja ta znalazła swój wyraz m.in. w ogłoszonym w lipcu 1976 r. *Manifeście politycznym Światowej Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej*, w którym uwzględniono także zróżnicowane warunki działania poszczególnych partii chadeckich oraz specyfikę poglądów chadecji latynoamerykańskiej. Współcześnie na świecie istnieje około 100 partii chadeckich,

przy czym szczególną pozycję zajmują one w państwach Europy Zachodniej, tworząc w istocie pluralistyczny ruch ogólnochrześcijański oddzielający sferę religii od polityki. [M. Strzelecki]

J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1: *Myśl polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju*, Radom 2007; K. Krzywicka, E. Olszewski (red.), *Chrześcijańska demokracja we współczesnym świecie*, Lublin 1999; J. Stefanowicz, *Chrześcijańska demokracja: inspiracja, doktryna, polityka*, Warszawa 1991; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków 1998.

D

Decentralizacja – w naukach o polityce rodzime studia nad decentralizacją mają swe źródła głównie w naukach prawnych. Obejmują one relacje struktur władzy, stąd uzupełniony termin brzmi – decentralizacja władzy publicznej (ang. *decentralization of public power*). W literaturze przedmiotu znajdziemy niekiedy kategorię odnoszącą się bardziej do struktur administracyjnych (ang. *decentralization of public administration*).

Decentralizacja władzy publicznej (w ujęciu prawniczym) oznacza ustawowo określone, sądowo chronione, przekazanie (lub stan po przekazaniu) zadań, kompetencji i zasobów ze szczebla wyższego na szczebel niższy. Relację pomiędzy podmiotami przekazania definiuje się z pomocą pojęcia nadzór. W ramach tak przedstawionej decentralizacji władzy publicznej mamy do czynienia z występowaniem przynajmniej dwóch podmiotów, które znajdują się w relacji o charakterze asymetrycznym. Wyższy (w strukturze władzy), gdy dokona diagnozy sytuacji, zgodnie z którą przekazanie polepszy poziom wykonania zadań, przekazuje je niższemu. To zadania są kluczowym elementem przekazania. Ich charakterystyka, wraz z czynnikami zewnętrznymi, stanowi przesłankę do ewentualnej decentralizacji. Kompetencje oraz zasoby mają natomiast charakter uzupełniający. Ich, odpowiednio, zakres i wielkość winny być adekwatne do powierzonego zadania, bo w przeciwnym razie decentralizacja przyjmuje formę fasadową, w ra-

mach której niemożliwa jest realna realizacja zadania z uwagi na deficyt odpowiednich instrumentów lub środków.

Celem decentralizacji jest stworzenie odpowiedniej sfery niezależności względnej podmiotu niższego, do której podmiot wyższy nie ma prawa ingerować bez wyraźnego, ściśle zdefiniowanego powodu. W ten sposób powstaje pewna, ograniczona przestrzeń, obszerna jednak na tyle, iż w jej granicach podmiot niższy ma możliwość realizować strategię o różnym kształcie – zgodnym z własną diagnozą, preferencjami i pomysłem. Elementem stanowiącym granicę samodzielności względnej jest opisany w ustawach lub innych przepisach ograniczony katalog zadań, kompetencji i zasobów, z których podmiot niższy może czynić użytek. W przypadku przekroczenia uprawnień mamy do czynienia z nadużyciem samodzielności względnej, co wiąże się z możliwością, a nawet koniecznością, ingerencji podmiotu wyższego. O tym czy zaistniała sytuacja naruszenia winien rozstrzygać niezależny arbiter – sąd. Opisany stan rzeczy zabezpiecza zatem interesy obu stron decentralizacji. Podmiot niższy może realizować różne strategię (ang. *policy*) samodzielnie tak długo, jak stosuje się do przepisów. Podmiot wyższy ma prawo ingerować kiedy zasady są łamane. Celem ingerencji nie jest stałe przejęcie zadań, kompetencji czy zasobów podmiotu niższego, lecz naprawa sytuacji i zwrócenie możliwości decydowania podmiotowi niższemu. Nie wyklucza to możliwości redefinicji diagnozy, która stała się powodem decentralizacji i *de facto* cofnięcia decyzji o jej przeprowadzeniu.

W ramach decentralizacji mamy do czynienia z powiększeniem samodzielności względnej. Ma ona charakter liniowy, a w jej skrajnych punktach przyjmuje wartości typologiczne – odpowiednio absolutna samodzielność lub absolutny brak samodzielności. Decentralizacja polega na zastąpieniu relacji zależności hierarchicznej nadzorem. W ramach pierwszej podmiot wyższy w strukturze posiada dwa typy kompetencji. Mowa tu o zależności służbowej, czyli możliwości wydawania poleceń w zakresie obowiązków służbowych oraz zależności osobowej, sprowadzającej się do polityki kadrowej (zatrudniania, zwalniania, nagradzania, karania). Na nadzór składają się dwa inne elementy. Pierwszy to kontrola, rozumiana jako czynność polegająca

wyłącznie na porównaniu stanu faktycznego ze stanem pożądanym (opisanym w przepisach) oraz wynik tego porównania. Drugi to możliwość władczej ingerencji w sytuacji, gdy występuje niezgodność stanu faktycznego w odniesieniu do pożądanego. Innymi słowy ingerencja występuje tylko wtedy, gdy naruszone zostają przepisy.

W ramach nauk społecznych należy wskazać na odmienne definiowanie decentralizacji w ujęciu nauk ekonomicznych, w tym przede wszystkim nauki o zarządzaniu. W tym ujęciu również następuje zmiana relacji pomiędzy podmiotami – wyższym i niższym. Tu też powiększa się zakres samodzielności względnej podmiotu niższego. Istotną równicą polega na tym, iż w naukach ekonomicznych wprowadza się istotny warunek niezbędny w postaci odpowiedniego ukształtowania postawy podmiotu niższego. W naukach o polityce czy naukach prawnych nacisk kładzie się na wytworzenie samodzielności ograniczonej, przy czym bez nakładania dodatkowych wymagań w ramach tak narysowanych granic. W naukach o zarządzaniu wskazuje się, że podmiot niższy ma realizować te same cele co podmiot wyższy, a nadana szersza samodzielność ma tylko prowadzić do ich realizacji w sytuacji, gdy kierowanie ze strony podmiotu wyższego jest ograniczone. Innymi słowy – tożsamość celów ma stworzyć możliwość ograniczenia kierowania, swoistego odciążenia centrum decyzyjnego bez zmiany wizji wykonania zadania.

Poza rodzimą literaturą przedmiotu problem decentralizacji jest dyskutowany w wielu kręgach badawczych. Jej znaczenie wykazuje silne korelacje z danym kręgiem kulturowym oraz krajowym porządkiem prawnym, stąd samo pojęcie jest różnie postrzegane i w efekcie często definiowane w zależności od pochodzenia badacza. W kręgach anglojęzycznych funkcjonuje definicja szersza niż przyjmowana w rodzimych źródłach. Jest dosyć obszerna, gdyż do decentralizacji zalicza po prostu przekazanie funkcji administracyjnych i władczych na niższe szczeble w hierarchii, jak również przekazywanie uprawnień na poziom niższy niż krajowy. Autorami jednej z bardziej popularnych koncepcji są Dennis A. Rondinelli, John R. Nellis i Shabbir G. Cheema. W ich propozycji przedmiotem decentralizacji jest przekazanie odpowiedzialności lub planowania, zarządzania oraz gromadzenia i alokacji zasobów

przez centralną administrację rządową do różnych podmiotów niższego szczebla, w tym niepublicznych – organizacji pozarządowych. Decentralizacja zostaje tu sprowadzona do przekazania w dół pomiędzy dwoma podmiotami – wyższym i niższym. W obrębie tak szerokiej grupy procesów zaliczanych do decentralizacji D.A. Rondinelli, J.R. Nellis i S.G. Cheema proponują istotną typologizację. Po pierwsze, dzielą decentralizację wg dwóch kryteriów – formy oraz typu. Kryterium formy odnosi się do celów decentralizacji. Wyróżniają tu decentralizację (1) administracyjną, która oznacza odebranie części zadań i kompetencji rządowi centralnemu i przekazanie ich do niższych szczebli struktur władzy. Decentralizacja (2) polityczna to natomiast zwiększone upodmiotowienie obywateli poprzez podnoszenie poziomu ich udziału w kształtowaniu strategii publicznych, a także przekazanie władzy (ang. *power*) do lokalnych jednostek rządzenia, jak również przekazanie władzy składowym federacji i autonomiom oraz swobodę zrzeszania obywateli w instytucje dostarczające społecznie korzystne i potrzebne dobra. Decentralizacja (3) fiskalna obejmuje podział wpływów publicznych między wszystkie szczeble rządowe, a także instrumenty prawne trafiające na niższe szczeble, które pozwalają tam kształtować politykę fiskalną oraz instrumenty prawne gwarantujące niezależność finansową. Decentralizacja (4) ekonomiczna oznacza rynkową liberalizację, deregulację i prywatyzację przedsiębiorstw państwowych oraz partnerstwo publiczno-prywatne.

W ramach typologii decentralizacji z uwzględnieniem formy podmiotem wyższym zawsze jest rząd centralny. Katalog podmiotów niższych jest w tej typologii bardzo szeroki. Kto nim się staje nie jest zbyt istotne. Ważna jest charakterystyka przekazywanej funkcji – odpowiednio polityczna, administracyjna, ekonomiczna lub fiskalna. Przykładowo, w ramach decentralizacji politycznej znajdziemy następujące typy podmiotów: rządy lokalne, obywateli lub ich wybranych przedstawicieli, którzy otrzymali uprawnienia do podejmowania decyzji publicznych. W zbiorze wyznaczonym przez decentralizację administracyjną są podmioty sprawujące władzę publiczną. Identycznie prezentuje się zbiór podmiotów decentralizacji fiskalnej. Zbiór ten także jest wyraźnie zamknięty i jednocześnie dość obszerny, gdyż przekazanie następuje

pomiędzy różnymi szczeblami władzy publicznej. W ramach ostatniej z form – decentralizacji ekonomicznej – zbiór podmiotów obejmuje jednostki mające cechy pierwszego lub drugiego sektora (publiczne i prywatne, zawiązujące partnerstwo publiczno-prywatne) oraz przechodzącego z pierwszego do drugiego (poddawane procesowi prywatyzacji) i dalej w nim funkcjonujące.

Typologia, wyżej wymienionych autorów, która uwzględnia podział ze względu na typ dotyczy zakresu decentralizacji, czyli skali samodzielności względnej podmiotu niższego w decentralizacji. Należy pamiętać, że w tej koncepcji decentralizacja to wszelkie przekazanie w dół. Podział ze względu na typ służy zatem do opisu jej ekstenywności. Począwszy od najbardziej ograniczonej, a na najdalej idącej skończywszy, są to odpowiednio: dekoncentracja, delegacja oraz dewolucja. W nielicznych publikacjach dołącza się czwarty stan relacji – prywatyzację. Należy zwrócić szczególną uwagę, że tutaj termin dewolucja, jako tłumaczenie ang. *devolution*, nie odpowiada rodzimego znaczeniu, gdzie (w skrócie) oznacza przejęcie sprawy przez organ wyższego szczebla.

W podziale ze względu na typ dekoncentracja oznacza przekazanie określonych funkcji do jednostek subnarodowych, należących do ministerstw lub agencji rządowych. W przypadku delegacji korporacjom rządowym lub innym półautonomicznym agencjom rządowym przydziela się odpowiedzialność za wdrażanie i obsługę inwestycji sektorowych. Dewolucja zakłada natomiast tworzenie niezależnych szczebli i jednostek, a prywatyzacja to przekazanie odpowiedzialności za wytwarzanie dóbr i dostarczanie usług, które wcześniej oferowane były przez podmioty z udziałem kapitału publicznego, do podmiotów niepublicznych, w tym przedsiębiorstw lub organizacji o charakterze społecznym (ang. NGOs). [M. Popławski]

J. Boć, *Prawo administracyjne*, Wrocław 2000; B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; L. Habuda, *Decentralizacja vs centralizacja w strukturze zasadniczego podziału kraju*, Toruń 2009; H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2004; D.A. Rondinelli, G.S. Cheema, *Decentralizing Governance: Emerging Concepts and Practices*, Harvard 2007; D.A. Rondinelli, *Government Decentralization in Compara-*

tive Perspective: Theory and Practice in Developing Countries, „International Review of Administrative Sciences” 1980, vol. 47; D.A. Rondinelli, J.R. Nellis, G.S. Cheema, *Decentralization in Developing Countries. A Review of Recent Experience*, „World Bank Working Papers” 1983, nr 581; Starościak J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1972.

Decyzja polityczna – tłumaczona najczęściej jako „nielosowy akt wyboru działania lub zaniechania politycznego dokonywany przez ośrodek decyzyjny w polu polityki (M. Chmaj, M. Żmigrodzki). Wśród cech charakteryzujących decyzje polityczne należy wskazać: istnienie decydenta, pewien stopień poinformowania ośrodka decyzyjnego, nastawienie na osiągnięcie od razu więcej niż jednego celu, wielowymiarowość (czyli możliwość osiągnięcia celu różnymi metodami) oraz wieloetapowość urzeczywistniania (S. Wróbel, P. Dobrowolski). [M. Ochwat]

M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998; M. Żmigrodzki, B. Szmulik (red.), *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin 2007.

Dekomunizacja – idea wyeliminowania komunizmu oraz wszelkich jego komponentów i pozostałości z przestrzeni publicznej, połączona z postulatem nieprzedawnionej penalizacji w odniesieniu do osób najbardziej zaangażowanych w jego promocję i legitymizację. W państwach byłego bloku radzieckiego postrzegana często jako zjawisko analogiczne do denazyfikacji, wdrażanej na obszarze okupowanych Niemiec po 1945 r. na podstawie decyzji konferencji poczdamskiej. W państwach Europy Środkowo-Wschodniej szczegółowe koncepcje i programy dekomunizacji powstawały przede wszystkim w środowiskach byłych opozycjonistów antykomunistycznych. Z dekomunizacją łączył się program lustracji, tj. sprawdzenia przeszłości osób pełniących lub aspirujących do pełnienia najważniejszych lub prestiżowych funkcji publicznych. Celem było zablokowanie takiej możliwości osobom, którym udowodniono zaangażowanie w komunizm lub kolabo-

rację z reżimem, polegające np. na tajnej współpracy agenturalnej.
[R. Michalak]

A. Grajewski, *Balast po komunizmie: instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, t. 22; J. Kałużna, *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce – zarys problematyki*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2018, nr 2, DOI 10.14746/ssp.2018.2.10; E. Targosz, *Dekomunizacja Albanii – lustracja, wymiar sprawiedliwości i pomoc UE*, Szczecin 2014.

Delikt konstytucyjny – deliktem, jako przesłanką pociągnięcia do odpowiedzialności konstytucyjnej, może być naruszenie konstytucji lub ustawy, którego dopuściła się osoba zajmująca wysokie stanowisko publiczne. Czyny będące deliktem konstytucyjnym muszą łącznie posiadać następujące cechy: nie są przestępstwem w rozumieniu prawa karnego, zostały dokonane w związku z pełnioną funkcją, mają charakter zawiniony oraz naruszają konstytucję lub ustawę (z wyjątkiem ustaw karnych). Delikt konstytucyjny polega na naruszeniu Konstytucji RP lub ustawy w związku z zajmowanym stanowiskiem lub w zakresie swojego urzędowania, wskazana w art. 198 Konstytucji RP i w art. 1 ustawy o Trybunale Stanu.

Konstytucja definiuje tylko formalne przesłanki deliktu konstytucyjnego (delikt konstytucyjny formalny), pomijając natomiast przesłanki materialne, dając tym samym możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności konstytucyjnej nawet za najdrobniejsze naruszenia prawa o znikomej szkodliwości.

Niestety ustawodawca nie ograniczył zasięgu deliktu konstytucyjnego do takich naruszeń Konstytucji RP i ustaw, które wyrządziły znaczne szkody interesom państwowym lub nawet naraziły samo państwo na niebezpieczeństwo (delikt konstytucyjny materialny).

Jako przykład rozumienia pojęcia deliktu konstytucyjnego można przytoczyć regulacje w sprawie odpowiedzialności konstytucyjnej prezydenta. Tak więc w siedmiu państwach europejskich prezydent ponosi odpowiedzialność konstytucyjną jedynie za *działalność naru-*

szającą przepisy konstytucji. W Austrii Prezydent Federalny, zgodnie z art. 142 Konstytucji, odpowiada za wykonywanie swych funkcji przed Zgromadzeniem Federalnym. W Bułgarii Prezydent i Wiceprezydent nie ponoszą odpowiedzialności za działania związane z wykonywaniem swych funkcji, z wyjątkiem zdrady stanu lub naruszenia konstytucji. Przepisy chorwackie stwierdzają, że Prezydent Republiki ponosi odpowiedzialności za naruszenie konstytucji popełnione w trakcie wykonywania swych kompetencji. W chorwackiej literaturze przedmiotu funkcjonuje pogląd, iż odpowiedzialność prezydenta należy rozumieć nie tylko jako ponoszenie konsekwencji naruszenia konstytucji, ale także każdego naruszenia najważniejszych wartości konstytucyjnych. Zgromadzenie w Czarnogórze może zdymisjonować prezydenta po stwierdzeniu przez Sąd Konstytucyjny naruszenia konstytucji. Konstytucja Mołdowy odpowiedzialność konstytucyjną prezydenta ograniczyła jedynie do naruszenia konstytucji. W Serbii Sąd Konstytucyjny jest zobowiązany orzec o fakcie naruszenia konstytucji w ciągu 45 dni od daty zainicjowania wspomnianej procedury. We Włoszech Prezydent Republiki nie odpowiada za akty podjęte w wyniku wykonywania swoich funkcji, z wyjątkiem zdrady stanu lub naruszenia konstytucji.

Niektórzy ustrojodawcy sprecyzowali, iż naruszenie takie musi być poważne, nie wyjaśniając jednakże tego pojęcia. Przepisy albańskie stwierdzają, iż Prezydent Republiki może zostać odwołany z powodu poważnego naruszenia konstytucji lub popełnienia ciężkiego przestępstwa, litewskie zawierają regulację umożliwiającą parlamentowi złożenie prezydenta z urzędu w przypadku poważnego naruszenia konstytucji, złamania przysięgi lub popełnienia przestępstwa. Natomiast Konstytucja Rumunii stanowi, że w przypadku popełnienia czynów poważnie naruszających postanowienia konstytucji, Prezydent Rumunii może zostać zawieszony w swej funkcji przez Izbę Deputowanych i Senat na wspólnym posiedzeniu. Konstytucja Słowacji uściśla delikt, stwierdzając, że prezydenta można pociągnąć do odpowiedzialności tylko za umyślne naruszenie konstytucji lub zdradę państwa. Natomiast przepisy Konstytucji Grecji w art. 49 doprecyzowały zakres odpowiedzialności poprzez stwierdzenie, iż łamanie konstytucji musi być świadome.

Rozszerzenie deliktu konstytucyjnego prezydenta o naruszenie ustaw wprowadzają przepisy konstytucyjne Macedonii, które stwierdzają, że Prezydent Republiki ponosi odpowiedzialność za *naruszanie konstytucji lub ustaw przy wykonywaniu jego praw i zadań*. Również polskie przepisy konstytucyjne zawierają rozszerzenie deliktu konstytucyjnego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o ustawy. Węgierskie uregulowania konstytucyjne stwierdzają, że jeśli Prezydent Republiki *w toku sprawowania urzędu naruszy konstytucję lub jakąkolwiek inną ustawę*, wówczas 1/5 deputowanych do Zgromadzenia Krajowego może wystąpić z wnioskiem o pociągnięcie go do odpowiedzialności. Jeśli w wyniku przeprowadzonego postępowania Trybunał Konstytucyjny stwierdzi fakt naruszenia ustawy, może złożyć prezydenta z urzędu.

Konstytucja Słowenii zawiera dość szczegółową regulację, stwierdzającą, że jeżeli Prezydent Republiki sprawując swój urząd *naruszy konstytucję lub poważnie naruszy ustawę*, Zgromadzenie Państwowe może postawić go w stan oskarżenia przed Sądem Konstytucyjnym, niestety nie precyzuje jak poważne powinny być te naruszenia. Ustrojodawca niemiecki precyzuje, iż *naruszenie Ustawy Zasadniczej lub innej ustawy federalnej przez Prezydenta Federalnego musi być umyślne*.

Niektórzy autorzy skłaniają się do określenia czeskich regulacji odpowiedzialności prezydenta jako odpowiedzialności konstytucyjnej ze względu na to, że zdrada stanu jest – ich zdaniem – szczególną kategorią deliktu konstytucyjnego, nie zaś przestępstwa. Inni badacze starają się nie precyzować rodzaju odpowiedzialności prezydenta, pozostając przy określeniu, że ponosi odpowiedzialność za zdradę stanu. Jak twierdzi J. Filip, czeskie pojęcie zdrady stanu jest zbliżone do polskiej regulacji przestępstw przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej określonych w Kodeksie karnym. Przepisy czeskie mają chronić państwo przed działaniami prezydenta, których następstwem może być utrata niepodległości, oderwanie części obszaru państwa lub zmiana demokratycznego porządku państwa. Analiza przepisów innych państw prowadzi do wniosku, że pomimo braku w Konstytucji Czech odesłania do przepisów Kodeksu karnego w sprawie zdrady stanu, treść i rozumienie tego pojęcia kwalifikuje instytucję odpowiedzialności prezydenta

do materii odpowiedzialności karnej, choć uregulowanej w szczególny sposób, ze względu na podmiot odpowiedzialności. [S. Grabowska]

T. Bojarski, *Niektóre szczególne formy odpowiedzialności a odpowiedzialność karna*, [w:] *Państwo, prawo, myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Stefaniuk, A. Korobowicz, L. Leszczyński, A. Pieniążek, Lublin 2003; J. Ciapała, *Zagadnienie odpowiedzialności prawnej Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 6; D. Dudek, *Niektóre aspekty odpowiedzialności osób sprawujących władzę państwową*, „Kościół i Prawo”, t. 5, red. J. Krukowski, Lublin 1988; J. Filip, *Pojęcie oraz rodzaje odpowiedzialności konstytucyjnej*, [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010; S. Grabowska, R. Grabowski (red.), *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, Toruń 2010; M. Giżyńska, *Odpowiedzialność konstytucyjna głowy państwa w Republice Litewskiej (na tle przypadku Rolandasa Paksasa)*, [w:] *Z zagadnień współczesnych społeczeństw demokratycznych*, red. A. Jamróz, S. Bożyk, Białystok 2006; D. Górecki, R. Matonis, *Odpowiedzialność konstytucyjna Prezydenta Republiki Litewskiej Rolandasa Paksasa*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 4; S. Grabowska, *Odpowiedzialność Prezydenta RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; J. Grajewski, *Warunki ustawowe i wymogi formalne wstępnego wniosku o pociągnięcie do odpowiedzialności konstytucyjnej przed Trybunałem Stanu*, „Przegląd Sejmowy” 2003, nr 1; M. Granat, *Normatywny model odpowiedzialności konstytucyjnej w praktyce*, [w:] *Sądy i trybunały w Konstytucji i praktyce*, red. W. Skrzydło, Warszawa 2005; K. Kubuj, *Odpowiedzialność karna Prezydenta V Republiki Francuskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 6; W. Lang, *Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo” 1969, t. 9 (37); W. Lang, *Struktura odpowiedzialności prawnej (studium analityczne z dziedziny teorii prawa)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo” 1968, t. 8; M. Laskowska, W. Sokolewicz, *Odpowiedzialność członków Rady Ministrów w Konstytucji RP na tle porównawczym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego w Warszawie” 2002, nr 1; A. Makowski, *Instytucja impeachmentu w Stanach Zjednoczonych*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 12; R.M. Małajny, *Amerykański model odpowiedzialności konstytucyjnej*, „Studia Prawnicze” 1990, nr 3; L. Mażewski, *Odpowiedzialność prezydenta w konstytucji kwietniowej*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 10; J. Mordwiłko, *Status oskarżycieli, w sprawie pociągnięcia do odpowiedzial-*

ności przed Trybunałem Stanu, w nowej kadencji Sejmu, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2006, nr 1; W. Odrowąż-Sypniewski, B. Szepietowska, O systemach odpowiedzialności konstytucyjnej, „Ekspertyzy i Opinie Prawne” 2000, nr 3; M. Pietrzak, Odpowiedzialność konstytucyjna w Polsce w okresie przemian ustrojowych, „Państwo i Prawo” 1995, z. 3; M. Pietrzak, Odpowiedzialność konstytucyjna w Polsce, Warszawa 1992; M. Pietrzak, Odpowiedzialność konstytucyjna w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w III Rzeczypospolitej, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996; M. Pietrzak, Odpowiedzialność konstytucyjna, „Studia Konstytucyjne”, t. 5, *Regulacja w nowej Konstytucji*, red. L. Garlicki, Warszawa 1989; A. Podbielski, Odpowiedzialność prezydenta w systemie konstytucyjnym Stanów Zjednoczonych, Warszawa-Wrocław 1975; E. Popławska, Odpowiedzialność Prezydenta V Republiki Francuskiej, „Państwo i Prawo” 1991, z. 11; G.L. Seidler, Odpowiedzialność parlamentarna a konstytucyjna, „Państwo i Prawo” 1989, z. 12; W. Sokolewicz, Art. 156, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, red. L. Garlicki, Warszawa 2001; S. Steinborn, *Model postępowania przed Komisją Odpowiedzialności Konstytucyjnej*, [w:] *Postępowanie przed Komisją Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Zagadnienia systemowe*, red. M. Królikowski, W. Odrowąż-Sypniewski, Warszawa 2007; Z. Szeliga, Odpowiedzialność parlamentarzystów, Prezydenta, Rady Ministrów oraz jej członków w świetle Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku, Lublin 2003; D. Szumiło-Kulczycka, Odpowiedzialność karna przed Trybunałem Stanu, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 4; K. Wojtyczek, *Prawo*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; wyrok Trybunału Konstytucyjnego RP z dnia 21 lutego 2001 r.; P12/00, OTK ZU nr 3/2001; J. Zaleśny, Odpowiedzialność konstytucyjna w drugiej Rzeczypospolitej, Warszawa 2003; J. Zaleśny, Odpowiedzialność konstytucyjna w Europie Środkowo-Wschodniej, [w:] *Zagadnienia konstytucjonalizmu krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. T. Mołdawa, Warszawa 2003; J. Zaleśny, Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002; J. Zaleśny, Odpowiedzialność konstytucyjna w prawie polskim okresu transformacji ustrojowej, Toruń 2004; J. Zaleśny, *Odpowiedzialność konstytucyjna. Praktyka III RP*, Warszawa 2004; F. Zawadzki, *Problem odpowiedzialności*, Kraków 1984.

Demilitaryzacja – inaczej rozbrojenie. Jest to stan lub proces, który ma na celu likwidację sił zbrojnych państw na podstawie umów międzyna-

rodowych lub też zmniejszenie ich potencjału wojskowego. Działania te zmierzają do zwiększenia szans na zachowanie pokoju na świecie. Pojęcie odnosi się także do rozbijania formacji militarnych i pozamilitarnych znajdujących się na danym terenie. Po II wojnie światowej przedmiotami porozumień międzynarodowych związanych z demilitaryzacją były: broń masowej zagłady, broń konwencjonalna oraz systemy strategiczno-nuklearne. [P. Rutkowska]

D.R. Bugajski, *Demilitaryzacja i neutralizacja przestrzenna w prawie i praktyce międzynarodowej*, „Stosunki Międzynarodowe” 2006 nr 3–4; D.R. Bugajski, *Demilitaryzacja i neutralizacja – formy i funkcje w prawie międzynarodowym*, „Międzynarodowe Prawo Humanitarne” 2010, nr 1; A. Rotfeld (red.), *Kontrola zbrojeń. Rozbrojenie u progu XXI wieku*, Warszawa 2002; R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008.

Demokracja – typ reżimu politycznego oznaczającego formę rządów, w której – w odróżnieniu od monarchii czy arystokracji – rządzi lud. Zjawisko wywołuje wiele sporów terminologicznych oraz kulturowych; interpretowane jest różnorodnie. Spory dotyczące demokracji, pojemności i znaczenia jej wartości doprowadziły do kompromisu i stworzenia warunków brzegowych, które określają jej podstawowy wymiar. Dyskusji nie dotyczą takie elementy, jak: rywalizacyjne wybory, prawa i wolności obywatelskie czy wreszcie istnienie opozycji. Nie bez znaczenia są także takie ideały demokracji, jak: skuteczne uczestnictwo, czyli rzeczywista możliwość wyrażania preferencji przez wszystkich obywateli, równe traktowanie wszystkich głosów w procesie wyborczym, a przede wszystkim stworzenie takich warunków, jakie umożliwią obywatelom zapoznanie się z różnorodnością sceny politycznej oraz zapewnią im jak najlepsze standardy dla podjęcia decyzji i uświadomienia jej konsekwencji. Norberto Bobbio wskazuje konieczność uzupełnienia tych wartości suwerennością i reprezentatywnością narodu, państwem prawa i wolnością mediów.

Natomiast w perspektywie normatywnej teorii demokracji wskazuje się na konieczność współwystępowania takich reguł życia politycz-

nego, jak: wolność przekonań, możliwość ich wolnej ekspresji, prawo obywateli do ochrony przed władzą i nieuprawnionym uwięzieniem, równość względem prawa, a także prawo do sprawiedliwego sądownictwa. Ponadto istotnym elementem jest także niezależność władzy sądowniczej od innych władz, prawo mniejszości do wyrażania swoich poglądów i identyfikacji kulturowej i wreszcie polityczna kontrola nad władzą. Nie bez znaczenia są również: szacunek dla konstytucji, sprawna administracja publiczna, zinstytucjonalizowany system partyjny, system wyborczy oraz konstytucyjne ograniczenia władzy większości.

Współcześnie można wskazać dwa jej konkurencyjne modele: proceduralny i substancjalny (republikański). Model proceduralny, preferowany przez znaczną część liberałów, zakłada, że każdy człowiek, jako istota racjonalna, ma prawo do formułowania, poszukiwania i realizowania własnej koncepcji dobra. Jednocześnie warunkiem koniecznym jest zachowanie neutralności aksjologicznej przez powołanie instytucji państwa stojących na straży równoprawnego i równorzędnego traktowania koncepcji, które pojawiają się w społeczeństwie. Zwolennicy demokracji proceduralnej optują za stworzeniem państwa ograniczonego w ramach swego funkcjonowania jedynie do zakresu ochrony praw jednostki. Jürgen Habermas podkreśla, że głównym zadaniem procesów politycznych w tym modelu demokracji jest transformacja interesów ekonomicznych społeczeństwa do sfery politycznej (szczególnie instytucji politycznych), tak by można było koordynować rozbieżne interesy poszczególnych jednostek.

Odmianą demokracji proceduralnej jest model deliberatywny, opierający się na koncepcji społeczeństwa zdecentralizowanego, pozbawionego „centrum dowodzenia”, zdefiniowanych ról dla zadań i funkcji państwa oraz pożądanego modelu społeczeństwa. Do cech charakteryzujących demokrację deliberatywną należą również nieoficjalne i pozaformalne sposoby kształtowania opinii publicznej, wpływające na „komunikacyjną władzę za pośrednictwem kanałów wyborów politycznych”. Jak zauważa Habermas, demokracja deliberatywna pozbawiona jest zarówno akceptacji dla słabego wymogu demokratycznego sposobu formowania woli politycznej, jak i zbyt silnego wymogu konstytuowania społeczeństwa według określonego systemu aksjologicznego.

W ich miejsce wprowadza „trzecią, polegającą na tym, że procedury i komunikacyjne założenia demokratycznego formowania opinii i woli funkcjonują jako najważniejsze źródła dyskursywnej racjonalizacji decyzji administracji kierującej się w swych decyzjach prawem. Racjonalizacja oznacza coś więcej niż legitymizację, lecz także jest czymś mniej niż konstytucja władzy politycznej”.

Drugi model demokracji, jaki występuje w powszechnej świadomości, określa się jako substancjalny, chociaż równie często stosowane jest określenie „republikański”. Zakłada on szersze rozumienie funkcji polityki, nie ograniczając jej roli jedynie do przestrzegania procedur. W tym wypadku polityka stanowi artykulację podstawowej wizji życia moralnego wspólnoty zawartej w koncepcji dobra wspólnego. Demokracja substancjalna opiera się na twierdzeniu, iż cele różnych jednostek pokrywają się ze sobą do tego stopnia, że państwo może je potraktować jako kierunkowskaz swojego działania. Zwolennikami tego typu demokracji są komunitaryści, którzy w swych rozważaniach o polityce i demokracji poszukują „lekarstwa” na niedomagania proceduralnej formy reżimu. [D. Plecka]

R. Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995; N. Bobbio, *Liberalizm i demokracja*, Kraków 1994; L. Diamond, *Consolidating Democracies*, [w:] *Comparing Democracies. New Challenges in the Study and Voting*, red. L. Leduc, R. Niemis, P. Norris, London 2002; S. Filipowicz, *Demokracja. O władzy iluzji w królestwie rozumu*, Warszawa 2007; J. Habermas, *Three Normative Models of Democracy*, [w:] *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, red. S. Benhabib, Princeton 1996; D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010; G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998; Ch. Mouffe, *Paradoks demokracji*, Wrocław 2008; J. Thomassen, *Wartości demokratyczne*, [w:] *Zachowania polityczne*, red. J. Russell, J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.

Demokracja bezpośrednia (gr. *demos* – lud, gr. *creatos* – panować) – inaczej nazywana d. partycypacyjną – sposób podejmowania decyzji, możliwość zwerbalizowania i urzeczywistnienia swojej woli bezpośrednio przez suwerena, czyli przez samych obywateli, lud, naród, a nie przez urzędników czy reprezentantów wybieranych w wyborach;

przeciwieństwo demokracji przedstawicielskiej (podział ten funkcjonuje od przełomu XVIII/XIX w.). Do aparatu państwowego należy przede wszystkim podejmowanie działań wykonawczych lub o charakterze technicznym oraz przygotowanie projektów decyzji. Korzeni d. b. należy upatrywać w klasycznej demokracji greckiej, zwłaszcza w systemie politycznym Aten w V w. p.n.e.; w późniejszym okresie broniona i rozpowszechniana była przez J.J. Rousseau. Celem d. b. jest możliwość ciągłego udziału obywateli w sprawowaniu władzy, a gdy z obiektywnych przyczyn jest to niemożliwe – społeczna kontrola władzy przedstawicielskiej. Formami d. b. o charakterze władcym są przede wszystkim: zgromadzenie ludowe i referendum, a także głosowanie w wyborach na przedstawicieli mających sprawować władzę (posłowie, senatorowie, członkowie samorządów lokalnych, prezydent itp.); formami o charakterze proceduralnym są: inicjatywa ludowa, weto ludowe oraz konsultacje, Zgromadzenie Ludowe, czyli zebranie ogółu uprawnionych do podejmowania decyzji, znane od starożytności, praktykowane jest obecnie jedynie w mniej liczonych kantonach Szwajcarii. Jego zmodyfikowaną i dostosowaną do współczesnych warunków wariacją jest zgromadzenie mieszkańców, czyli małych wspólnot lokalnych, takich jak wsie, sołectwa czy osiedla. Referendum to decydowanie bezpośrednio przez uprawnione osoby o ważnych sprawach państwowych w drodze głosowania, gdzie każdy uczestnik ma jeden głos. Wyróżnia się: 1) ze względu na zasięg terytorialny r. lokalne i ogólnokrajowe; 2) ze względu na znaczenie i moc obowiązującą wyników r. przesądzające, gdzie wynik r. jest traktowany jako decyzja obywateli i w związku z tym nie musi być zatwierdzony przez urzędników i nie może być przez nich podważony, oraz r. konsultacyjne, gdzie wynik r. jest jedynie opinią obywateli i nie ma mocy wiążącej; 3) ze względu na sposób sformułowania pytania r. aprobatywne (afirmatywne) – przyjmujące i r. derogacyjne – odrzucające. Inicjatywa ludowa to uprawnienie do rozpoczęcia procedury legislacyjnej wyrażone przez określoną liczbę obywateli. Ze względu na przedmiot inicjatywy rozróżnia się i. konstytucyjną oraz i. ustawodawczą. Weto ludowe to sprzeciw określonej liczby obywateli wobec uchwalonego przez organ ustawodawczy aktu prawnego; musi nastąpić w ściśle określonym przepisami prawa cza-

sie liczonym zazwyczaj od momentu uchwalenia wetowanej regulacji. Konsultacja ludowa to wyrażenie przez określoną zbiorowość opinii w danej sprawie za pomocą głosowania, które pomimo braku mocy wiążącej dla organów sprawujących władzę może mieć duże znaczenie polityczne; w swojej formie i funkcjach podobne do referendum konsultacyjnego, stąd w wielu państwach nie występuje jako osobna forma. Powszechnie uważa się, że d. b. ma możliwość spełniania swoich funkcji wyłącznie w przypadku państw czy społeczności o niewielkiej liczbie mieszkańców, dzięki czemu można sprawdzać ich preferencje w częstych głosowaniach. Nie istnieje też współcześnie państwo o systemie politycznym funkcjonującym w całości w oparciu o d. b. na poziomie ogólnopaństwowym; w przyszłości pomocnym narzędziem może okazać się dynamicznie rozwijająca się technologia informatyczna, która mogłaby zagwarantować dostęp do form d. b. dużym zbiorowościom. [K. Sopolńska]

M. Marczevska-Rytko, A.K. Piasecki (red.), *Demokracja bezpośrednia. Wymiar globalny i lokalny*, Lublin 2010; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; M. Marczevska-Rytko, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2001; A. Heywood, *Teoria polityki*, Warszawa 2009; B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół (red.), *Instytucje i systemy polityczne*, Warszawa 2012; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004.

Demokracja wewnątrzpartyjna – (*Intra-Party Democracy* – IPD) odnosi się do wewnętrznych zasad i procesów zachodzących w partiach politycznych. Głównym podmiotem analizy jest zakres uprawnień i udział członków partii politycznych w procesach decyzyjnych. Pojęcie te wykorzystuje się przede wszystkim w kontekście porównania wybranych wskaźników i tworzeniu na ich podstawie indeksów, co pozwala na odnotowanie różnic między partiami w zakresie różnego poziomu demokracji wewnątrzpartyjnej. Można wskazać na dwa główne wymiary. Po pierwsze, zakres włączania/wyłączania członków partii politycznych w procesy decyzyjne. Po drugie, decentralizacja/centralizacja tychże procesów. Do powszechnie wykorzystywanych wskaźników, choć

występujących w różnych wariantach i wariacjach, zalicza się procesy decyzyjne dotyczące wyboru przywódcy partii, selekcji kandydatów oraz ustalanie głównych kierunków polityki programowej. Analizy demokracji wewnątrzpartyjnej potwierdzają zwiększanie roli i znaczenia szeregowych członków partii. Otrzymują oni coraz większe uprawnienia w selekcji kandydatów czy przywódców partii. Przykładem jest wprowadzenie prawyborów czy też odejścia od wyborów przywódcy partii przez kongres na rzecz przyznania czynnego prawa wyborczego wszystkim członkom partii. [M. Hartliński]

R.S. Katz, P. Mair (eds.), *How Parties Organize. Change and Adaption in Party Organizations in Western Democracies*, London 1994; S.E. Scarrow, P.D. Webb, T. Poguntke (eds.), *Organizing Political Parties: Representation, Participation and Power*, Oxford 2017; K. Sobolewska-Myślik, B. Kosowska-Gąstoł, P. Borowiec (eds.), *Organizational Structures of Political Parties in Central and Eastern European Countries*, Kraków 2016; K. Sobolewska-Myślik, B. Kosowska-Gąstoł, P. Borowiec, *Struktury organizacyjne polskich partii politycznych*, Kraków 2010; B. von dem Berge, Th. Poguntke, P. Obert, D. Tipei, *Measuring Intra-Party Democracy. A Guide for the Content Analysis of Party Statutes with Examples from Hungary, Slovakia and Romania*, Berlin 2013.

Despotyzm (gr. *despotes* – pan domu, władca) – bezwzględna władza jednostki, która dysponuje wszelkimi środkami służącymi ograniczeniu wolności innych ludzi. Formy rządów despotycznych występowały w państwach starożytnych Bliskiego Wschodu i wiązały się z teokracją, w której monarcha był zarazem głównym pośrednikiem między ludźmi a *sacrum*. Despotyzm łączony jest również z grecką tyranią, której towarzyszyły liczne przejawy przymusu i okrucieństwa. Współcześnie despotyczny charakter przybrało Państwo Islamskie i rządy samozwańczego kalifa Abu Bakr al-Baghdadięgo. [R. Michalak]

G. Roux, *Mezopotamia*, Warszawa 1998; O. Wasiuta, S. Wasiuta, P. Mazur, *Państwo islamskie ISIS. Nowa twarz ekstremizmu*, Warszawa 2018; K.A. Wittfogel, *Władza totalna. Studium porównawcze despotyzmu wschodniego*, Toruń 2002.

Desygnacja (łac. *designatio* – wyznaczenie, mianowanie, powołanie, nominacja, zlecenie komuś objęcia funkcji, stanowiska) – ma charakter urzędowy, oficjalny. Pojęciem desygnacji określa się sytuację, w której uprawniony do tego organ zgodnie z określoną prawem procedurą dokonuje wskazania danego kandydata na urząd bądź stanowisko (np. Prezesa Rady Ministrów czy ministra). Dla przykładu, art. 154 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. stanowi, że do obowiązków Prezydenta RP jako głowy państwa należy desygnowanie kandydata na urząd Prezesa Rady Ministrów. Desygnując premiera, prezydent powierza mu misję utworzenia rządu. Decyzja głowy państwa w tym zakresie ma charakter uznaniowy, nie została bowiem ograniczona żadnymi prawem określonymi warunkami. W praktyce prezydent, mając na uwadze skuteczność misji nowego Prezesa Rady Ministrów, powinien liczyć się z istniejącym w Sejmie układem sił politycznych. [J. Marszałek-Kawa]

Guidance for Members States on Designation Procedure, European Commission, EGESIF 14-0013-final, 18/12/2014; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; www.ec.europa.eu; www.prezydent.pl; www.sjp.pwn.pl; *Wytyczne w zakresie procesu desygnacji na lata 2014-2020*, www.funduszeuropejskie.gov.pl.

Dobre usługi – to tak zwana procedura pomocnicza, która ułatwia rokowania bezpośrednio między stronami i nawiązuje je w razie zerwania. Państwo, udzielające dobrych usług, stara się pomóc stronom nawiązać przerwane rokowania, doprowadzić je do stołu obrad, jest pośrednikiem w rozmowach przedwstępnych, ale samo nie bierze udziału w rokowaniach. Dobre usługi nie zostały wymienione w wykazie pokojowych środków załatwiania sporów międzynarodowych w art. 33 Karty Narodów Zjednoczonych. [M. Ochwat]

L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1993; R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Dogmat (gr. *dogma*) – w tradycji filozofii przedchrześcijańskiej dogmat oznaczał normatywne twierdzenia, tezy czy aksjomaty. W znaczeniu teologicznym dogmat stanowi doktrynę, w której Kościół przedstawia w sposób ostateczny, absolutny jakąś prawdę objawioną, która odtąd obowiązuje cały lud chrześcijański w tym znaczeniu, że odrzucenie dogmatu jest równoznaczne z herezją i jako takie potępione *anatemą*. W naukach politycznych dogmat odnosi się natomiast do dyskursu totalitarnego i fundamentalistycznego, gdzie prawdę objawioną (dogmat religijny) zastępuje dogmat ideologii (najczęściej nazistowskiej/faszystowskiej i komunistycznej). W ujęciu tym dogmat stanowi pewną klasę twierdzeń przyjmowaną bez zastrzeżeń i znajdującą powszechne, entuzjastyczne uznanie wśród wszystkich ortodoksyjnych zwolenników danej ideologii jako zasadniczy trzon jej struktury, jedynie ze względu na autorytet osoby, która ogłasza dogmat. Funkcją dogmatu jest uzasadnienie proklamowanych rozwiązań ustrojowych, zaś cechą charakterystyczną dogmatu jest jego uproszczona konstrukcja słowotwórcza, mająca przemawiać do możliwie najszerszego grona odbiorców. Przykładem dogmatów ideologicznych mogą być następujące twierdzenia i przekonania: „wrogiem ludu jest nie tylko ten, kto szkodzi, ale i ten, kto wątpi w słuszność linii partyjnej” (Józef Stalin), „cała władza w ręce Rad!” (Włodzimierz Lenin), „historia wszelkiego społeczeństwa dotychczasowego jest historią walk klasowych” (Karol Marks), najbardziej postępową częścią ludzkości jest proletariat, partia komunistyczna jest awangardą ruchu robotniczego, komunizm jest najdoskonalszą formą organizacji świata, nazistowski dogmat o rasie panów, wyższości rasy aryjskiej, przestrzeni życiowej dla Niemców. [J. Bielanowska]

J.M. Bocheński, *Marksizm-leninizm – nauka czy wiara?*, Lublin–Wrocław–Warszawa 1988; J.M. Bocheński, *Lewica, religia, sowietologia*, Warszawa 1996; P. Kenez, *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, Warszawa 2008, s. 39; Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Interpretacja dogmatów*, [w:] *Od wiary do teologii: Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Kraków 2000, s. 287; S.S. Montefiore, *Stalin: dwór czerwonego cara*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2008; Ch. Slotta, *Homo Sovieticus*, „Zeszyty Naukowe GFPS e.V.” 2016, nr 2, s. 1–18; K. Tomecki, *Totalitaryzm jako przejaw kontekstualizmu –*

o przydatności o. Bocheńskiego nauki o ideologii do współczesnej debaty publicznej, „Filo-Sofija” 2013, nr 21, s. 259–265.

Doktryna polityczna (gr. *doctrina* – nauka, nauczanie) – forma myśli politycznej, będąca usystematyzowanym i logicznym zbiorem poglądów wynikających z określonej ideologii i odnoszących się z reguły do różnych aspektów życia politycznego danego społeczeństwa. Zadaniem doktryny jest teoretyczne zdefiniowanie i wskazanie warunków oraz dróg urzeczywistnienia nadrzędnych wartości ideowych oraz wynikającej z nich wizji świata. Główny nacisk kładzie z reguły na zagadnienie władzy, kwestie ustroju społecznego i politycznego, problemy ładu ekonomicznego oraz wzorce funkcjonowania człowieka w zbiorowości politycznej, wskazując jednocześnie na metody realizacji ich funkcjonalnego wobec ideologii modelu. Konkretyzacją doktryny w odniesieniu do ściśle określonych realiów politycznych pozostaje program polityczny, który w odróżnieniu od niej ma charakter praktyczny i jest dostosowany do realizacji konkretnych celów. [M. Strzelecki]

S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski (red.), *Podstawowe kategorie polityki*, Olsztyn 2005; W. Szostek, *Zarys teorii polityki*, Toruń 2007; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków 1998.

Dyplomacja (gr. *diploma* – podwójne tabliczki, które w starożytnej Grecji wręczano posłańcom, stwierdzając ich pełnomocnictwa). Brakuje jednoznacznej definicji dyplomacji. Termin bywa używany jako: synonim polityki zagranicznej, sztuki prowadzenia rokowań, wiedzy o stosunkach międzynarodowych, aparatu państwowego specjalizującego się w prowadzeniu rokowań, osób zatrudnionych w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, służby dyplomatyczno-konsularnej, grzeczności, taktu lub przebiegłości etc. Obok definicji naukowych w literaturze można znaleźć określenia o zabarwieniu anegdotycznym, np. „dyplomacja to sztuka mówienia przykrych rzeczy w ujmujący sposób”, „ambasador to uczciwy człowiek, wysłany za granicę po to by kłamać dla dobra swojego państwa” czy „dyplomata to człowiek, który dwa

razy pomyśli zanim nic nie powie”. Przed wszystkim jednak pojęciem dyplomacji określa się: 1) oficjalną, rządową działalność państwa (jego uprawnionych organów) skierowaną na zewnątrz, mającą na celu realizację bieżących zadań polityki zagranicznej państwa, a także zapewnienia praw i interesów państwa i jego obywateli w drodze prowadzenia rokowań i zawierania umów międzynarodowych; 2) metody prowadzenia oficjalnej, rządowej działalności państwa, a więc tzw. sztukę prowadzenia rokowań z obcymi państwami i reprezentowania państwa na zewnątrz; 3) aparat organizacyjny, w tym ludzi, prowadzący oficjalną działalność państwa poza jego granicami. W XX w., wobec intensyfikacji i zróżnicowania stosunków międzynarodowych, wyróżniono następujące formy dyplomacji: 1) tradycyjną, realizowaną za pośrednictwem stałych misji akredytowanych w innych państwach; 2) *ad hoc*, prowadzoną przez osoby wysyłane za granicę w celu realizacji określonego zadania; 3) konferencyjną lub parlamentarną, to jest na forum konferencji międzynarodowych, zwoływanych *ad hoc* lub sesji stałych organizacji międzynarodowych. [M. Ochwat]

C. Ikanowicz, J.W. Piekarski, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*, Warszawa 2007; T. Orłowski, *Protokół dyplomatyczny. Między tradycją a nowoczesnością*, Warszawa 2015; J. Sutor, *Etykieta dyplomatyczna z elementami protokołu i ceremoniałów*, Warszawa 2016.

Dyktatura (łac. *dictare* – dyktować, zalecać) – forma rządów, w której absolutna władza jest powierzona jednostce (w tym znaczeniu jest synonimem autokracji). Dyktatura łączy się z pojęciem legitymacji władzy: w przeciwieństwie do demokracji, która może oznaczać „rządy z przyzwolenia”, to dyktatura jest negacją legitymacji systemu politycznego – dyktator znajduje się ponad prawem i działa poza jego granicami. Jednakże w historii zdarzało się, iż tytuł dyktatora był przyjmowany dobrowolnie (Cezar, Garibaldi, Traugutt) i miał za zadanie legitymizować pozycję władczą. Współcześnie możemy wyodrębnić dwa typy dyktatur: a) autokratyczne formy państwa przednowoczesnego: despotyzm, tyrania, monarchia absolutna; b) autokratyczne państwa nowoczesne: dyktatury totalitarne. [N. Ciszewska]

M. Chmaj, W. Sokół (red.), *Leksykon politologiczny: polityka – ustrój – idee*, Lublin 1999, s. 76; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 467; M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół (red.), *Encyklopedia wiedzy politycznej*, Toruń 2006, s. 59.

Dyskryminacja (łac. *discriminatio* – rozróżnienie) – w stosunkach społecznych jest to niejednakowe traktowanie, wszelkiego rodzaju różnicowanie, wyłączenie, uprzywilejowanie czy też prześladowanie, które może powodować naruszenie równości szans lub równości traktowania. Zazwyczaj ze względu na pochodzenie, przynależność do określonej klasy lub grupy społecznej, wyznanie, poglądy polityczne, kolor skóry, płeć, narodowość czy miejsce urodzenia. Ma ona na celu wyłączenie konkretnych jednostek z obszarów życia społecznego. Jest działaniem celowym, powtarzalnym i długotrwałym, tym samym stanowiąc złożony system relacji społecznych. [P. Rutkowska]

Konwencja nr 111 Międzynarodowej Organizacji Pracy, ratyfikowana przez Polskę w 1961 r. (Dz.U. nr 42, poz. 218); G.W. Allport, *The Nature of Prejudice*, London 1979; T.F. Pettigrew, M.C. Taylor, *Discrimination*, [w:] *Encyclopedia of Sociology*, red. E.F. Borgatta, R.J.V. Montgomery, New York 2000; J. Sozański, *Prawa człowieka w systemach prawnych Wspólnot i UE*, Warszawa–Poznań 2005.

Dysydent (łac. *dissidens* – niezgadający się) – w najszerszym ujęciu, osoba rzucająca wyzwanie powszechnie akceptowanym doktrynom, ideom, instytucjom, polityce lub systemowi politycznemu, która z tego powodu poddawana jest represjom. Pierwotnie pojęcie dotyczyło kwestii religijnych, jednakże w okresie sowieckiego totalitaryzmu zostało utożsamione z osobami żyjącymi w bloku sowieckim, krytykującymi i sprzeciwiającymi się polityce partii komunistycznej. Najbardziej znani radzieccy dysydenci to Aleksander Sołżenicyn czy Andriej Sacharow. Wśród polskich dysydentów można wymienić m.in. Adama Michnika czy Jacka Kuronia. Współcześnie do grona dysydentów zalicza się osoby żyjące pod rządami reżimów autorytarnych lub totalitarnych,

które krytykują działania władz (także za pomocą Internetu), będąc z tego tytułu poddanym represjom (np. współcześni chińscy dysydenci). Część badaczy zalicza do dysydentów jednostki żyjące w reżimach demokratycznych, podejmujące ryzyko ujawnienia kłopotliwych dla władz informacji, dotyczących m.in. łamania praw człowieka (np. Amerykanin Edward Snowden). [R. Marzęcki]

A. Daniel, Z. Gruza, *Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. I, Warszawa 2007; *Handbook for Bloggers and Cyber-Dissidents*, Reporters Without Borders, March 2008, <http://www.ifap.ru/library/book414.pdf>; A. Podrabianek, *Dysydenci. Nieuleczalnie nieposłuszni*, Warszawa 2017; *The Soviet View of the Dissident Problem Since Helsinki*, CIA Historical Review Program, May 1977, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000498620.pdf.

Działy administracji rządowej – klasyfikacja przedmiotowa zadań publicznych, realizowanych przez administrację rządową. Jest wykorzystywana przy projektowaniu podziału na ministerstwa. Jedno ministerstwo może być stworzone z kilku działów lub tylko z jednego. W typologii systemu kształtowania rządu w Polsce funkcjonuje wariant pośredni pomiędzy elastycznym a ustawowo wyznaczonym. Obowiązkowo należy powołać Ministerstwo Obrony Narodowej. Działy budżet i finanse muszą natomiast podlegać jednemu ministrowi.

Minister kierujący przynajmniej jednym działem administracji rządowej jest potocznie określany mianem resortowego. Wydaje on odpowiednie rozporządzenia. Podlega mu aparat pomocniczy w postaci ministerstwa. Minister „bez teki”, to potoczna nazwa osoby, która nie kieruje żadnym działem. Realizuje ona zadania powierzone przez Prezesa Rady Ministrów. Nie podlega mu żadne ministerstwo. Jest natomiast obsługiwany przez Kancelarię Prezesa Rady Ministrów.

Działy administracji rządowej są określane oraz zmieniane w drodze ustawowej. Przykładowo, w połowie 2018 r. funkcjonował następujący podział: 1) administracja publiczna; 2) budownictwo, planowanie i zagospodarowanie przestrzenne oraz mieszkalnictwo; 3) budżet; 4) energia; 5) finanse publiczne; 6) gospodarka; 7) gospodarka morską;

8) gospodarka wodna; 9) gospodarka złożami kopalin; 10) instytucje finansowe; 11) informatyzacja; 12) członkostwo Rzeczypospolitej Polskiej w Unii Europejskiej; 13) kultura i ochrona dziedzictwa narodowego; 14) kultura fizyczna; 15) łączność; 16) nauka; 17) obrona narodowa; 18) oświata i wychowanie; 19) praca; 20) rolnictwo; 21) rozwój wsi; 22) rozwój regionalny; (23) rynki rolne; (24) rybołówstwo; 25) sprawiedliwość; 26) szkolnictwo wyższe; 27) transport; 28) turystyka; 29) środowisko; 30) rodzina; 31) sprawy wewnętrzne; 32) wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne; 33) zabezpieczenie społeczne; 34) sprawy zagraniczne; 35) zdrowie; 36) żegluga śródlądowa. [M. Popławski]

Ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej, Dz.U. 1997, nr 141, poz. 943 z póź. zm.; H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2004; J. Sługocki, *Prawo administracyjne. Podstawowe zagadnienia ustrojowe*, Warszawa 2007.

E

E-demokracja – oznacza wykorzystanie ICT (ang. *Information and Communication Technology*) w toku podejmowania demokratycznych decyzji publicznych. Celem implementacji e-demokracji jest ułatwienie uczestnictwa w procesach politycznych poprzez likwidację barier towarzyszących tradycyjnym narzędziom, w tym wynikającym ze skali przedsięwzięcia, ograniczeń czasowych oraz deficytu deliberacji. E-demokracja ma zastosowanie zarówno wobec demokracji przedstawicielskiej, jak i bezpośredniej. W przypadku pierwszej obejmuje m.in. przeprowadzanie wyborów reprezentantów poprzez elektroniczne platformy głosowania oraz komunikację z wybranymi już przedstawicielami. W drugiej zaś e-demokracja oznacza tworzenie możliwości podejmowania decyzji odnośnie bardzo konkretnych problemów. Koncepcja e-demokracji opiera się również o działania zmierzające do tworzenia wolnego, niczym nieskrępowanego, forum debaty publicznej, gdzie każdy może wyrazić swoją opinię. Obok wzorca opartego na deliberacji e-demokracja zakłada również inny – oparty o konsultacje,

gdzie instytucje władzy przedstawiają obywatelom swoje pomysły do zaopiniowania. E-demokracja, z uwagi na nadal występujące ograniczenia, w tym wykluczenie cyfrowe oraz podatność na ataki z zewnątrz, w większości państw pozostaje w fazie rozwojowej. Estonia stanowi przykład udanej realizacji pomysłu głosowania elektronicznego w wyborach szczebla centralnego. W Polsce wykorzystywana jest w toku wyłaniania zwycięskich projektów budżetów obywatelskich. [M. Popławski]

M. Bugdol, *Zarządzanie jakością w urzędach administracji publicznej. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008; A. Meier, *eDemocracy & eGovernment. Stages of Democratic Knowledge Society*, Berlin 2012; M. Qvortrup, *The Politics of Participation. From Athens to E-democracy*, Manchester 2007.

Egalitaryzm – termin pochodzący od francuskiego słowa *égalité* oznaczającego równość. Niektórzy francuscy badacze uważali, że egalitaryzm jest skrajną formą równości, co pozwalało określić pojęcie jako pejoratywne. Jest to pogląd w filozofii politycznej uznający za podstawę sprawiedliwego ustroju społecznego zasadę całkowitej równości między ludźmi pod względem ekonomicznym, społecznym i politycznym.

Egalitarysta uznaje równość za jedną z najwyższych wartości, według której ludzie powinni otrzymać tyle samo lub być traktowani tak samo pod każdym względem. Według egalitaryzmu ludzie powinni traktować się nawzajem jak równi sobie, powinni odnosić się w sposób równy do siebie i powinni być szczęśliwi z równości statusów, które posiadają.

Egalitarne doktryny zazwyczaj opierają się na idei, że wszyscy ludzie są równi i posiadają ten sam status moralny. Jeśli chodzi o zachodnio-europejską i anglo-amerykańską tradycję filozoficzną, jednym z istotnych źródeł tej myśli jest chrześcijańskie przekonanie, że Bóg tak samo kocha wszystkich ludzi.

Egalitaryzm jest doktryną, w której istnieje kilka różnych rodzajów równości lub sposobów, w których ludzie mogą być traktowani tak samo lub mogą odnosić się jako równi. We współczesnych społeczeń-

stwach demokratycznych termin „egalitarny” jest często używany w odniesieniu do równości pozycji, którą zajmuje jednostka.

W ujęciu doktrynalnym egalitaryzm interpretowany jest jako prawo do zagwarantowania wszystkim obywatelom równych praw politycznych i społecznych bez względu na różnice wynikające z rasy, płci czy religii. Interpretowany jest także jako równość szans, która miałaby zapewnić wszystkim ludziom możliwość równego startu, możliwości samorozwoju i realizacji podstawowych potrzeb materialnych.

W najbardziej radykalnym podejściu określa się go jako bezwzględną równość społeczną i ekonomiczną, która dąży do całkowitego zrównania jednostek w kwestiach związanych z pozycją materialną i społeczną, bez względu na różnice, zdolności, wkład pracy.

Hasła egalitarne zawierały się już w nauce chrześcijańskiej, w szczególności w Ewangelii św. Łukasza. W myśli politycznej jednymi z pierwszych, którzy zawarli hasło egalitaryzmu w swoich postulatach dotyczących reform społecznych byli Tomasz Munzer i Tomasz Morus. Munzer w swoich pracach wysuwał postulat walki nędzarzy z panami feudalnymi. Walki te miały na celu wprowadzenie sprawiedliwego i równego ustroju. W proponowanych przez Munzera zmianach zawarty był postulat bezwzględnej równości społecznej i majątkowej. Drugi z autorów postulował wówczas stworzenie idealnego modelu państwa, w którym wyraźnie widoczne byłoby nawiązanie do egalitaryzmu radykalnego. Szczególny rozgłos zyskał egalitaryzm promowany przez Jeana Jaccquea Rousseau, który proponował suwerenność ludu związaną ze zniesieniem własności prywatnej.

Najsilniej kwestie egalitaryzmu były traktowane przez przedstawicieli leninizmu i marksizmu. Oprócz nich do myśli egalitarnej zalicza się także trockizm, maoizm, niektóre z odłamów Nowej Lewicy.

Egalitaryzm może być samoistny lub też instrumentalny. Pierwszy reprezentują klasycy egalitaryści. Występuje on wówczas w wersji teleologicznej i deontologicznej. Oba uznają równość za samoistną i niezależną od jej skutków wartość, jednak różni je zakres społecznych obowiązków w realizacji konkretnego dobra.

Teleologiczny egalitaryści uważają, że każda niewybrana i niezawiniona nierówność istniejąca w świecie jest rzeczą moralnie naganną,

do naprawienia której należy dążyć. Egalitaryści deontologiczni uważają zaś, że w kręgu zainteresowań ludzi są tylko nierówności, które są wynikiem niedopełnienia powinności, obowiązku, czyli po prostu takie, których można było uniknąć w trakcie procesu redystrybucji dóbr. Egalitaryści zaliczani do deontologicznych będą naprawiać błędy, które powstały w procesie redystrybucji, na które człowiek miał wpływ, zaś teologiczni będą dążyli do wyrównania każdej nierówności, nawet tej na którą nie mieli wpływu.

Drugim z wymienionych był egalitaryzm instrumentalny, który zakłada, że ważne są konsekwencje działań urzeczywistniających zasadę równości i uważa je za słuszne o tyle, o ile pociągają one za sobą pozytywne skutki społeczne.

Podejście to można podzielić na „liberalne” – *soft* i „konserwatywne” – *hard*. W wersji liberalnej uważa się, że do negatywnych konsekwencji prowadzą tylko nierówności o dużej skali, które odnoszą się do kwestii ekonomicznych lub też najbardziej istotnych dóbr społecznych. W bardziej konserwatywnym, sztywnym ujęciu uważa się, że konsekwencje nierówności są zawsze złe.

Należy nadmienić w kontekście egalitaryzmu, że równość wszelkiego rodzaju może być ceniona warunkowo lub bezwarunkowo. Człowiek może ją cenić w sposób warunkowy – jeśli istnieje jakiś inny warunek równości. John Locke utrzymuje, że wszyscy w każdym miejscu i czasie mają równe, naturalne prawa moralne, które każdy z nas powinien zawsze szanować. Współczesny filozof Thomas Scanlon utrzymuje, że wszyscy ludzie na całym świecie mają równe prawa moralne do równego traktowania.

W praktyce politycznej może występować w wersji prymitywnej bądź wysublimowanej. W wersji prymitywnej występuje jako postawa roszczeniowa. W formie wysublimowanej chodzi o wyrównywanie szans i niwelację nierówności społecznych w imię równowagi społecznej i humanitaryzmu. Najczęściej egalitaryzm jest uzasadnieniem interesów i nastrojów różnych klas społecznych, które są niezaradne życiowo bądź podlegają procesowi pauperyzacji. Egalitaryzm był jednym z podstawowych haseł rewolucji francuskiej – jako sprzeciw wobec feudalnej hierarchii stanów i postulat równości praw politycznych.

Później na początku XIX i XX w. znalazł miejsce w programach i działaniach partii socjalistycznych i komunistycznych oraz w lewicowych nurtach ruchu ludowego.

Zasada równości wobec prawa w kulturze europejskiej upowszechniła się najwcześniej. Stała się normą konstytucyjną w państwach demokratycznych. Problem z nią jest kluczowym w rozważaniach nad egalitaryzmem. Pojawia się pytanie: co jeśli istnieją dramatyczne nierówności w możliwościach wyboru, edukacji i karierze zawodowej? Dworkin twierdzi, że nierówności mogą być historycznie uzasadnione, gdy w przeszłości osoby dokonały konkretnych wyborów z równoważnych opcji. Jednak jest to trudne do zrealizowania, ponieważ obywatele nie mogą nigdy mieć ściśle równoważnego zestawu opcji, chyba że ten zestaw jest tak ograniczony, że społeczeństwo jest dystopijne. Musi istnieć jakiś standard do zdefiniowania, kiedy ich opcje są wystarczająco zamienne lub równoważne. Jest to jednak ogromny problem dla teorii egalitaryzmu i wydaje się, że sam system wartości i odpowiedzialność egalitaryzmu nie mogą go rozwiązać. Formalna równość szans wymaga, aby pożądane stanowiska i zasoby w społeczeństwie były przydzielane przez otwartą i merytokratyczną konkurencję. Firmy, agencje rządowe i uniwersytety są odpowiednimi kandydatami do takiej równości szans. Wymaga to niewielkiej lub żadnej istotnej sprawiedliwości dystrybucyjnej by wszyscy obywatele mogli wziąć udział w konkursie, a zwycięzcy zostali wybrani na podstawie uczciwych i sprawiedliwych wyborów. Merytokracja wymaga, aby cechy, które decydują o tym kto wygrywa, faktycznie dawały sukces na konkretnym stanowisku.

Formalna równość szans zakazuje przydzielania stanowisk ze względu na płeć, pochodzenie etniczne i tak dalej. Istotna równość szans dotyczy zarówno procedur przydzielania stanowisk, jak i przygotowania kandydatów, które określają ich szanse na sukces. Dotyczy zarówno uczciwych procedur, jak i faktycznych wyników tych procedur. Na przykład, jeśli stanowiska są otwarte na podstawie czysto merytokratycznej konkurencji, ale korzyści przyznane przez bogate pochodzenie są tak przytłaczające, że tylko dzieci bogatych wygrywają pożądane pozycje, jest to jedynie formalna równość szans. [P. Rutkowska]

E. Kostowska, *Idea równości społecznej*, Warszawa 1983; E. Kozera, P. Sadowski, A. Szymański (red.), *Egalitaryzm i elitaryzm*, Opole 2012; Z. Sufin (red.), *Egalitaryzm. Problemy teorii i praktyki społecznej*, Warszawa 1982; J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1980; M. Król, *Słownik demokracji*, Kraków 1989; R. Dworkin, *What is Equality? Part 1: Equality of Welfare*, „Philosophy & Public Affairs” 1981, vol. 10; T. Scanlon, *The Diversity of Objections to Inequality*, [w:] *The Difficulty of Tolerance: Essays in Political Philosophy*, Cambridge 1996.

Egzekutywa – władza wykonawcza; państwowy lub partyjny organ wykonawczy. W szerokim ujęciu – władza bezpośrednio kierująca sprawami państwa, wykonująca zadania związane z funkcjonowaniem państwa. W systemach demokratycznych (zasada trójpodziału władz) jest jedną z władz [obok władzy ustawodawczej (legislatywy) i władzy sądowniczej (judykatywy)], zarządza ona kwestiami państwa, w ramach obowiązującego prawa, stanowionego przez organy przedstawicielskie. W Polsce egzekutywa sprawowana jest przez Radę Ministrów oraz Prezydenta. W systemach niedemokratycznych władza wykonawcza dominuje nad władzą ustawodawczą i sądowniczą lub też następuje scalenie tych władz w jednym organie (np. Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego) lub – w skrajnych przypadkach – osobie (np. Józef Stalin, Mao Zedong). [R. Marzęcki]

R. Chruściak, *Współpraca legislatywy z egzekutywą w sprawach europejskich. Projekty, prace parlamentarne i problemy konstytucyjne (2004–2011)*, Warszawa 2011; R. Głajcar, *Demokratyczny reżim polityczny. Relacje między legislatywą i egzekutywą w III Rzeczypospolitej*, Katowice 2015; R. Głajcar, *Egzekutywa we współczesnych reżimach demokratycznych*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, t. 38; R. Grzeszczak, *Władza wykonawcza w systemie Unii Europejskiej*, Warszawa 2011; J. Kuciński, *Legislatywa – egzekutywa – judykatywa. Konstytucyjne instytucje i mechanizmy służące równowadze władz w polskim systemie trójpodziału*, Warszawa 2010; S. Prakash, *The Essential Meaning of Executive Power*, „University of Illinois Law Review”, <https://www.illinoislawreview.org/wp-content/ilr-content/articles/2003/3/Prakash.pdf>; J. Szymanek, *Legislatywa i egzekutywa w prezydenckich i półprezydenckich systemach rządów*, „Przegląd Sejmowy” 2017, nr 1.

Ekstradycja (łac. *extraditio* – przekazanie, przeniesienie, oddanie czegoś komuś czy wydanie w ręce wroga) – w literaturze wskazuje się, że procedura wydawania przestępców stanowi jedną z najstarszych instytucji międzynarodowego prawa publicznego. Natalia Biśta i Jakub Żurek, podając za innymi autorami, wskazują, że zastosowanie procedury ekstradycji możliwe jest po spełnieniu czterech warunków, tj.: „a) popełnienie przestępstwa przez osobę na terenie innego państwa; b) wydanie podejrzanego w celu przeprowadzenia postępowania karnego lub skazanego w celu wykonania kary; c) między państwami lub państwem a międzynarodowym organem sądowym; d) na podstawie umowy międzynarodowej”. Ekstradycja oznacza wydanie państwu wzywającemu, które o to wnioskuje, przez państwo wzywane ściganego przestępcy. Ekstradycja dokonywana jest na podstawie umowy międzynarodowej na zasadzie wzajemności. Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r. w swojej pierwotnej treści wprowadzała zakaz ekstradycji obywatela polskiego. Wejście w życie w dniu 7 sierpnia 2002 r. postanowień decyzji ramowej Rady Europejskiej z dnia 13 czerwca 2001 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między państwami członkowskimi doprowadziło do pierwszej nowelizacji polskiej ustawy zasadniczej. Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, która zmieniała zasady ekstradycji, weszła w życie z dniem publikacji 7 listopada 2006 r. Wprowadziła ona możliwość wydania na podstawie europejskiego nakazu aresztowania (ENA) państwu wzywającemu polskiego obywatela, który ściągany jest za popełnione przestępstwo w innym państwie. W wyroku z dnia 21 września 2011 r., SK 6/10 Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że znowelizowany art. 55 Konstytucji RP obowiązuje w stosunku do wszystkich procedur polegających na przekazaniu osoby poszukiwanej innemu państwu lub sądowemu organowi międzynarodowemu w celu przeprowadzenia postępowania karnego lub wykonania orzeczonej kary. Ekstradycja w myśl obowiązującego w Polsce prawa rozumiana jest szeroko i obejmuje trzy instytucje z Kodeksu postępowania karnego (KPK), tj.: wydanie osoby ściganej obcemu państwu, przekazanie jej innemu państwu członkowskiemu Unii Europejskiej oraz doprowadzenie ww. osoby przed Mię-

dzynarodowy Trybunał Karny. Art. 55 ust. 1 Konstytucji RP w dalszym ciągu zabrania ekstradycji obywatela polskiego. W ust. 2 i 3 ww. przepisu ustawodawca zamieścił jednak wyjątki od tej regulacji. I tak aby procedura ekstradycyjna mogła zostać przeprowadzona, konieczny jest wniosek innego państwa lub sądowego organu międzynarodowego. Ponadto możliwość ekstradycji musi być określona w ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowie międzynarodowej lub ustawie wykonującej akt prawa stanowionego przez organizację międzynarodową, której Rzeczpospolita Polska jest członkiem. Czyn, który stanowi podstawę wniosku o ekstradycję, został popełniony poza granicami Polski oraz stanowi przestępstwo w myśl polskiego prawa lub stanowiłby przestępstwo według prawa Rzeczypospolitej Polskiej w razie popełnienia na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, zarówno w czasie jego popełnienia, jak i w chwili złożenia wniosku (Konstytucja RP wprowadza wymóg podwójnej karalności). Jak wskazuje ustrojodawca, warunki te nie muszą zostać spełnione w razie, gdy procedura ekstradycyjna uruchamiana jest w związku z wnioskiem sądowego organu międzynarodowego powołanego na podstawie ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej dotyczącej zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennej lub zbrodni agresji. Konstytucja RP wprowadza zakaz ekstradycji osób podejrzanych o popełnienie przestępstwa bez użycia przemocy z przyczyn politycznych. Zakaz ten dotyczy również ekstradycji, która może powodować naruszenia w sferze wolności i praw człowieka i obywatela. Zgodnie z art. 55 ust. 3 polskiej ustawy zasadniczej o dopuszczalności ekstradycji orzekają niezależne sądy. Szczegółowe regulacje dotyczące postępowania ekstradycyjnego przed polskimi sądami ustawodawca zamieścił w dziale XIII pt. Postępowanie w sprawach karnych ze stosunków międzynarodowych. Postępowanie ekstradycyjne toczy się przed sądem okręgowym, a osobie ściganej przysługuje zażalenie na wydane postanowienie. Minister sprawiedliwości jest związany postanowieniem sądu o niedopuszczalności wydania. W przypadku wydania pozytywnej decyzji przez sąd o dopuszczalności wydania to minister sprawiedliwości podejmuje jednak ostateczną decyzję. W uzasadnieniu wcześniej cytowanego wyroku TK wskazał, że polityczne okoliczności związane z realizacją wniosku państwa wzy-

wającego o wydanie osoby ściganej uzasadniają udział ministra sprawiedliwości w postępowaniu ekstradycyjnym. Jest on rezultatem określonych w Konstytucji RP kompetencji w zakresie prowadzenia polityki zagranicznej (art. 146 ust. 1 i ust. 4 pkt 9 Konstytucji RP) oraz zasady podziału władz (art. 10 Konstytucji RP). Art. 604 Kodeksu postępowania karnego rozwija postanowienia konstytucyjne. Ustawodawca określił w nim obligatoryjne oraz fakultatywne przesłanki odmowy wydania obywatela polskiego, którego dotyczy wniosek państwa wzywającego. I tak na podstawie art. 604 § 1 wydanie jest niedopuszczalne w przypadku, gdy: „1. osoba, której wniosek dotyczy, jest obywatelem polskim albo korzysta w Rzeczypospolitej Polskiej z prawa azylu; 2. czyn nie zawiera znamion czynu zabronionego albo gdy ustawa uznaje, że czyn nie stanowi przestępstwa albo że sprawca nie popełnia przestępstwa lub nie podlega karze; 3. nastąpiło przedawnienie; postępowanie karne co do tego samego czynu tej samej osoby zostało prawomocnie zakończone; byłoby ono sprzeczne z polskim prawem; zachodzi uzasadniona obawa, że w państwie żądającym wydania wobec osoby wydanej może zostać orzeczona lub wykonana kara śmierci; zachodzi uzasadniona obawa, że w państwie żądającym wydania może dojść do naruszenia wolności i praw osoby wydanej; dotyczy osoby ściganej za popełnienie bez użycia przemocy przestępstwa z przyczyn politycznych”. Zgodnie z art. 604 § 2 wydania można odmówić, gdy: „osoba, której wniosek dotyczy, ma w Rzeczypospolitej Polskiej stałe miejsce zamieszkania; przestępstwo zostało popełnione na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej albo na polskim statku wodnym lub powietrznym; 3. co do tego samego czynu tej samej osoby toczy się postępowanie karne; 4. przestępstwo podlega ściganiu z oskarżenia prywatnego; 5. według prawa państwa, które złożyło wniosek o wydanie, przestępstwo jest zagrożone karą pozbawienia wolności do roku lub karą łagodniejszą albo orzeczono taką karę; 6. przestępstwo, w związku z którym żąda się wydania, jest przestępstwem o charakterze wojskowym lub skarbowym, albo o charakterze politycznym z użyciem przemocy; państwo, które złożyło wniosek o wydanie, nie zapewnia wzajemności”. [J. Marszałek-Kawa]

J. Biśta, J. Żurek, *Ekstradycja w polskim porządku prawnym*, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52927/16_I_Bista_J_Zurek.pdf [do-

stęp: 20.08.2018]; decyzja ramowa Rady Europejskiej z dnia 13 czerwca 2001 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między państwami członkowskimi, 2002/584/WSiSW, Dz.Urz. UE L 2002, 190/1, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A32002F0584>; J. Grajewski, L.K. Paprzycki, S. Steinborn, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz Lex*, t. II, Warszawa 2013; <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20112171293/T/D20111293TK.pdf>; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm; B. Nita, *Ograniczenia ekstradycji po zmianie art. 55 Konstytucji RP a europejski nakaz aresztowania*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 2; I. Oleksiewicz, *Zakaz ekstradycji własnych obywateli jako naczelną zasadą konstytucyjną Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2008, nr 9; ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555; ustawa z dnia 8 września 2006 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2006, nr 200, poz. 1471; K. Wojnarowska-Kusiak, *Charakter prawny ekstradycji*, m.wspia.eu/file/21425/29-WOJNAROWSKA-KU-SIAK.pdf; wyrok TK z 21.09.2011 r., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20112171293/O/D20111293.pdf>.

Ekstremizm polityczny (łac. *ekstremus* – krańcowy, najbardziej oddalony) – kompleks poglądów, idei postulatów o różnym poziomie spójności wewnętrznej oraz związanych z nim zachowań, charakteryzujących się skrajnością – patrząc poprzez pryzmat istniejącego układu sił politycznych. Termin może czasami oznaczać także postawę polegającą na propagowaniu i realizowaniu skrajnych poglądów politycznych nawet poprzez wprowadzanie ich w życie za pomocą radykalnych środków takich jak: terror, przemoc, zamachy czy chociażby przy sprzyjających warunkach pucz czy przewrót. Ekstremistą określa się osobą zajmującą najbardziej krańcowe stanowisko w danej sprawie. Ekstremizm polityczny jest wyrazem dezaprobaty wobec funkcjonującego porządku politycznego, ekonomicznego czy społecznego połączonym często z brakiem wiary w dominujący system wartości. Przyjmuje się też, że ekstremizm polityczny jest pojęciem węższym od ekstremizmu w ogóle, ale szerszym od ekstremizmu lewicowego i ekstremizmu prawicowego. Można wyróżnić dwa typy: a) bierny – wyrażany w sferze idei, poprzez prezentowanie poglądów i racji oraz poszukiwaniu swoich

zwolenników; b) czynny – aktywności realizowane w ramach prawa np. uczestnictwo i organizowanie pikiet, manifestacji czy protestów oraz działalności nielegalnej: zastraszanie przeciwników politycznych, niszczenie symboli uważanych za wrogie, a nawet nawoływanie do przemocy i agresji. [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 86; P. Tomaszewski, *Ekstremizm polityczny, a bezpieczeństwo państwa – rozważania w kontekście Polski*, „Historia i Polityka” 2012, nr 7 (14), s. 48.

Elektorat – zwolennicy danej partii lub polityka; ogół osób uprawnionych do głosowania, mającego na celu wyłonienie obieralnych organów władzy publicznej wyposażonych w kompetencje podejmowania wiążących rozstrzygnięć prawnych i politycznych w czasie trwania kadencji. Elektorat może mieć charakter: a) ustrukturyzowany, gdzie wyborcy wykazują trwałą identyfikację partyjną, ukształtowaną w oparciu o istniejące podziały socjopolityczne (np. etatyzm *versus* liberalizm gospodarczy, konserwatyzm *versus* liberalizm światopoglądowy, prookcydentalizm *versus* antyokcydentalizm) lub b) nieustrukturyzowany, gdzie nie istnieją w ogóle lub istnieją w wymiarze minimalnym trwałe formy identyfikacji wyborczej, a partie polityczne dopiero usiłują zakorzenić się w społeczeństwie oraz pozyskiwać wyborców, zmieniając i dostosowując swój program do oczekiwań potencjalnego elektoratu. Według innych klasyfikacji wyróżnia się: a) elektorat twardy/ „żelazny”, posiadający cechy elektoratu ustrukturyzowanego, lojalnego; b) elektorat miękki/ „płynny”, nawiązujący w swej specyfice do elektoratu nieustrukturyzowanego o niskiej lojalności wyborczej; bądź też a) elektorat pozytywny (sympatycy danej partii) i b) elektorat negatywny (zdeklarowani przeciwnicy danej partii). [J. Bielanowska]

B. Roguska (oprac.), *Charakterystyka poglądów potencjalnych elektoratów partyjnych*, CBOS, Warszawa, czerwiec 2015, nr 85; A. Cybulska (oprac.), *Identyfikacje partyjne, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne na półmetku kadencji Sejmu*, CBOS, Warszawa, październik 2017, nr 135; B. Badora (oprac.), *Kim są wyborcy, czyli społeczno-demograficzne portrety największych potencjalnych elektoratów*, CBOS, Warszawa, październi-

ka 2015, nr 141; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 78–79; A. Turska-Kawa, W. Wojtasik (red.), *Preferencje polityczne 2009: postawy – identyfikacje – zachowania*, Katowice 2010.

Emigracja (łac. *emigratio*) – wyprowadzenie się; odpływ ludności, wychodźstwo, pot. opuszczenie miejsca zamieszkania, państwa na czas określony bądź na stałe; także zbiorowość ludzi objęta tym ruchem. Zjawisko, obok imigracji, repatriacji, uchodźstwa, zaliczane do podstawowych form migracji międzynarodowych. Emigracja może być dobrowolna lub przymusowa. Biorąc pod uwagę wskaźnik geograficzny emigrację podzielić można na kontynentalną (państwa) oraz zamorską (kontynenty i państwa). Klasyfikacja emigracji najczęściej uzależniona jest od jej charakteru oraz przyczyn. Wyróżnia się więc emigrację zarobkową (ekonomiczną) i polityczną, czasami także religijną. W przypadku emigracji ekonomicznej istotna wydaje się jej cecha wyróżniająca, jaką jest dobrowolność, rzadko bądź nieobecna w wymiarze politycznym lub religijnym. Uwzględniając kryterium temporalne można wyróżnić emigrację: czasową, gdzie określony jest termin powrotu (prace sezonowe) oraz trwałą, kiedy powrót nie jest planowany. Masowe emigracje nie są obojętne z punktu widzenia funkcjonowania i rozwoju państw. Część z nich, jak np. Stany Zjednoczone lub Australia, wzrost swojej potęgi gospodarczej zawdzięczają właśnie stałemu napływowi cudzoziemców. Dla mieszkańców regionów rozwijających się z kolei środki przekazywane od rodzin przebywających na emigracji są istotnym źródłem finansowym. Emigracja niesie za sobą wiele negatywnych skutków. W państwach przyjmujących istotnie wpływa na strukturę ludności pod względem narodowościowym, etnicznym, religijnym, co może się przyczynić do wybuchu konfliktów na tym tle. Dla państw, z których pochodzą emigranci to przede wszystkim tzw. drenaż mózgow, czyli odpływ najlepiej wykształconej i wykwalifikowanej kadry. [K. Kačka]

A. Lipski, W. Walkowska (red.), *Emigracja jako problem lokalny i globalny*, Mysłowice 2010; *International Migration Report 2017*, New York 2017;

T. Ferenc (red.), *Metodologiczne i teoretyczne uwarunkowania badań nad emigracją*, Łódź 2015; A. Paczkowski, B. Puszczewicz (red.), *Polska emigracja: praca zbiorowa*, cz. 1 i 2, Warszawa 1990.

Etatyzm – pogląd, w myśl którego gospodarka funkcjonuje tym lepiej im więcej czynności gospodarczych jest zastrzeżonych dla instytucji lub przedsiębiorstw państwowych oraz im więcej czynności jest nakazanych lub zakazanych przez państwo. Przykładem etatystycznego ustroju gospodarczego był system funkcjonujący w PRL-u. Dla państwa było zastrzeżonych wiele rodzajów działalności, np. obrót dewizami, handel zagraniczny, produkcja na dużą skalę, handel hurtowy, sektor bankowy. Przeciwnieństwem ustroju etatystycznego jest ustrój liberalny, tzn. taki, w którym jak najmniej czynności gospodarczych jest zastrzeżonych dla instytucji lub przedsiębiorstw państwowych. [P. Siemiątkowski]

W. Balicki, *Makroekonomia*, Poznań 2006.

Etyka (gr. *ethos* – obyczaj, zwyczaj) – styl, sposób życia, postawa danej grupy społecznej (zawodowej) wyróżnionej z uwagi na całościowość wyznawanych i realizowanych w praktyce wartości, szczególnie moralnych i obyczajowych. Oznacza różne wartości i ideały, w tym także etyczne, które dziś nazwalibyśmy raczej moralnymi, ponieważ łącznie z nimi zwyczaje i obyczaje. Antyczna filozofia posługiwała się tym terminem w celu oznaczenia niezmiennych zjawisk fizycznych, moralnych, a także artystycznych. Arystoteles podzielił cnoty ludzkie na etyczne (cnoty charakteru) i dianoetyczne (cnoty rozumu), a naukę która poznaje cnoty etyczne (piękne charaktery, obyczaje) nazwał etyką. Łacińskim odpowiednikiem gr. słowa „*ethos*” jest słowo „*mos*”, które znaczy tyle co charakter, usposobienie, obyczaj. Rzymianie wzorując się na Grekach, utworzyli od słowa „*mos*” – „*moris*” (zwyczaj, obyczaj) przymiotnik „*moralis*”, a od niego rzeczownik „*moralistas*” (moralność) i zaczęli odróżniać ten termin od pojęcia „*ethica*” oznaczającego (z woli Arystotelesa) naukę o moralności. Etyka jest więc nauką filozoficzną,

która zajmuje się badaniem moralności, czyli ustalaniem tego, co jest dobre, a co złe. Dobro i zło można jednak rozumieć dwojako: raz jako to, co ludzie faktycznie za dobre lub złe uznają, innym razem jako to, co za takie uznawać powinni.

Postępowanie etyczne to postępowanie zgodne z prawym charakterem. Decyzje etyczne są definiowane jako prawnie i moralnie dopuszczalne przez większość społeczeństwa, podczas gdy decyzje nieetyczne są i nielegalne, i moralnie nie do przyjęcia dla większości społeczeństwa.

Etyka w dyskursie filozoficznym określana jest jako dyscyplina naukowa, mająca wyodrębniony przedmiot i metody badawcze, a zarazem jako pewna refleksja na temat moralności. W języku potocznym traktuje się pojęcia etyki i moralności zamiennie. Czasami pola znaczeniowe obu pojęć zazębiają się (na przykład niektóre zachowania i działania ludzi można określić zarówno jako nieetyczne, jak i niemoralne), w rzeczywistości jednak są zupełnie odmienne. Wyrażenie „etyczny” oznacza ocenę z punktu widzenia pewnych zasad, podczas gdy „moralny” – ocenę określonych czynów. Jest to nauka trudna, skomplikowana wielopłaszczyznowa. Zawierają się w niej następujące zagadnienia: a) moralistyka – zbiór różnego rodzaju pouczeń moralnych, na przykład bądź dobry, nie kłam, nie plotkuj, bądź uczciwy, bądź grzeczny, mów prawdę; b) rozważania nad moralną naturą człowieka – czyli próba odpowiedzi na pytanie, jaki z natury jest człowiek, czy człowiek człowiekowi jest bratem, czy wilkiem, czy zwycięża w człowieku skłonność do poświęceń czy egoizm itp.; c) analiza kodeksów etycznych (w różnych czasach i dotyczących różnych zawodów); d) empiryczne badania nad moralnością, czyli rozważania dotyczące tego co ludzie w danej epoce i kulturze uważali lub uważają za moralne i niemoralne, dobre i złe, sprawiedliwe i niesprawiedliwe itp.

Etyka była przedmiotem badań wielu filozofów i naukowców, którzy omawiali jej problemy i formułowali pojęcia praktyczne od starożytności.

W starożytnym Rzymie moralność sprowadzała się do określenia, jakie czyny są słuszne, a jakie niesłuszne, a nie od oceny charakteru osoby, która je popełniła. Jeden z najbardziej znanych klasyków filozo-

fii Marek Tulliusz Cynceron w dziełach *O państwie i O prawach* twierdził, że państwo nie istniałoby bez roztropności i starań urzędników. Przekonywał zarazem urzędników, że dobro ogółu powinno być dla nich najwyższym prawem.

Na gruncie etyki greckiej Sokrates twierdził, że celem etyki jest rozpoznanie dobra jako wartości nadrzędnej, a znajomość dobra jest warunkiem ładu moralnego. Wielu działań nieetycznych udałoby się uniknąć, gdyby człowiek miał większą wiedzę na temat zasad etycznych. Podstawowym założeniem etyki według Sokratesa, a zarazem przestaniem dla współczesnego człowieka, jest przekonanie, że etyki można się nauczyć – czynienie dobra nie jest bowiem umiejętnością wrodzoną.

Platon podobnie jak Sokrates twierdził, że zło wynika z niewiedzy, akcentował przy tym potrzebę zgody obywateli co do kierowania się określonymi wartościami w życiu społecznym i osobistym. Wielokrotnie podkreślał jakimi ludźmi winni starać się zostać obywatele idealnego państwa, gdyż wtedy pozostaną w harmonii ze swoją naturą jako istoty ludzkie oraz z naturą jako całością.

Arystoteles twierdził, że etyka o zasadach słusznego postępowania. Człowiek szczęśliwy jest zarazem człowiekiem cnotliwym, jednakże cnota nie ma charakteru wrodzonego, nabywa się ją dzięki spełnianiu dobrych uczynków. Człowiek jest stworzony do życia w państwie, a jego działalność społeczno-polityczna nie jest najważniejsza – najważniejsze jest wybieranie czynności, które przystoją dobremu człowiekowi, celem życia człowieka jest metafizyczna kontemplacja prawdy. Państwo to dobro wspólne, polityka to działalność publiczna dla dobra wspólnego. Najwyższą cnotą powinna być sprawiedliwość, utożsamiana z tym, co jest dla ogółu pożyteczne.

W historii myśli chrześcijańskiej etyka jest sprawą rozumu. Św. Tomasz z Akwinu wymienia trzy kategorie cnót, którymi powinni kierować się ludzie: cnoty teologiczne (wiara, nadzieja, miłość); cnoty intelektualne (wiedza, mądrość roztropność); cnoty praktyczne (sprawiedliwość, umiarkowanie, męstwo). Jedną z głównych jej wartości jest etyka miłości bliźniego, która głosi, że każdego człowieka należy traktować z szacunkiem. Etyka chrześcijańska uznaje, że człowiek jest

z natury niedoskonały, dlatego potrzebuje wsparcia od tworu zdecydowanie doskonalszego.

Wraz z pojawieniem się protestantyzmu nastąpiło połączenie kano-nów etycznych z zasadami kapitalizmu. Podstawowymi wartościami, na których opiera się etyka protestancka, są; wstrzemięźliwość, porządek, niezmiennosc postanowień, oszczędność, pracowitość, szczerść, sprawiedliwość, umiarkowanie, schludność, spokój. Solidne i uczciwe wykonywanie pracy (zgodnie z otrzymanymi talentami i umiejętnościami) daje człowiekowi szansę na zbawienie. Max Weber sformułował na tej podstawie pojęcie racjonalizacji społecznej, określanej zarówno jako działanie celowo racjonalne oznaczające zorientowanie „na cel, środki i skutki uboczne”, jak i działanie wartościowo racjonalne, czyli działanie „w myśl swego przekonania o tym, co nakazuje obowiązek, godność, piękno, religijne wskazanie, cześć czy też doniosłość jakiejś sprawy, jakiegokolwiek rodzaju” (M. Weber).

Etyka nowożytna stawia przed współczesnym człowiekiem trudne zadanie, gdyż wychodzi z założenia, że moralność nie musi pochodzić z jakiegoś uzasadniającego ją źródła znajdującego się na zewnątrz człowieka, lecz przekonuje, że moralność mogła narodzić się jako składnik natury ludzkiej. Inaczej mówiąc, oznacza to odejście od twierdzenia, że moralność musi zostać narzucona istotom ludzkim na rzecz poglądu, iż moralność może być pojmowana jako kierowanie się własnymi wyborami (Immanuel Kant, Thomas Reid, Jeremy Betham).

We współczesnych ujęciach cała problematyka etyki rozpada się na trzy główne działy: etykę normatywną, etykę opisową (czyli naukę o moralności) i metaetykę.

Etyka normatywna, często utożsamiana z etyką jako taką, jest dyscypliną filozoficzną, która zajmuje się przede wszystkim formułowaniem i uzasadnianiem reguł postępowania oraz analizą norm, ocen i innych wypowiedzi etycznych. Jest dyscypliną normatywno-oceniającą. W ramach etyki normatywnej formułowane są sądy lub ich usystematyzowane zbiory (doktryny, teorie etyczne) dotyczące tego, jak należy postępować, jakie czyny zasługują na aprobatę, a jakie na dezaprobatę. Chodzi nie o opis, jak jest rzeczywistość, ale o postulaty dotyczące tego, jak być powinno. W ramach etyki normatywnej tworzone są różne sys-

temy etyczne (etyka kantowska, etyka katolicyzmu, etyka niezależna Kotarbińskiego), poszukuje się dla nich uzasadnień, kontynuujących je wartości. Etyka normatywna stara się ponadto znaleźć odpowiedzi na pytanie, jakie warunki muszą być spełnione, aby dane działanie mogło być uznane za spełniające wymogi etyczne. Rozważa się również problem odpowiedzialności moralnej, powinności moralnej, wolnej woli, obowiązku moralnego itp.

Etyka opisowa, czyli nauka o moralności, zwana także etologią, zajmuje się badaniem moralności jako takiej (norm, ocen, wartości uznawanych przez ludzi za moralne), docieka, jak kształtują się normy moralne, jaką odgrywają rolę w stosunkach międzyludzkich, jakie są przyczyny uznawania jednych, a nieuznawania innych poglądów moralnych, pod wpływem jakich czynników poglądy te ulegają zmianie itp. Tym, co jest istotne dla etyki opisowej, jest więc zrozumienie i opis istniejących w określonym środowisku przekonań moralnych, takimi jakimi one rzeczywiście są. Dlatego w dziedzinie etyki opisowej podejmowane są głównie badania socjologiczne, psychologiczne i historyczne.

Historia moralności zajmuje się głównie zmiennością poglądów, ocen i norm moralnych, dziejami podzielanych powszechnie przekonań moralnych, historią aprobowanych i dezaprobowanych etycznie sposobów postępowania w różnych społeczeństwach i warstwach społecznych oraz tym podobnymi kwestiami.

Metaetyka w praktyce bada język etyki – co oznacza np. dobro u kogoś. Jej przedmiotem jest sama etyka. Problematyka metaetyki jest bardzo obszerna. Obejmuje ona nawet takie zagadnienia, jak wolność woli, odpowiedzialność moralna i przedmiot oceny etycznej. W węższym sensie metaetyka zajmuje się pewnymi wyodrębnionymi zagadnieniami, z których dwa wysunęły się na czoło. Pierwsze z nich dotyczy znaczenia orzeczników etycznych (dobry, zły, słuszny, podły). Drugim z podstawowych problemów jest kwestia, czy sądom etycznym przysługuje wartość logiczna i czy wolno je traktować jako fałszywe lub prawdziwe. Metaetyka zajmuje się logiczną analizą języka etyki, a więc opisem znaczenia terminów etycznych (dobra, zła, godności, sprawiedliwości itp.), ich funkcją w języku, sposobami definiowania

terminów etycznych, zagadnieniem prawdy w etyce (a więc tym, czy sądy etyczne są zdaniem w sensie logicznym) oraz sposobami uzasadniania ocen, norm i wartości etycznych.

Współczesna etyka jest bardzo trudna i „wycofana”. Kanony etyczne traktowane są wybiórczo, a w najlepszym wypadku o etyce można powiedzieć, że jest „bezbolesna lub minimalistyczna. Niestety w społeczeństwach „ponowoczesności” ludzie nie są w stanie najważniejszych sporów moralnych, co skutkuje brakiem moralnej zgody. Zdaniem Nowak i Cern cierpimy nie tyle na niedosyt wartości moralnych ile na niezdolność związania się z nimi na stałe, której wyrazem jest sakralizacja rozmaitych wartości i dobrodziejstw doczesnych, a zwłaszcza szybkie nudzenie się nimi.

Do najważniejszych teorii etycznych należą: formalizm, utilitaryzm, etyka cnoty, etyka miłości bliźniego, etyka umowy społecznej, teoria uprawnień, roztropność, realizm, konstruktywizm, naturalistyczne teorie prawdy, akognitywizm, etyka sytuacyjna, proporcjonalizm.

Na zespół zachowań ludzkich mają wpływ ważne czynniki etyczno-moralne, do których należą m.in.: przedrozumienie, ocena moralna, sumienie, dojrzałość, odpowiedzialność, własna wartość. [L. Młodzik]

S. Jedynek (red.), *Mały słownik etyczny*, Bydgoszcz 1994, s. 60; J. Jarco, *Wybrane problemy filozofii i logiki*, Wrocław 1998, s. 42–43; M. Kulesza, M. Niziołek, *Etyka służby publicznej*, Warszawa 2010, s. 19–22; J. Itrich-Drabarek, *Etyka zawodowa funkcjonariuszy służb państwowych*, Warszawa 2016, s. 17–23; M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, Wrocław 1994, s. 37; E. Nowak, K. Cern, *Ethos w życiu publicznym*, Warszawa 2008, s. 26; M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002, s. 19.

F

Faszyzm (wł. *fascio* – związek; łac. *fascēs* – wiązki różg z wyrastającym z nich toporem; oznaka władzy konsulów lub dyktatorów w starożytnym Rzymie) – ruch polityczny, doktryna i totalitarny reżim polityczny powstałe we Włoszech po zakończeniu I wojny światowej w wyniku rozczarowania i niezadowolenia z jej rezultatów. Jako ruch polityczny

faszystowski został stworzony przez byłego działacza Włoskiej Partii Socjalistycznej Benito Mussoliniego, który w 1919 r. założył skupiające kombatantów związki kombatanckie *Fasci di Combattimento*. Dwa lata później (1921 r.) organizacje te przekształcone zostały w Narodową Partię Faszystowską, na czele której we wrześniu 1922 r. Mussolini zdobył władzę, otrzymując od króla Wiktora Emanuela III funkcję premiera Włoch. Jako doktryna polityczna faszyzm nawiązywał do poglądów włoskiego zwolennika neoheglizmu, profesora filozofii na uniwersytecie w Rzymie Giovaniego Gentilego (1875–1944), które wywarły znaczący wpływ na opublikowaną przez Mussoliniego w 1932 r. *Doktrynę faszyzmu* (*La dottrina del fascismo*). Kluczową rolę odegrał w tym względzie sposób definiowania państwa jako syntezy wszelkiej wartości oraz absolutu, wobec którego wszelkie jednostki i grupy społeczne są czymś względnym. Z niego też wyprowadzona została afirmatywna koncepcja państwa wszechogarniającego i omnipotentnego, zdolnego do skutecznego przeciwdziałania szkodliwym wpływom indywidualizmu oraz podporządkowywania sobie jednostkowych i grupowych partykularizmów partykularnych. Do podstawowych elementów faszyzmu zaliczyć należy ponadto: a) negację wersalskiego ładu politycznego; b) odrzucenie racjonalistycznego liberalizmu oraz wyrastającej zeń demokracji, a także materialistycznego bolszewizmu; c) zakwestionowanie zasady pluralizmu politycznego i światopoglądowego; d) podkreślenie decydującej roli ducha i wynikającego zeń czynu; e) podporządkowanie wspólnoty narodowej państwu; f) silnie wyeksponowaną zasadę wodzostwa, zgodnie z którą charyzmatyczny wódz był nie tylko przywódcą monopartii, najwyższym dowódcą wojskowym i sędzią, ale także twórcą i egzekutorem prawa; g) apoteozę państwa totalnego, przenikającego wszystkie sfery ludzkiego życia; h) kult syndykalizmu i korporacjonizmu jako form organizacji życia zbiorowego prowadzących do urzeczywistnienia idei solidaryzmu narodowego; jak również h) dążenie do odbudowy mocarstwowości Włoch oraz wyrastające z niego ekspansjonizm, militarystyka oraz antypacyfizm. W początkowym okresie rozwoju doktryny faszystowskiej nie występowały w niej natomiast wątki rasistowskie i antysemitowskie, co związane było nade wszystko z charakterystycznym dla Mussoliniego postrzeganiem rasy

jako uczucia, nie zaś rzeczywistości. Zasadnicze zmiany w tej kwestii pojawiły się dopiero w drugiej połowie lat 30. XX w., co związane było ze wzrastającą zależnością Włoch od III Rzeszy oraz coraz silniejszym oddziaływaniem nazizmu. Wyrazem wspomnianych zmian było opublikowanie w lipcu 1938 r. dokumentu zatytułowanego *Manifesto degli scienziati rassisti*, w którym uznano nie tylko rzeczywiste istnienie posiadających określone cechy fizyczne i psychiczne ras ludzkich, ale także określono ludność Włoch jako genetycznie i kulturowo rasę aryjską, wysuwając zarazem tezę o istnieniu czystej rasy włoskiej. Nie zaliczono do niej Żydów podkreślając, iż są oni jedynie ludnością Włoch, która nie uległa asymilacji. Konsekwencją powyższych zmian były uchwały Wielkiej Rady Faszystowskiej w sprawie segregacji ras z września 1938 r., a następnie dyskryminacyjny dekret z 17 listopada 1938 r. odnoszący się zwłaszcza do obywateli włoskich narodowości żydowskiej. Proces formowania się faszyzmu jako totalitarnego reżimu politycznego zapoczątkowany został z chwilą powołania w 1923 r. Wielkiej Rady Faszystowskiej, a jego następnymi etapami były rozprawa z opozycją parlamentarną oraz uchwalenie kilku ustaw, spośród których kluczową rolę odegrała ustawa z 24 grudnia 1925 r., na mocy której zniesiono zasadę odpowiedzialności rządu i poszczególnych ministrów przed parlamentem oraz oddano pełnię władzy wykonawczej monarsze, sprawującemu ją poprzez odpowiedzialny jedynie przed nim rząd. Dopełnieniem wspomnianych rozwiązań były: ustawa z 31 stycznia 1926 r. nadająca rządowi prawo wydawania dekretów z mocą ustawy, powołanie Trybunału Specjalnego do Obrony Państwa oraz tajnej policji (Organizacji Inwigilacji i Zwalczania Antyfaszyzmu), wprowadzenie ustroju korporacyjnego, a także połączenie w grudniu 1928 r. funkcji partyjnych i państwowych oraz nadanie Mussoliniemu tytułu *Duce del Fascismo*. W konsekwencji do cech stworzonego przez faszystów reżimu politycznego zaliczyć należy wielopłaszczyznową instytucjonalizację monopartii oraz zasadę wodzostwa, elitaryzm, całkowite odrzucenie reguł demokracji, uniformizację ideologiczną i wychowawczą, cenzurę oraz rozbudowany aparat represji. Jako reżim polityczny faszyzm przetrwał we Włoszech do chwili zdymisjonowania i aresztowania Mussoliniego w lipcu 1943 r., a po jego uwolnieniu z miejsca

internowania przez spadochroniarzy SS, w utworzonej w północnych Włoszech i pozostającej pod patronatem niemieckim Włoskiej Republice Społecznej, która istniała do kwietnia 1945 r. [M. Strzelecki]

J.W. Borejsza, *Mussolini był pierwszy...*, Warszawa 1989; J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000; W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich na tle porównawczym*, Kraków 2016; W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*, Kraków 1992; W. Laqueur, *Faszyzm. Wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1998.

Federacja, konfederacja – typ państwa, w którym na podstawie regulacji konstytucyjnych dokonany został podział władzy i suwerenności pomiędzy rząd centralny i części składowe federacji (np. stany, regiony, landy). Obok federalnych organów władzy: parlamentu, rządu, sądownictwa występują także posiadające szerokie kompetencje organy części składowych: parlament, rząd, sądownictwo. Części składowe nie są suwerennymi jednostkami, posiadają jednak własne konstytucje, a w obszarach dla nich zarezerwowanych tworzą własne systemy prawne, których regulacje obowiązują tylko w danej części składowej. Systemy federalne charakteryzują się występowaniem wspólnej, federalnej konstytucji, która narzuca ramy działania i precyzuje kompetencje szczebla centralnego lub rozdział kompetencji między szczebel centralny i regionalny. Dla władz centralnych przewidzianymi obszarami kompetencji są np. obronność, polityka zagraniczna, monetarna. Mimo różnic w uregulowaniach w częściach składowych muszą one być zgodne z konstytucją federalną. Podział kompetencji dokonany może zostać według jednego z trzech modeli:

- a) federalizm dualny (np. USA, Meksyk, Brazylia, Argentyna) – konstytucja państwa ustala te kwestie, które mogą rozstrzygać i regulować tylko władze federalne, a wszystkie pozostałe kwestie należą do kompetencji podmiotów federacji;
- b) wyłączna kompetencja związku i sfera tzw. kompetencji konkurencyjnych (np. Austria, Niemcy, Szwajcaria);

c) trójczłonowe rozgraniczenie kompetencji (np. Indie) – kompetencje związku i części składowych są jasno zdefiniowane, podobnie jest w przypadku wspólnych kompetencji władz federalnych i części składowych.

Części składowe federacji mają równy status bez względu na ich wielkości, liczbę ludności czy potencjał gospodarczy. W celu ochrony ich statusu występuje także rozwinięty system badania zgodności z konstytucją przyjmowanych regulacji, a także arbitrażu przy rozwiązywaniu sporów kompetencyjnych. Kolejną cechą charakterystyczną państw federalnych jest bikameralizm, gdzie jedna z izb parlamentu zarezerwowana jest dla przedstawicieli części składowych. Dzięki temu części składowe uzyskują bezpośredni wpływ na kształt prawa federalnego, a w przypadku zmiany konstytucji federalnej muszą wyrazić na to zgodę. Ustrój federalny występuje zazwyczaj w państwach zróżnicowanych pod względem kulturalnym, etnicznym lub narodowościowym oraz posiadających duże terytorium.

W odróżnieniu od federacji konfederacja to związek suwerennych państw, powstały w wyniku porozumienia lub traktatu, by wspólnie realizować określone cele. Państwa zrzekają się na rzecz wspólnych organów części swojej suwerenności i ograniczonych, jasno ustalonych kompetencji. Związek taki posiada ograniczone kompetencje władzy ogólnej, która jest podporządkowana skonfederowanym jednostkom. [A. Jarosz]

Z. Machelski, *Struktury terytorialne państwa*, Warszawa 2015; R.M. Bieniada, *Federalizm kooperatywny jako czynnik regionalizacji substruktur państwa: casus Austrii, RFN i Szwajcarii*, Warszawa 2013; J.W. Tkaczyński, *Ustrój federalny Niemiec. Konstrukcja i funkcjonowanie*, Toruń 2002.

Federalizm – forma organizacji państwa, której podstawą jest rozproszenie kompetencji i zadań pomiędzy różne stopnie podziału terytorialnego. Ma on swoje podstawy w konstytucji i charakteryzuje się dwupoziomowością władzy, która dzieli się między federację a części składowe. Władze centralne i władze regionalne mają status niezależnych i równorzędnych podmiotów przy wykonywaniu przypisanych im

zadań. Jednocześnie tworzy się różnorodne mechanizmy umożliwiające koordynację ich działań. Części składowe (np. stany, landy, regiony) posiadają własne, wyłączne kompetencje, w ramach których mogą niezależnie od centrum regulować dane kwestie życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Części składowe mają równorzędny status i posiadają odrębną od centrali konstytucję, system prawny, parlament, rząd, a także sądownictwo. Powoduje to, iż w wielu dziedzinach życia istnieją pomiędzy częściami składowymi różne regulacje prawne. Posiadają one również reprezentację w organach centralnych (w drugiej izbie parlamentu), dzięki czemu mają wpływ na decyzje podejmowane dla całego związku. Kolejnym elementem ochrony statusu części składowych jest to, iż biorą one udział w procedurze zmiany konstytucji federalnej i bez ich akceptacji taka zmiana nie jest możliwa. Istnieje też instytucja arbitrażowa przewidziana do rozstrzygania sporów kompetencyjnych. Organy centralne mają jasno zdefiniowane kompetencje (np. obronność, polityka zagraniczna), w ramach których tworzą regulacje dla całego związku, jednak zakres ich jest znacznie węższy niż w państwach o charakterze unitaryjnym. Federalizm jest formą unifikacji państwa, przy zachowaniu autonomii i odrębnej tożsamości na poziomach centralnym i części składowych. Federalizm może przybierać różne formy, przez co można stworzyć różne jego typologie. Może mieć charakter dualny, gdzie kompetencje poziomów władzy są jasno sprecyzowane oraz rozdzielone i działają one na zasadzie konkurencyjnej. Inną formą jest federalizm kooperatywny, gdzie podział kompetencji jest niejasny, przez co rządy na poziomach federalnym i części składowych są partnerami i szukają pól współpracy. Inne typy to federalizm horyzontalny, gdzie części składowe współpracują z pominięciem rządu centralnego lub wertykalny, gdzie powiązania między rządem centralnym a częściami składowymi są bardzo silne. Może mieć także formę kreatywną, gdzie wspólnie szuka się pól wykonywania zadań państwowych lub współdecydowania, które charakteryzuje się oddawaniem kompetencji przez związek regionom. W ramach federalizmu kooperatywnego wyróżnić można federalizm funkcjonalny, w którym głównym kryterium jest podział funkcji wypełnianych przez federację i jej członki. Formami federalizmu kooperatywnego są również federa-

lizm scentralizowany, gdzie rząd federalny skupia dużo kompetencji, lub decentralistyczny (zregionalizowany), gdzie większość kompetencji przekazana została do regionów. Federalizm równowagi to kompromis pomiędzy dwoma podejściami. Federalizm silny cechuje się mocną pozycją części składowych, a słaby mocną pozycją rządu centralnego. Gdy tworzy on układ symetryczny, oznacza to, że wszystkie części składowe mają równy status, układ asymetryczny to sytuacja, gdzie niektóre jednostki mają inną pozycję i relacje z rządem centralnym niż pozostałe. Federalizm fiskalny zakłada zaś podział kompetencji pomiędzy władze na poszczególnych szczeblach, przy jednoczesnym przypisaniu im narzędzi fiskalnych i mechanizmów finansowych, dzięki którym mogą wypełniać swoje zadania. Szczególną rolą rządu centralnego jest w tej koncepcji równomierna dystrybucja dochodów i zasobów oraz wyrównywanie różnic pomiędzy regionami bogatymi a biednymi. Częściom składowym przypisuje zaś szerokie uprawnienia w zakresie ich gospodarki finansowej, alokacji dochodów i wydatkowaniu środków finansowych. Przykładami państw federalnych są Stany Zjednoczone Ameryki, Kanada, Meksyk, Indie, Australia, Niemcy, Austria i Szwajcaria. [A. Jarosz]

Z. Machelski, *Struktury terytorialne państwa*, Warszawa 2015; R.M. Bieniada, *Federalizm kooperatywny jako czynnik regionalizacji substruktur państwa: casus Austrii, RFN i Szwajcarii*, Warszawa 2013; *Federalizm. Teorie i koncepcje*, red. W. Bokajło, Wrocław 1998.

Feminizm (łac. *femina* – kobieta) – ruch społeczno-polityczny, którego nadrzędnym celem jest szeroko pojęta walka o prawa kobiet w różnych dziedzinach życia społeczno-politycznego, zapoczątkowany w czasie rewolucji francuskiej 1789 r. Podstawą ruchu feministycznego jest przekonanie, że kobiety są gorzej sytuowane w społeczeństwie ze względu na płeć oraz że istnieje możliwość zmiany tego stanu rzeczy poprzez odwołanie się do polityczno-ekonomicznych struktur społeczeństwa i panujących w nich relacji międzyludzkich. Za pierwsze teoretyczne nawiązanie do kwestii równouprawnienia płci traktuje się pracę z zakresu filozofii feministycznej autorstwa Mary Wollstone-

craft, uznanej za prekursorkę feminizmu, pt. *A vindication of the rights of woman* z 1792 r., w której podnoszona jest kwestia nierówności płci w systemie kształcenia powodującej, że kobieta traktowana jest jako jednostka pośledniejsza wobec mężczyzny oraz niesamodzielna i jako taka nieuprawniona do uczestnictwa w życiu politycznym. Początki feminizmu odnoszą się zatem do walki kobiet o upowszechnienie praw wyborczych (sufrażyzm), co w większości państw zachodnioeuropejskich nastąpiło w okresie międzywojennym. Współczesny feminizm natomiast ukierunkowany jest, w obszarze politycznym, na rzeczywiste zrównanie szans kobiet i mężczyzn w życiu publicznym, zwłaszcza aktywność kobiet w partiach, parlamentach i rządach. W kontekście społecznym natomiast feminizm odnosi się w szczególności do takich zagadnień, jak: natura ludzka, równość, społeczeństwo, państwo, podział na publiczne i prywatne, płęć kulturowa, środowisko naturalne, gospodarka, nacjonalizm, patriarchyzm, seksualizm, macierzyństwo, tradycyjny model rodziny, religia, w tym zwłaszcza powszechne męskoosobowe wyobrażenie Boga. Natomiast według najczęściej stosowanych typologii wyróżnia się podstawowe nurty feminizmu, do których należą feminizm liberalny/reformistyczny, radykalny/rewolucyjny i socjalistyczny/socjalistyczno-marksistowski oraz egalitarny (równości) i różnicy, a także nowe tradycje feministyczne, czyli m.in. feminizm czarny, islamski, kulturowy, lesbijski, postmodernistyczny, psychoanalityczny, reakcyjny, rewizjonistyczny. Niekiedy wskazuje się również na feminizm indywidualistyczny, realistyczny, instytucjonalny czy też ekofeminizm. Wyróżnia się trzy fale feminizmu: 1) pierwsza (2 połowa XIX w.), dla której charakterystyczne jest żądanie przyznania kobietom praw i swobód politycznych na równi z mężczyznami, co w założeniu miało być gwarancją usunięcia innych form dyskryminacji płciowej; 2) druga, oznaczająca odrodzenie feminizmu w latach 60. XX w., kiedy to za sprawą takich aktywistek, jak Betty Friedan (*Mistyka kobiecości*, 1963), Kate Millett (*Sexual Politics*, 1970) czy Germaine Greer (*Kobiety eunuch*, 1970), dyskutowana była kwestia osobistych, psychologicznych i płciowych aspektów ucisku kobiet; 3) trzecia, przebiegająca w latach 90. XX w., dla której znamieną jest rezygnacja z radykalizmu, akcentującego potrzebę walki oraz proces fragmentacji, oznaczający

wyodrębnianie się wielu różnych wariantów feminizmu, kładących nacisk na zasadniczo odmienne problemy dotyczące równości kobiet wobec mężczyzn; 4) niekiedy wyróżnia się również czwartą falę, kojarzoną z osobą Hilary Clinton. Etap ten sprowadza się do krytyki samego feminizmu, ukazując wady tego ruchu, popełniane w poprzednich dekadach. Problemy podejmowane w ramach feminizmu czwartej fali to m.in. kwestia migrantek, podejmujących się różnych prac zarobkowych i doświadczających na tym polu dyskryminacji. W ogólnym ujęciu natomiast czwarta fala feminizmu charakteryzuje sytuację kobiet w obliczu wyzwań XXI w.

1.1. Feminizm czarny

Feminizm czarny, wpisujący się w szerszy nurt feminizmu etnicznego uznaje się za związany z działalnością aktywistek afroamerykańskich, które w latach 70. XX w. walczyły z obecną w feminizmie tendencją ignorowania różnic rasowych i które przedstawiały seksizm oraz rasizm jako współwystępujące systemy ucisku, podkreślając jednocześnie złożony zakres rasowego, ekonomicznego i związanego z płcią kulturową upośledzenia kolorowych kobiet. Feminizmowi czarnych poświęcone są prace afroamerykańskiej socjolog Patricii Hills Collins, m.in. *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and Politics of Empowerment* (1990) i *Black Sexual Politics: African Americans, Gender, and the New Racism* (2004).

1.2. Feminizm egalitarny

Feminizm egalitarny (równości) uważa, iż ciało jest przeszkodą na drodze budowania osobowej tożsamości, dlatego zakłada równość niezależną od płci, a tym samym rywalizowanie z mężczyznami w życiu publicznym wedle tych samych zasad. Feministki egalitarne domagają się zatem równości odnoszącej się do takich zagadnień, jak: własność majątku, zarobki, podział pracy, życie rodzinne i osobiste. Odnoszą się one negatywnie do różnic płci kulturowej, wskazując, iż należy odróżnić ją od płci biologicznej. Ciekawe spojrzenie na zagadnienie płci i wątek feministyczny zawiera książka o. Jarosława Kupczaka *Teologiczna semantyka płci* (2013).

1.3. Feminizm islamski

Zjawisko polityczno-intelektualne, które od przełomu lat 80. i 90. XX w. rozwija się w społecznościach muzułmańskich. Feministki islamskie postulują równość płci i upodmiotowienie kobiet w oparciu o zasady religijne islamu. Sprzyjać temu mają próby antypatriarchalnej reinterpretacji Koranu, oficjalnej wykładni prawa szariatu i muzułmańskiej tradycji ze strony przedstawicielek tego nurtu, do których należą: Fatima Mernissi, Amina Wadud, Ziba Mir-Hosseini i Asma Barlas. Feminizm islamski należy odróżnić o feminimów muzułmańskich, które stawiają sobie za cel walkę o poprawę sytuacji kobiet w sferze edukacji i ochrony zdrowia, domagających się prawa wyborczego dla kobiet oraz możliwości funkcjonowania w sferze publicznej.

1.4. Feminizm kulturowy

Feminizm kulturowy (społeczno-kulturowy, *genderowy*) stawia sobie za cel krytykę przekonania, że istnieje konieczny związek między płcią biologiczną a kulturową. Feministki kulturowe uznają ustaloną kulturowo tożsamość kobiecą za fikcję i uzasadnienie stosunków patriarchalnych. Za prekursorkę feminizmu kulturowego uznaje się Simone de Beauvoir, która w książce *Druga płeć* (1949) twierdzi, iż tzw. kobiecość to konstrukt kulturowy.

1.5. Feminizm lesbijski

Feminizm lesbijski, określanymi często mianem lesbianizmu, rozwinął się w drugiej połowie XX w. w odpowiedzi na domniemaną opresyjność związków heteroseksualnych i konsekwentne usuwanie w kulturze patriarchalnej wariantu lesbijskiego. Dla feministek lesbijskich relacje jedнопłciowe stały się wzorcowym modelem więzi międzyludzkich w społecznościach egalitarnych, które dalece wykraczają poza pożądanie seksualne i często opierają się na miłości romantycznej. Opowiadają się one za alternatywnym sposobem myślenia o płci i władzy, kwestionując postrzeganie heteroseksualności jako normy społecznej i kulturowej. Do czołowych, współczesnych przedstawicielek tego nurtu należą Leila J. Rupp i Verta Taylor, które w uczuciowym i/lub ero-

tycznym związku kobiecym upatrywały skuteczny polityczny środek oporu przeciwko dominacji mężczyzn.

1.6. Feminizm liberalny

Feminizm liberalny jest najstarszym nurtem feministycznym i wiąże się z ideologią liberalizmu. Dąży on do formalnoprawnego równouprawnienia płci w zakresie równych szans prawnych, ekonomicznych oraz edukacyjnych, a także równego podziału obowiązków w życiu rodzinnym. Feministki liberalne zwracają uwagę na nierówne rozłożenie praw i przywilejów w społeczeństwie, co wyraża się w zbyt małej reprezentacji kobiet na najważniejszych stanowiskach politycznych, biznesowych, niektórych zawodach oraz szeroko rozumianym życiu publicznym. Do najważniejszych przedstawicieli tego nurtu należy Mary Wollstonecraft (pierwsza fala feminizmu) i Betty Friedman (feminizm drugiej fali).

1.7. Feminizm postmodernistyczny

Nurt feminizmu akcentujący pozytywny wydzźwięk osobliwości kobiecej przeciwstawnej mężczyźnie oraz uznający, że bycie tą „inną”, „drugą”, znajdującą się na peryferiach upoważnia kobietę i stwarza jej dogodną pozycję do krytykowania dominującej kultury patriarchalnej. Według feministek postmodernistycznych (m.in. Lucy Irigaray, Helen Cixous) kobieta powinna zdefiniować samą siebie z kobiecej, nie zaś męskiej perspektywy i samą siebie uczynić punktem odniesienia. Kierunek ten jest przeciwstawny wobec koncepcji Simone de Beauvoir, która nadaje pejoratywny wydzźwięk byciu „inną”, różną wobec mężczyzny i postuluje konieczność walki z takim stanem rzeczy.

1.8. Feminizm psychoanalityczny

Feminizm psychoanalityczny odwołuje się do myśli Zygmunta Freuda, próbując wyjaśnić nierówności istniejące między płciami kulturowymi w odniesieniu do różnic płciowych, zaznaczających się wyraźnie w trakcie rozwoju osobowości. Związek psychoanalizy i feminizmu przeanalizowała Juliet Mitchell w pracy *Psychoanalysis and Feminism* (1974).

1.9. Feminizm radykalny

Jeden z najważniejszych nurtów feminizmu drugiej fali (lata 60. XX w.), głoszący, iż podziały ze względu na płeć kulturową są najważniejszymi podziałami w społeczeństwie. Feministki radykalne wychodzą z założenia, że patriarchyat jest charakterystyczny nie tylko dla społeczeństwa współczesnego, ale także wszystkich społeczeństw historycznych, w związku z czym radykalne feministki głoszą potrzebę rewolucji seksualnej, która przeorganizuje życie społeczne, rodzinne i osobiste. W swej skrajnej formie feminizm radykalny traktuje wszystkich mężczyzn jako „wrogów”, opowiadając się za całkowitym separatyzmem obu płci i przybierając formę lesbianizmu. Przedstawicielki tego nurtu to m.in. Kate Millet i Shulamith Firestone.

1.10. Feminizm reakcyjny

Jest odpowiedzią na zagrożenie dla tradycyjnego statusu kobiet ze strony nagłych zmian społecznych czy kulturowych. Przykładem feminizmu reakcyjnego jest feminizm islamski, który postuluje dochowanie przez kobiety wierności tradycyjnym wartościom moralnym i naukom religijnym. Z tej perspektywy np. noszenie hidżabu jest traktowane przez reakcyjne feministki islamskie jako symbol wyzwolenia muzułmańskich kobiet.

1.11. Feminizm reformistyczny

Przeciwstawny wobec radykalnego nurtu feminizmu, głoszący potrzebę zrewidowania zastanych norm społeczno-kulturowych i przeorganizowania ich w duchu równouprawnienia obu płci. Feministki reformistyczne opowiadają się za ewolucyjną rekonstrukcją prawa poprzez w oparciu o tradycyjne instytucje w celu modyfikacji istniejących pojęć. Feminizm reformistyczny jest zasadniczo zbieżny z feminizmem liberalnym.

1.12. Feminizm rewizjonistyczny

Forma dystansowania się od tradycji feminizmu rewolucyjnego i odejście od radykalizmu politycznego, charakterystycznego dla lat 60. i 70.

XX w. Feministki rewizjonistyczne wychodzą z założenia, że większość celów feminizmu pierwszej i drugiej fali została już osiągnięta, stąd też postulują raczej konieczność wzięcia przez kobiety większej odpowiedzialności za swoje życie seksualne i osobiste, aniżeli trwania na pozycji „ofiary” społeczeństwa patriarchalnego, które zostało już przewyżnione (Camille Paglia).

1.13. Feminizm rewolucyjny

Nurt feminizmu zbliżony z feminizmem radykalnym, zakładający konieczność rewolucyjnych, całościowych zmian stosunków społeczno-kulturowych opartych na dominacji mężczyzn. Feminizm rewolucyjny odrzuca zatem możliwość stopniowego modyfikowania systemu społecznego, postulując konieczność wojny z mężczyznami i ich wartościami, obecnymi w życiu społecznym i politycznym. Za pionierki tego nurtu uznaje się Charlotte Perkins Gilman, Emmę Goldman i Margaret Sanger.

1.14. Feminizm różnicy

Wariant feminizmu przeciwstawny wobec feminizmu egalitarnego, głoszący, iż kobieta jest różna wobec mężczyzny i nie powinna dążyć do utożsamienia się z nim. Feministki różnicy negatywnie postrzegają zatem dążenie kobiet do „upodobniania się” względem mężczyzn, wskazując, iż powinny one raczej afirmować konstytutywne cechy swojej kobiecości, takie jak zdolność rodzenia dzieci i macierzyństwo. Uznają tym samym za błędne przekonanie o nieistnieniu różnic między kobietą a mężczyzną na poziomie psychobiologicznym. Według nich ciało jest pozytywnym elementem tworzenia osobowej tożsamości (Carol Giligan, Sylviane Agacinsky, Nel Noddings).

1.15. Feminizm socjalistyczny/socjalistyczno-marksistowski

Feminizm socjalistyczny w ujęciu marksistowskim narodził się w drugiej połowie XX w., kiedy to feministki tego nurtu zaczęły dostrzegać źródło nierówności między płciami w strukturze społecznej, politycznej, ekonomicznej i kulturowej. Feministki tego nurtu zgodne są co do tego, że usytuowanie kobiety wyłącznie w sferze pracy domowej oraz

macierzyństwa służy ekonomicznym interesom kapitalizmu. W ujęciu ściśle marksistowskim emancypacja kobiet może nastąpić tylko na skutek usunięcia własności prywatnej i likwidacji burżuazyjnych stosunków społecznych. Za rosyjską przedstawicielkę tego nurtu uznaje się Aleksandrę Kołłontaj, pierwszą kobietę na świecie pełniącą funkcję ministra i ambasadora. [J. Bielanowska]

Ch. Beasley, *What is feminism?: an introduction to feminist theory*, London 2011; S. de Beauvoir, *Druga płeć*, tłum. G. Mycielska, M. Leśniewska, wyd. 3, Warszawa 2014; *Black feminist anthropology: Theory, Politics, Praxis and Poetics*, I. McClaurin (red.), New Brunswick 2001; B. Farnsworth, *Aleksandra Kollontai: Socialism, Feminism, and the Bolshevik Revolution*, Stanford 1980; M. Bobako, *Feminizm islamski. „Niechciane dziecko islamu politycznego”*, „Praktyka Teoretyczna” 2013, t. 8 (2), s. 219–247; M. Marczevska-Rytko, D. Maj, M. Pomarański (red.), *Feminizm*, Lublin 2015; B. Friedan, *Mistyka kobiecości*, Warszawa 2012; A. Gajewska, *Hasło: feminizm*, Poznań 2008; A. Gajewska, *Lesbianizm*, [w:] *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, red. M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska i in., Warszawa 2014, s. 256–259; G. Greer, *Kobiety eunuch*, Poznań 2001; J. Helios, W. edlecka, *Urzeczywistnianie idei feminizmu w ogólnosiwiatowym dyskursie o kobietach*, Wrocław 2018; A. Heywood, *Ideologie polityczne*, Warszawa 2008, s. 247–272; A. Heywood, *Politologia*, tłum. B. Maliszewska, Warszawa 2009, s. 75–76, 355; J. Kupczak, *Teologiczna semantyka płci*, Kraków 2013; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 96–97; A. Maliszewska, *Feminizm a postmodernizm. Czy teologia feministyczna ma przyszłość?: zarys problematyki*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2012, t. 45, nr 1, s. 84–93; K. Millett, *Sexual Politics*, Nowy Jork 2016; J. Mitchell, *Psychoanalysis and feminism*, London 2000; M. Wollstonecraft, *A vindication of the rights of woman*, New Haven–London 2014; A.M. Valk, *Lesbian feminism*, <https://www.britannica.com/topic/lesbian-feminism>.

Filozofia polityki – jedna z wielu szczegółowych dziedzin refleksji filozoficznej nad szeroko rozumianą polityką. Polisemiczność i wieloaspektowość pojęcia „polityka” powoduje dyskusje dotyczące przedmiotu f.p. Jednocześnie należy odróżniać f.p. od politologii, teorii polityki czy myśli społecznej. Polityka, na potrzeby identyfikacji i demarkacji przed-

miotu f.p., definiowana jest zwykle bardzo ogólnikowo i rozszerzająco. W tym sensie dotyczy nie tylko instytucji politycznych (państwo, rząd, partia, system polityczny), ale relacji społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem ich politycznych aspektów. Istnieje spór co do tego, czy należy utożsamiać filozofię polityki z filozofią polityczną. Niektórzy badacze stosują zamiennie oba terminy, inni natomiast je rozróżniają, stosując szereg różnych kryteriów. Filozofii polityki przypisywanych jest wiele funkcji: analityczna, opisowa, legitymizująca, normatywna, eksplikatywna, prognozująca, pragmatyczna czy ideowa. Najczęściej jednak funkcje i zadania f.p. przyporządkowuje się do dwóch kategorii: opisowej lub normatywnej. Z jednej strony rolą filozofa polityki jest opisywanie i wyjaśnianie zjawisk politycznych, z drugiej zaś – ich ocenianie pod kątem zgodności z jakąś normą. Często to właśnie ta druga – wartościująca – perspektywa traktowana jest jako typowa dla f.p. Idee i wartości konstruowane w toku refleksji filozoficznej (np. wolność, równość, sprawiedliwość, demokracja, władza) stanowią dla filozofa polityki punkt odniesienia w formułowaniu wniosków ocennych i krytycznych wobec istniejących instytucji społecznych i politycznych. Dlatego też można wyróżnić trzy podstawowe zadania f.p.: 1) zrozumieć życie polityczne w całej jego złożoności i dostarczyć języka do opisu różnych jego aspektów; 2) poddać krytyce negatywne zjawiska i praktyki polityczne oraz ich źródła i stojące u ich podstaw założenia; 3) ukazać jak życie polityczne powinno wyglądać; przedstawić propozycje poprawy sytuacji, wskazać na różne możliwości i ich ewentualne konsekwencje. Ważnym kryterium wartościowania jest dla filozofa polityki koncepcja człowieka i bliska jej filozofia moralna. F.p. przyjmuje podejście normatywne, które nakazuje poszukiwać odpowiedzi na pytanie nie tyle „jak jest?“, co „jak być powinno?“. Na gruncie praktyki filozoficznej staje się ono pretekstem do rozwiązywania kluczowych dylematów dla każdej wspólnoty politycznej: jak powinno być zorganizowane nasze życie zbiorowe, w jaki sposób powinny być zaprojektowane instytucje polityczne i społeczne (np. sfera publiczna, system gospodarczy, podział dóbr itp.). Należy podkreślić, że odpowiedzi udzielane na te pytania przez kolejnych filozofów polityki nie zawsze mają uniwersalny charakter, często natomiast od-

zwierciedlają stan wiedzy danego okresu historycznego. Wiele z nich jednak podejmowanych było na przestrzeni wieków przez różnych filozofów, a dotyczyły m.in. idealnego ustroju państwa, natury prawa, praw jednostki w relacji z państwem, podstaw suwerenności, granic pomiędzy władzą wykonawczą, ustawodawczą i sądowniczą, związków między moralnością a polityką, wolności politycznej i autonomii jednostki, sprawiedliwości społecznej, granic tolerancji, solidarności, pluralizmu, konfliktu i konsensu politycznego czy dobra wspólnego. Refleksję z zakresu f.p. znajdujemy zarówno u filozofów wypracowujących ogólne systemy filozoficzne (wówczas f.p. stanowi integralną część tych systemów; wśród nich należy wskazać takie postacie, jak: Sokrates, Platon, Arystoteles, Św. Augustyn, Św. Tomasz z Akwinu, T. Hobbes, J. Locke, D. Hume, G.W.F. Hegel, J.S. Mill), jak i tych myślicieli społecznych i politycznych, których wkład w filozofię jako całość ma mniejsze znaczenie, ale wywarli oni duży wpływ na rozwój samej f.p. (Cyceron, Marsyliusz z Padwy, N. Machiavelli, H. Grocjusz, J.J. Rousseau, J. Bentham, J.G. Fichte, A. de Tocqueville, B. Constant, K. Marks). W drugiej połowie XX w. filozofowie polityczni odgrywali ważną rolę w przestrzeni publicznej państw Europy Zachodniej. Wielu z nich brało udział w debatach publicznych, których celem było rozliczenie z faszyzmem i komunizmem (H. Arendt, I. Berlin, K. Popper). Współcześnie f.p. podejmuje wiele ważnych kwestii i problemów, np. kierunki i cele procesów społecznych i politycznych (F. Fukuyama, S. Huntington), kondycja sfery publicznej (J. Habermas), organizacja społeczeństwa i systemu politycznego (F. Hayek), teoria sprawiedliwości (J. Rawls), rola i znaczenie państwa wobec jednostki (libertarianizm), wartość wspólnoty w życiu człowieka (komunitaryzm). [R. Marzęcki]

T. Buksiński, *Współczesne filozofie polityki*, Poznań 2006; R. Goodin, P. Pettit, *Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej*, Warszawa 2002; S. Kowalczyk, *Zarys filozofii polityki*, Lublin 2008; W. Kymlicka, *Współczesna filozofia polityczna*, Warszawa 2009; E. Maciejowski, *O filozofii polityki i filozofii politycznej*, „Kultura i Wartości” 2016, nr 20; D. Miller, *Political Philosophy: A Very Short Introduction*, Oxford 2003; A.J. Simmons, *Political Philosophy*, Oxford 2007; A. Swift, *Political Philosophy: A Beginner's Guide for Students and Politicians*, Cambridge 2006; A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia polityki*, Warszawa 2015; J. Zdybel, L. Zdybel (red.), *Filozofia po-*

lityki współcześnie, Kraków 2013; M. Żardecka-Nowak, *Filozofia polityki*, „Polityka i Społeczeństwo” 2009, nr 6.

Finanse publiczne – gałąź prawa publicznego, której przedmiotem badań są normy dotyczące publicznych zasobów pieniężnych oraz operacji tymi zasobami. Zajmują się zjawiskami i procesami dotyczącymi powstawania i rozdysponowania pieniężnych środków publicznych, niezbędnych do realizacji funkcji państwa.

Finanse publiczne pełnią następujące funkcje: alokacyjną – dotyczy rozmieszczenia czynników produkcji w gospodarce, ich podziału pomiędzy takie sektory, jak np. obrona narodowa, administracja, służba zdrowia czy szkolnictwo; redystrybucyjną – korygowanie podziału dochodu narodowego poprzez system podatków i transferów; stabilizacyjną – wykorzystywanie polityki fiskalnej dla osiągnięcia zrównoważonego wzrostu gospodarczego, w tym zwalczania bezrobocia i inflacji.

Zasady i instytucje stanowiące podstawę dokonywania publicznych operacji finansowych tworzą tzw. system finansów publicznych, który może być rozpatrywany (charakteryzowany) w wielu przekrojach (płaszczyznach), np. przedmiotowym, prawnym, instytucjonalnym, instrumentalnym czy technicznym. [P. Siemiątkowski]

C. Kosikowski, *Naprawa finansów publicznych w Polsce*, Białystok 2011;
S. Owsiak, *Finanse publiczne, teoria i praktyka*, Warszawa 2013.

Forma państwa – termin forma państwa odnosi się do sposobu i metod sprawowania władzy, organizacji naczelnych organów państwa, wzajemnych relacji zachodzących między organami państwa, stanowi konstytucyjnie ustalony sposób organizacji życia społecznego i politycznego. W określaniu formy państwa istotne są takie elementy, jak: system rządów, czyli system naczelnych organów państwa, zależności między nimi; reżim polityczny rozumiany jako metody sprawowania władzy i zasady wyznaczające sposób sprawowania władzy; ustrój terytorialny, na który składają się mechanizmy podziału terytorialnego państwa i poziom decentralizacji oraz struktura państwa.

Wielość kryteriów pozwala wyróżnić różne formy państwa. Należy pamiętać, że podziały te nie mają względem siebie charakteru konkurencyjnego, a wzajemnie się uzupełniają. Opierając się na kryterium ilości podmiotów sprawujących władzę (aczkolwiek podział ten ma charakter w zasadzie archaiczny) można wskazać państwa monokratyczne – państwa, w których władza skupia się w rękach jednego podmiotu, najczęściej monarchy; państwa oligarchiczne, w których władzę sprawuje grupa osób (np. junta wojskowa); państwa demokratyczne posiadające zbiorowy podmiot władzy, którego członkowie na równych zasadach biorą udział w podejmowaniu rozstrzygnięć. Wskazując jako kryterium sposób kreowania podmiotu najwyższej władzy można wyróżnić monarchie – jako państwa z dziedziczną (najczęściej) głową państwa i republiki, gdzie głowa państwa i inne organy władzy państwowej obsadzone są w drodze wyborów. Również i ten podział uznawany jest obecnie za nieprzystający do czasów współczesnych.

Analizując formę państwa pod kątem systemu rządów można wskazać państwa z systemem rządów parlamentarno-gabinetowych, z systemem prezydenckim, systemem komitetowym, systemem prezydenckalnym czy zracjonalizowanym systemem parlamentarno-gabinetowym. W państwach, które przyjęły system parlamentarno-gabinetowy egzekutywa ma charakter dualistyczny, składając się z jednoosobowej głowy państwa i kolegialnego organu władzy wykonawczej. Głowa państwa jest nieodpowiedzialna przed parlamentem, a wszystkie akty głowy państwa wymagają dla swojej ważności kontrasygnaty premiera lub członka rządu. Konsekwencją braku odpowiedzialności politycznej głowy państwa jest brak możliwości odwołania jej przez parlament. Rząd będący kolegialnym organem władzy wykonawczej musi cieszyć się zaufaniem większości parlamentarnej, ponosi również polityczną odpowiedzialność przed parlamentem.

W państwach, które przyjęły system prezydencki władza wykonawcza ma charakter monokratyczny. Prezydent, pełniący rolę głowy państwa, wybierany jest w wyborach powszechnych, kieruje działalnością wykonawczą. Głowa państwa nie ponosi odpowiedzialności politycznej przez legislaturę, nie posiada również prawa rozwiązania legislatury, nie dysponuje również prawem inicjatywy prawodawczej.

Do cech systemu prezydenckiego (zwanego także systemem półprezydenckim) należy zaliczyć dualistyczną egzekutywę, na którą składają się jednoosobowa głowa państwa – prezydent wybierany w wyborach powszechnych i kolegialny organ – rząd, a każdy organ dysponuje własnymi kompetencjami wykonawczymi. Rząd może istnieć tylko przy posiadaniu zaufania parlamentu oraz prezydenta, zaś prezydent nie ponosi odpowiedzialności politycznej przed parlamentem.

W systemie komitetowym organem nadrzędnym wobec pozostałych organów jest parlament, który skupia w swoich rękach kompetencje prawodawcze oraz wykonawcze. Władza wykonawcza jest monokratyczna i należy do rządu, wyłanianego przez parlament.

Elementem składającym się na formę państwa jest reżim polityczny, rozumiany jako metody sprawowania władzy, zasady relacji między władzą a społeczeństwem, styl polityczny. Można wskazać trzy reżimy polityczne – demokratyczny, autorytarny, totalitarny. W państwach o reżimie demokratycznym funkcjonowanie władzy i jej relacje ze społeczeństwem opierają się na demokracji przedstawicielskiej, istnieniu mechanizmów kontroli władzy przez społeczeństwo i odpowiedzialności władzy przed społeczeństwem. Społeczeństwo bierze czynny udział w życiu państwa, w podejmowaniu decyzji np. poprzez instytucje wolnych, demokratycznych wyborów czy instytucje demokracji bezpośredniej, a państwo gwarantuje szeroki zakres wolności. W państwie o reżimie autorytarnym organy państwa i władza uznają swoją nadrzędność wobec obywateli, sposób rządzenia opiera się na metodach policyjnych, a obywatele podporządkowani zostają decyzjom wąskich grup władzy. Wolności i prawa jednostki tracą na znaczeniu, a polityka państwa opiera się często na elementach nacjonalistycznych. Reżim totalitarny opiera się na dyktaturze grupy lub jednostki. Władza dąży do całkowitego podporządkowania i kontrolowania każdej sfery życia obywateli, narzucenia określonej ideologii, a stosunki między państwem a obywatelami opierają się głównie na strachu i przemocy, czemu służy rozbudowany aparat policyjny.

Kryterium struktury terytorialnej państwa pozwala wyróżnić państwa unitarne (jednolite) i państwa federalne. Państwa unitarne charaktery-

zuje jeden system prawny, jednolita struktura organów państwa, zaś podział terytorialny ma znaczenie jedynie dla celów administracyjnych. Struktura państw federalnych (związkowych) zakłada istnienie wyodrębnionych części (stany, landy, kantony) mających charakter zbliżony do państw, ale nie stanowią odrębnych podmiotów w rozumieniu prawa międzynarodowego. Przymiot suwerenności znajduje się po stronie federacji. Samodzielność części składowych przejawia się w możliwości tworzenia przepisów prawa, obowiązujących na ich obszarze, własnym systemie władz, własnych budżetach, ale także często symbolach (godło, barwy, hymny) czy obywatelstwie. Charakterystyczny dla państw federacyjnych dualizm organów państwa, dualizm prawa wymaga dokonania podziału kompetencji między organy federacji a organy części składowych, co najczęściej ma miejsce w przepisach rangi konstytucyjnej. Przykładami państw federacyjnych są Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Konfederacja Szwajcarii, Republika Federalna Niemiec, Brazylia, Kanada. [J. Juchniewicz]

B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2007; M. Zmierczak, S. Wronkowska (red.), *Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie*, Warszawa-Poznań 1993; J. Kowalski, W. Lamentowicz, P. Winczorek, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986; R.M. Małajny, *Polskie prawo konstytucyjne na tle porównawczym*, Warszawa 2013; P. Uziębło (red.), *Prawo konstytucyjne. Diagramy*, Warszawa 2014; E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999.

Fundamentalizm (łac. *fundamentum* – grunt, podstawa, zasada) – jest to pojęcie z pogranicza religii (fundamentalizm występujący w cywilizacjach sakralnych) i doktryn politycznych (fundamentalizm sekularystycznych ideologii totalitarnych) oznaczające sposób myślenia i postrzegania świata w oparciu o podstawowe, dosłownie traktowane, „prawdy” uznane za odwieczne i niepodważalne niezależnie od swojej treści. Zwolennicy poszczególnych fundamentalizmów przejawiają gorliwość w głoszeniu swojej „prawdy” i kierują się rygoryzmem w przestrzeganiu zawartych w niej zasad. Fundamentalisci postrzegają świat w skrajnie dychotomicznych kategoriach, odnoszących się do uczest-

nictwa w życiu społeczno-kulturowo-politycznym, dzieląc świat na „swoich” i „obcych”; „dobrych” i „złych”; „wyznawców” i „niewiernych”; „wierzących” i „niewierzących” etc. Cechy charakterystyczne fundamentalizmu to: monopolizacja „prawdy”, przeświadczenie o uosabianiu „jedynej i właściwej drogi” postępowania, dominacja przekazu ideowego, artykułowana niezgoda na sytuację terażniejszą wraz z wyraźnym wskazaniem źródła odpowiedzialnego za dziejące się zło, odrzucenie dialogu, wysuwanie roszczeń o charakterze absolutnym, częste posługiwanie się przemocą. Termin ten oznaczać może również dogmatyzm, autorytaryzm i brak elastyczności. W kontekście religijnym najbardziej znamienym przykładem fundamentalizmu jest fundamentalizm islamski, zaś w kontekście politycznym elementy myślenia fundamentalistycznego odnaleźć można na przykład w liberalnym sceptycyzmie, opartym na fundamentalnym przekonaniu, iż wszystkie teorie można podważyć (za wyjątkiem jego samego). [J. Bielanowska]

A. Heywood, *Politologia*, tłum. B. Maliszewska, Warszawa 2009, s. 78; P. Jaroszyński, *Polityczny fundamentalizm*, „Człowiek w Kulturze” 1998, nr 11, s. 177–183; Z. Kunicki, *Religia, fundamentalizm religijny i liberalne wyzwania. Od doktryny do postawy*, „Forum Politologiczne” 2005, t. 2, s. 149–151; R. Spamean, *Uwagi o pojęciu fundamentalizmu*, [w:] *Spółczesność liberalne: rozmowy w Castel Gandolfo*, tłum. A. Kopacki, Kraków–Warszawa 1996; B. Tibi, *Fundamentalizm religijny*, tłum. J. Danecki, Warszawa 2001.

G

Gabinet cieni – inaczej „oczekujący rząd”. Gabinet cieni jest tworzony przez partię polityczną, która dąży do przejęcia władzy w państwie. Jest to grupa ważnych polityków wywodzących się z partii opozycyjnej, która jest przygotowana do kierowania resortami rządowymi z chwilą przejęcia władzy w państwie przez jej ugrupowanie. Struktura gabinetu cieni odpowiada strukturze rządu aktualnie sprawującego władzę. Każdy urzędujący minister ma swego odpowiednika, swój cień w opozycyjnym gabinecie. Idea gabinetu cieni nawiązuje do systemu partyjnego w Wielkiej Brytanii, w którym – obok zasady większości-

wej – kluczową rolę odgrywa zasada dwupartyjności wyrażająca się w stałej rywalizacji między większością parlamentarną, którą tworzy partia rządząca, a partią opozycyjną tworzącą gabinet cieni. W Polsce pierwszy gabinet cieni powołał Zarząd Krajowy Platformy Obywatelskiej. Uchwała nr 03/64/2006 z 10 stycznia 2006 r. tworzyła gabinet cieni Platformy Obywatelskiej jako alternatywę wobec rządu Kazimierza Marcinkiewicza. Jego zadaniem było monitorowanie i analizowanie pracy poszczególnych ministerstw, zajmowanie stanowisk wobec decyzji podejmowanych przez rząd PiS oraz aktywne uczestnictwo w opracowaniu programowych założeń działalności partii. 13 stycznia 2006 r. w lustrzanym rządzie PO funkcję premiera przyjął Jan Rokita. 22 listopada 2009 r. na konwencji Prawa i Sprawiedliwości zapowiedziano powołanie zespołów eksperckich, których przedmiotem pracy miały być określone obszary polityki państwa. Ich celem miało być przede wszystkim przekonanie wyborców, że PiS ze swoim programem i kadrami stanowi lepszą alternatywę dla rządu Donalda Tuska do rządzenia państwem. Unikano jednak sformułowania „gabinet cieni” dla określenia tej konstrukcji. 17 listopada 2016 r. Platforma Obywatelska utworzyła gabinet cieni, w którym tekę premiera otrzymał przewodniczący tego ugrupowania Grzegorz Schetyna. [J. Marszałek-Kawa]

J. Bateman, *In the shadows: The shadow cabinet in Australia*, 2008, www.aph.gov.au; M. Farr, *The Shadow Cabinet*, www.historyandpolicy.org; gabinetcieni.org; *Gabinet cieni PO*, 19.11.2007, dziennikpolski24.pl; R. Grochal, *Platforma powołała gabinet cieni. Chce patrzeć rządowi na ręce i tropić „PiSewiczów”*, 17.11.2016, www.wyborcza.pl; I. Kapsa, „Kryzys” we współczesnej polityce brytyjskiej – konsekwencje dla systemu partyjnego, https://www.researchgate.net/profile/Izabela_Kapsa/publication/308404756_Kryzys_we_wspolczesnej_polityce_brytyjskiej_konsekwencje_dla_systemu_partyjnego/links/57e2fe5008aec0198dd8371/Kryzys-we-wspolczesnej-polityce-brytyjskiej-konsekwencje-dla-systemu-partyjnego.pdf; S. Keshari, *What is shadow cabinet*, www.quora.com [dostęp: 20.07.2018]; *Shadow cabinet*, www.dictionary.com [dostęp: 20.07.2018]; W. Świetlik, *PiS tworzy własny gabinet cieni*, „Dziennik Łódzki”, 23.11.2009, dzienniklodzki.pl; www.parliament.uk.

Geopolityka (gr. *ge* – ziemia, gr. *politika*) – sztuka rządzenia polis. Rozumiana jest a) jako nauka dotycząca związków pomiędzy rozwojem i polityką państw a przestrzenią i warunkami geograficznymi. Posiada charakter interdyscyplinarny związany z obszarami m.in. politologii, historii, ekonomii, stosunków międzynarodowych, geografii politycznej. b) jako myśl polityczna stanowiąca element, podbudowę doktryny politycznej. Służy uzasadnieniu koncepcji geopolitycznych dotyczących istnienia zależności pomiędzy np. terytorialnym rozwojem państw i ich polityką zewnętrzną a środowiskiem geograficznym. Czynniki geograficzne w tej koncepcji determinują politykę międzynarodową. c) jako działanie państw determinowane określonymi warunkami geograficznymi. [A. Hołub]

Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007; S. Otok, *Geografia polityczna: geopolityka, ekopolityka, globalistyka*, Warszawa 2009; L. Sykulski (red.), *Przestrzeń i polityka. Czynniki geograficzne w badaniach politologicznych*, Częstochowa 2013.

Gier teoria – obszar nauki analizujący sposoby podejmowania decyzji w sytuacjach konfliktowych, w którym zakłada się, że działania uczestników gry mają wpływ na decyzje pozostałych jej uczestników i są przez nich brane pod uwagę. Wywodzi się z badania gier hazardowych. Jej podstawy opracowali i opublikowali w 1944 r. J. von Neuman i O. Morgenstern.

Teoria gier pozwala przewidzieć i analizować działania uczestników gry, rozumianej jako dowolna sytuacja konfliktowa. Znalazła zastosowanie w ekonomii, polityce, psychologii, informatyce, socjologii czy biologii.

Jednym z najbardziej znanych przykładów gier jest tzw. dylemat więźnia, dotyczący dwóch oskarżonych o wspólne popełnienie przestępstwa (napadu na stację benzynową). Każdy z nich przesłuchiwany jest oddzielnie, zostali poinformowani o zagrożeniu wyrokiem, które zależy od tego co obaj wybiorą: przyznanie się czy nieprzyznanie się. Wymiar kary uzależniony jest od decyzji każdego z oskarżonych, podejmowanych bez udziału i wiedzy drugiego. Skutki podjętych przez nich

decyzji ilustruje tzw. macierz wypłat (wyroków). Najlepszym rozwiązaniem byłoby nieprzyznanie się do napadu. Jednak strategią dominującą jest przyznanie się niezależnie od tego co zrobi drugi gracz. Rozwiązanie racjonalne z punktu widzenia poszczególnych graczy nie jest dla nich optymalne.

Teoria gier była wielokrotnie rozwijana i modyfikowana. Efektem tego są powszechnie znane badania, wielokrotnie nagradzane nagrodą Nobla (np.: H. Simon, J. Nash, W. Vickrey, R. Aumann, L. Hurwicz). Liczne znalazły sobie stałe miejsce w głównym nurcie ekonomii. [P. Siemiątkowski]

H.R. Varian, *Mikroekonomia. Kurs średni – ujęcie nowoczesne*, Warszawa 2018.

Głowa państwa – osoba stojąca na czele państwa, jego najwyższy przedstawiciel, uosabia jego ciągłość oraz ciągłość sprawowania władzy i pełni zazwyczaj rolę stabilizującą w życiu politycznym. W niektórych systemach politycznych (np. USA) jest to najważniejszy organ władzy państwowej o bardzo silnej pozycji wśród organów władzy, który realnie rządzi, częstym przypadkiem jest definiowanie głowy państwa jako części władzy wykonawczej. W monarchiach konstytucyjnych monarcha zaś panuje, a nie rządzi, spełniając przy tym głównie funkcje reprezentacyjne, ceremonialne i unifikacyjne. Głowa państwa może mieć formę jednoosobową lub kolegiąlną. W systemach republikańskich funkcję tę sprawuje prezydent, w monarchiach rola ta przypada monarsze (np. cesarzowi, królowi, księciu). Przykładem kolegiąlnej głowy państwa jest rada państwa istniejąca w systemach komunistycznych. Głową państwa osoba może zostać w drodze dziedziczenia (monarchie), wyborów lub rewolucji, zamachu stanu i siłowego przejęcia władzy. Wybory na urząd prezydenta mogą mieć charakter powszechny, lub pośredni (przez parlament lub powoływane do tego gremium). Funkcja ta może być sprawowana w sposób dożywotni lub kadencyjny. Realna pozycja głowy państwa zależy od norm prawno-ustrojowych, które obowiązują w danym państwie, praktyki działania i kultury politycznej, a także sytuacji historycznej w jakiej dane państwo się znaj-

duje. Częstym przypadkiem jest, że głowa państwa jest jednocześnie naczelnym zwierzchnikiem sił zbrojnych, posiada prawo nominowania najwyższych urzędników i mianowania sędziów, prawo łaski, nadaje tytuły i odznaczenia, przyjmuje listy uwierzytelniające od ambasadorów obcych państw, mianuje i odwołuje ambasadorów swojego państwa za granicą, a także posiada prawo weta wobec ustaw parlamentarnych. W wielu systemach politycznych głowa państwa podpisuje ustawy uchwalone przez parlament, ratyfikuje umowy międzynarodowe, zarządza wybory do parlamentu, wyznacza termin pierwszej jego sesji oraz może parlament rozwiązać. [A. Jarosz]

A. Ławniczak, *Monarchiczne i republikańskie głowy państwa w Europie*, Wrocław 2011; R. Głajcar, *Instytucja prezydenta w Polsce, Czechach i Słowacji w latach 1989–2000*, Toruń 2004.

Grupy nacisku (ang. *pressure group*) rodzaj grup społecznych (utożsamianych czasem z grupami o charakterze lobby lub grupami interesu), tworzących się w celu wywierania wpływu na decyzje polityczne, istniejących i działających poza formalnymi strukturami władzy. Grupy nacisku posiadają wyraźnie określone cele i interesy, są zdolne do systematycznego wywierania presji na ośrodki władzy, tak by zmusić lub przekonać decydentów do decyzji dla preferowanych przez siebie wartości, a w efekcie do działań, które byłyby korzystne z punktu widzenia realizacji zamierzeń grupy. „Nacisk” oznacza, że grupa kierując żądania jednocześnie sugeruje, że ich niespełnienie pociągnie za sobą niekorzystne skutki, (jak choćby odmowę poparcia w najbliższych wyborach, bądź odwołanie się do opinii publicznej), co mogłoby zaszkodzić ogniwu struktury politycznej, które nie chce ulec naciskowi. Metodyka działania grup nacisku jest zależna od usytuowania grupy oraz adresata nacisków. Grupa nacisku działa zawsze z zewnątrz w stosunku do ośrodka władzy. Skuteczność działań grup nacisku w dużej mierze zależy od zasobów w ich dyspozycji m.in.: (informacji, wiedzy, doświadczenia, wpływów). Grupy nacisku stanowią ważną część struktury politycznej współczesnych państw, nie dążą do zdobycia i utrzymania władzy a jedynie do wywierania na tę władzę wpływu. Grupy tego

typu pojawiły się wraz z tworzeniem pierwszych ognisk władzy państwowej. W większości państw grupy interesu odgrywają istotną rolę w rządzeniu. Współdecydują o określonych sprawach mieszczących się w wewnętrznych funkcjach państwa, a także w obszarze polityki zagranicznej czy handlu zagranicznego. Do grup nacisku zaliczane są organizacje formalne o dużym zasięgu takie jak: międzynarodówki partyjne, organizacje masońskie, międzynarodowe organizacje związków zawodowych oraz przedsiębiorców, a także organizacje religijne, niepodległościowe, narodowe, humanitarne i moralne oraz organizacje branżowe. Grupy tego typu wyrażają interesy pewnego odłamu społeczeństwa i są połączone dążeniem do mobilizacji opinii publicznej w celu uzyskania jej poparcia dla swoich poczynań. Z opinią grup tego typu liczą się władze współczesnych państw i decydenci polityczni. Grupy interesu mogą przekształcić się w partie polityczne, jeśli przyjmą otwartą i mniej ograniczoną platformę działania. Wyróżnia się następujące rodzaje grup nacisku: a). sekcjonalne inaczej ochronne powstałe w celu reprezentowania jakiegoś segmentu społeczeństwa i chronienia jego interesów np. pracodawców, konsumentów; b). promocyjne tworzone w celu popierania wartości, ideałów i zaangażowane działaniem na rzecz danej sprawy np. organizacje pro-life, c). wewnętrzne cieszące się stałym i uprzywilejowanym, i zinstytucjonalizowanym dostępem do ośrodków władzy np. na drodze konsultacji, bądź delegowania przedstawicieli do elit władzy; d). zewnętrzne – pozbawiane statusu dostępu do elit władzy, zmuszone do działań publicznych w celu wywarcia wpływu na decydentów. [B. Tomaszewska-Hołuż]

S. Ehrlich, *„Grupy nacisku” w strukturze politycznej kapitalizmu*, Warszawa 1962; J. Gładysz-Jakóbiak (red.), *Kształtowanie się środowiska biznesu jako grupy interesu w Polsce*, Warszawa 2002; K. Jasiński, M. Mołęda-Zdziech, U. Karczewska, *Lobbying*, Kraków 2000; Z. Machelski, L. Rubisz (red.), *Grupy interesu. Teorie i działanie*, Toruń 2003; J. Richardson, *Pressure Groups*, New York 1993.

H

Hegemon (gr. *hegemonos* – przywódca) – jednostka lub zbiorowość posiadająca władzę nad innymi, dysponuje dominantami typowymi i przydatnymi w sprawowaniu władzy: a) wyrasta z tendencji w scentralizowanym systemie państwa; b) sprawuje władzę poprzez podporządkowanie i kontrolę administracji publicznej; c) hegemon dąży do podbojów terytorialnych; d) w dalekosiężnej perspektywie głównym celem jest uzyskanie hegemonii światowej, w oparciu o użycie wszelkich środków, w tym związanych z naruszeniem praw człowieka i nieszanowaniem jakichkolwiek traktatów międzynarodowych. [A. Bąk-Pitucha]

P. Frankowski, *Hegemonia Stanów Zjednoczonych Ameryki w warunkach turbulencji*, Toruń 2006; W.T. Kowalski (oprac.), *Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów*, Warszawa 1989; R. Siudak, *Wpływ Unii Europejskiej na arenę stosunków międzynarodowych: normative power jako hegemonia*, Toruń 2017; A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2011.

Holocaust (gr. *holokaustos* – całopalenie, ofiara całopalna) – termin określający planową i zorganizowaną eksterminację oraz zagładę Żydów europejskich, realizowaną przez nazistowską III Rzeszę oraz jej kolaborantów w latach II wojny światowej, w wyniku której śmierć poniosło ok. 6 mln osób. Wymiennie z Holocaustem często używa się hebrajskiego terminu *Szoah* (Zagłada), który do masowego obiegu wszedł dzięki pochodzącemu z 1985 r. filmowi francuskiego reżysera Claude'a Lanzmanna pod takim właśnie tytułem. U źródeł wspomnianego ludobójstwa leżały niewątpliwie założenia doktryny nazistowskiej, której fundament tworzyły twierdzenia o charakterze rasistowskim i antysemitycznym. W konsekwencji rezultatem dojścia nazistów do władzy w 1933 r. był skrupulatnie realizowany program odseparowania ludności żydowskiej oraz pozbawienia jej wszelkich praw obywatelskich, czego wyrazem były nie tylko odwołujące się do kryteriów rasowych

ustawy norymberskie z 1935 r. oraz wzmożona kampania propagandowa, ale także liczne prześladowania, których kulminacją były wydarzenia tzw. „nocy kryształowej” (niem. *Kristallnacht*) 9 listopada 1938 r. Jej bezpośrednim skutkiem była z jednej strony śmierć ok. 200 Żydów, z drugiej zaś zesłanie do obozów koncentracyjnych ok. 20–30 tys. osób narodowości żydowskiej oraz bezprzykładna grabież ich mienia. Działania skierowane przeciwko Żydom uległy wzmożeniu zwłaszcza po wybuchu wojny, przybierając w państwach okupowanych formę obowiązkowej rejestracji Żydów, zmuszania ich do noszenia znaków identyfikacyjnych (opaski z gwiazdą Dawida), jak również izolowania ludności żydowskiej w zamkniętych dzielnicach miejskich (gettach). Pierwsze getto utworzono w październiku 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim, a już w roku następnym powstały największe w Europie getta w Łodzi oraz Warszawie. Decydującą rolę w procesie eksterminacji Żydów odegrała podjęta jesienią 1941 r. decyzja władz nazistowskich o ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej (*Endlösung der Judenfrage*), aczkolwiek poprzedzona została ona nie tylko licznymi pogromami z udziałem kolaborantów (m.in. w Kownie i Lwowie), ale także eksterminacyjnymi działaniami powołanych wcześniej specjalnych oddziałów SS, czego wyrazem było zamordowanie ponad 33 tys. Żydów w Babim Jarze koło Kijowa oraz 65 tys. osób narodowości żydowskiej w litewskich Ponarach. Podobne działania były zresztą kontynuowane także w okresie późniejszym, przybierając formę systematycznej i planowej eksterminacji. Szczególnie istotną rolę odegrała w tym względzie jednak zorganizowana w styczniu 1942 r. konferencja w Wannsee pod Berlinem, w trakcie której przedstawiciele kluczowych organów III Rzeszy ustalili zasady współpracy w działaniach na rzecz całkowitej likwidacji Żydów. Uzgodniono wówczas, iż ludność żydowska z całej Europy przewożona będzie do obozów zagłady rozlokowanych w większości na obszarze okupowanej Polski, w których postanowiono jednocześnie wprowadzić metody masowej i zorganizowanej eksterminacji. Likwidacji ulec miały także istniejące dotąd getta, których mieszkańców planowano pozbawić życia w obozach śmierci. Według protokołu konferencji zagładzie ulec miało około 11 mln europejskich Żydów, w tym 5 mln na terenach ZSRR i ponad 3 mln w Generalnym Guber-

natorstwie. Nazistowskie plany eksterminacji obejmowały również ludność żydowską spoza terenów kontrolowanych przez III Rzeszę, w tym m.in. z Wielkiej Brytanii, Irlandii, Szwajcarii, Hiszpanii czy Turcji. Konferencja w Wannsee stanowiła niewątpliwie ważki impuls dla intensyfikacji działań eksterminacyjnych, czego wyrazem było ukończenie budowy lub rozbudowy licznych obozów śmierci, w tym m.in. w Bełżcu, Sobiborze, Treblince czy Majdanku. Szczególnym jednak symbolem zagłady Żydów stał się istniejący od połowy 1940 r. obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau. Szacuje się, iż spośród 6 mln Żydów zamordowanych w okresie II wojny światowej przez nazistów oraz ich sojuszników i kolaborantów, blisko 3 mln pozbawiono życia w obozach śmierci (Auschwitz-Birkenau ok. 960 tys., w Treblince ok. 900 tys., w Bełżcu ok. 500 tys., w Sobiborze ok. 250 tys., w Chełmnie nad Nerem ok. 150 tys., na Majdanku ok. 60 tys.). Spośród ogólnej liczby zamordowanych blisko 3 mln ofiar stanowili Żydzi polscy. Najbardziej znaną formą upamiętnienia osób ratujących Żydów w okresie Zagłady pozostaje ustanowiony dekretem Knesetu z 1963 r. medal Sprawiedliwy wśród narodów świata, na którym widnieje pochodzący z Talmudu napis „Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat”. Upamiętnieniu ofiar Zagłady służy natomiast ustanowiony przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych Międzynarodowy Dzień Pamięci o Ofiarach Holokaustu, który przypada na 27 stycznia. [M. Strzelecki]

A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001; S. Friedländer, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2010; P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 2000; A. Shapira, *Historia Izraela*, Warszawa 2018.

Homo sovieticus (łac.) – termin wprowadzony do literatury oraz rozważań naukowych przez rosyjskiego pisarza emigracyjnego i socjologa Aleksandra Zinowiewa, który w 1982 r. opublikował pod takim właśnie tytułem książkę podejmującą próbę analizy mentalności skażonych komunizmem emigrantów rosyjskich we Francji. Jest on w istocie ironicznym odwróceniem funkcjonującego w okresie ZSRR i sformułowanego przez literaturę komunistyczną pojęcia „nowego człowieka

radzieckiego” oraz próbą zdefiniowania określonego typu mentalności, jak również uniwersalnym i ponadczasowym synonimem degradacji moralnej człowieka, której źródła tkwią nie tylko w negatywnym wpływie systemu sowieckiego, ale także w naturze ludzkiej. Do cech „homo sovieticus” oraz prezentowanej przezeń postawy A. Zinowiew zaliczył m.in.: zniewolenie intelektualne, brak samodzielności myślenia i działania, koniunkturalizm i oportunizm, wrogość wobec indywidualizmu, brak osobowości oraz poczucia godności, niski poziom wrażliwości etycznej, bezrefleksyjne podporządkowanie i uniżoność wobec władzy, ucieczkę od wolności i odpowiedzialności, nieposzanowanie dobra wspólnego, egoizm, roszczeniowość, schematyzm myślenia i brak własnych poglądów, a także odseparowanie od dorobku kultury. Na gruncie polskim termin ten upowszechniony został przez ks. prof. Józefa Tischnera w opublikowanym na łamach „Tygodnika Powszechnego w kwietniu 1990 r. artykule pt. *Homo sovieticus – pomiędzy Wawelem a Jasną Górą*. W jego interpretacji „homo sovieticus” posiada jednak trochę odmienne znaczenie. Polski filozof odmawia mu bowiem nie tylko posiadania własnych myśli i woli, ale także własnej duszy, skutkiem czego jest zarówno amoralność oraz nieporadność, ale także prymitywizm myślowy oraz brak skłonności do poświęceń. W podobny sposób definiował „homo sovieticus” także redaktor naczelny „Tygodnika Powszechnego” Jerzy Turowicz, który widząc w nim wytwór systemu totalitarnego podkreślał, iż jest to w istocie człowiek zniewolony i ubezwłasnowolniony, nieposiadający ducha inicjatywy, a zarazem niepotrafiący myśleć krytycznie i pozbawiony zdolności decydowania o własnym życiu. [M. Strzelecki]

I

Ideologia – zbiór idei, wartości i zasad, stanowiących moralne i intelektualne podłoże zorganizowanego i zbiorowego działania politycznego, ukierunkowanego na zachowanie, zmodyfikowanie lub obalenie panujących stosunków władzy. Cechami wspólnymi wszystkich ideologii są: a) ogólne przekonania wartościujące przyjmowane za pod-

stawę oceny zjawisk społecznych; b) ogólne wyobrażenia o świecie, stwarzające ogólnoteoretyczną podstawę zarówno dla programów działania, jak i szczegółowych zapatrywań na charakter zjawisk społecznych; c) przedstawienie koncepcji prawdy i dobra; d) ekspansywność, rozumiana jako możliwość narzucenia jej innym ludziom; e) krytyka istniejącego ładu społecznego i wyjaśnianie istniejącego porządku, zwłaszcza w postaci „światopoglądu”; f) ukazywanie modelu pożądanej przyszłości, szczególnie wizji dobrze urządzonego społeczeństwa; g) wskazywanie kierunku zmiany politycznej; h) szczegółowe dyrektywy i programy działania. W tym kontekście ideologia spełnia funkcje krytyczno-wyjaśniające oraz projektujące. Zasadnicza jednak jej funkcja sprowadza się do kształtowanie grupowej świadomości politycznej w oparciu o poziom zaspokojenia grupowych interesów politycznych, a w konsekwencji mobilizowania do zespołowej akcji politycznej. Ideologia posługuje się najczęściej wyrazistymi, czarno-białymi schematami, obrazującymi działanie dobre lub złe, stając się przez swoich wyznawców traktowana jako jedyna prawda o współczesnym świecie i jedyna słuszna droga jego zmiany na lepsze. W znaczeniu tym pojęcie ideologii bliskie jest dogmatyzmowi, a idee dogmatom. Wyróżnia się dwa poziomy funkcjonowania ideologii: a) „fundamentalny”, kiedy ideologie odzwierciedlają filozofie polityczne; b) „operacyjny”, kiedy ideologie przyjmują postać szerokich ruchów politycznych. We współczesnych naukach politycznych uznaje się, iż początki ideologii wiążą się nierozdzielnie z powstaniem partii masowych i ruchów politycznych, których podział oparty jest na kryterium ideologicznym, zaś do najczęściej wyróżnianych ideologii należą: komunistyczna, socjaldemokratyczna, chrześcijańsko-demokratyczna, liberalna, konserwatywna i faszystowska. Inne typologie wskazują natomiast na: konserwatyzm, liberalizm, socjalizm i komunizm, nacjonalizm, anarchizm, społeczną doktrynę Kościoła katolickiego, faszyzm i nazizm, libertarianizm i komunitarianizm, feminizm, fundamentalizm religijny, pacyfizm, populizm, ekologizm. Z kolei wedle innego, upraszczającego, podziału wskazuje się na ideologię lewicową i prawicową. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych natomiast, w związku z ustabilizowaniem się systemów partyjnych, głoszono koncepcję „końca ideologii”, stanowiącej o wy-

gaśnięciu rywalizacji politycznej na podłożu klasowym. Koncepcja ta została jednak poddana krytyce z uwagi na powstanie w latach siedemdziesiątych nowego podziału ideologicznego określanego mianem Nowej Lewicy i Nowej Prawicy. W okresie tym na fali przemian o podłożu ideologicznym zauważalne były także przewartościowania ideowe w obrębie obozów socjaldemokracji, chadecji i konserwatyistów. Z kolei według Andrzeja Antoszewskiego w miejsce klasycznego, tradycyjnego katalogu niepodważalnych zasad działania politycznego pojawia się obecnie ideologia sytuacyjna, będąca zespołem proponowanych sposobów rozwiązania konkretnych kwestii społecznych, nie zaś usystematyzowanym zbiorem zasadniczo niezmiennych idei.

1.1. Geneza i rozwój koncepcji ideologii

Pojęcie ideologia powstało w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej, a sformułował je Antoine Destutt de Tracy. Po raz pierwszy zostało ono użyte publicznie w 1796 r. De Tracy wychodził z założenia, że tak jak możliwe jest obiektywne odkrycie źródeł pochodzenia organizmów roślinnych i zwierzęcych, tak samo wskazać można na genezę idei, sama zaś ideologia, wedle jego oczekiwań, miała stać się królową nauk. Nadzieje te okazały się jednak przedwczesne, sama zaś ideologia nabrała cech pejoratywnych i przez późniejszych teoretyków, zwłaszcza Karola Marksa, konotowana była jednoznacznie negatywnie. W marksistowskim ujęciu bowiem ideologia jest synonimem iluzji i mistyfikacji, a nade wszystko narzędziem kształtowania fałszywej świadomości i orężem walki klas posiadających. Zasadniczo odmiennie postrzegali ideologię dwudziestowieczni marksiści, na czele z Leninem, według których ideologia odzwierciedlała system idei jakiegokolwiek klasy społecznej niezależnie od zajmowanej przez nią pozycji (ideologia proletariatu funkcjonowała wedle tego rozumienia na równi z ideologią burżuazyjną). Marksistowską teorię ideologii rozwinął Antonio Gramsci, który postulował rywalizację hegemonii proletariackiej z hegemonią burżuazyjną na płaszczyźnie politycznej i intelektualnej. Alternatywą dla marksistowskiej i późniejszej, neomarksistowskiej, koncepcji ideologii uznaje się propozycję niemieckiego socjologa Karla Mannheima, który wprowadził rozróżnienie na ideologie: a) partykularne, będące

ideami i wyobrażeniami konkretnych jednostek; b) totalne, odzwierciedlające cały obraz świata danej klasy społecznej, społeczeństwa, a nawet całego okresu historycznego. Z kolei XX-wieczne pojmowanie ideologii wiązało się ściśle z powstaniem dyktatur totalitarnych w okresie międzywojennych, zaś w późniejszych dziesięcioleciach stanowiło ono wyraz przekonań teoretyków liberalnych i konserwatywnych. Współcześnie ideologie stanowią natomiast najczęściej konglomerat wielu różnych odłamów tradycyjnych systemów ideowych i są w większym stopniu odpowiedzią na bieżącą sytuację społeczno-polityczną, aniżeli wyrazem autentycznego i długotrwałego przywiązania do określonych wartości. I w tym właśnie kontekście zastosowanie znajduje przywołane już określenie Andrzeja Antoszewskiego o ideologiach sytuacyjnych.

1.2. Ideologia konserwatywna i neokonserwatywna

W kontekście ideologicznym konserwatyzm definiowany jest na ogół jako myśl polityczna, wspierająca istniejący porządek społeczny i będąca spoiwem partii konserwatywnych. Jej początki sięgają XVIII w., kiedy to prekursorzy myśli konserwatywnej, Samuel Taylor Coleridge (konserwatyzm brytyjski) i Edmund Burke (w pracy *Rozważania o rewolucji we Francji*), wyrazili sprzeciw wobec idei oświeceniowych, zwłaszcza indywidualizmu i racjonalizmu, mającego w założeniu prowadzić do utylitaryzmu i ateizmu, rozbijającego organiczną jedność społeczną. Za główne założenia ideologii konserwatywnej uznaje się więc: tradycję, religię, rodzinę, naród, hierarchię, autorytet, odpowiedzialność, wolność osobistą, własność, poszanowanie prawa, naturalny porządek społeczny oraz silne państwo. Wpływy klasycznego konserwatyizmu malały do połowy XX w., kiedy to w latach siedemdziesiątych, na bazie myśli konserwatywnej, wykształcił się nurt neokonserwatyizmu (Irving Kristol, Daniel Patrick Moynihan, Daniel Bell, Samuel Huntington), adaptujący podstawowe założenia konserwatyizmu, a zarazem dopuszczający system parlamentarno-demokratyczny i zastąpienie reguł religijnych szeroko pojętą kulturą, w której partycypować mogą nie tylko katolicy, lecz także wyznawcy innych religii oraz ateści. Należy wskazać, iż niektórzy teoretycy konserwatyizmu i neokonserwatyizmu,

poddają jednak w wątpliwość słuszność posługiwania się pojęciem „ideologia” w odniesieniu do tego prądu myślowego, bowiem jeśli ideologia niejako z samej swej definicji ukierunkowana jest na przyszłość, postęp, zryw rewolucyjny i całkowite zerwanie z ciągłością historyczną, to wówczas „ideologia konserwatywna” byłaby sprzecznością samą w sobie. Z kolei według innych stanowisk konserwatyzm uznać można wprawdzie za ideologię, a nawet utopię, tyle że retrospektywną.

1.3. Ideologia liberalna

Liberalizm jako ideologia ukształtował się na przełomie XVIII i XIX w., choć niektórzy teoretycy jego genezy upatrują już w średniowieczu jako formy przeciwstawienia się porządkowi feudalnemu i średniowiecznej monarchii absolutnej. Powszechnie za prekursorów liberalizmu jako ideologii nowożytnej uważa się Johna Locke’a i Johna Stuarta Milla. Liberalizm stał się ideologią dominującą na uprzemysłowionym Zachodzie, zaś za jego cechy charakterystyczne uznaje się: indywidualistyczną koncepcję człowieka, zagwarantowanie swobody działania jednostkom szczególnie w dziedzinie polityki i ekonomii, usunięcie interwencji państwa z życia gospodarczego, własność prywatną, wolność każdej jednostki w poszukiwaniu wytyczonych przez siebie celów, równość szans i równość wobec prawa, tolerancję, brak rygoryzmu. W odróżnieniu od konserwatyizmu liberalizm uznaje pierwszorzędność jednostki wobec społeczeństwa i jej prawo do pełnego wszechstronnego rozwoju osobistego. Spośród najczęściej formułowanych zarzutów wobec liberalizmu wskazuje się na atomizację społeczeństwa, rozbięcie dotychczasowego ładu społecznego i politycznego, zagrożenia dla ciągłości naturalnej ewolucji narodu oraz chęć osłabienia autorytetu Kościoła katolickiego.

1.3. Ideologia komunistyczna/socjalistyczna

Początki ideologii socjalistycznej (najczęściej utożsamianej z komunizmem i *vice versa*, choć najpoważniejszym zastrzeżeniem wobec takiej klasyfikacji jest to, iż komunizm jest ideologią światowego proletariatu, zaś socjalizm to ideologia państwa socjalistycznego) sięgają XIX w. i wiążą się z ogólnym protestem przeciwko warunkom społecznym

i ekonomicznym powstałym w Europie na skutek rozwoju kapitalizmu przemysłowego. Socjalizm ukształtował się jako krytyka liberalnego społeczeństwa wolnorynkowego, proponująca alternatywę wobec kapitalizmu. Za najważniejszych teoretyków socjalizmu uważa się Karola Marksa i Fryderyka Engelsa (marksizm) oraz Włodzimierza Lenina (marksizm-leninizm). W miarę upływu czasu socjalizm ewoluował i na przełomie XIX i XX w. upowszechnił się, poza Europą, w państwach Afryki, Azji i Ameryki Południowej, zaś kolejni jego zwolennicy i teoretycy przyczynili się do powstania wielu zróżnicowanych względem siebie wariantów socjalizmu/komunizmu, np. luksemburgizm, trockizm, maoizm etc. Do najważniejszych założeń tego nurtu ideowego należą: wspólnota, rozumiana jako kolektywne działanie mające większą praktyczną i moralną wartość niż jednostkowe dążenia, współpraca zastępująca rywalizację, równość społeczna jednoznaczna z równością dochodu i silnie związana z poczuciem sprawiedliwości społecznej, istnienie klas społecznych w dychotomicznym podziale na klasę uprzywilejowaną i klasę wyzyskiwaną, wspólna własność środków produkcji.

1.4. Ideologia faszystowska i nazistowska

Systemy aksjonormatywne o jednoznacznie pejoratywnej konotacji, związane z praktyczną, XX-wieczną działalnością militarną podczas I (faszyzm włoski jako skrajna postać etatyzmu) i II wojny światowej (niemiecki nazizm/narodowy socjalizm), proklamowany odpowiednio przez Benito Mussoliniego i Adolfa Hitlera, ukształtowany jako protest przeciwko nowoczesności, ideom i wartościom oświecenia. W wymiarze teoretyczno-doktrynalnym faszyzm/nazizm propaguje: skrajny antyindywidualizm, elityzm, kult jednostki, nacjonalizm, szowinizm, antykomunizm, antydemokrację, antyliberalizm, rasizm, skrajny antysemityzm. Ze względu na dominację negacji w przekazie ideologiczno-doktrynalnym obie te ideologie uznaje się za *nihilistyczne*. Każda z nich w całości wyczerpuje znamiona ideologii totalitarnych, zaś współczesne nawiązania do tych nurtów myślowych to grupy neofaszystowskie i neonazistowskie, najczęściej działające pod szyldem ruchów narodowych, odwzorowujące w przekazach werbalnych i działaniach praktycznych zasadnicze przesłanie XX-wiecznego faszyzmu i nazizmu.

1.5. Ideologia socjaldemokratyczna

Socjaldemokracja ukształtowała się w drugiej połowie XX w. jako alternatywa dla socjalizmu w ujęciu marksistowskim. Za jej prekursora uważa się Eduarda Bernsteina, zaś za najpełniejszą formę jej realizacji Socjaldemokratyczną Partię Niemiec. Najważniejsze cechy myśli socjaldemokratycznej to: opiekuńczość, redystrybucja, sprawiedliwość społeczna, wspólnotowość, akceptacja kapitalizmu i skłonność do jego „humanizowania” poprzez interwencjonizm państwowy. W sferze światopoglądowej socjaldemokracja zakłada pluralizm, a więc rezygnację z teorii monistycznej, znamiennej dla klasycznego marksizmu. W aspekcie politycznym „socjalizm demokratyczny” proklamuje: demokrację polityczną, gospodarczą, społeczną i międzynarodową oraz zasady parlamentaryzmu i postępowanie kulturalne.

1.6. Ideologia chrześcijańsko-demokratyczna

Partie chrześcijańsko-demokratyczne powstały w różnych częściach Europy kontynentalnej po 1945 r., inspirowane katolicką nauką społeczną, zwłaszcza encyklikami Leona XIII *Rerum novarum* z 1891 i *Graves de communi* z 1901 r. U podstaw chrześcijańskiej demokracji legło przekonanie, iż zasada miłości i sprawiedliwości może przywrócić moralność w życiu społecznym i zahamować ekspansję rewolucyjnego i ateistycznego socjalizmu. Do najważniejszych założeń ideowych chrześcijańskich demokratów należą: demokratyczny korporacjonizm z instytucjami pośredniczącymi, takimi jak Kościoły i grupy biznesowe, solidaryzm społeczny, poszanowanie własności prywatnej, zasada legalizmu. [J. Bielanowska]

R. Aron, *Koniec wieku ideologii*, Paryż 1956; J. Bartyzel, *Konserwatyzm*, <http://www.pta.pl/pef/pdf/k/konserwatyzm.pdf>; E. Burke, *Rozważania o rewolucji we Francji: i o debatach pewnych towarzystw londyńskich związanych z tym wydarzeniem, wyrażone w liście, który miał zostać wysłany do pewnego gentlemana w Paryżu*, tłum. D. Lachowska, Kraków-Warszawa 1994; M. Delong, *Koncepcja chrześcijańskiej demokracji w encyklice Leona XIII „Graves de communi”*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*” 2004, t. 2, s. 221–234; S.P. Huntington, *Conservatism as Ideology*, „*The American Political Science Review*” 1957, nr 2, s. 454; A. Heywood, *Ide-*

ologie polityczne, Warszawa 2008; A. Heywood, *Politologia*, tłum. B. Maliszewska, Warszawa 2009, s. 53; Jan Paweł II, *Centesimus annus*, Watykan 1991; K. Kalinowska, *Współczesne przejawy neonazizmu i neofaszyzmu w Polsce*, „Świat Idei i Polityki” 2010, t. 10, s. 172–190; J. Kłoczkowski, *Wolność i porządek: myśl polityczna Pawła Popiela*, Kraków 2006; W. Kwaśnicki, *Historia myśli liberalnej: wolność, własność, odpowiedzialność*, Warszawa 2000; *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1998; E. Olszewski, *Ideologia i ruch polityczny współczesnego konserwatyzmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 1999, t. 6, s. 369–381; E. Olszewski, *Willy Brandt i współczesna socjaldemokracja*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia” 1991/1992, t. 46/47, s. 499–512; W. Poniatowska-Grochalska, *Funkcjonowanie ideologii w systemie socjalistycznym (zarys problematyki)*, [w:] *Ideologia a współczesne stosunki międzynarodowe*, red. J. Przewłocki, W.J. Szczepański, Katowice 1981, s. 160–161; M.J. Siemek, *Hegel a Marksowskie pojęcie ideologii*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2005, nr 3–4 (12), s. 229–243; M. Seliger, *Ideology and Politics*, London 1976; J.J. Wiatr, *Czy zmierzch ideologii? Problemy polityki i ideologii w świecie współczesnym*, Warszawa 1966, s. 89 i n.

Imigracja (łac. *immigrare* – wprowadzić się) – napływ ludności (obcej) na dane terytorium, przyjazd do danego państwa na pobyt czasowy lub na stałe; także zbiorowość ludzi objęta tym zjawiskiem. Jest to podstawowa forma migracji międzynarodowych, obok emigracji, repatriacji i uchodźstwa. Imigracja stanowi ostatni etap procesu, którego początkiem jest emigracja. Zgodnie z zaleceniami Organizacji Narodów Zjednoczonych pobyt w danym państwie trwający krócej niż trzy miesiące nie należy uznawać za imigrację. Stąd też, mimo iż wyróżnia się imigrację o charakterze czasowym (od 3 do 12 miesięcy krótkoterminowa, powyżej 12 miesięcy długoterminowa), zjawisko to charakteryzuje się większą trwałością niż inne formy przestrzennej mobilności. Imigracją nie jest także turystyka, pielgrzymowanie, praca w placówkach dyplomatycznych i konsularnych, misje wojskowe i humanitarne oraz zatrudnienie za granicą opłacane w kraju pochodzenia. Przyczyny imigracji mają współcześnie swoje źródło głównie w znacznych różnicach o charakterze ekonomicznym między poszczególnymi

państwami. Czynniki finansowe zdominowały obecnie te o podłożu politycznym, choć wciąż występuje imigracja będąca np. skutkiem wojen i konfliktów terytorialnych. W wielu państwach napływ imigrantów jest niezbędnym do dalszego rozwoju przemysłu i najważniejszych gałęzi gospodarki. Na obszarach rozwiniętych wiele sektorów zdominowanych jest przez pracowników pochodzenia imigranckiego. Masowy napływ imigrantów niesie jednak ze sobą zagrożenia w postaci konfliktów o podłożu kulturowym, etnicznym, narodowościowym, religijnym między ludnością lokalną oraz napływową. W ramach imigracji występują również takie zjawiska, jak: reemigracja (migracja powrotna) oraz repatriacja, czyli migracja powrotna organizowana i wspierana przez instytucje o charakterze państwowym. Wszystkie państwa mają prawo do prowadzenia wewnętrznej polityki wobec imigrantów oraz regulacji ruchu osobowego na własnym terytorium. Problematyka ta jest także częścią rozwiązań prawnych na poziomie międzynarodowym. Państwa członkowskie Unii Europejskiej działają na rzecz ujednoczenia polityk migracyjnych na szczeblu europejskim i w strefie Grupy Schengen. Dotychczas nie udało się znaleźć rozwiązania satysfakcjonującego wszystkie strony. [K. Kačka]

P. Lubiewski, *Nielegalna imigracja. Zagrożenia Bezpieczeństwa*, cz. 1, Szczytno 2016; P. Lubiewski, *Nielegalna imigracja. Przeciwdziałanie, aspekty instytucjonalne i prawne*, cz. 2, Szczytno 2018; J. Węgleński, *Imigracja a globalizacja: przykład Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2012; *International Migration Report 2017*, New York 2017; M. Trojanowska-Strzęboszewska (red.), *System Schengen a imigracja z perspektywy Polski i Niemiec*, Warszawa 2014.

Immunitet (łac. *immunitas* – uwolnienie od obciążeń) – w doktrynie przyjmuje się, że przywilej immunitetu stanowi jedną z najważniejszych gwarancji nieskrępowanego, niezależnego wykonywania danej funkcji, stanowiska. Immunitet parlamentarny powstał w okresie średniowiecza. Przyjmuje się, że jest przywilejem, który tworzy warunki do nieograniczonego sprawowania mandatu przedstawicielskiego. Immunitet parlamentarny przysługuje posłom i senatorom jako przedsta-

wicielom narodu. Immunitet jest przywilejem wyłączającym odpowiedzialność sądową parlamentarzystów. Immunitet parlamentarny ma postać: immunitetu materialnego (tzw. indemnitetu, immunitetu nieodpowiedzialności) oraz immunitetu formalnego (immunitetu procesowego). Immunitet materialny wyłącza odpowiedzialność parlamentarzysty oraz immunitetu formalnego (immunitetu procesowego) za wszystkie lub określone rodzaje popełnianych czynów. W doktrynie przyjmuje się, że poseł lub senator nie mogą zostać pociągnięci do odpowiedzialności za swoją działalność wchodzącą w zakres sprawowania mandatu ani w czasie jego trwania, ani po jego wygaśnięciu – wyjątek stanowi naruszenie praw osób trzecich. Immunitet materialny ma charakter bezwzględny w wymiarze temporalnym, tzn. zachowuje skuteczność, nawet jeśli parlamentarzysta nie zostanie ponownie wybrany w kolejnych wyborach. Zgodnie z art. 105 ust. 1 Konstytucji RP parlamentarzyści za działalność związaną z wykonywaniem mandatu przedstawicielskiego odpowiadają wyłącznie przed izbą, w której zasiadają. W przypadku naruszania praw osób trzecich przy okazji sprawowania funkcji parlamentarnych poseł lub senator podlegają odpowiedzialności sądowej tylko w sytuacji, gdy wyrazi na to zgodę właściwa izba. Wszelkie toczące się przed sądem postępowania karne na żądanie Sejmu ulegają zawieszeniu na czas sprawowania mandatu parlamentarnego. W tym czasie zawieszają się bieg przedawnienia w postępowaniu karnym (art. 105 ust. 3 Konstytucji). Konkretyzacja powyższych regulacji następuje w rozdziale 2 ustawy o wykonywaniu mandatu i posła i senatora z 9 maja 1996 r. zatytułowanym *Immunitet parlamentarny*. Immunitet formalny obejmuje dwa elementy: wyżej wskazany procesowy, który tworzy ograniczenia w zakresie możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności przed sądem posła i senatora w trakcie trwania ich pełnomocnictw, oraz przywilej nietykalności. Immunitet formalny obejmuje dwa elementy: procesowy – zakaz pociągania do odpowiedzialności karnej bez zgody właściwej izby oraz przywilej nietykalności – czyli zakaz ograniczenia wolności przez aresztowanie, zatrzymanie bez zgody właściwej izby. Immunitet formalny jest przywilejem nietrwałym, który swym zasięgiem czasowym obejmuje wyłącznie okres sprawowania mandatu poselskiego bądź senatorskiego – zgodnie

z ustawą zasadniczą obowiązuje od chwili ogłoszenia wyników wyborów aż do dnia wygaśnięcia mandatu. Immunitet formalny ma też charakter względny, jego obowiązywanie może ograniczyć głosowanie w izbie wniosku dotyczącego zgody Sejmu bądź Senatu na pociągnięcie posła/senatora do odpowiedzialności karnej. Co istotne, poseł lub senator może wyrazić zgodę na pociągnięcie go do odpowiedzialności karnej – art. 105 ust. 4 Konstytucji RP oraz art. 8 ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora. Ponadto art. 105 ust. 5 Konstytucji RP stanowi, że nie można zatrzymać bądź aresztować posła/senatora bez zgody właściwej izby, chyba że parlamentarzysta został złapany *in flagranti delicto* (na gorącym uczynku), jego zatrzymanie jest niezbędne w celu zapewnienia prawidłowego toku postępowania. Informacja o zatrzymaniu posła/senatora niezwłocznie winna zostać przekazana marszałkowi, który ma prawo nakazać jego bezzwłoczne zwolnienie. Uszczegółowienie uregulowań konstytucyjnych i ustawowych stanowią postanowienia regulaminowe. Zgodnie z art. 133 Regulaminem Sejmu RP jeszcze przed głosowaniem w izbie wniosek w sprawie wyrażenia zgody na pociągnięcie posła do odpowiedzialności za przestępstwo lub wykroczenie albo aresztowanie bądź zatrzymanie jest rozpoznawany przez Komisję Regulaminową, Spraw Poselskich i Immunitetowych. Opracowane przez Komisję sprawozdanie niezwłocznie doręczane jest posłom. Podczas obrad plenarnych poseł sprawozdawca prezentuje sprawozdanie, nad którym nie przeprowadza się dyskusji. Poseł, którego wniosek dotyczy, ma prawo zabrania głosu. Jeśli wniosek wiąże się z odpowiedzialnością karną posła, który jest członkiem Komisji do spraw Służb Specjalnych, a podejrzenia dotyczą popełnienia przez niego przestępstwa ujawnienia lub wykorzystania informacji niejawnej oraz gdy wniosek dotyczy członka Komisji Etyki Poselskiej w przypadku naruszenia przepisów o ochronie informacji niejawnej o klauzuli tajności „zastrzeżone” lub „poufne”, zadania komisji wykonuje Prezydium Sejmu (art. 134 i 135 Regulaminu Sejmu). Z kolei w Senacie RP zadania związane z rozpoznaniem wniosku dotyczącego odpowiedzialności karnej senatorów, odpowiedzialności za wykroczenia, odpowiedzialności za naruszenie dóbr osobistych osób trzecich oraz w sprawach związanych z wyrażeniem zgody na zatrzy-

manie i aresztowanie senatorów realizuje Komisja Regulaminowa, Etyki i Spraw Senatorskich (art. 26, 27 Regulaminu Senatu RP). Zgodnie z art. 7c ust. 6 oraz art. 10 ust. 7 ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora zgoda Sejmu lub Senatu na pociągnięcie posła lub senatora do odpowiedzialności karnej, zatrzymanie i aresztowanie jest wyrażana w formie uchwały, do której przyjęcia niezbędne jest uzyskanie bezwzględnej większości głosów ustawowego składu izby. Nieuzyskanie wymaganej większości głosów oznacza podjęcie przez Sejm lub Senat uchwały o niewyrażeniu zgody na pociągnięcie posła lub senatora do odpowiedzialności karnej bądź też uchwały o niewyrażeniu zgody na zatrzymanie lub aresztowanie parlamentarzysty, którego dotyczy wniosek. Co istotne, na podstawie art. 11 ust. 2 „uchwała wyrażająca zgodę na pociągnięcie posła lub senatora do odpowiedzialności karnej, uchwała wyrażająca zgodę na pociągnięcie posła lub senatora do cywilnej odpowiedzialności sądowej za działalność wchodzącą w zakres sprawowania mandatu, która narusza prawa osób trzecich, oraz oświadczenie posła lub senatora o wyrażeniu zgody na pociągnięcie do odpowiedzialności karnej są skuteczne także w przypadku, gdy poseł lub senator zostanie wybrany do Sejmu lub Senatu następnej kadencji”. W dzisiejszej debacie publicznej pojawiają się głosy podnoszące argument, że przywilej immunitetu parlamentarnego narusza zasadę równości wobec prawa. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 21 kwietnia 2016 r. stwierdził, że zarówno immunitet formalny, jak i immunitet materialny są głęboko wpisane w polską tradycję parlamentaryzmu instytucjami. W literaturze wskazuje się, że immunitet parlamentarny stanowi ujemną przesłankę procesową polegającą na ograniczeniu lub wyłączeniu odpowiedzialności sądowej. Zadaniem immunitetu jest stworzenie parlamentarzystom jako przedstawicielom suwerena warunków do prowadzenia nieskrępowanej działalności parlamentarnej. Immunitet jest więc nie tylko przywilejem posłów i senatorów, ale jako zasadnicza natura wiąże się z gwarancją efektywnej organizacji pracy w parlamencie. [J. Marszałek-Kawa]

J. Buczkowski, Ł. Buczkowski, K. Eckhardt (red.), *Prawo konstytucyjne RP (Instytucje wybrane)*, Przemysł–Rzeszów 2008; P. Chmielnicki (red.), *Konstytucyjny system władz publicznych*, Warszawa 2010; M. Granat, *Prawo*

konstytucyjne. *Pytania i odpowiedzi*, Warszawa 2016; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; J. Kuciński, *Konstytucyjny ustrój państwowy Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2003; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., tekst jednolity, M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm.; ustawa o wykonywaniu mandatu posła i senatora z 9 maja 1996 r., Dz.U. 2016, poz. 1510; Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2009; www.sejm.gov.pl.

Impeachment (ang. *to impetach* – oskarżać, stawiać w stan oskarżenia) – procedura służąca pociąganiu do odpowiedzialności prawnej osób sprawujących funkcje w organach władzy publicznej, zazwyczaj we władzy wykonawczej, ale również sądowniczej i ustawodawczej. Polega na tym, że tryb stawiania w stan oskarżenia oraz sądenia powyższych osób jest przeprowadzane w parlamencie, a nie w organach władzy sądowniczej.

Procedura *impeachmentu* została zapoczątkowana w Anglii w XIV wieku. Zgodnie z nią do odpowiedzialności mieli zostać pociągani wyżsi urzędnicy królewscy, jeśli naruszyli lub złamali prawo. Tryb pociągania urzędników królewskich do odpowiedzialności karnej przez parlament był inicjowany przez Izbę Gmin, która wносиła skargę do Izby Lordów o nadużycie władzy lub złamanie prawa. Ostateczny wyrok podejmowała Izba Lordów, od którego nie było odwołania. Najczęściej stosowaną karą był wyrok śmierci lub wygnania danej osoby wraz z pozbawieniem jej wszystkich godności. Był to pierwszy przejaw kontroli parlamentu nad organami władzy królewskiej. Z czasem stał się instrumentem walki parlamentu z niepopularnymi przez legislatywę urzędnikami królewskimi. Po raz pierwszy zastosowano tę procedurę w 1376 r. Oskarżonym został William Latimer, baron Latimer (1330–1381), Lord Strażnik Pięciu Portów, któremu zarzucono nielegalne transakcje z wykorzystaniem królewskiego skarbcza i zagarnięcie zysków, stworzenie nielegalnego monopolu na import towarów, nakładanie grzywien bez zgody króla Edwarda III oraz przyjmowanie łapówek od przejętych statków francuskich, co było zdradą stanu, gdyż wówczas Anglia toczyła z Francją wojnę. Wyrok Izby Lordów

zakładał pozbawienie Latimera urzędu i uwięzienie. Ostatnią osobą, którą poddaną tej procedurze, był Henry Dundas, wicehrabia Melville (1742–1811), Pierwszy Lord Admiralicji. Oskarżono go w 1806 r. o defraudację pieniędzy publicznych w okresie, gdy kierował brytyjską flotą. Ostatecznie jednak Izba Lordów oczyściła go z zarzutów. Obecnie nadal istnieje w Wielkiej Brytanii procedura *impeachmentu*, ale nie jest już stosowana.

Drugim państwem, które wprowadziło procedurę *impeachmentu* i nadal stosuje, są Stany Zjednoczone. Została wpisana do Konstytucji 1787 r. Według przepisów w stan oskarżenia można postawić oraz sędzić wyższych urzędników administracji federalnej – prezydenta, wiceprezydenta, sekretarzy departamentów, sędziów Sądu Najwyższego – za zdradę, przekupstwo oraz inne ciężkie przestępstwa i przewinienia. Procedurę inicjuje Izba Reprezentantów, natomiast sądzi i wydaje wyrok Senat większością kwalifikowaną 2/3 obecnych na posiedzeniu senatorów. Konsekwencją wyroku skazującego jest usunięcie danej osoby z urzędu oraz utrata prawa do wykonywania funkcji publicznych w przyszłości. Orzeczenia Senatu są ostateczne i nie przysługują od nich odwołanie. Dotychczas dwa razy zastosowano tę procedurę w całości. Pierwszą osobą postawioną w stan oskarżenia i sądzoną był prezydent Andrew Johnson (1808–1875). W 1868 r. oskarżono go o zdradę stanu za bezprawne usunięcie z urzędu dotychczasowego sekretarza wojny Edwina Stanton. Izba Reprezentantów postawiła Johnsona w stan oskarżenia, ale podczas głosowania w Senacie do większości kwalifikowanej zabrakło jednego głosu, więc Johnson został uniewinniony. Drugą oskarżoną i sądzoną osobą był prezydent William „Bill” Clinton (ur. w 1946 r.), któremu zarzucono składanie fałszywych zeznań oraz blokowanie działań organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach o molestowanie seksualne. Wprawdzie Izba Reprezentantów w 1998 r. postawiła Clintona w stan oskarżenia, ale Senat w 1999 r. uznał go za niewinnego. Procedurę *impeachmentu* rozpoczęto także wobec dwóch innych prezydentów: Johna Tylera (1790–1862), oskarżonego o zdradę stanu, polegającą na rzekomym wprowadzaniu rządów dyktatorskich oraz Richarda Nixona (1913–1994), w związku z „afery Watergate”, polegającą na nielegalnych działaniach

w celu skompromitowania opozycji. W pierwszym przypadku Izba Reprezentantów odrzuciła wniosek w 1843 r., natomiast Nixon w 1974 r. sam ustąpił z urzędu jeszcze przed głosowaniem nad wnioskiem o postawienie w stan oskarżenia. Prawo *impeachmentu* próbowano zastosować wobec wiceprezydentów: w 1873 r. był nim Schuyler Colfax (1823–1885), oskarżony o wzięcie łapówki i korupcję, zaś w 1973 r. – Spiro Agnew (1918–1996), w związku z „afetą Watergate”. Obaj zrezygnowali ze stanowisk zanim wszczęto procedurę.

Procedura *impeachmentu* istnieje również w innych państwach: Brazylii, Irlandii oraz niektórych byłych republikach radzieckich: Białorusi, Litwie, Rosji i Ukrainie. W Brazylii, według Konstytucji z 1988 r., odpowiedzialność ponoszą prezydent, wiceprezydent, ministrowie stanu, sędziowie Najwyższego Sądu Federalnego, Prokurator Generalny oraz naczelni dowódcy wojskowi za naruszenie konstytucji federalnej, a w szczególności czyny, które godzą w: 1) istnienie Unii; 2) swobodne sprawowanie władzy przez władzę ustawodawczą, władzę sądowniczą, prokuraturę i konstytucyjne władze jednostek federacji; 3) korzystanie z praw politycznych, indywidualnych i socjalnych; 4) bezpieczeństwo wewnętrzne kraju; 5) rzetelność w administracji; 6) ustawę budżetową oraz 7) wykonywanie ustaw i wyroków sądowych. O postawieniu w stan oskarżenia decyduje Izba Deputowanych większością 2/3 członków ustawowego składu, natomiast sędzi i wydaje wyrok Senat Federalny również większością 2/3 członków ustawowego składu. Wyrok Senatu oznacza złożenie danej osoby z urzędu. W 2016 r. tej procedurze została poddana prezydent Dilma Rousseff (urodzona w 1947 r.), odwołana wyrokiem Senatu ze stanowiska za złamanie prawa administracyjnego i podatkowego. W Irlandii Konstytucja z 1937 r. przewiduje postawienie w stan oskarżenia prezydenta za niewłaściwe zachowanie. Procedurę może wszcząć każda z obu izb irlandzkiego parlamentu i postawić prezydenta w stan oskarżenia większością 2/3 jej ustawowego składu. Wówczas druga z izb przeprowadza dochodzenie i większością 2/3 ustawowego składu orzeka o winie głowy państwa, tym samym usuwając ją z urzędu.

Na Białorusi i Ukrainie oraz w Rosji odpowiedzialność ponoszą prezydenci, oskarżeni o zdradę stanu lub inne ciężkie przestępstwo, któ-

rzy, skazani, zostają zmuszeni opuścić urząd. Konstytucja białoruska z 1994 r. przewiduje, że decyzję o postawieniu w stan oskarżenia i przeprowadzeniu dochodzenia podejmuje Izba Deputowanych większością 2/3 ustawowego składu izby, natomiast dochodzenie przeprowadza i wydaje wyrok Rada Republiki większością 2/3 ustawowego składu izby. Konstytucja rosyjska z 1993 r. przewiduje, że oskarżenie wysuwa Duma Państwowa, natomiast śledztwo prowadzi i orzeka wyrok Rada Federacji. Decyzje podejmowane są większością 2/3 ustawowego składu izb. W 1999 r. procedurę zastosowano wobec prezydenta Borysa Jelcyna (1931–2007), oskarżając go o przyczynienie się do kryzysu i destabilizacji państwa, jednak wniosek nie zyskał odpowiedniej większości w Dumie. Na Ukrainie natomiast, według konstytucji z 1996 r., prezydent może zostać złożony z urzędu decyzją Rady Najwyższej, która przeprowadza cały proces *impeachmentu*. Decyzję o postawieniu prezydenta w stan oskarżenia podejmuje większością 2/3 ustawowego składu izby, natomiast wyrok skazujący zapada większością 3/4 ustawowego składu izby. Inaczej przedstawia się sytuacja na Litwie. Konstytucja tego państwa z 1992 r. przewiduje, że w stan oskarżenia mogą być postawieni prezydent, przewodniczący i sędziowie Sądu Najwyższego, Sądu Konstytucyjnego i Sądu Apelacyjnego oraz parlamentarzyści za poważne naruszenie konstytucji, złamanie przysięgi lub popełnienie przestępstwa. Sejm podejmuje taką decyzję większością 3/5 głosów ogólnej liczby swoich członków. W 2004 r. procedurze tej został poddany prezydent Rolandas Paksas (urodzony w 1956 r.), oskarżony między innymi o przestępstwa na tle korupcyjnym. Został on uznany za winnego i usunięty z urzędu prezydenckiego. [T. Koziełto]

R. Balicki, *Ustroje państw współczesnych*, Wrocław 2003; K. Baran, *Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością*, Kraków 2000; B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół (red.), *Encyklopedia politologii*, t. II: *Instytucje i systemy polityczne*, Warszawa 2012; M. Jagielski, *Odpowiedzialność prezydenta USA przed sądem (na tle przypadku prezydenta Clintona)*, „Państwo i Prawo” 1998, z. 5; M. Jagielski, *Odpowiedzialność prezydenta USA przed sądem (na tle przypadku prezydenta Clintona)*, „Państwo i Prawo” 1998, z. 5; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004; A. Makowski, *Instytucja impeachmentu w Stanach Zjednoczonych*, „Państwo i Prawo” 1975, nr 12; R.M. Małajny, *Amerykański*

model odpowiedzialności konstytucyjnej, „Studia Prawnicze” 1990, nr 3; P. Mikuli, *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej*, [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010; A. Podbielski, *Odpowiedzialność prezydenta w systemie konstytucyjnym Stanów Zjednoczonych*, Warszawa–Wrocław 1975; A. Pułto, *Ustroje państw współczesnych*, Warszawa 2006; M. Sczaniecki, K. Sójka-Zielińska, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 2016.

Imperializm (łac. *imperialis* – imperium, a także władza) – w tradycyjnym znaczeniu to: a) polityka zagraniczna państw kapitalistycznych, polegająca na podporządkowaniu sobie innych państw w drodze ekspansji politycznej, militarnej, ekonomicznej i ideologicznej. Inna terminologia określa to w następujący sposób: b) jako najwyższe, monopolistyczne stadium kapitalizmu, które charakteryzuje wysoki stopień koncentracji produkcji i kapitału oraz zastąpienie wolnej konkurencji przez panowanie monopolii. Termin powstał w wyniku przemian, które zaszły w kapitalizmie na przełomie XIX i XX w. W Polsce pogląd ów stał się znany w dwudziestoleciu międzywojennym za sprawą środowiska skupionego wokół pism: „Bunt Młodych” i „Polityki”, których redaktorem naczelnym był Jerzy Giedroyc. Pojęcie imperializmu najczęściej pojawiało się w artykułach publicystycznych Adolfa Bocheńskiego, który na łamach obu pism zajmował się głównie tematyką dotyczącą polityki zagranicznej. [A. Bąk-Pitucha]

A.M. Bocheński, *Odwieczny wróg Rzeczypospolitej Polskiej*, „Bunt Młodych”, 10.02.1936, nr 2; A.M. Bocheński, *Polski imperializm ideowy*, „Bunt Młodych”, 20.02.1938, nr 3; A.M. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Warszawa 1994; A.M. Bocheński, *Imperializm państwowy. Wybór pism*, wybór i wstęp K.M. Ujazdowski, Kraków–Warszawa 2015; R. Habielski, J. Jaruzelski, *Zamiary, przestrogi, nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych” „Polityka” 1931–1939*, Lublin 2008; B. Szmulik, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin 2007.

Indywidualizm – podstawowa idea definiująca liberalizm. W klasycznym ujęciu indywidualizm był rozpatrywany z perspektywy metodolo-

gicznej, tj. uznawano, że autonomiczna jednostka jest najwyższą wartością liberalizmu. Posiada unikalną tożsamość stanowiącą podstawę do kształtowania praw człowieka. Tak pojmowany indywidualizm stał się osią dyskusji nad wzajemnymi relacjami między jednostką a społeczeństwem, a także nad statusem praw jednostkowych i wspólnotowych. Co więcej, indywidualizm metodologiczny w wyniku wewnętrznych kontrowersji wśród liberałów przyczynił się do rozwoju poszczególnych nurtów myśli liberalnej. O ile jednak – w zasadzie do początku XX w. – indywidualizm metodologiczny był obowiązującym stylem interpretacji, o tyle II połowa XX w. przyniosła przełamanie bipolarnego ujęcia jednostka–społeczeństwo za sprawą pojawienia się i rozwoju państwa dobrobytu. Rezygnacja liberałów ze skrajnego indywidualizmu nie ostudziła temperatury debaty wewnątrz nurtu. Jednym z zagadnień, co do których liberałowie się nie zgadzają, jest interpretacja społecznej natury człowieka. Część liberałów uznaje bowiem, że rzutuje ona zarówno na pojmowanie zasad etycznych, jak i na ich realizowanie. Druga grupa natomiast wskazuje jedynie na sposób, w jaki zasady etyczne stosują się do konkretnych przypadków, ale bynajmniej nie wpływa ona na naturę etyki, na to, jak należy rozumieć wartości, cnoty i zasady działania. [D. Plecka]

D. Karnowska, *Spór o wspólnoty. Idee komunitarystyczne we współczesnej polskiej myśli politycznej*, Toruń 2011; D. Karnowska, *W kierunku liberalizmu? Recepcja idei liberalnych w Polsce w warunkach transformacji systemowej*, Toruń 2005; D. Plecka, *Individualism and civic participation – an essay on a certain way of thinking about citizenship*, „Political Preferences” 2013, nr 4.

Instytucja polityczna – słowo instytucja oznacza z łac. *institutio* – zorganizowanie, zwyczaj, zaś słowo polityka jest rozumiane następująco: z gr. *poly* – mnogość i *polis* – miasto-państwo, a zatem instytucja polityczna – to zorganizowanie, urządzenie życia politycznego w danym państwie przez grupę osób, stanowiących reprezentację większej zbiorowości, którzy: a) wykazują się cechami charakterystycznymi umożliwiającymi im partycypację w życiu publicznym; b) to grupa osób,

która wpływa w sposób istotny, decydujący, wiążący na zjawiska polityczne i opinię publiczną; c) wykazuje się umiejętnościami, walorami charakterologicznymi, które predysponują ich do zdobycia, utrzymania i sprawowania władzy. [A. Bąk-Pitucha]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1996; M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007; P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1998.

Integracja europejska – koncepcja i proces współpracy gospodarczej, politycznej i kulturalnej państw europejskich w ramach stworzonych przez nie struktur ponadnarodowych. W literaturze mówi się o kilku koncepcjach integracji europejskiej, w tym: 1) federalizmu (autorstwa R.N. Coundenhove-Kalergiego), zgodnie z którą proces integracji europejskiej miałby prowadzić do ustanowienia federacji europejskiej wobec zakładanej utraty przez państwa zdolności do efektywnych działań (J. Monnet); 2) konfederacji, zakładającej, że proces integracji europejskiej miał być związkiem samodzielnych państw; 3) komunikacyjnej (K. Deutsch) zakładającej, że integracja to wspólnota państw, którą cechuje wysoka współpraca w różnych dziedzinach, a jej znaczenie miałyby być warunkowane zdolnością do wpływania na komunikację między państwami; 4) funkcjonalizmu (D. Mitrany), zgodnie z którą integracja ma koncentrować się na konkretnych zdarzeniach, potrzebach lub funkcjach; 5) neofunkcjonalizmu (E.A. Hass), mającej skupiać się na procedurach rozstrzygnięcia sporów i podejmowania decyzji.

Za umowną datę wyznaczającą początek powojennego procesu integracji europejskiej uznaje się przemówienie W. Churchilla, wygłoszone 19 września 1946 r. w Zurichu, w którym to zaproponował ustanowienie Stanów Zjednoczonych Europy, mających skupiać przede wszystkim Francję i Niemcy. W 1950 r. J. Monnet, francuski polityk i przemysłowiec, opracował dla R. Schumanna, ówczesnego ministra spraw zagranicznych Francji, plan zwany Deklaracją Schumanna. W niniejszej deklaracji proponowano poddanie przemysłu stalowego i węglowego Niemiec i Francji wspólnemu, ponadnarodowemu zarządowi. Planem tym miały być również objęte państwa Beneluksu oraz Włochy.

W 1952 r., na mocy traktatu paryskiego z 1951 r., utworzono Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (EWWiS). W 1958 r., na mocy traktatów rzymskich z 1957 r., ustanowiono Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG) oraz Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (Euroatom). Nie udało się wówczas rozszerzyć procesu integracji na obszary polityczny i obronny. Traktaty ustanawiające trzy wspólnoty były wielokrotnie zmieniane, na mocy tak zwanych traktatów rewizyjnych. Do traktatów, które w znaczący sposób zmieniły strukturę procesu integracji zalicza się: 1) traktat o fuzji, podpisany w 1968 r. w Brukseli, ustanowił wspólne instytucje dla wszystkich trzech wspólnot; 2) Jednolity Akt Europejski, podpisany w 1986 r., który odegrał istotną rolę w ustanowieniu rynku wewnętrznego, przyspieszył prace nad ustanowieniem Unii Gospodarczej i Walutowej oraz Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa; 3) Traktat o Unii Europejskiej (tak zwany traktat z Maastricht), uchwalony w 1992 r., na podstawie którego ustanowiono Unię Europejską i dokonano istotnych zmian w Traktacie ustanawiającym Europejską Wspólnotę Gospodarczą, zmieniając nazwę EWG na Wspólnotę Europejską oraz ustanawiając etapy tworzenia Unii Gospodarczej i Walutowej; 4) Traktat z Amsterdamu z 1992 r., w którym między innymi dokonano „uwspólnotowienia”, to jest przeniesienia z filaru III do filaru I istotnych dziedzin III filara UE (tak zwany *aquis Schengen*); 5) Traktat z Nicei z 2001 r., którego głównym zadaniem było przygotowanie UE do przyjęcia większych grup państw członkowskich; 6) Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy, który nie wszedł jednak w życie. Jego zadaniem miało być dokonanie radykalnej reformy ustrojowej UE poprzez zastąpienie dotychczasowych traktatów stanowiących UE oraz przekształcenie UE w jednolitą organizację międzynarodową. Poza UE miał jednak pozostać Euroatom; 7) Traktat z Lizbony z 2007 r., na mocy którego przeprowadzono głęboką reformę ustrojową UE. Najważniejsze zmiany to: przekształcenie UE w jednolitą organizację międzynarodową (likwidację struktury filarowej), ujednoczenie mechanizmu decyzyjnego i katalogu źródeł prawa UE, sprecyzowanie zasad podziału kompetencji między UE a jej państwa członkowskie, reformę instytucji (w tym wprowadzenie nowej formuły podejmowania decyzji z Radzie UE większością kwalifikowaną), wzmocnienie ochrony praw podstawowo-

wych, wzmocnienie roli parlamentów państw członkowskich w sprawach UE. [M. Ochwat]

Traktat o Unii Europejskiej, [w:] *Prawo Europejskie. Zbiór przepisów*, Warszawa 2015; Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, [w:] *Prawo Europejskie. Zbiór przepisów*, Warszawa 2015; E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006; J. Barcik, A. Wentkowska, *Prawo Unii Europejskiej*, Warszawa 2014; J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumska, *Instytucje i prawo Unii Europejskiej. Podręcznik dla kierunków prawa, zarządzania i administracji*, LexisNexis, Warszawa, 2012.

Interwencjonizm państwowy – teoria sformułowana przez angielskiego ekonomistę Johna Maynarda Keynesa w pierwszej połowie XX w., wedle której państwo stosuje szereg instrumentów politycznych umożliwiających nadzór bądź zarządzanie życiem gospodarczym, kontrolując przede wszystkim poziom bezrobocia oraz proces dystrybucji dochodów indywidualnych. Początkowo (w latach 1945–1960) interwencjonizm państwowy opierał się na postulacie poddania ekonomii rynkowej bezpośredniemu kierownictwu państwa, z czasem jednak, w związku z przekonaniem, że zbyt duża ingerencja państwa może zachwiać logikę wzrostu gospodarczego, zaproponowano koncepcję tzw. kierowanej ekonomii, gdzie państwo miało przede wszystkim kontrolować poziom bezrobocia oraz proces dystrybucji dochodów indywidualnych. Z kolei w latach 70. XX w. w programach partii socjaldemokratycznych pojawiła się idea „interwencjonizmu funkcjonalnego”, zakładającego koncentrację uprawnień kontrolnych państwa na realizacji tych zadań, których rynek nie może spełniać, a które są ważne z punktu widzenia interesów narodowych. Według zwolenników interwencjonizmu państwowego konieczność ingerencji państwa w działalność podmiotów gospodarczych pojawia się wówczas, kiedy to mechanizm rynkowy generuje negatywne zjawiska, których sam nie potrafi usunąć (okresowe cykliczne wahania koniunktury, pojawianie się bezrobocia, niestabilność rynku pieniężnego i pojawienie się inflacji, powstawanie silnych dysproporcji w poziomie dochodów, niezdolność do zapewnienia biedniejszej części społeczeństwa świad-

czeń społecznych. Z kolei według ordoliberalistów, krytyków interwencjonizmu państwowego w wersji zaproponowanej przez Keynesa, ingerencja państwa w ekonomię winna ograniczyć się tylko do tworzenia i strzeżenia ładu wyznaczającego reguły gry rynkowej i wolnej konkurencji, natomiast wszelka interwencja państwa winna być ukierunkowana na cele ogólnorozwojowe, nie zaś krótkookresowe problemy funkcjonowania gospodarki. [J. Bielanowska]

A. Heywood, *Politologia*, tłum. B. Maliszewska, Warszawa 2009, s. 346; K. Kamińska, *Podstawy etyczne ładu konkurencyjnego w ujęciu Waltera Eucken*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2017, t. 20, nr 2, s. 63–75; red. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 133–134, R. Miliband, *Parliamentary Socialism. A Study: Politics of Labour*, London 1972; M. Miszewski, *Interwencjonizm a ład gospodarczy – perspektywa ordo liberalna*, [w:] *Polityka gospodarcza państwa*, red. D. Kopycińska, Szczecin 2007, s. 7–13.

Izolacjonizm ang. *Isolationism*, fr. *isolation* – oddzielony od wszystkiego, odizolowany, łac. *insula* – wyspa jako obszar odizolowany. a) Koncepcja polityczna zakładająca maksymalizację bezpieczeństwa państwa poprzez nieangażowanie się w sprawy międzynarodowe. Najpełniej wyrażona w tzw. doktrynie Monroe’a. W 1823 r. prezydent James Monroe przedstawił podstawowe założenia polityki zagranicznej USA, które dotyczyły sprzeciwu wobec prób ekspansji państw europejskich na obu kontynentach amerykańskich oraz deklaracji nieangażowania się USA w konflikty w Europie i w sprawy wewnętrzne państw europejskich. Założenia te posłużyły sformułowaniu hasła „Ameryka dla Amerykanów”. W 1904 r. doktrynę uzupełniono o tzw. interpretację prezydenta Theodora Roosevelta dopuszczającą interwencję zbrojną w Ameryce Łacińskiej. Przystąpienie USA do udziału w I wojnie światowej stanowiło odejście od polityki izolacjonizmu. Po jej zakończeniu, w związku z odmową Kongresu ratyfikacji traktatu wersalskiego i nieprzystąpieniem USA do Ligi Narodów nastąpił powrót do koncepcji izolacjonizmu. Przyjęcie ustawy Lend-Lease Act w marcu 1941 r. umożliwiającej prezydentowi USA udostępnienie innym państwom

sprzętu wojkowego oraz atak Japonii na Pearl Harbor we wrześniu 1941 r. oznaczały zakończenie polityki izolacjonizmu USA.

Izolacjonizm brytyjski („splendid isolation”, określenie użyte w 1896 r. przez Wilfrida Lauriera) stanowił jedno z podstawowych założeń polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii pod koniec XIX w. Zgodnie z tą koncepcją Wielka Brytania nie angażowała się w spory pomiędzy powstającymi dwoma blokami politycznymi trójprzymierzem i sojuszem francusko-rosyjskim. Jednocześnie od XVI w. podstawową zasadą polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii było zachowywanie w Europie polityki równowagi „Balance of power”, zgodnie z którą państwo to dbało o to by w Europie żadne mocarstwo ani sojusz nie uzyskał przewagi na arenie międzynarodowej. Zakończenie polityki izolacjonizmu brytyjskiego nastąpiło po zawarciu przez Wielką Brytanie sojuszu z Japonią w 1902 r. i Francją w 1904 r. [A. Hołub]

M. Krawiecka, *The Monroe doctrine and the independence of Latin America: the U.S. foreign policy toward revolutionary movements in Latin America in the years 1810–1823*, [w:] *El sueño bolivariano: estudios polaco-españoles sobre la independencia latinoamericana*, red. U. Ługowska, Warszawa 2017; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Wrocław 1998; P. Włuczowski, *Izolacjonizm a izolacjonizm amerykański. Wyróżnienie pojęciowe na podstawie analizy polityki zagranicznej USA na tle historycznym*, „Academic Journal of Modern Philology” 2015, Vol. 4.

J

Język prawniczy – w obrocie prawnym prawnicy i inne osoby, np. pracownicy administracji, posługują się językiem prawniczym. Jest to specyficzna forma języka, nazywana również żargonem prawniczym, służąca efektywnej komunikacji oraz jednoznacznej interpretacji przepisów prawa. Językiem prawniczym formułuje się wypowiedzi o normach prawnych, o ich obowiązywaniu, o systemie prawa, ale także dokonuje się oceny norm prawnych, zgłasza postulaty zmiany prawa, jego derogacji. Język prawniczy znajdziemy m.in. w podręcznikach akademickich, artykułach naukowych, uzasadnieniach orzeczeń, decyzji,

pismach procesowych. Jak każdy żargon zawodowy, język prawniczy może być niezrozumiały dla przeciętnych obywateli, co wynika ze specyfiki używanych pojęć i posługiwania się zbyt wieloma fachowymi zwrotami. [J. Juchniewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012.

Język prawny – jest językiem aktów normatywnych. Język prawny jest specyficzną odmianą języka polskiego, charakteryzującą się wieloma pojęciami niewystępującymi w języku potocznym (np. komandytariusz, proces adhezyjny) oraz nadawaniem odmiennych znaczeń pojęciom języka powszechnego (np. powód).

Dyrektywy tworzenia języka prawnego zostały zawarte w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (t.j. Dz.U. 2016, poz. 283). Język prawny winien być precyzyjny, wyrażający w sposób zrozumiały intencje prawodawcy, aby tym samym ograniczyć dowolność interpretacyjną. Prawodawca powinien posługiwać się pojęciami ostrymi, unikając zwrotów wieloznacznych i pojęć nieostrych, powinien zachować precyzję językową. Służy temu tworzenie definicji legalnych na określenie zwrotów niezrozumiałych powszechnie, wieloznacznych czy w sytuacji, kiedy zachodzi potrzeba ustalenia nowego określenia zwrotu. Konieczność zachowania precyzji i jasności języka polskiego wymaga unikania zdań wielokrotnie złożonych.

Akty normatywne muszą być redagowane zgodnie z obowiązującymi regułami składni języka polskiego, zawierać poprawne wyrażenia językowe w podstawowym i powszechnie przyjętym znaczeniu. Tworząc przepisy prawa prawodawca winien stosować się do uchwał Rady Języka Polskiego, działającej przy Polskiej Akademii Nauk. Prawodawca winien unikać określeń specjalistycznych (tzw. profesjonalizmów) jeżeli zwroty mają swój odpowiednik w języku powszechnym, unikać zapożyczeń obcojęzycznych (chyba że nie mają odpowiedników), neologizmów i anachronizmów. Zachowaniu jasności języka prawnego służy nakaz używania jednakowych określeń na oznaczenie jednakowych

pojęć i będący tego konsekwencją zakaz oznaczania różnych pojęć tymi samymi określeniami. [J. Juchniewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012; G. Wierczyński, *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz*, Warszawa 2010; S. Wronkowska, M. Zieliński, *Komentarz do zasad techniki prawodawczej: z dnia 20 czerwca 2002 r.*, Warszawa 2002.

K

Kadencja (łac. *cadere* – upadać, *cadentia* – upadek) – kadencja oznacza czas, w jakim dany organ władny jest wykonywać prawem przyznane mu kompetencje. Pojęcie kadencji dotyczy działalności pochodzących z wyborów (mianowania) zarówno organów kolegialnych (np. Sejm, Senat, Trybunał Konstytucyjny), jak i organów jednoosobowych (np. Prezydent RP, Rzecznik Praw Obywatelskich). Kadencja stanowi czas trwania pełnomocnictw, tzn. okres, na jaki dany organ został wybrany i w jakim będzie wykonywać swe funkcje w określonym składzie. Innymi słowy, jest to określony prawem okres, na jaki wyborcy udzielają wybieranemu organowi pełnomocnictw i w jakim realizuje on swoje działania. Okres kadencji oznaczony liczbowo określa Konstytucja RP bądź inne ustawy regulujące funkcjonowanie organów państwowych, samorządowych. I tak np. Konstytucja w art. 98 par. 1 stanowi, że Sejm RP i Senat RP wybierane są na czteroletnią kadencję. Zgodnie z treścią art. 127 ust. 2 ustawy zasadniczej kadencja Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej trwa 5 lat. W praktyce czas trwania kadencji nie zawsze określony jest w przepisach w sposób wyraźny. Niekiedy bowiem kadencja określonego organu regulowana jest poprzez odwołanie do innych instytucji, np. art. 199 ust. 1 stanowi, że przewodniczącego, dwóch zastępców przewodniczącego oraz szesnastu członków Trybunału Stanu wybiera Sejm spoza grona posłów lub senatorów na czas trwania kadencji (Sejmu RP). Określenie czasu trwania kadencji nie ma charakteru absolutnego. Oznacza to, że z różnych powodów, z reguły wyliczonych w aktach prawnych, kadencja danego organu może ulec

skróceniu (m.in. z inicjatywy samego organu – np. uchwałą podjętą większością co najmniej 2/3 głosów ustawowej liczby posłów, przy czym skrócenie kadencji Sejmu oznacza również obligatoryjne skrócenie kadencji Senatu [art. 98 ust. 3 Konstytucji RP]; z uwagi na inne okoliczności uniemożliwiające dalszą jego działalność w określonym składzie) bądź – choć tylko w wyjątkowych sytuacjach – przedłużeniu, np. kadencja parlamentu w czasie trwania stanów nadzwyczajnych (art. 228 ust. 7 Konstytucji RP). [J. Marszałek-Kawa]

J. Buczkowski, Ł. Buczkowski, K. Eckhardt (red.), *Prawo konstytucyjne RP (Instytucje wybrane)*, Przemysł–Rzeszów 2008; P. Chmielnicki (red.), *Konstytucyjny system władz publicznych*, Warszawa 2010; D. Górecki (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008; B. Michalak, A. Sokala, *Leksykon prawa wyborczego i systemów wyborczych*, Warszawa 2013; W. Skrzydło (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Lublin 2010; *Słownik języka polskiego*, <http://sjp.pwn.pl/slowniki/kadencja.html> [dostęp: 6.06.2017]; Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2009.

Kapitalizm – system gospodarczy (ekonomiczny) bazujący na wymianie rynkowej, w którym najważniejszą rolę odgrywa kapitał skupiony w rękach prywatnych posiadaczy oraz praca najemna robotników, którzy za swoją pracę otrzymują płacę. K. stwarza motywacyjny impuls oraz warunki, które działają pobudzająco na postęp ekonomiczny, techniczny oraz wzrost dobrobytu (nie dla wszystkich obywateli równy i sprawiedliwy). Czynnikiem regulującym system kapitalistyczny są: prawo własności prywatnej, swoboda działalności gospodarczej wraz ze swobodą zawierania umów, stosunki rynkowe oparte na popycie i podaży oraz korespondujących z nimi cenach, konkurencyjność podmiotów gospodarczych. K. charakteryzuje podział na właścicieli środków produkcji (kapitałiści), których zadaniem jest ich ciągłe zapewnienie, a następnie wypracowywanie zysku oraz na pracowników najemnych (robotnicy), którzy dzięki środkom produkcji mogą wytwarzać dobra o wartości rynkowej (a nie użytkowej). K. stanowi podbudowę ideologiczną i teoretyczną dla liberalizmu ekonomicznego (A. Smith, D. Ricardo) i politycznego. Początek k. datuje się na XVII w., jednak pojęcie k. upowszechniło się dopiero w 2. połowie XIX w. za sprawą prac Karola Marksa. Według

jego koncepcji k. stanowi tylko jedną z faz dziejowego rozwoju społeczeństwa, kiedy to charakterystyczne jest formowanie się osi podziału klasa kapitalistów (burżuazja) – klasa proletariatu (robotników), gdzie burżuazja akumuluje całą nadwyżkę zysków, proletariat natomiast niczego nie gromadzi i w tym sensie pozbawiony jest własności. Wyróżnić można dwa stadia rozwoju systemu kapitalistycznego: 1) k. wolnokonkurencyjny – oparty na niczym nieograniczonej konkurencji indywidualnych przedsiębiorców i braku ustawowego regulowania stosunków między nimi a pracownikami; 2) k. monopolistyczny (2. połowa XX w.) – rozpoczęcie koncentracji i centralizacji kapitału przez duże przedsiębiorstwa, co doprowadziło do powstania monopolu i zmniejszyło wolną konkurencję między podmiotami gospodarczymi. Wydarzenia polityczne, społeczne oraz zmiana kierunku w myśli społeczno-ekonomicznej spowodowały istotne zmiany w systemie gospodarki kapitalistycznej, polegające na znacznym zwiększeniu roli państwa i jego ingerencji w gospodarkę i stosunki społeczno-ekonomiczne. Państwo przejęło częściową lub całkowitą kontrolę nad funkcjonowaniem rynku, ma pełnić rolę koordynującą i zabezpieczać optymalne funkcjonowanie gospodarki narodowej. Z tego powodu uważa się, że obecnie k. w czystej postaci nie istnieje, gdyż zawsze pojawia się w systemie domieszka socjalizmu czy działań kolektywnych oraz dopuszczana jest w mniejszym lub większym stopniu ingerencja państwa. K. funkcjonuje obecnie w trzech rodzajach, tj. jako: 1) k. przedsiębiorczy (k. wolnorynkowy) charakteryzujący się wiarą w nieskrępowane działanie konkurencji, występowaniem własności publicznej w minimalnym i wyłącznie niezbędnym zakresie, a także słabą aktywnością związków zawodowych – USA i Wielka Brytania w latach 80. XX w.; 2) k. społeczny (k. reńsko-alpejski), gdzie prym wiodzie idea rynku społecznego, czyli próba zbalansowania wymogów konkurencji rynkowej z solidarnością społeczną, którą gwarantuje społeczny i gospodarczy interwencjonizm – przede wszystkim Niemcy oraz inne państwa europejskie; 3) k. kolektywistyczny (k. tygrysi), gdzie występują ścisłe związki pomiędzy przemysłem a sektorem finansowym i między przedsiębiorcami a władzą państwową oraz gdzie duży nacisk na rozwój gospodarki kładzie się na wysiłek ogółu społeczeństwa. [N. Ciszewska, K. Sopolńska]

A. Heywood, *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, Warszawa 2008; A. Heywood, *Teoria polityki*, Warszawa 2009; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002; M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół (red.), *Encyklopedia wiedzy politycznej*, Toruń 2006; B. Walicka (red.), *Słownik politologii*, Warszawa 2008; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004.

Katolicka nauka społeczna – zespół idei i nauk zawartych w nauczaniu papieża dotyczącym problemów społecznych, ekonomicznych i polityczno-ustrojowych, które znalazło swe odzwierciedlenie w encyklikach papieskich, konstytucjach soborowych oraz innych dokumentach duszpasterskich. W swych założeniach nawiązuje zarówno do wskazań płynących z Pisma Świętego, jak i do interpretowanej współcześnie filozofii św. Tomasza (neotomizmu). U jej źródeł leżą niewątpliwie charakterystyczne dla XVIII i XIX w. gwałtowne i zarazem kompleksowe przemiany społeczno-gospodarcze oraz polityczne, a co za tym idzie także konfrontacja Kościoła katolickiego ze spuścizną oświecenia i liberalizmem, choć przez długi czas unikano przywoływania jego nazwy, uznając związane z nim zjawiska za przejściowe. Warto przywołać w tym kontekście nie tylko encyklikę Grzegorza XVI z 1832 r. *Mirari vos*, akceptującą władzę absolutną jako zgodną z nauczaniem Kościoła oraz krytycznie odnoszącą się do wszystkich nowości życia zbiorowego, ale także dokumenty jego następców. Na uwagę zasługuje zwłaszcza pochodząca z 1864 r. encyklika *Quanta cura (O błędach modernizmu)* oraz załączony do niej słynny *Syllabus errorum*, w których potępiono nie tylko liberalizm, ale także ideę demokracji, zasadę suwerenności ludu, koncepcje oddzielenia Kościoła i państwa, socjalizm, indyferentyzm religijny, wolność słowa i druku, wolność edukacji, tolerancję religijną, a także wolność sumienia i wyznania. Poglądy zawarte we wspomnianej encyklice oraz dołączonym do niej *Wykazie błędów* zostały zresztą zatwierdzone zarówno przez Sobór Watykański I (1869–1870), jak i przez następcę Piusa IX, a zarazem zwolennika zwiększenia zaangażowania Kościoła katolickiego w sprawy świeckie kardynała Gioacchino Vincenzo Pecci, który rozpoczynając swój pon-

tyfikat w 1878 r. przyjął imię Leona XIII (1878–1903). Potwierdzają to ogłoszone przezeń encykliki: *Diuturnum illud* (O pochodzeniu władzy cywilnej – 1881 r.), jak również *Immortale Dei* (O chrześcijańskim ustroju państwa – 1885 r.), która utożsamiała liberalizm z błędami naturalizmu, racjonalizmu oraz kwestionowaniem Boga, odrzucając jednocześnie ideę suwerenności ludu oraz hasło rozdziału państwa i Kościoła.

Na szczególną uwagę zasługuje jednak encyklika *Libertas praestantissimus* (O wolności człowieka – 1888 r.), zarzucająca liberalizmowi zarówno nadmierną wiarę w potęgę ludzkiego rozumu oraz krzewienie samowoli, jak i propagowanie moralności pozbawionej Boga oraz tolerancję dla zła. W aspekcie formalnym początki katolickiej nauki społecznej wiążą się jednak przede wszystkim z ogłoszeniem 15 maja 1891 r. encykliki *Rerum novarum* (O kwestii robotniczej), w której oprócz krytycznej charakterystyki nowych kierunków społeczno-ekonomicznych omówione zostały również podstawowe wartości katolickiej wizji ładu społecznego. Negatywna ocena dotyczyła m.in. kapitalizmu, który utożsamiany był przez Leona XIII z ustrojem krzywdy społecznej, chciwością, lichwą, niezasłużoną biedą najniższych grup społecznych, a także skrajnym uprzedmiotowieniem robotników [D. Sepczyńska, 2008, s. 105–106; T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, 1999, s. 115–117]. Równie krytycznie w encyklice oceniano socjalizm, zwracając uwagę na propagowaną przezeń ideę walkę klas, postulat wprowadzenia wspólnej własności oraz szerzenie szkodliwych haseł egalitarnych, dążenie do zburzenia naturalnego porządku społecznego, a także skłonność do nadmiernego rozbudowania roli państwa. W interpretacji papieża skuteczne przeciwstawienie się tym niebezpiecznym zjawiskom możliwe było wyłącznie na gruncie przywrócenia właściwego znaczenia godności osoby ludzkiej, przy jednoczesnym poszanowaniu zasady dobra wspólnego. Nadrzędność wspomnianych wartości implikowała nie tylko uznanie naturalnego charakteru prawa własności, ale także wyeksponowanie konieczności zgodnego współdziałania różnych grup społecznych, których istnienie wynikało ze społecznego podziału pracy oraz występujących między nimi współzależności. Odwołując się do zasady solidaryzmu społecznego, uznawano tym samym, iż nie istnieją obiektywne sprzeczności pomiędzy interesami

poszczególnych klas społecznych, a każdy czyn ludzki oddziałuje na postępowanie i życie innych ludzi. Za naturalne, a zarazem konieczne uznawano w tym kontekście inicjatywy na rzecz wyeliminowania nadmiernych dysproporcji charakterystycznych dla społeczeństwa kapitalistycznego, zapewnienie robotnikom godnego wynagrodzenia za wykonywaną pracę, a w konsekwencji także upowszechnienie własności. Naturalnym dopełnieniem powyższych enuncjacji pozostawała przedstawiona w encyklice koncepcja państwa organicznego, które stojąc na gruncie subsydiarności przejawia dbałość o ochronę interesów i pomyślność wszystkich obywateli, a także istnienie sprawiedliwego porządku prawnego. Do jego zadań zaliczano również interwencjonizm wobec ważkich problemów społecznych, w tym także prawo do ograniczania swobody dysponowania własnością ze względu na interes całej wspólnoty.

Zbliżony punkt widzenia zaprezentowany został również w encyklikach społecznych Piusa XI (1922–1939), aczkolwiek można w nich dostrzec także nowe akcenty. Dotyczy to m.in. zawartej w encyklice *Quadragesimo anno* (O odnowieniu ustroju społecznego z 15 maja 1931 r.) oceny kapitalizmu, w której, mimo istotnych zastrzeżeń wobec jego bieżącego funkcjonowania, nie kwestionowano zasadności istnienia systemu wolnorynkowego oraz konkurencji. W centrum krytyki papieża znalazły się natomiast nadmierna koncentracja bogactw, tendencja do tworzenia tzw. kapitału despotycznego, bezdusność oraz dążenie wielkich podmiotów gospodarczych do podporządkowania państwa. Pius XI zauważał przy tym, iż skupienie środków ekonomicznych w rękach niewielkiej grupy podmiotów ekonomicznych i osób jest w istocie równoznaczne ze zwycięstwem najsilniejszych: „To skupienie potęgi i bogactw w rękach niewielu prowadzi do dalszej, potrójnej walki: najpierw do walki o ujarzmienie samego życia gospodarczego, dalej, do walki o opanowanie państwa, aby jego środki i jego władzę wykorzystać potem do walki gospodarczej, wreszcie do walki między państwami – czy to w ten sposób, że poszczególne państwa oddają swe siły polityczne w służbę gospodarczych interesów swych obywateli, czy też w ten, że swojej gospodarczej przewagi używają do rozstrzygnięcia międzynarodowych sporów politycznych” [Pius XI, 1996, s. 133].

W istocie zatem do szczególnie negatywnych cech kapitalizmu zaliczano skrajny materializm, bezwzględną konkurencję, monopolizację życia gospodarczego, bezduszny kult racjonalizacji i maszynizacji, a także towarzyszącą mu praktykę sztucznego kreowania ludzkich potrzeb. Nie oznaczało to wszakże całkowitego potępienia kapitalizmu. Rozwijając powyższy wątek Pius XI stwierdzał wręcz, iż system ten nie jest z natury zły, a prawo do własności prywatnej jest nienaruszalne. Zasadna wydaje się w tym kontekście teza, iż Piusowi XI chodziło nie tyle o likwidację systemu kapitalistycznego, co przede wszystkim o jego gruntowną przebudowę w oparciu na nienaruszalnych zasadach moralnych kapitalizmu katolickiego [D. Sepczyńska, 2008, s. 117–118; E. Kozerska, 2005, s. 131–153].

Nowe wątki pojawiły się również w ocenie socjalizmu, aczkolwiek w dalszym ciągu zwracano uwagę na eksponowany przezeń materializm i laicyzm. Jednocześnie jednak Pius XI dostrzegał, że niektóre jego nurty złagodziły postulaty walki klas i własności prywatnej, przedstawiając niejednokrotnie program stopniowych i zgodnych z postulatami Kościoła reform społecznych. Nie oznaczało to wszakże jego akceptacji, gdyż w dalszym ciągu opierał się na wartościach odbiegających od kanonu norm propagowanych przez chrześcijaństwo. One też pozostawały jedyną drogą odnowy harmonijnego ładu społecznego, w którym państwo spełniałoby jedynie wynikającą z zasady subsydiarności rolę arbitra, aczkolwiek w porównaniu z postulatami Leona XIII jego znaczenie uległo znacznemu wzmocnieniu. Tym, co wyróżniało nauczanie społeczne Piusa XI, było niewątpliwie jednoznaczne opowiedzenie się za konkretnym wzorcem ustrojowym, którym pozostawał korporacjonizm, pojmowany zresztą nie tylko jako sposób urzeczywistnienia pożądanego ładu zbiorowego, ale także jako instrument przeciwdziałania walce klas oraz zabezpieczenia prawa własności. Zgodnie z sformułowanymi тезami jego znaczenie opierało się nie tylko na pełnej autonomii wobec państwa oraz poszanowaniu godności ludzkiej, ale także zgodnej współpracy zorganizowanych według kryteriów zawodowych stanów społecznych, uznających za podstawę swej aktywności katolicką filozofię społeczną i etykę gospodarczą. Taki punkt widzenia korespondował niewątpliwie z krytycyzmem Piusa XI wobec

reżimów totalitarnych, które oceniano nie tyle w wymiarze instytucjonalnym, co przede wszystkim przez pryzmat ich stosunku do fundamentalnych kategorii moralnych i światopoglądowych, zarzucając im niszczenie fundamentów cywilizacji chrześcijańskiej, upowszechnianie fałszywego oraz naruszającego godność człowieka systemu wartości oraz deifikację państwa. Stanowisko to znalazło swe odzwierciedlenie m.in. w ogłoszonej w 1937 r. encyklice *Mit brenender Sorge* (*O położeniu Kościoła katolickiego w Rzeszy Niemieckiej*), w której przypisywano nazizmowi nie tylko sakralizację narodu oraz propagowanie idei pogańskich, ale także rasizm, skrajny dogmatyzm, antyintelektualizm, tworzenie sztucznych form życia, a co za tym idzie także wrogi stosunek do chrześcijaństwa [J. Pastuszka, 1938, s. 5–12].

Nie mniej krytycznie oceniano komunizm, któremu w encyklice *Divini Redemptoris* (*O bezbożnym komunizmie* – 1937 r.) Pius XI zarzucał nie tylko pozbawienie człowieka godności, skrajny materializm, kult brutalnej siły, deprawację społeczną, ale także bezduszną maszynizację oraz pozbawienie go wszelkich pierwiastków duchowych [J. Pastuszka, 1938, s. 73]. Do kwestii tej katolicka nauka społeczna odwoływała się zresztą także w latach następnych, aczkolwiek po II wojnie światowej uwaga jej twórców i popularyzatorów skoncentrowała się przede wszystkim na problemach wynikających z nowych wyzwań społecznych, politycznych i ekonomicznych, które rodziły potrzebę uwspółcześnienia Kościoła katolickiego (*aggiornamento*). Proces ten zainicjowany został przez papieża Jana XXIII (1958–1963), czego dobitnym przykładem pozostają zarówno dwie ogłoszone przezeń encykliki społeczne, jak i decyzja o zwołaniu Soboru Watykańskiego II (1962–1965). Istotną rolę odegrała w tym względzie ogłoszona w maju 1961 r. encyklika *Mater et magistra* (*O współczesnych przemianach społecznych*), która przywołując gwałtowność przeżywanych zmian gospodarczych, społecznych i politycznych wskazywała zarazem na konieczność gruntownej odnowy społecznej w duchu nauczania Kościoła katolickiego, także w przypadku krajów zacofanych. Na szczególną uwagę zasługuje jednak encyklika z 1963 r. zatytułowana *Pacem in terris* (*O pokoju między narodami*), adresowana nie tylko do katolików, ale do wszystkich ludzi dobrej woli. Ujęcie powyższe świadczy nie-

wątpliwie o próbie uniwersalizacji katolickiego nauczania społecznego, będąc zarazem wyrazem woli zgodnej współpracy w tworzeniu nowego oraz opartego na respektowaniu uniwersalnych norm moralnych porządku światowego. One też uznane zostały przez Jana XXIII za fundamenty pokojowej współpracy między narodami oraz podstawy funkcjonowania kierującej się dobrem wspólnym powszechnej władzy publicznej.

W krystalizacji katolickiej nauki społecznej oraz jej dostosowywaniu do współczesnych wyzwań cywilizacyjnych znaczącą rolę odegrały także dokumenty ogłoszone podczas obrad przywołanego już Soboru Watykańskiego II, wśród których wymienić należy dekret *Inter Mirifica* (*O środkach masowego przekazywania myśli*) oraz deklarację *Dignitatis humanae* (*O wolności religijnej*). Szczególnie ważny wydaje się zwłaszcza drugi z wymienionych dokumentów. Odwołując się do wskazań personalizmu uznano w nim bowiem, iż wolność wyboru religii jest naturalną konsekwencją poszanowania godności ludzkiej, podkreślając zarazem sprzeciw wobec wszelkich przejawów nietolerancji i przymusu religijnego, zarówno ze strony innych ludzi, jak i instytucji. Z punktu widzenia wyzwań stojących przed katolicką nauką społeczną nie mniej znacząca pozostaje konstytucja soborowa *Gaudium et spes* (*O Kościele współczesnym*), w której zwrócono uwagę na konieczność analizowania przez Kościół katolicki dominujących tendencji rozwojowych, a co za tym idzie zrozumienia przezeń świata, jak również formowanie aktywności społecznej i politycznej laikatu. Postawę tę uznawano za tym bardziej istotną, iż świat współczesny cechowały problemy i sprzeczności, których rozwiązanie możliwe było jedynie na gruncie norm wynikających z katolickiej nauki społecznej. Analogiczny punkt widzenia prezentował Paweł VI (1963–1978), akcentując zarazem swój sprzeciw wobec wszelkich przejawów niesprawiedliwości, siłowych sposobów rozwiązywania konfliktów, w tym także międzynarodowych, kolonializmu, a także różnorodnych form dyskryminacji rasowej. Dał temu zresztą wyraz w swej najistotniejszej encyklice społecznej *Populorum progressio* (*O popieraniu rozwoju ludów*) z 1967 r. podkreślając, iż zasadniczym celem wszelkiej przebudowy winno być stworzenie ładu społecznego opartego na poszanowaniu godności człowieka, ludzkiej

solidarności i szacunku do pracy ludzkiej, a także upowszechnienie tych zasad w skali całego świata. O ile jednak w rozważaniach Jana XXIII dominowała optymistyczna ocena nowych tendencji rozwojowych, o tyle Paweł VI był w tym względzie zdecydowanie bardziej pesymistyczny, zwracając uwagę na nowe problemy wynikające z szybkiego rozwoju kapitalizmu. Problemowi temu poświęcił zresztą list apostolski *Octogesima adveniens* z 14 maja 1971 r., zaliczając do nich postępujące zniszczenie środowiska naturalnego, migracje, narastający konsumpcjonizm, nadmierną urbanizację, przeludnienie i zanik więzi społecznych w środowiskach miejskich, a także nędzę i bezrobocie. „Za fasadami kamienic – pisał papież – kryje się nieraz nędza, nieznana nawet najbliższym sąsiadom; ujawniają się też inne rodzaje nędzy, takie które poniżają godność ludzką, jak przestępczość, zbrodnie, używanie narkotyków, czy tak zwany erotyzm” [List apostolski, 1971, www.nonpossumus.pl].

Równie interesujące, a zarazem bardziej złożone stanowisko w analizowanej kwestii zajmował Jan Paweł II (1978–2005), który z jednej strony uznawał rangę wolnego rynku, własności prywatnej, wolnej inicjatywy i przedsiębiorczości, z drugiej zaś w encyklice *Centessimus Annus* z maja 1991 r. zwracał uwagę na ekspansywność i agresywność współczesnych mechanizmów rynkowych, prowadzących do maksymalizacji zysków, zredukowania człowieka, a w rezultacie rozwoju społeczeństwa konsumpcyjnego. Zgodnie z prezentowanym przezeń ujęciem współczesny kapitalizm przybrał w istocie formy typowe dla XIX w., uwalniając rynek ze wszelkich zobowiązań moralnych oraz dążąc do maksymalizacji zysku oraz komercjalizacji kultury. Ujemne strony zaistniałego stanu rzeczy ograniczał nieco interwencjonizm państwa, lecz był on zbyt słaby w stosunku do potrzeb. W rezultacie we współczesnym kapitalizmie zaczęły przeważać cechy negatywne, do których Jan Paweł II zaliczał zarówno ekonomizm, konsumeryzm, lekceważenie znaczenia państwa oraz marginalizowanie problemu ochrony środowiska naturalnego, jak i postępujący podział pracy, nadmierną koncentrację kapitału oraz systematyczne ograniczanie wolnej konkurencji [D. Góra-Szopiński, 2007, s. 345–353; W. Mysłek, 2008, s. 59–62].

Do związanych z ze wspomnianymi zjawiskami problemów papież odniósł się również w orędziu na Światowy Dzień Pokoju, wygłoszonym 1 stycznia 2001 r. oraz w pochodzącej z 2003 r. adhortacji apostołskiej *Ecclesia in Europa*, w której określając bezrobocie mianem groźnej plagi społecznej dotyczącej zwłaszcza ludzi młodych, zwracał jednocześnie uwagę na narastający problem ruchów migracyjnych, ubóstwa, postępującego zagubienia i osamotnienia, brak perspektyw i fragmentaryzację życia, widząc we wspomnianych zjawiskach oznaki poważnego kryzysu egzystencjalnego Europy [W. Mysłek, 2008, s. 99–105]. W podobnym duchu istotę przeżywanego kryzysu ujmował Benedykt XVI w ogłoszonej w 2009 r. encyklice *Caritas in veritate* (*O integralnym rozwoju ludzkim w rozwoju i prawdzie*) zwracając uwagę, iż współczesny kapitalizm nie posiada w gruncie rzeczy mechanizmów samoregulujących i wymaga poważnej korekty. Wyrazem tego pozostawały brak dostatecznej kontroli nad rynkami, powiększanie dysproporcji pomiędzy grupami społecznymi, narodami i państwami, a także sprzyjanie wyciskowi ze strony globalnych korporacji oraz regularne naruszanie praw pracowniczych. Uwagi powyższe pozwalają na stwierdzenie, iż nauczanie Benedykta XVI pozostawało w istocie świadectwem wyraźnego nawiązania do tradycji katolickiej nauki społecznej, będąc zarazem sygnałem wyraźnego odseparowania się Kościoła katolickiego od entuzjastów systemu kapitalistycznego oraz głosem na rzecz przywrócenia ekonomii wymiaru moralnego. W podobny sposób odnoszono się także do zagadnienia integracji europejskiej, której rzeczywistą realizację uzależniano od wytworzenia wspólnoty wartości oraz określonego nastawienia duchowego. Zdecydowanie bardziej krytycznie podchodzono natomiast do globalizacji, zwracając uwagę na charakterystyczny dla niej brak nadzoru nad kapitałem, prowadzący w istocie do rozwoju nowych form kolonializmu, a w konsekwencji utrwalenia się drastycznych nierówności we współczesnym świecie. Proces ten, jak zauważał Jan Paweł II, znalazł odzwierciedlenie nie tylko w ekonomii, ale także w sferze wartości i kultury, doprowadzając do powstania cywilizacji pożądania, dla której jedyną alternatywą pozostawała oparta na wartościach chrześcijańskich cywilizacja miłości [W. Mysłek, 2008, s. 59–62].

W istocie zatem ukształtowanie jej pożądanego oblicza wymagało w zgodnej interpretacji twórców katolickiej nauki społecznej intensywnej pracy wychowawczej, prowadzonej w duchu chrześcijańskich norm moralnych. Można zatem stwierdzić, iż zasadniczym punktem odniesienia katolickiej nauki społecznej przy ocenie dominujących tendencji życia zbiorowego pozostaje niezmiennie poszanowanie godności człowieka oraz uznanie duchowych aspektów jego życia, co znalazło m.in. swoje potwierdzenie w kompleksowych i integralnych rozważaniach poświęconych kapitalizmowi czy globalizacji, ukazujących jednocześnie zależności między różnymi aspektami życia zbiorowego. W drugiej połowie XX w. sposób postrzegania rzeczywistości przez katolicką naukę społeczną stał się jednak zdecydowanie bardziej dynamiczny i wielostronny. Mimo zmiany języka oraz sposobu postrzegania niektórych kwestii szczegółowych konsekwentnie nawiązywała ona wszakże do tych zasad i wartości, które stanowiły jej podstawę od chwili narodzin uznając, iż głównym zadaniem Kościoła katolickiego pozostaje nie tylko dialog ze zmieniającym się światem, ale także czuwanie nad właściwym kierunkiem jego rozwoju. [M. Strzelecki]

T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Częstochowa 1999; Chojnicka K., *Nauczanie społeczne Kościoła*, [w:] *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000, s. 265–329; K. Chojnicka, *Nauczanie społeczne Kościoła od Leona XIII do Piusa XII*, Kraków 1990; A. Zwoliński (red.), *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, Radom 2003; D. Góra-Szopiński, *Złoty środek. Kościół wobec współczesnych wizji państwa*, Toruń 2007; *Katolicka myśl społeczna. Pamiętnik III Studium Katolickiego w Warszawie 5–10.IX.37*, Poznań 1938; E. Kozerska, *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wrocław 2005; P. Laubier, *Myśl społeczna Kościoła katolickiego od Leona XIII do Jana Pawła II*, Warszawa–Kraków 1988; List apostolski Jego Świątobliwości Pawła VI *Octogesima adveniens* (1971), www.nonpossumus.pl; J. Majka, *Katolicka nauka społeczna. Studium historyczno-doktrynalne*, Rzym 1986; W. Mysłek, *Jan Paweł II o kwestii społecznej*, Warszawa 2008; J. Pastuszka, *Z filozofii i psychologii komunizmu. Dwa odczyty*, Lublin 1938; Pius XI, Encyklika *Quadragesimo anno*, [w:] *Dokumenty społecznej nauki Kościoła*, cz. 1, red. M. Radwan, L. Dyczewski, L. Kamińska, A. Stanowski,, Rzym–Lublin 1996; D. Sepczyńska, *Katolicyzm a liberalizm. Szkic z filozofii społecznej*, Kraków 2008; M. Strzelecki, *Kościół katolicki wobec głównych*

wyzwań społeczno-politycznych pierwszej połowy XX wieku, [w:] *Studia soborowe. Historia i nauczanie Vaticanum II*, red. M. Białkowski, Toruń 2013, s. 31–52; C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985.

Klasa społeczna – ang. *social class* – w naukach społecznych pojęcie klasa społeczna jest wieloznaczne i nieostre. Najczęściej klasę społeczną definiuje się jako: jedną z kategorii podziału społeczeństwa, podstawowy segment struktury społecznej, wielką grupę, wielką zbiorowość określoną przez w stosunek do własności środków produkcji i społecznego podziału pracy, miejsce hierarchii społecznej. Klasa społeczna to też termin ogólny obejmujący wszystkie różnice między ludźmi, powstające z nierównomiernego rozdziału zasobów. Przynależność do klasy ma relatywnie trwały charakter, wynika z posiadania cech społecznych, wyznacza określoną pozycję społeczną jednostki z systemami przywilejów i upośledzeń (niezależnych od kryteriów biologicznych). Członkowie klasy charakteryzują się stosunkowo silną jednorodnością pod względem wielu kryteriów m.in.: dochodu, prestiżu społecznego, władzy, norm i wartości. Klasy społeczne cechuje wewnętrzna zwartość, ale między nimi występują wyraźne dystanse i bariery; są względem siebie usytuowane w relacjach wyższości – niższości; struktura klasowa ma postać hierarchiczną (klasy uprzywilejowane mają: wyższy standard materialny, poziom dochodów i konsumpcji, korzystniejszą pozycję rynkową, odmienny styl życia i zachowań kulturowych).

Wyróżniamy trzy zasadnicze typy ujęć struktury klasowej:

- a) funkcjonalny (kooperacyjny), klasy społeczne oprócz interesów przeciwnych mają nadrzędne interesy wspólne, są nawzajem sobie potrzebne, podejmują współpracę i współdziałanie; tworzą system stosunków i wzajemnych zależności wyodrębnionych na podstawie kryteriów funkcjonalnych;
- b) dychotomiczny (konfliktowy) społeczeństwo jest rozbite na dwie odrębne, antagonistyczne klasy, ułożone względem siebie biegunowo i obdarzone przeciwstawnymi cechami: uprzywilejowani – upośledzeni, rządzący – rządzeni, bogaci-biedni. Między tymi członami podziału zachodzą zależności władzy, tworzące system zależności jednostronnych;

c) gradacyjny (hierarchiczny) społeczeństwo przybiera postać wielocłonowego układu klas, z których każda jest pod takim samym względem wyższa bądź niższa od innych, czyli wszystkie klasy posiadają daną cechę (stanowiącą kryterium podziału) w różnym stopniu. Wyróżniamy dwie wersje struktury gradacyjnej: 1. prostą, w której przyjmuje się jedno kryterium szeregowania na podstawie jednej, mierzalnej cechy np. kryterium dochodu oraz 2. syntetyczną mającą złożony charakter, w której przyjmuje się kryterium zbiorcze (zgeneralizowane), obejmujące jednocześnie kilka kryteriów gradacji np. kryteria ekonomiczne, kryteria edukacyjne, kryteria polityczne.

W różnych koncepcjach teoretycznych przebieg procesów klasotwórczych jest tłumaczony wpływem odmiennych zjawisk, a klasę społeczną wyodrębnia się na podstawie innych kryteriów. Najczęściej wskazuje się na kryteria ekonomiczne, społeczne, świadomościowe. Najbardziej znane teorie podziału klasowego to teorie Karola Marksa i Maxa Webera.

Karol Marks w procesie klasotwórczym uwzględnia następujące kryteria: stosunek do środków produkcji, źródła i rozmiary dochodów, miejsce i rolę w społecznym podziale pracy. Struktura klasowa jest zatem układem trzech rodzajów stosunków: stosunków własnościowych, stosunków dystrybucji oraz stosunków społecznego podziału pracy. K. Marks społeczeństwo dzieli na klasy przeciwstawne, zajmujące biegunowe, odrębne pozycję i wzajemnie wykluczające się interesy. W oparciu o oddziaływanie czynnika ekonomicznego rozróżnia: burżuazję, czyli klasę kapitalistów, posiadającą środki produkcji i wymiany oraz proletariat, czyli klasę pracowników najemnych, którzy nie są właścicielami środków produkcji, a dysponują jedynie własną siłą roboczą. Klasy te są względem siebie równocześnie antagonistyczne i komplementarne. Komplementarne bo znajdują się we wzajemnej zależności wynikającej ze stosunku pracy, antagonistyczne bo wskutek zróżnicowanej pozycji, jaką zajmują w systemie produkcji społecznej, jedna z nich otrzymuje i zwiększa swój udział w dochodzie społecznym wyłącznie kosztem drugiej; (kapitałiści przywłaszczają wartość dodaną, która stanowi źródło zysku). Interesy klas są zatem przeciwstawne;

walka klas jest wyrazem tej sprzeczności i motorem rozwoju dziejów. Koncepcja klasowa K. Marksa to dychotomiczny schemat struktury społecznej zakładający, że ład i porządek społeczny jest utrzymywany przez siłę i przymus i opiera się na dominacji jednych oraz wyzysku i podległości drugich.

Max Weber pojęcie klas społecznych opiera także na kryteriach ekonomicznych. Wyróżnia dwa rodzaje ładu w społeczeństwie: ład ekonomiczny i ład społeczny. Ład społeczny wytwarza stany, ład ekonomiczny klasy. Ład ekonomiczny, rozumiany jest jako sposób rozdziału oraz użycia dóbr i świadczeń ekonomicznych, którego podmiotami są klasy. Podział na klasy jest następstwem stosunku do produkcji oraz dokonującej się na rynku pracy wymiany pozostających w dyspozycji jednostek zasobów (własności, kwalifikacji zawodowych, siły roboczej) na dochody i dobra. Klasy społeczne mają wspólne interesy ekonomiczne wyrażające się w jednakowym położeniu rynkowym. Dominującą cechą decydującą o klasowości jest zdaniem M. Webera istnienie wspólnych czynników wyznaczających rodzaj szansy na rynku. Owe czynniki dotyczą jedynie ekonomicznego interesu tzn. posiadania dóbr i dochodu w warunkach rynku towarów lub pracy. Według M. Webera posiadanie, bądź nieposiadanie dóbr i dochodu są podstawowymi kategoriami położenia klasowego. A zatem klasa społeczna jest określona przez sytuację gospodarczą, a wszystkie jednostki mające tę samą szansę uzyskania dóbr i pieniędzy należą do jednej klasy. Tak zwana „walka klas” według M. Webera odbywa się właśnie w sferze działalności gospodarczej. Struktura klasowa jest układem nierówności i dystansów kształtujących się na bazie posiadania środków produkcji, kapitału finansowego oraz specjalistycznych kwalifikacji zawodowych. Obok zróżnicowania klasowego M. Weber wyróżnia stratyfikację społeczną związaną z prestiżem społecznym (położenie stanowe) i władzą polityczną, a także zróżnicowaniem według statusów (uwarstwienie społeczne).

Uogólniając, koncepcje klas społecznych K. Marksa oraz M. Webera opierają się na następujących kryteriach teoretycznych: 1). Klasy społeczne jako podstawowe segmenty struktury społecznej są efektem ekonomicznych podziałów według: własności, pracy, bądź dóbr – są

więc grupami ekonomicznymi; 2). Podział klasowy dotyczy pozycji społecznych związanych z systemem przywilejów lub upośledzeń niewyznaczonych przez kryteria biologiczne; 3). Przynależność do klasy ma względnie trwałą charakter; 4). Położenie klasowe jest źródłem wspólnoty interesów klasowych; 5). Przeciwstawne położenie klas jest źródłem konfliktów między nimi.

Inne, istotne sposoby analizy struktury klasowej to koncepcje: Williama Lloyda Warnera, Richarda Centersa oraz Pierre'a Bourdieu. William Lloyd Warner to autor gradacyjnego schematu struktury społecznej i uwarstwienia, który czynników klasotwórczych upatrywał w sferze bezpośrednich stosunków międzyludzkich, gdy pewne kręgi społeczne ograniczają zakres bliskich kontaktów do własnych środowisk. Klasę społeczną ujmował w aspektach społecznego uznania, prestiżu i reputacji, i postrzegał jako zbiorowość, której wyznacznikiem jest odrębny styl życia, przynależność do wspólnych kręgów towarzyskich, organizacji, klubów, zrzeszeń. Według Richarda Centersa pojęcie klasy społecznej winno być definiowane jako zjawisko psychologiczne, bowiem o przynależności klasowej decyduje poczucie wspólnoty z innymi ludźmi wywodzącymi się z określonego kręgu. R. Centers praktykę wyodrębniania klas społecznych wyznacza na podstawie subiektywnego poczucia przynależności klasowej jednostek. Analiza struktury społecznej Pierre'a Bourdieu, zakładała istnienie nie tyle klas rozumianych jako homogeniczne, już ukonstytuowane i wyraźnie odrębne grupy, ile systemu różnic i relacji definiujących wielowymiarową przestrzeń pozycji, wyznaczoną dystrybucją różnych form kapitału: ekonomicznego, kulturowego (informacyjnego), społecznego (powiązania i dostęp do grup) i symbolicznego (w formie autorytetu czy prestiżu). Klasa społeczna według Pierre'a Bourdieu, to zbiór ludzi posiadających wspólny habitus, czyli podobne pozycje w przestrzeni społecznej, podobne dyspozycje, a przede wszystkim podobne praktyki społeczne.

Politologiczne ujęcie klas społecznych zaprezentował Gaetano Mosca, dowodził, że charakterystyczny i nieuchronny dla wszystkich typów społeczeństw (poza społeczeństwem pierwotnym) jest podział społeczeństwa na dwie klasy ludzi: rządzącą i rządzoną. Klasa rządząca

(zwykle mniej liczna), ale stabilna i uprzywilejowana, sprawuje wszystkie funkcje polityczne i monopolizuje władzę dysponując przywilejami typu bogactwo i prestiż. Klasa rządzona (zwykle liczniejsza), podlega rozkazom klasy rządzącej i jest przez nią kierowana. Pomimo, że klasa rządząca może się różnicować na skutek coraz większej ruchliwości społecznej i krążenia elit, to zdaniem G. Mosca zachowuje swój oligarchiczny charakter. W każdym typie społeczeństwa istnieje organizacyjna potrzeba przywództwa i w rezultacie dominacja elity. Panująca mniejszość, to właśnie klasa polityczna, charakteryzująca się wysokim stopniem wewnętrznego zorganizowania, dzieli się na dwie warstwy: 1) osoby zajmujące istotne pozycje w aparacie władzy oraz 2) osoby tworzące aparat biurokratyczny i klasę średnią i wpływając na decyzje polityczne.

Użyteczność i moc wyjaśniająca pojęcia klas społecznych w naukach społecznych jest kontestowana już od połowy XX w. Postępująca fragmentaryzacja i segmentacja społeczeństw powoduje, że polemika na temat istotności podziałów klasowych przybiera na sile. Spośród trzech zasad różnicujących ludzi, do których zaliczamy własność, organizację i kulturę; na plan pierwszy wysuwają się obecnie zróżnicowania kulturowe. Coraz trudniej jest utrzymywać, że przynależność do klas społecznych pozostaje głównym mechanizmem reprodukcji społecznie narzucanych nierówności i deprywacji. Zwolennicy stanowiska o zanikaniu klas społecznych wskazują, że wzrost poziomu konsumpcji, możliwości, rozwój kultury masowej i indywidualizacja stylów życia prowadzą do zacierania barier klasowych i społecznych, zarówno w sferze ekonomicznej, orientacji życiowych, jak i w sferze kultury. Jednostki są skłonne definiować siebie raczej poprzez odwołanie do innych niż klasowe formy zróżnicowań, np. związanych ze stylem życia, etnicznością oraz płcią. Pojawiła się teza o obumieraniu, czy wręcz „śmierci klas”, badania empiryczne wskazują bowiem, że tradycyjne podziały klasowe mają obecnie relatywnie mniejsze niż wcześniej znaczenie. Orędownicy tezy o „śmierci klas” mówią o zaniku świadomościowych i tożsamościowych korelatów klasowej przynależności. Obecnie znacznie słabszy jest związek między sytuacją klasową a subiektywną klasową identyfikacją jednostek. Jednakże stanowisko, iż podział klasowy jest

relatywnie mniej znaczący, jest współcześnie kwestionowane przez badaczy, którzy nie negując wpływu nowych procesów wskazują, (także odwołując się do wyników badań empirycznych), na trwałość hierarchii klasowych zakorzenionych m.in. w mechanizmach rynku pracy. Według nich nie tyle klasy przestały się liczyć, ile utożsamianie się z klasą nie jest podstawową płaszczyzną identyfikacyjną. Pomimo tego, przynależność klasowa jest wciąż aktualna, jest według tej optyki kluczem do licznych nierówności społecznych, jak choćby: szans edukacyjnych, poziomu aspiracji, aż po styl życia czy kondycję zdrowotną itp. [B. Tomaszewska-Hołub]

H. Domański, *Klasy społeczne, grupy zawodowe, organizacje gospodarcze: struktura społeczna w krajach rozwiniętego kapitalizmu*, Warszawa 1991; H. Domański, *Struktura społeczna*, Warszawa 2007; A. Giddens, *Socjologia*, Poznań 1998; A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, *Współczesne teorie socjologiczne*, Warszawa 2006; J.H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2004.

Koabitacja (fr. *cohabitation* – współzamieszkiwanie, współżycie, współdziałanie) – oznacza pewien stan faktyczny polegający na określonym układzie powiązań, jakie zachodzą między legislatywą a egzekutywą. Pojęcie to zostało stworzone we Francji w 1978 r., w chwili, gdy zaistniała konieczność ułożenia stosunków między rządem a wywodzącym się z przeciwnej opcji politycznej prezydentem. Koabitacja tworzona jest w rezultacie zaistnienia określonych konstytucyjnych i prawnych warunków. Nie jest efektem woli i dążeń podmiotów, które dążą do stworzenia dla siebie warunków efektywnej współpracy. Koabitacja jest „un mariage Forcé», małżeństwem z przymusu, które unikało tłuczenia zastawy, ale nie żałowało sobie wzajemnie złośliwości i swarów”. W polskich warunkach sytuacja koabitacji pojawiła się w okresie koegzystencji popieranej przez środowiska pravicowe prezydentury Lecha Wałęsy i lewicowej większości sejmowej, a tym samym rządu stworzonego przez Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) i Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL). Koabitacja wystąpiła również za prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego, którego partnerem w realizacji

funkcji rządzenia państwem była prawicowa koalicja Akcji Wyborczej Solidarność (AWS) oraz Unii Wolności (UW). Do koabitacji doszło również w okresie prezydentury Lecha Kaczyńskiego, wówczas to bowiem rząd, w opozycji do którego stał obóz prezydencki popierany przez Prawo i Sprawiedliwość (PiS), tworzyli politycy koalicji Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego, a urząd Prezesa Rady Ministrów sprawowali kolejno Donald Tusk, a następnie Ewa Kopacz. Sytuacja koabitacji w Polsce miała miejsce również w pierwszych miesiącach prezydentury Andrzeja Dudy, polityka wywodzącego się z PiS, kiedy to premierem była polityk PO Ewa Kopacz. W praktyce koabitacja oznacza „oddzielenie” większości parlamentarnej od władzy prezydenckiej, współrządzenie państwem partii politycznych reprezentujących odmienne środowiska polityczne. W praktyce nie ma jednego modelu koabitacji, której oblicze determinuje w znacznym stopniu przyjęty w danym państwie reżim polityczny. Inaczej bowiem będą układały się relacje między pałacem prezydenckim a rządem wywodzącym się z opozycyjnej wobec niego większości parlamentarnej w reżimie półprezydenckim, a inaczej w reżimie parlamentarnym. Określony przez obowiązującą konstytucję katalog prerogatyw prezydenckich wpływa znacząco na współpracę i współdziałanie obozów władzy w państwie w warunkach koabitacji. [J. Marszałek-Kawa]

R. Marks-Moskalewicz, *Kontrowersje wokół francuskiego modelu kohabitacji*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2007, vol. 3, nr 46, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Annales_Universitatis_Paedagogicae_Cracoviensis_Studia_Politologica/Annales_Universitatis_Paedagogicae_Cracoviensis_Studia_Politologica-r2007-t3/Annales_Universitatis_Paedagogicae_Cracoviensis_Studia_Politologica-r2007-t3-s65-76/Annales_Universitatis_Paedagogicae_Cracoviensis_Studia_Politologica-r2007-t3-s65-76.pdf.

Koalicja polityczna – porozumienie dwóch lub więcej rywalizujących aktorów politycznych, którzy zdecydowali się kooperować ze sobą ze względu na poczucie wspólnego zagrożenia lub chęć maksymalizacji własnych zysków i osiągnięcia wzajemnie korzystnych celów. Zawijanie koalicji ma miejsce wówczas, gdy zasoby polityczne pozostają

stające w dyspozycji jednej grupy polityków są niewystarczające dla osiągnięcia założonego i uznanego za istotny celu politycznego i którego osiągnięcie wymaga kooperacji z inną grupą polityków. Warunkiem nawiązania koalicji jest konieczność przewyciężenia istniejących różnic oraz złagodzenia potencjalnych konfliktów, tak aby stworzona została płaszczyzna porozumienia. Najczęściej spotykanymi rodzajami koalicji politycznej to koalicje, których stronami są partie polityczne (koalicje dwu – i wielopartyjne): a) koalicja wyborcza, będąca sojuszem, dzięki któremu partie uzgadniają, że nie będą ze sobą rywalizować, aby maksymalnie zwiększyć swoją reprezentację; koalicja tego rodzaju traktowana jest najczęściej w sposób instrumentalny i zawiązują ją partie, które pragną osiągnąć możliwie najwięcej miejsc parlamentarnych i które, w perspektywie, dążą do utworzenia koalicji gabinetowej; koalicja wyborcza może mieć formę zinstytucjonalizowaną (partie zgłaszają wspólną listę kandydatów) lub stanowić nieformalny układ (partie zgłaszają odrębne listy kandydatów i zobowiązują się do podjęcia współpracy na forum parlamentu i ewentualnego powołania koalicji gabinetowej); b) koalicja parlamentarna, której inicjatorem może być partia (partie) rządząca, szukająca wsparcia politycznego innych ugrupowań lub też partia (partie) opozycyjna, usiłująca sformować większość zdolną do obalenia rządu; koalicja tego rodzaju może mieć charakter nietrwały i wówczas tworzona jest dla zapewnienia większości jednej ze stron w głosowaniu nad konkretnym projektem ustawodawczym (koalicja ustawodawcza) lub opierać się na umowie koalicyjnej, zakładającej regularne formy kooperacji na forum parlamentu; c) koalicja gabinetowa, będąca układem parlamentarnym partii politycznych, dążącym do osiągania wspólnych celów za pomocą pozostających w ich dyspozycji zasobów politycznych i uzgadniających zasady i sposób podziału zysków politycznych, a zwłaszcza stanowisk ministerialnych; w tym wypadku najczęściej partie formujące gabinet zapraszają do koalicji najmniejszych partnerów, aby zapewnić rządowi większość w parlamencie. [J. Bielanowska]

- A. Heywood, *Politologia*, tłum. B. Maliszewska, Warszawa 2009, s. 326;
A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998,

s. 148–149; W.H. Riker, *The theory of political coalitions*, New Heaven 1962, s. 32–43; W. Sokół, *Partie polityczna na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne: zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003, s. 176–189.

Kolektywizm – antyindywidualistyczna teoria, zgodnie z którą wspólne ludzkie działanie ma większą wartość praktyczną i moralną niż jednostkowe zmagania. Podstawą tej teorii jest przekonanie, iż istnieje społeczny wymiar ludzkiej natury, co prowadzi do wniosku, iż grupa społeczna jest ważniejszym bytem politycznym niż jednostka. W szerszym ujęciu może być rozumiany jako partycypacja jednostek w życiu publicznym i bezpośrednio zaangażowanie w sprawy społeczności lokalnej. Inne znaczenie tego terminu określa metodę gospodarczą polegającą na likwidacji prywatnej własności ziemi i zastąpieniu jej przez społeczno-spółdzielczą lub państwową, uznając je za bardziej efektywne. [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 161–162; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 240; M. Marczevska-Rytko, E. Olszewski (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 4: *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, Kraków 2000, s. 176.

Koło poselskie – odpowiednio zorganizowany zespół posłów w Sejmie RP, który tworzony jest w oparciu o kryterium polityczne. Powoływany jest na podstawie Regulaminu Sejmu RP w celu prowadzenia wspólnej działalności parlamentarnej i oddziaływania na procesy legislacyjne. Zgodnie z art. 8 ust. 3 Regulaminu Sejmu do utworzenia koła konieczna jest deklaracja przynajmniej trzech posłów. Warto zaznaczyć, że poseł – w myśl obowiązującego prawa – może należeć tylko do jednego koła poselskiego (art. 8 ust. 4 Regulaminu Sejmu). Koła poselskie są uprawnione, na zasadzie wzajemnych porozumień, do ustanowienia wspólnej reprezentacji w Konwencie Seniorów (art. 8 ust. 5 Regulaminu Sejmu). Skład osobowy oraz wewnętrzne regulacje dotyczące pracy, tj. np. regulaminy czy statuty, władze koła zobowiązane są prze-

kazać marszałkowi Sejmu RP (art. 8 ust. 7 Regulaminu Sejmu). Członkowie kół poselskich w oparciu o postanowienia regulaminowe mają prawo do wyrażania opinii w takich sprawach, jak: złożony do Marszałka Sejmu RP przez posła będącego członkiem koła wniosek o udzielenie mu urlopu od wykonywania obowiązków poselskich (art. 7 ust. 10 Regulaminu Sejmu); odwołanie od uchwały Komisji Regulaminowej, Spraw Poselskich i Immunitetowych dotyczącej posła będącego członkiem koła, któremu postawiono zarzut niewykonywania obowiązków poselskich bądź zarzut naruszenia godności posła (art. 132 ust. 1 i 2 Regulaminu Sejmu). Szczególne uprawnienia w zakresie realizacji funkcji ustawodawczej mają przewodniczący koła lub upoważnieni przez nich wiceprzewodniczący, którzy na podstawie art. 45 Regulaminu Sejmu mają prawo wносить poprawki do procedowanych w parlamencie projektów ustaw do czasu zakończenia drugiego czytania. Realizując uprawnienia o charakterze kreacyjnym, przewodniczący kół poselskich wchodzących w skład Konwentu Seniorów są uprawnieni do zgłaszania Marszałkowi Sejmu RP kandydatów na członków powoływanych komisji śledczych (art. 136 c Regulaminu Sejmu). Ponadto koła poselskie uczestniczą w pracach Sejmu, opiniując projektowane przez Prezydium Sejmu plany prac izby. Zgodnie z art. 173 Regulaminu Sejmu RP koła mogą składać Marszałkowi Sejmu RP w formie pisemnej do godziny 21.00 dnia poprzedzającego dzień rozpoczęcia posiedzenia Sejmu wnioski o uzupełnienie porządku dziennego. W myśl regulaminu Sejmu przedstawiciele koła dysponują również prawem zadawania pytań przed każdym głosowaniem (art. 182 ust. 2). W Sejmie I kadencji (1991–1993) funkcjonowało sześć kół poselskich: Parlamentarne Koło Mniejszości Niemieckiej (7 posłów); Koło Poselskie „Chrześcijańska Demokracja” (6 posłów); Unia Pracy Koło Parlamentarne (6 posłów); Koło Parlamentarne Unii Polityki Realnej (4 posłów); Koło Poselskie Akcji Polskiej (3 posłów); Koło Poselskie Partii Emerytów i Rencistów „Nadzieja” (3 posłów). W Sejmie RP II kadencji (1993–1997) utworzono siedem kół poselskich: Koło Parlamentarne Bezpartyjnego Bloku Wspierania Reform (7 posłów); Koło Konserwatywno-Ludowe (8 posłów); Koło Parlamentarne Polskiej Partii Socjalistycznej (3 posłów); Nowa Demokracja Koło Poselskie (3 posłów); Koło Parlamentarne

Konfederacji Polski Niepodległej (4 posłów); Koło Parlamentarne Porozumienie Prawicy – Solidarni w Wyborach (4 posłów); Koło Mniejszości Niemieckiej (4 posłów). W Sejmie III kadencji (1997–2001) działały trzy koła poselskie: Koło Parlamentarne Alternatywa (4 posłów); Koło Parlamentarne Ruchu Odbudowy Polski (3 posłów); Koło Poselskie Porozumienia Polskiego (5 posłów). Z kolei w Sejmie IV kadencji (2001–2005) powołano aż osiem kół poselskich: Koło Parlamentarne Unii Pracy (11 posłów); Koło Poselskie Stronnictwa Gospodarczego (11 posłów); Koło Poselskie „Dom Ojczysty” (10 posłów); Koło Poselskie Konserwatywno-Ludowe (5 posłów); Koło Poselskie Ruchu Katolicko-Narodowego (4 posłów); Koło Poselskie Porozumienia Polskiego (3 posłów); Koło Poselskie Ruchu Odbudowy Polski (3 posłów); Koło Poselskie Ruch Patriotyczny (3 posłów). W Sejmie V (2005–2007) kadencji utworzono natomiast dwa koła poselskie: Koło Poselskie Ruch Ludowo-Narodowy (7 posłów) oraz Koło Poselskie Prawica Rzeczypospolitej (6 posłów). W Sejmie VI (2007–2011) kadencji funkcjonowało tylko jedno Koło Poselskie Socjaldemokracji Polskiej, które tworzyło 3 posłów. W Sejmie VII kadencji (2011–2015) powołano trzy koła poselskie: Klub Parlamentarny Zjednoczona Prawica (16 posłów); Koło Poselskie Ruch Palikota (11 posłów); Koło Poselskie Biało-Czerwoni (4 posłów). W Sejmie RP VIII kadencji (2015–2019) działało pięć kół: Koło Poselskie Unii Europejskich Demokratów (4 posłów), Koło Poselskie Republikanie (3 posłów – 10 czerwca 2016–20 września 2017 r.) oraz Koło Poselskie Wolni i Solidarni (6 posłów), Koło Poselskie Liberalno-Społeczni (3 posłów). [J. Marszałek-Kawa]

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl.

Koło senackie – jedna z form zrzeszenia członków Senatu. Zostało ustanowione Uchwałą Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r. – Regulaminem Senatu (M.P. 1991, nr 2, poz. 11). Według regulaminu Senatu senatorowie mogą tworzyć w Senacie kluby lub koła senackie, zorganizowane na zasadzie politycznej. Oznacza to

reprezentowanie przez ich członków tej samej partii politycznej lub więcej niż jednej partii, ale o wspólnych wartościach i ideologii. Koło musi liczyć co najmniej trzech senatorów, a każdy senator może należeć tylko do jednego klubu lub koła senackiego. Władze każdego koła są zobowiązane podawać do wiadomości Prezydium Senatu informację o składzie osobowym oraz o regulaminie lub statucie wewnętrznym.

Uprawnieniem kół senackich jest delegowanie swoich członków do Konwentu Seniorów Senatu, który stanowią: Marszałek Senatu, wicemarszałkowie oraz przedstawiciele klubów senackich, porozumień klubów lub kół senackich oraz klubów parlamentarnych, jeśli skupiają co najmniej siedem senatorów. Oznacza to, że koło samodzielnie nie może delegować swojego przedstawiciela do Konwentu Seniorów, tylko, chcąc mieć wpływ na politykę Senatu, musi nawiązać współpracę z innymi kołami lub klubami i dopiero takie porozumienie może delegować swojego przedstawiciela do KS.

Dotychczas w Senacie funkcjonowały następujące koła:

- Koło Senatorów Ludowych i Niezależnych (1997–2005),
- Koło Senackie Unii Wolności (2003–2005),
- Koło Senatorskie Ligi Polskich Rodzin (2004–2005),
- Koło Senackie demokraci.pl (2005),
- Koło Senatorów Samoobrony Rzeczypospolitej Polskiej (2005),
- Koło Senatorów Niezależnych i Ludowych (2005–2007),
- Koło Senackie „Obywatele do Senatu” (2011),
- Koło Senatorów Niezależnych (2011–2016). [T. Koziełto]

K. Leszczyńska, *Senat Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–2011*, Lublin 2015; J. Okrzesik, *Polski Senat: studium politologiczne*, Warszawa 2007; P. Zientarski, *Organizacja wewnętrzna Senatu. Studium prawno-ustrojowe*, Toruń 2011.

Komisja badań (inaczej śledcza) jeden z środków tak zwanego pokojowego załatwiania sporów międzynarodowych. Kiedy w trakcie rokowań pomiędzy państwami pojawia się różnica zdań, mogą one powołać komisję, której celem jest wyjaśnienie kwestii spornej. Sprawozdanie z pracy takiej komisji nie jest dla stron wiążące. [M. Ochwat]

L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1993;
R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Komunitaryzm – pod koniec XX w. na fali krytyki liberalizmu pojawił się nurt myśli politycznej określany mianem komunitaryzmu, który przywrócił znaczenie idei wspólnoty. Jednak traktowanie komunitaryzmu jako nurtu myśli politycznej nastęrcza pewne trudności. Przede wszystkim dlatego, że jest on eklektyczny i mało wyrazisty w swych ideach. Sami komunitaryści przyznają, że nie konkuruje on z systemami ideologicznymi, bo „nie jest jakimś stronnictwem czy obozem. Jest prądem intelektualnym obejmującym różne stanowiska”.

Termin komunitaryzm pojawił się w drugiej połowie XIX w. i początkowo „odnosił się do członków wspólnoty promującej ideały i koncepcję społeczeństwa komunistycznego” i dopiero od początku XX w. w konsekwencji ewoluowania znaczenia definiowany jest jako to, „co dotyczy bądź należy do wspólnoty”. W sensie nurtu myśli politycznej komunitaryzm pojawił się pierwszy raz w pracy Michaela Sandela *Liberalism and Limits of Justice* w 1982 r. Pojmowany był wówczas jako nurt intelektualny, dla którego wspólnota stanowi podstawę ładu moralnego i społecznego, a także punkt odniesienia dla zakorzenienia jednostki i jej zaangażowania na rzecz społeczności.

Eklektyczność komunitaryzmu oraz źródeł, z których się wywodzi, nie pozwala na doktrynalne ujęcie nurtu. Jednak pomimo to możliwe jest wskazanie źródeł inspiracji oraz podstawowych idei konstytuujących myśl komunitarystyczną. Do podstawowych idei komunitaryzmu zaliczamy wspólnotę, a jej afirmacja prowadzi wielu komunitarystów do krytycznej oceny (bądź wręcz negacji) społeczeństwa liberalnego. Wspólnota, jej kształt oraz obecność stanowią odzwierciedlenie uświadomionego jej znaczenia dla rozwoju jednostki, funkcjonowania w obszarze partykularyzmów przez wspólnotę kreowanych oraz zagrożeń, jakie niesie ze sobą fragmentaryzacja życia społecznego skupionego na indywidualizmie, a nie na wspólnotocie.

Ideę wspólnoty uzupełniają, a w zasadzie dopełniają: antyindywidualizm (u komunitarystów występujący z różnym nasileniem), negacja negatywnego wymiaru wolności przy jednoczesnym dowartościowaniu jej pozytywnych przejawów, a wreszcie model demokracji w szerokim znaczeniu oparty na przesłankach republikańskich. Wskazane wyżej idee naczelne w myśli politycznej komunitaryzmu uzupełniane są o takie wartości, jak: negacja liberalnego uniwersalizmu i neutralności kulturowej, zrównoważony zakres praw i obowiązków obywatela oraz istota dobra wspólnego i postaw obywatelskich.

Spośród różnych typologii podzału komunitaryzmu warto wskazać klasyfikację, która zdaje się najlepiej określać jego nurty. Opiera się ona na podstawowej dla myśli komunitarystycznej kategorii, jaką jest wspólnota. Wyróżniamy trzy jej typy: ekskluzywną, inkluzywną i responsywną. Rozumienie pojęcia wspólnoty i zakresy jej oddziaływania determinują poglądy na temat pozostałych wartości występujących w komunitaryzmie. W związku z tym powodują również, że przyjęty podział staje się klarowny. Można wskazać jego granice, a przede wszystkim charakterystyczne różnice w poszczególnych nurtach, występujące z perspektywy pozycjonowania najważniejszej dla komunitaryzmu kategorii, jaką jest wspólnota. [D. Plecka]

A. Chmielewski, *Dwie koncepcje jedności. Interwencje filozoficzno-polityczne*, Bydgoszcz–Wrocław 2006; L. Koczanowicz, *Wspólnota i emancypacje. Spór o społeczeństwo postkonwencjonalne*, Wrocław 2005; A. MacIntyre, *Struktury społeczne i ich zagrożenie dla moralnej sprawczości*, [w:] *Etyka i polityka*, red. A. Chmielewski, Warszawa 2007; M. Sandel, *Democracy's Discontent. America in Search of a Public Philosophy*, Cambridge 1996; A. Szahaj, *Jednostka czy wspólnota? Spór liberałów z komunitarystami a „sprawa polska”*, Toruń 2009; H. Tam, *Communitarianism: A New Agenda for Politics and Citizenship*, London 1998; Ch. Taylor, *Etyka autentyczności*, Warszawa 1999; M. Walzer, *Interpretacja i krytyka społeczna*, Warszawa 2002.

Komunizm (łac. *communis* – wspólny) – ideologia społeczna i polityczna wyrastająca z radykalnej myśli socjalistycznej XIX w. oraz odwołująca się do idei skrajnego egalitaryzmu, wspólnotowej i bezklasowej organizacji życia społecznego, likwidacji własności prywatnej, a tak-

że zniesienia religii i państwa. Genezy wspomnianej ideologii należy poszukiwać w niektórych nurtach średniowiecznej refleksji społeczno-politycznej, utopiach renesansowych i oświeceniowych, a także w poglądach francuskiego dziennikarza i działacza politycznego okresu Wielkiej Rewolucji Francuskiej Francois'a „Gracchusa” Babeufa (1760–1797), dla którego zasadniczym czynnikiem warunkującym urzeczywistnienie postulowanej wizji społeczeństwa skrajnie egalitarnego było siłowe zdobycie władzy przez elitę rewolucyjną, ustanowienie dyktatury rewolucyjnej oraz gruntowne zniszczenie fundamentów starożytności. Szczególną rolę w jej rozwoju odegrały jednak poglądy Karola Marksa (1818–1883), głoszącego pogląd o powszechności występującego w kapitalizmie zjawiska alienacji, a co za tym idzie również nieuchronności jego upadku. Podstawą marksizmu były również tezy o naturalnym procesie powstawania coraz wyżej rozwiniętych formacji społeczno-ekonomicznych, fundamentalnym znaczeniu toczącej się na wszystkich szczeblach rozwoju walki klasowej oraz będącym jej konsekwencją klasowym charakterze państwa i prawa, a także niewzruszone przekonanie o szczególnym znaczeniu klasy robotniczej w przejściu od kapitalizmu do socjalizmu oraz uniwersalnej roli rewolucji w procesie historycznym, która zgodnie z prezentowaną przez siebie interpretacją stała się wręcz koniecznością historyczną. Marks podkreślał przy tym, iż ostateczne obalenie kapitalizmu możliwe będzie tylko w warunkach silnej koncentracji kapitału, wzrastających sprzeczności klasowych oraz rozbudzonej świadomości proletariatu. Formułowane przez siebie tezy, tworzące w istocie zręby ideologii komunistycznej, przyczyniły do znacznego fermentu w obrębie ruchu socjalistycznego, który uwidocznił się w ostatnich dekadach XIX w. Do ostatecznego wyodrębnienia się komunizmu w aspekcie doktrynalnym i organizacyjnym przyczyniła się jednak dopiero aktywność Włodzimierza Ilicza Uljanowa – Lenina, który odwołując się do marksizmu dokonał jednocześnie jego pragmatycznej reinterpretacji, doprowadzając do stworzenia podstaw, a następnie realizacji **bolszewizmu**. Naturalnym dopełnieniem bolszewizmu pozostawał **stalinizm** (jak również pozostający w opozycji wobec niego trockizm), który mimo zakwestionowania kultu jednostki oraz częściowego odrzucenia jego zasad po 1956 r., oddziaływał na kształt

i formy życia społecznego i politycznego ZSRR do połowy lat 80. XX w. Wpływy komunizmu dostrzec można również w państwach pozaeuropejskich, w których przybierał on zazwyczaj formę dostosowaną do miejscowych uwarunkowań. Do jego najbardziej znanych odmian zaliczyć należy chiński **maoizm**, polpotyzm (od pseudonimu przywódcy rządzących samodzielnie Kambodżą w latach 1975–1979 Czerwonych Khmerów, dążących do oparcia życia społecznego na zasadach radykalnego egalitaryzmu, całkowitej uniformizacji, a także zniesienie pieniądza, wymiany towarowej i własności prywatnej), sformułowaną w Korei Północnej przez Kim Ir Sena doktrynę dżucze czy kubański castryzm, aczkolwiek część z nich uległa z czasem znaczącym przeobrażeniom. Na gruncie europejskim wpływy i oddziaływanie komunizmu uległy marginalizacji w konsekwencji procesu tranzycji ustrojowej państw Europy Środkowo-Wschodniej oraz ostatecznego rozpadu ZSRR w 1991 r. [M. Strzelecki]

D. Boucher, P. Kelly (red.), *Myśliciele polityczni. Od Sokratesa do współczesności*, Kraków 2008; A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2008; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. I–III, Warszawa 2009; S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski (red.), *Podstawowe kategorie polityki*, Olsztyn 2005; L. Strauss, J. Cropsey, *Historia filozofii politycznej*, Warszawa 2010.

Koncyliacja – inaczej procedura pojednawcza. To jeden z środków tak zwanego pokojowego załatwiania sporów, który polega na powołaniu przez państwa uczestniczące w sporze specjalnej komisji stałej lub *ad hoc*. Komisja zmierza do ustalenia stanu faktycznego sporu, a także proponuje rozwiązanie sporu. Ponadto komisja udziela stronom pomocy w załatwieniu sporu, jeśli strony zwrócą się do niej. [M. Ochwat]

L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, Warszawa 1993; R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Konfederacja – słowo „konfederacja” wywodzi się z łacińskiego *confoederatio* i oznacza związek, przymierze. Aktualnie pojęcie to posiada trzy znaczenia. Przez konfederację rozumie się związek państw powołany do realizacji określonych, wspólnych celów. Konfederacja jest związkiem luźniejszym od federacji, bowiem nie ogranicza suwerenności państw wchodzących w jej skład. Państwa – członkowie konfederacji zachowują swoją suwerenność tak zewnętrzną, jak i wewnętrzną, a współpracują jedynie celem dokonania obranych zamierzeń. W wyniku takiego ukształtowania kompetencyjnego państwa – członkowie sprawują władzę za pośrednictwem swoich organów, natomiast z uwagi na konieczność realizacji obranych zamierzeń tworzy się wspólny organ w postaci zgromadzenia parlamentarnego lub inny. Z reguły członkowie konfederacji mają równą liczbę głosów w powoływanym zgromadzeniu, niezależnie od powierzchni oraz liczebności ludności.

Co ważne, konfederacja w większości przypadków jest formą przejściową do federacji. Obecnie cechy konfederacji wykazuje Wspólnota Niepodległych Państw, część doktryny twierdzi, że również Unia Europejska, choć sytuacja ta uległa zmianie po wejściu w życie traktatu z Maastricht. W ujęciu historycznym cechy konfederacji posiadał związek Polski z Litwą przed zawiązaniem unii lubelskiej. Państwa tworzyły związek i wykonywały uprawnienia za pomocą wewnętrznych, odrębnych dla każdego państwa organów, ale na czele obu państw stał jeden władca. Konfederacją były również: Szwajcaria (1291–1741 oraz 1815–1848), Stany Zjednoczone (1776–1787) oraz Niemcy (1815–1866). W źródłach brytyjskich podaje się, że cechy konfederacji można przyznać także Królestwu Wielkiej Brytanii, z uwagi na wspólnego monarchę, jednak jest to zbyt daleko idąca interpretacja.

Mianem konfederacji określa się także związki, stowarzyszenia, zjednoczenia obywateli lub organizacji. Jako popularne, obecnie istniejące w Polsce zrzeszenie związków i organizacji o cechach konfederacji, można wskazać Konfederację Lewiatan.

Definiując pojęcie „konfederacja” nie można zapominać o jego znaczeniu w perspektywie polskiej historii. Od początku XVII w. w Rzeczypospolitej konfederacje stały się istotną formą realizacji zamierzeń

politycznych. Polegały one na zawiązywaniu przez szlachtę, duchowieństwo lub miasta swego rodzaju związków, za pomocą których określone grupy przeprowadzały postulaty polityczne lub chroniły partykularne interesy. W Rzeczypospolitej szlacheckiej istniały konfederacje kapturowe (tzw. kaptury) oraz konfederacja generalna, która powstawała po zgłoszeniu akcesu większości bądź wszystkich województw do konfederacji. W XVII–XVIII w. rozróżniano także konfederacje zawiązywane „przy królu” oraz „przeciw królowi”. Te ostatnie określano mianem „rokoszy”. [M Siemiatycka]

P. Olszewski, *Konfederacja*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. II: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Kraków 2000, s. 185; J.A. Hammersworth, *Hammersworth's Universal Encyclopedia*, vol. 4, London, s. 2200; P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1995; J. Bardach, *Rzeczpospolita szlachecka*, [w:] *Historia ustroju i prawa polskiego*, red. J. Bardach, J. Leśnodorski, M. Pietrzak, Warszawa 2009, s. 250–251; B. Szmulik, *Federacja i konfederacja*, [w:] *Mały leksykon politologiczny*, red. M. Chmaj, W. Sokół, Lublin 1997, s. 84–85.

Konflikt polityczny (łac. *conflictus* – zderzenie) – przeciwstawne działania dwóch lub więcej podmiotów polityki, wynikające z wzajemnie sprzecznych interesów dotyczących następujących obszarów: a) sprawowania władzy i wywierania wpływu w systemie politycznym; b) partycypacji w tworzeniu i dystrybucji dóbr materialnych; c) statusu poszczególnych podmiotów w strukturze społecznej; d) szans kształtowania, upowszechniania i realizacji systemów wartości. Jest zjawiskiem nieusuwalnym i zawsze towarzyszy każdej rywalizacji politycznej. Może przybrać różne formy, np. zerwanie rozmów między stronami, manifestacje, rozruchy, ale także rewolucję lub wojnę. Najostrzej konflikty polityczne przebiegają na tle narodowościowym, rasowym, religijnym bądź niepodległościowym. Wyróżnia się trzy metody rozstrzygania konfliktów politycznych: rozwiązywanie, tłumienie i regulację. [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 175; J. Kućwik, *Konflikt polityczny z perspektywy teorii zachowania zasobów*, „Środkoeuropejskie Studia Polityczne” 2013, nr 2, s. 330.

Konformizm – pojęcie oznaczające zmianę zachowania jednostki, następującą wskutek presji (realnej lub wyobrażonej) stworzonej przez inne osoby (większość lub autorytet). Wpływ grupy może być również ukryty w normach społecznych. Mechanizm konformizmu wyjaśnił Muzafer Sherif, obserwując, że jednostki w obecności grupy rezygnują z indywidualnych wniosków, uznając, że stanowisko grupy jest bardziej wiarygodne. Podobne wnioski wysnuł Solomon Asch, który w 1955 r. dowiódł, że uległość wobec większości dokonuje się w sposób przemyślany, co oznacza, że akceptowanie zbiorowych sądów przez jednostkę następuje z przyczyn obiektywnych. Asch wykazał, że ludzie mają skłonność do przystosowywania się do zachowania grupy, nie zwracając uwagi na poprawność lub niepoprawność wspólnych sądów, ale dbając wyłącznie o niewyróżnianie się i nieodstawanie od większości. Zdaniem Stanleya Milgrama w takiej sytuacji może pojawić się tzw. „konformizm słowa”, który oznacza, że jednostka ulega wpływowi w obecności innych, jednak znajdując się sama zachowuje swoją integralność i własną opinię. Według Elliota Aronsona konformizm oznacza zmianę zachowania lub opinii danej osoby, wywołaną rzeczywistym lub wyobrażonym naciskiem ze strony innej jednostki lub grupy. Z kolei Andrzej Siemaszko definiuje konformizm jako zachowanie zgodne lub niesprzeczne z uznanym w grupie za właściwe.

Istnieją dwa źródła, a zarazem motywy konformizmu. Pierwszym z nich jest wpływ informacyjny. Zjawisko to polega na podporządkowaniu się normom grupowym w sytuacjach nowych, niejednoznacznych lub nieoczywistych, kiedy ludzie nie są pewni własnych sądów lub zachowania, a chcą myśleć i postępować właściwie. Innymi słowy – wpływ informacyjny pojawia się wówczas, gdy jednostki poddają się presji innych, poszukując prawdy lub też nie mając własnej opinii. W tym przypadku wpływ pochodzi nie tyle od myślącej inaczej społeczności, co z określonego standardu postępowania w niejasnej rzeczywistości. Zachowanie innych osób może stanowić istotne źródło wiedzy co do sposobu postępowania, działania czy myślenia wówczas, gdy jednostka nie posiada obiektywnych informacji, a zatem wtedy, gdy nie wie, jak się zachować bądź jaką rację przyjąć. Jak zauważył Robert

B. Cialdini – w zachowaniach innych poszukujemy dowodów społecznej słuszności; wierzymy, że cudza interpretacja rzeczywistości jest bardziej poprawna niż nasza. Informacyjny wpływ społeczny może być w takich sytuacjach pomocny, podobnie też jak wówczas, gdy stosuje się go w sposób zamierzony, np. we wszystkich systemach edukacyjno-wychowawczych. Są jednak okoliczności, w których bywa szkodliwy i ma poważne konsekwencje, np. gdy wzorce czerpie się od ludzi agresywnych lub uzależnionych albo gdy jest krańcowo i źle skierowany (np. psychoza tłumu). W tym ostatnim przypadku pojawia się zjawisko określane mianem indukowania, które polega na tym, że emocje lub zachowania rozprzestrzeniają się bardzo szybko. Szczególnym typem niejasnej sytuacji jest kryzys. Wówczas strach i konieczność szybkiego działania sprawiają, że w sposób intuicyjny działamy podobnie jak inni.

Wpływowi informacyjnemu jednostki podporządkowują się łatwiej, gdy pojawią się następujące czynniki: niejasność lub kryzysowy charakter sytuacji, postrzeganie innych ludzi jako ekspertów lub autorytetów, wygląd (w tym ubiór) autorytetów lub ekspertów budzący respekt (np. umundurowanie), niskie poczucie własnej wartości jednostki, jej niepewność, strach lub zaskoczenie. Temu mechanizmowi nie ulegają natomiast osoby posiadające dużą wiedzę i wysoki poziom świadomości społecznej, skłonne do analizowania sytuacji, ze stabilnym i utrwalonym systemem wartości moralnych. Z uwagi na fakt, że wpływ informacyjny może prowadzić nie tylko do zmiany zachowania, ale także przekonania, często wieńczy go tzw. nawrócenie lub osobista/prywatna akceptacja. Oznacza to, że ludzie zaczynają wierzyć w to, czego nauczyli się od innych.

Drugim źródłem konformizmu jest wpływ normatywny, który wynika z lęku jednostki przed brakiem akceptacji ze strony grupy bądź nawet ostracyzmem, a przy tym z chęci uzyskania przez nią pochwał ze strony innych i upodobnienia się do nich. Może ona zatem chcieć uniknąć kary, takiej jak: odrzucenie, ośmieszenie czy wyśmianie przez grupę, lub dążyć do uzyskania nagrody w postaci przyjaźni i akceptacji ze strony innych. W takiej sytuacji jednostki podporządkowują się normom społecznym grupy, które stanowią zbiór reguł (ukrytych lub wyrażonych wprost), dotyczących akceptowanych zachowań, warto-

ści i przekonań jej członków. Ten typ konformistycznego zachowania może odnosić się zarówno do przekonań, jak i do zachowań jednostki. Ludzie mogą dostosować się do zachowania innych publicznie, by nie być przez nich odebrani jako nierozsądni i nie czuć się dziwnie, jednak bez wewnętrznej wiary w to, co robią lub mówią. W takim przypadku mówimy o publicznym konformizmie bez udziału prywatnej akceptacji. Jednostki naśladowują grupę nawet wtedy, gdy wiedzą, że postępują niewłaściwie.

Zgodnie z teorią wpływu społecznego Bibba Lantégo czynnikami nasilającymi konformizm normatywny są cechy grupy: jej liczebność, ważność dla jednostki, skład (specjaliści, osoby znaczące), spistość oraz czas, w którym następują próby wywierania wpływu. Konformizm wzrasta wtedy, gdy rośnie siła i bezpośredniość oddziaływań, a także wraz ze wzrostem liczby osób w grupie, jednak tylko do pewnego momentu. Wyraźnie rośnie wówczas, gdy grupa powiększa się do trzech osób, jednak jeżeli składa się już z co najmniej czterech osób, to dodanie większej ich liczby ma niewielki wpływ na natężenie konformizmu. Normatywny wpływ społeczny zwiększają również indywidualne cechy osoby: niska samoocena, niedojrzałość, niepewność siebie, poczucie zagrożenia, niekompetencja. Osoby wykazujące takie cechy szczególnie boją się odrzucenia albo ukarania przez grupę. W niewielkim natomiast stopniu uległość normatywnym naciskom zależy od płci.

Konformizm normatywny osłabiają natomiast czynniki takie, jak: wysoka samoocena, wysoka pozycja w grupie, tytuł, ważne stanowisko, duże zaangażowanie w swoją pierwszą ocenę sytuacji, różną od opinii innych, bogate doświadczenie życiowe, stabilny i spójny system wartości, autocenzura, refleksje nad własnym postępowaniem, znalezienie przynajmniej jednego sprzymierzeńca. Kolejnym czynnikiem wpływającym na poziom konformizmu są różnice kulturowe. Dzięki badaniom Roda Bonda i Petera Smitha okazało się, że w kulturach charakteryzujących się kolektywnym podejściem społeczeństwa (tj. Norwegia, Chiny, Japonia) postawy konformistyczne są znacznie częstsze niż w społeczeństwach indywidualistycznych (jak np. USA, Francja), w których samo pojęcie konformizmu posiada negatywny wydźwięk, zaś tego typu postawa uznawana jest za przejaw słabości jednostki.

W kulturze amerykańskiej wręcz normą stało się dążenie do nonkonformizmu i wyraźna presja indywidualistyczna. Konformizmowi w ujęciu kulturowym sprzyja duża gęstość zaludnienia oraz hierarchiczna struktura społeczna, typowa dla państw azjatyckich, w której najistotniejszą rolę odgrywa status społeczny. W Japonii konformizm uznaje się za jeden z warunków społecznego porządku.

Wpływ informacyjny i normatywny prowadzą do innego typu konformizmu. Istnieją trzy rodzaje reakcji na wpływ społeczny, a zarazem trzy kategorie konformizmu: uleganie, identyfikacja i internalizacja. Kiedy wpływ normatywny zmienia publiczne zachowania ludzi, ale nie wpływa na ich prywatne postawy, a zatem daje efekty wyłącznie powierzchowne, określamy go mianem ulegania. Pojawia się ono wówczas, gdy istnieje istotny konflikt pomiędzy wewnętrznym przekonaniem jednostki a presją grupy. Uleganie to zatem sposób podporządkowania się osoby wobec innych, która jest motywowana wyłącznie pragnieniem uzyskania nagrody lub uniknięcia kary. To zachowanie trwa tak długo, jak długo grupa nacisku jest obecna, a więc tylko dopóty dopóki stosuje się obietnicę nagrody lub groźbę kary. Przykładem może tu być dyktator, który jest w stanie zmusić obywateli do posłuszeństwa grożąc im torturami, jeśli się nie podporządkują, lub obiecując im żywność i pieniądze, jeśli będą ulegli.

Jeżeli na skutek wpływu społecznego zmienia się zarówno postawa publiczna jednostki, jak też jej prywatne przekonania, może pojawić się identyfikacja. Jest to reakcja będąca następstwem pragnienia danej jednostki, aby stać się podobną do podmiotu, od którego pochodzi oddziaływanie, a który jest dla niej atrakcyjny z dowolnego powodu, imponuje jej i sprawia, że osoba taka chce się do niego upodobnić. Jednostka dopasowuje własne poglądy do istniejących wewnątrz grupy dlatego, że stawia ją to w satysfakcjonującej pozycji w stosunku do osoby lub osób, z którymi się utożsamia. Identyfikacja stanowi głębszy poziom konformizmu niż uleganie dlatego, że dana jednostka rzeczywiście zaczyna wierzyć w opinie i wartości, które przyjmuje, nawet pod fizyczną nieobecność członków grupy. Skutki identyfikacji trwają do momentu poznania bardziej atrakcyjnej osoby lub utraty atrakcyjności przez dotychczasowy autorytet.

Trzecią formą konformizmu jest internalizacja (uwewnętrznienie, przyjęcie za własne), stanowiąca najgłębiej zakorzenioną i trwałą reakcję na wpływ społeczny. Pojawia się wówczas, gdy jednostka uznaje określoną osobę lub grupę za niepodważalny autorytet. W następstwie przyjmuje normy i poglądy autorytetu za własne, zaczynając się z nimi utożsamiać dlatego, że pragnie mieć słuszność. Uznanie przekonania ma charakter trwały. Postępowanie zgodnie ze zinternalizowaną normą ma miejsce nawet wówczas, gdy osoba-grupa, które wpoić ją danej jednostce nie żyje, znikła lub zmieniła swoje normy. Przekonanie staje się zatem częścią własnego systemu jednostki i uniezależnia się od swego źródła.

Spośród trzech powyższych typów konformizmu uleganie jest reakcją najmniej trwałą, a jej efekty są najbardziej powierzchowne. Dowodzi to, że nagrody i kary, choć na co dzień są bardzo cenionymi środkami wpływu, to jednak mają ograniczone znaczenie, ponieważ aby były skuteczne, muszą być obecne zawsze. Ciągłe nagradzanie nie jest natomiast konieczne w przypadku identyfikacji. W tej sytuacji poglądy mogą ulec zmianie na przykład wówczas, gdy pojawi się osoba lub grupa bardziej atrakcyjna dla jednostki niż ta, z którą utożsamiała się uprzednio. W przypadku ulegania i identyfikacji trwałość zachowań lub przekonań może wzrosnąć wtedy, gdy dana jednostka będzie kontynuować interakcje z osobą lub grupą, która wywołała pierwotny akt uległości. Trwałość może być duża również wówczas, gdy osoba ulegająca zauważy w swoich działaniach lub ich konsekwencjach coś, co będzie dla niej na tyle korzystne, by kontynuować określone zachowanie nawet wówczas, gdy powód jej pierwotnej uległości przestanie być aktualny.

Określa się to jako tzw. korzyść wtórna (*secondary gain*). Internalizacja jest najtrwalsza spośród omawianych form dlatego, że motyw dążenia do słuszności jest potężnym motywatorem wewnętrznym, niezależnym od ciągłego wpływu czynników będących nagrodami i karą (jak w przypadku ulegania) ani od nieustającego uznania dla innej osoby lub grupy (jak w przypadku identyfikacji).

W każdej z omówionych reakcji na wpływ społeczny główną rolę odgrywa inny komponent. W uleganiu jest nim władza, jaką dysponuje osoba przydzielająca nagrody za posłuszeństwo i wymierzająca

kary za brak uległości (np. rząd Stanów Zjednoczonych Ameryki może zwiększać zakres pomocy gospodarczej i wojskowej dla państwa, które realizuje oczekiwane przez USA działania lub wstrzymać taką pomoc, aby wymusić określone rezultaty, jak choćby przeprowadzenie demokratycznych wyborów). W identyfikacji komponentem tym jest atrakcyjność osoby lub grupy, z którą się identyfikujemy, zaś w internalizacji – wiarygodność osoby, której normy i wartości uznajemy za własne.

Zachowaniem przeciwnym konformizmowi jest nonkonformizm, a zatem postawa niezgody na obowiązujące w grupie zachowania, zwyczaje, normy, wzory, zasady i wartości, gruntownie przemyślana i świadomie wyrażana. Może on przyjmować postać konstruktywną, kiedy oznacza uzasadniony sprzeciw wobec norm grupy, lub też destrukcyjną (tzw. antykonformizm), która oznacza nie tyle niezależność, co brak samodzielnego myślenia i bezkrytyczne przeciwstawianie się ogólnie przyjętym normom, wywoływane potrzebą bycia w centrum uwagi. [A. Pięta-Szawara]

A. Elliot, *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 2008; A. Elliot, T.D. Wilson, M. Akert Robin, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997; R.J. Crisp, R.N. Turner, *Psychologia społeczna*, Warszawa 2009; H. Hamer, *Psychologia społeczna. Teoria i praktyka*, Warszawa 2005; S. Moscovici (red.), *Psychologia społeczna w relacji ja-inni*, Warszawa 1998; C.R.J. Turner, *Psychologia społeczna*, Warszawa 2009; W. Wosińska, *Psychologia życia społecznego*, Gdańsk 2004; P.G. Zimbardo, R.L. Johnson, V. McCann, *Psychologia: kluczowe koncepcje*, t. 5: *Człowiek i jego środowisko*, Warszawa 2017.

Konkordat (łac. *concordatum* – uzgodniony) – szczególny rodzaj bilateralnej umowy międzynarodowej, której stroną jest zawsze Watykan. Jej treść dotyczy praw i obowiązków Kościoła rzymskokatolickiego w danym państwie (m.in. kwestie majątkowe, sprawy dotyczące zawierania małżeństw, pochówków, nauczania religii, duszpasterstwa wojskowego itp.) oraz rangę przedstawicielstwa dyplomatycznego. W przypadku zawarcia w umowie kompletu spraw dotyczących miejsca Kościoła w danym państwie mowa jest o konkordacie całościowym. Jeśli umowa dotyczy tylko jednej sprawy, to wówczas konkordat nazywany jest parcjalnym. Za szczególnie korzystny dla Stolicy Apostolskiej uznawa-

ny jest konkordat podpisany z Polską w 1993 r., a obowiązujący od 1998 r. Jego konsekwencją jest rozszerzenie podobnych praw na inne Kościoły i związki wyznaniowe w Polsce zawarte w licznych ustawach i innych regulacjach parakonkordatowych. [R. Michalak]

E. Bursche, *Historia konkordatów*, Kraków 2016; J. Krukowski, *Konkordaty współczesne: doktryna, teksty (1964–1994)*, Warszawa 1995; J. Krukowski, *Konkordaty z państwami Europy Środkowej i Wschodniej zawarte na przełomie XX i XXI wieku*, „Teka Komisji Prawniczej PAN OL” 2010, t. III.

Konsensus polityczny (łac. *consensus* – zgoda) – porozumienie podmiotów o różnych poglądach i interesach, dotyczące szeroko pojętych spraw politycznych, które akceptowane jest przez większą liczbę osób lub grup; dotyczy ono ogólnych, fundamentalnych kwestii w danej sprawie, a nie szczegółowych i precyzyjnych ustaleń, gdzie dopuszcza się różnicę zdań. K. jest jednym z możliwych skutków rozstrzygnięcia konfliktu politycznego i dlatego, aby sporne kwestie na nowo nie poróżniły aktorów politycznych powinien być długotrwały i respektowany przez większość zainteresowanych podmiotów. Dążenie do k. jest z pozoru poszukiwaniem rozwiązań, które usatysfakcjonują jak najszersze grono ludzi przy jednoczesnym niezadowoleniu jak najmniejszej grupy osób. Z powodu złożoności i wysokiego poziomu skomplikowania rzeczywistości „czysty” k. występuje rzadko, najczęściej występują zbliżone do niego formy, które służą jako pożyteczny wzorzec polityczny. Można wyróżnić dwa rodzaje k.: 1) rzeczowy (substancjalny) – wynika z częściowej zbieżności w prezentowanych programach i stanowiskach ideologicznych dwóch lub więcej podmiotów (np. partii politycznych), którego efektem jest porozumienie obejmujące podstawowe cele polityki; 2) proceduralny – wynika z gotowości do konsultacji i negocjacji pomiędzy dwoma aktorami politycznymi, prowadzących do podjęcia decyzji. [K. Sopolińska]

R.J. Dalton, H.D. Klingemann, *Zachowania polityczne*, t. 1–2, Warszawa 2010; A. Heywood, *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, Warszawa 2008; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.

Konserwatyzm (łac. *conservare* – zachowywać, utrzymywać, przechowywać) – w literaturze politologicznej brak jest powszechnie akceptowalnej definicji k., która w całości oddawałaby jego charakter i założenia. Problem pojawia się już na poziomie określenia czym tak właściwie jest k., bowiem nazywany jest m.in. doktryną polityczną, filozofią polityczną, myślą społeczno-polityczną, postawą społeczno-polityczną. Najwłaściwsze wydaje się zaklasyfikowanie k. do ideologii, z której następnie wywodzi się doktryna.

K. ukształtował się w XVIII w. jako odpowiedź na poglądy myślicieli europejskiego oświecenia oraz głoszony przez nich racjonalizm i utopizm. Bardzo często jego powstanie wiązane jest z wybuchem Rewolucji Francuskiej w 1789 r., jednak źródła pokazują, że nurt ten zaczął się krystalizować już kilka dekad wcześniej. Termin k. w odniesieniu do kierunku politycznego został użyty po raz pierwszy w 1818 r. na łamach czasopisma „Le Conservateur” przez F.R. de Chateaubrianda.

Wbrew powszechnie panującemu przekonaniu k. nie jest obroną *status quo* czy niechęcią do jakichkolwiek zmian, która wynika ze strachu przed tym co nowe i nieznane. Jest to raczej dążenie do zachowania tego, co uważa się za najlepsze w danym społeczeństwie oraz przeciwstawianie się radykalnym, gwałtownym zmianom tego, co wymaga poprawy. Konserwatystów charakteryzuje przekonanie o ludzkiej niedoskonałości, pogląd o jednolitości społeczeństwa, a przede wszystkim przywiązaniem do tradycji, obyczajów, do istniejących rozwiązań instytucjonalnych i funkcjonującego systemu norm i wartości, gdzie za najwyższe dobro uważa się istniejący porządek społeczny i polityczny. Postawa ta jest wg konserwatystów wyrazem pokory i szacunku dla doświadczenia wcześniejszych pokoleń. Dlatego też rewolucja postrzegana była jako akt zasługujący na potępienie, gdyż stanowiła niedopuszczalną ingerencję i przerywała uporządkowany proces rozwoju historycznego. Specjalną rolę w doktrynie konserwatywnej odgrywał monarcha oświecony, który miał być czynnikiem porządkującym rzeczywistość. Konserwatyści byli sceptycznie nastawieni wobec pomysłu utworzenia doskonałego społeczeństwa, gdyż uważali, że człowiek jest z natury istotą słabą i ułomną, co czyniło pewne idealistyczne cele wątpliwymi do spełnienia i iluzorycz-

nymi. K. może przybrać formę „reakcyjną”, czyli nawiązującą i próbującą zrekonstruować wcześniejsze formy społeczeństwa.

Do najbardziej znanych myślicieli tego nurtu należą: Edmund Burke, Louis G.A. de Bonald i Joseph de Maistre. E. Burke (1729–1797) był angielskim prawnikiem, a także politykiem zasiadającym przez wiele lat w Izbie Gmin, przez co miał ogromny wpływ na kształtowanie XVIII-wiecznej opinii publicznej. Ukazanie się jego dzieła pt. *Rozważania o rewolucji we Francji* (1790) uznawane są za narodziny konserwatyzmu jako doktryny politycznej. Poglądy Burke’a, często ze sobą sprzeczne, sprawiły, że był on postrzegany zarówno jako liberał i demokrat, jak i lider doktryny konserwatywnej. Nie odrzucał on koncepcji umowy społecznej, ale zasadę suwerenności ludowej oraz prawo do rewolucji, które wywodziły się z niej. Uważał, iż rozwijająca się rzeczywistość wymaga dostosowywania do niej porządku instytucjonalnego i normatywnego, ale nie drogą gwałtownych i rewolucyjnych zmian, nie według czyjegokolwiek projektu, ale drogą stopniowej ewolucji, bez naruszania naczelnych zasad i reguł. Ponadto upatrywał w koncepcji organicznej budowy społeczeństwa fundament kontrrewolucyjnego konserwatyzmu; był orędownikiem antyindywidualizmu, tradycjonalizmu i sceptycyzmu. Dopuszczalność ewolucyjnych zmian separuje jego poglądy od stanowisk tradycjonalistów francuskich (nazywanych często teokratami) – J. de Maistre’a i L. de Bonalda.

Joseph de Maistre (1754–1821) pochodził z arystokratycznej rodziny i najprawdopodobniej właśnie z domu rodzinnego wyniósł umiłowanie tradycji i ustalonego porządku życia społecznego. Był gorliwym przeciwnikiem J.J. Rousseau; odrzucał koncepcję wolności, równości i wiary w możliwość rozwoju jednostki. W Bogu widział nie tylko stwórcę świata, ale także najwyższego suwerena i twórcę istniejących podziałów stanowych. Papież jest nieomylny, a monarcha suwerenny, ponieważ tak ustanowił Bóg. Państwo powstało z połączenia trzech elementów – monarchii, szlachty i poddanego ludu. De Maistre stał też na stanowisku, że w przypadku kiedy monarcha będzie rządził niezgodnie z boskimi prawami i zasadami, papież może go pouczyć, a nawet (ze względu na swoją nieomylność) zwolnić jego poddanych z posłuszeństwa wobec niego.

Doktryna Louis G.A. de Bonalda (1754–1840) zasadniczo nie odbiegała w swych założeniach od poglądów de Maistre'a. Organizację świata widział w ramach schematu trójcy – król sprawujący władzę, urzędnicy wywodzący się ze stanu szlacheckiego i duchowieństwa oraz lud poddany. Koncepcja ta była swoistą próbą przywrócenia monarchii absolutnej. Ponadto wg de Bonalda jednostkę należałoby skrępować nakazami i zakazami prawnymi, które zmuszałyby ją do respektowania woli monarchy jako zewnętrznego autorytetu; człowiek winien bez głosu sprzeciwu poddawać się biegowi wydarzeń i podtrzymywać zwyczaje i więzi otrzymane od starszych pokoleń. Religię widział jako podstawowy czynnik stabilności i scalania społeczeństwa, gdyż ta ma w swojej formie możliwość spowalniania tempa zbędnych zmian społecznych. Oboje przedstawiciele francuskiej myśli politycznej nawiązywali do filozoficznego tradycjonalizmu (stąd ich poglądy określa się często mianem konserwatyzmu tradycjonalistycznego), katolickiej tradycji kulturowej, podkreślali oni przewagę wiary nad rozumem i doświadczeniem oraz prezentowali scentralizowany model państwa. Uważali głębokie i dynamiczne zmiany za szkodliwy przejaw ingerencji w otrzymany ład społeczny.

Dokonania rewolucji francuskiej, pomimo jej sukcesu, były w Europie oceniane dość sceptycznie – obawiano się podobnych zmian w innych państwach. Na kanwie tych nastrojów w Niemczech wyodrębnił się konserwatyzm romantyczny, nazywany też niemieckim romantyzmem politycznym. Jego reprezentantami byli m.in. F. Schlegel, Novalis, J.I. Görres, F. Schleiermacher i A. Müller. Analizy ich poglądów dokonał Janusz Justyński, który następnie przedstawił je jako zbiór ośmiu cech charakteryzujących niemiecki romantyzm. Są to: 1) głęboki antyracjonalizm; 2) kult folkloru i swoistej ludowości; 3) kult tradycji; 4) teoria organicznej jedności społeczeństwa, które pochłania jednostkę; 5) tęsknota za stanową strukturą społeczeństwa; 6) próba wzmocnienia roli i wpływów religii; 7) apoteoza silnego, absolutystycznego-feudalnego państwa; 8) akceptacja zasady legitymizmu.

Ideologia konserwatyzmu przetrwała do czasów współczesnych i cieszy się sporą popularnością. Założenia k. XX i XXI wieku zebrał i przedstawił R. Nisbet; są to: minimalne państwo; silny, lecz niemie-

szający się w cudze sprawy rząd; leseferyzm w większości kwestii; rodzina, sąsiedztwo, społeczność lokalna; rozwiązywanie kryzysów z pomocą Kościołów i innych grup pośredniego szczebla; decentralizacja; lokalizm; stawianie tradycji i doświadczenia ponad racjonalistyczne planowanie, a przy tym nieprzejednana wrogość wobec polityki redystrybucji. K. wydaje się kłaść największy akcent na dbałość o to, aby struktury polityczne były ograniczone w swej różnorodności i kompetencjach oraz aby jednostki (w rodzinach, społecznościach) miały możliwość samodzielnie kierować swoim życiem. W kwestiach gospodarczych bardzo często trudno jest odróżnić k. od klasycznego liberalizmu. Konserwatyści szanują własność prywatną, gdyż daje ona poczucie bezpieczeństwa i niezależności od rządzących.

W literaturze można spotkać kilka propozycji sklasyfikowania i typologizacji konserwatyzmu. Roman Tokarczyk zauważa, iż przy poszukiwaniu politycznego sensu konserwatyzmu, konkurują ze sobą trzy sposoby ukazywania k.: 1) w przekrojach krajowych; 2) w ujęciach chronologicznych i 3) w prezentacjach konceptualnych (wybranych przez badacza). Ze względu na czynnik krajowy można wyróżnić przede wszystkim k. brytyjski, francuski, niemiecki, amerykański, polski (najbardziej znani przedstawiciele to m.in. A. Czartoryski, A. Zamoyski, A. Wielopolski, S. Koźmian, S. Tarnowski, L. Wodzicki, W.L. Jaworski) oraz każdego innego państwa, w którym istniał. Andrew Heywood zauważa, że w samej myśli konserwatywnej występują głębokie podziały i w związku z tym można wyróżnić następujące rodzaje konserwatyzmu: 1) autorytarny – mocno reakcyjny, wierzący, że rząd nadany z góry miał być jedynym sposobem ustanowienia porządku, despotyczny; 2) angloamerykański – opierający się na założeniach E. Burke'a; 3) paternalistyczny – gloryfikujący rozwałę i pryncypialność; wierzący, iż bogaci, w celu zapewnienia sobie przywilejów, mają obowiązek opiekować się biedniejszymi; 4) libertariański – najbardziej przychylny wolności gospodarczej i ograniczanej w jak największym stopniu ingerencji państwa w życie jednostki. R. Tokarczyk natomiast ze względu na kryterium idei przewodniej wyróżnił konserwatyzm: 1) tradycjonalistyczny – skupiający się przede wszystkim na tradycji; zmiana, jeśli jest konieczna, musi narodzić się w sposób naturalny z przekonań spo-

łeczeństwa; posłuszeństwo władzy i prawu jest oczywiste i nienegocjowalne; 2) romantyczny – wyróżniający się nostalgiczną tęsknotą za wyidealizowaną wiejską, sielską przeszłością, często porównywaną do utopijnych wizji; sprzeciwiający się industrializacji, dehumanizacji człowieka; wychwalający życie proste i religijne; 3) paternalistyczny – przypisujący elitom cechy opiekuńczości wobec społeczeństwa; nadrzędna jest troska o zaspokojenie potrzeb materialnych, co zbliża go do liberalizmu socjalnego; 4) liberalny – inaczej liberalizm konserwatywny; 5) Nowej Prawicy – ideologiczna opozycja Nowej Lewicy, nacisk na ideę wolnego rynku i sprzeciw wobec interwencjonizmu państwowego.

Klasyfikacje te pokazują ogromną siłę, jaka drzemie w elastyczności konserwatyzmu, która w zależności od aktualnych okoliczności pozwala konserwatystom wspierać państwo opiekuńcze i działania interwencjonistyczne, by innym razem wyrażać swój sprzeciw i forsować ideę ograniczania roli państwa. Jest to też jeden z powodów, dla których k. jest silnie krytykowany – szybka możliwość zmiany poglądów powoduje, że niektórzy sprowadzają k. do ideologii klasy panującej, która za wszelką cenę chce jak najdłużej utrzymać się przy władzy i bronić interesów elit politycznych, petryfikując w ten sposób *status quo*. [K. Sopolńska]

B. Miner, *Zwięzła encyklopedia konserwatyzmu: osobiste spojrzenie. 200 najważniejszych idei, indywidualności, inspiracji i instytucji, które ukształtowały ruch konserwatywny*, Poznań 1999; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2008; A. Heywood, *Ideologie polityczne*, Warszawa 2007; K. Chojnicka, M. Jaskólski (red.), *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 4, Warszawa 2009; J. Justyński, *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2009; J. Justyński, *Historia doktryn politycznych czasów nowożytnych*, Toruń 1991; K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz (red.), *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, Kraków 2000; L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2009.

Konstytuanta – zgromadzenie ustawodawcze wybrane wyłącznie w celu opracowania i uchwalenia konstytucji. Instytucja ta występuje m.in. w systemie konstytucyjnym Norwegii, Rosji, Włoch, Belgii. Kon-

stytuantą może być określana część parlamentu, która obradując na podstawie szczególnych procedur, zajmuje się przygotowaniem konstytucji, np. Zgromadzenie Narodowe w Polsce w latach 1992–1997. W doktrynie prawa konstytucyjnego przyjmuje się, że konstytuanta stanowi jeden ze sposobów uchwalania konstytucji. Suweren może wybierać reprezentantów do specjalnie przez siebie powołanego organu, któremu powierza uchwalenie konstytucji. Wybór do konstytuanty z reguły poprzedza wyraźne wskazanie zadań jej członków w zakresie tworzenia ustawy zasadniczej, tak aby obywatele byli świadomi tego, że głosują na twórców nowej konstytucji. Dla przykładu Konstytuanta uchwaliła Konstytucję Stanów Zjednoczonych, Konstytucję 3 maja, Konstytucję IV Republiki Francuskiej, Konstytucję marcową z 1921 r. Konstytuanta przybiera różne nazwy, np. podczas rewolucji francuskiej w 1789 r. nosiła nazwę Zgromadzenia Narodowego we Francji. Występuje też pod nazwą Zgromadzenie Konstytucyjne, Konwent. W polskiej historii używano dla organu powołanego w celu uchwalenia konstytucji zwyczajowo używano nazwy Sejm Ustawodawczy (1919–1922, 1947–1952). [J. Marszałek-Kawa]

B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015; S. Bożyk, M. Grzybowski, *Systemu ustrojowe państw współczesnych*, Białystok 2012; *Definicja Konstytuanta*, <http://encyklopedia.interia.pl/nauki-spoeczne-humanistyka/news-konstytuanta,nld,1968532> [dostęp: 16.08.2018]; R. Grabowski, *Zasady zmiany Konstytucji Królestwa Belgii w świetle postanowień przejściowych z 2012 r.*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2013, nr 4 (16), <http://marszalek.com.pl/przegladprawakonstytucyjnego/ppk16/02.pdf>; M. Grzybowski, G. Kuca, P. Mikuli (red.), *Ustroje. Historia i współczesność, Polska – Europa – Ameryka Łacińska. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Jackowi Czajowskiemu*, Kraków 2013; M. Kallas, *Wstępy w projektach konstytucji z lat 1919–1921*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny” 2009, nr 52 (3–4), http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Prawo_Kanoniczne_kwartalnik_prawno_historyczny/Prawo_Kanoniczne_kwartalnik_prawno_historyczny-r2009-t52-n3_4/Prawo_Kanoniczne_kwartalnik_prawno_historyczny-r2009-t52-n3_4-s391-404/Prawo_Kanoniczne_kwartalnik_prawno_historyczny-r2009-t52-n3_4-s391-404.pdf; M. Lorencka, *Włoski system partyjny. Studium politologiczne*, Katowice 2007, <http://www.sbc.org.pl/Content/7029/doktorat2759.pdf>; W. Skrzydło (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Lublin 2010; *Słownik*

języka polskiego, <http://sjp.pwn.pl/sjp/konstytuanta;2564414> [dostęp: 6.06.2017]; K. Trzcński, *Początki nowożytnego obywatelstwa w Europie – obywatel państwa i katalog jego praw w dokumentach Rewolucji Francuskiej*, http://www.ce.uw.edu.pl/pliki/pw/2-2005_Trzcinski.pdf; Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2009.

Konstytucja – etymologia słowa konstytucja wywodzi się od łac. *constituere* – urządzać, ustanawiać, uporządkować, co można także rozumieć jako sposób urządzenia państwa. W niemieckim konstytucjonalizmie powszechniejsze są jednak odwołania do słowa *concupere*, – ująć w słowo lub pewną formułę, wyrazić, wystawić, uroczyście lub formalnie ogłosić, zapowiedzieć. Konstytucja jest aktem, który zawiera uregulowania o fundamentalnym znaczeniu dla państwa, jego organów (również parlamentu) oraz obywateli. Stanowi legalną barierę przeciwko despotycznym rządóm. Jak wskazuje Krzysztof K. Wojtyczek, „konstytucja określa ustrój państwa, zasady współdziałania naczelných organów władzy; wyznacza wartości, cele i zadania państwa”. Mirosław Granat używa pojęcia „konstytucja” w kilku znaczeniach. Wskazuje, że w ujęciu socjologiczno-politycznym konstytucja określa faktyczny układ sił politycznych istniejących w danym państwie, decydujący o treści obowiązującego prawa. W tym znaczeniu każde państwo posiada konstytucję, niezależnie od przyjętego systemu politycznego i tego, czy rzeczywiście został ustanowiony w nim akt w postaci konstytucji pisanej (tzw. konstytucja faktyczna). Konstytucja w znaczeniu materialnym zaś to całokształt norm prawnych regulujących ustrój polityczny państwa bez względu na charakter prawny tychże norm i formę aktów prawnych, w których są one zawarte (a więc mogą to być zarówno akty prawodawcze parlamentu, jak normy prawa zwyczajowego). Materialną konstytucję, określaną również w literaturze jako niepisaną, ma Wielka Brytania. Stanowią ją normy prawa zwyczajowego, jak również przepisy zawarte w takich aktach, jak: Magna Carta Libertatum z 1215 r., Petition of Rights z 1628 r., Bills of Rights z 1689 r., Act of Settlement. W doktrynie najczęściej stosuje się formalną definicję konstytucji, zgodnie z którą ustawa zasadnicza stanowi akt zawierający normy najwyższej mocy prawnej, regulujący podstawy

ustroju politycznego i gospodarczego, a także status jednostki w państwie. W tym znaczeniu konstytucję stanowić może również dobrze jeden akt pisany, może to być także kilka ustaw o szczególnej mocy prawnej powiązanych ze sobą i tworzących jedną całość. Konstytucja stanowi odbicie aktualnego stosunku sił politycznych i społecznych w danym państwie. Konstytucja we współczesnym znaczeniu powstała pod koniec XVIII w. Najstarszą konstytucją na świecie jest Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki, którą uchwalono w 1787 r. Pierwszą konstytucją w Europie jest natomiast polska Ustawa Rządowa uchwalona 3 maja 1791 r. W nauce prawa konstytucyjnego powstało wiele definicji pojęcia „konstytucja”. Andrzej Bałaban definiuje ten akt normatywny jako „podstawowy w danym systemie prawa, powszechnie obowiązujący i wyposażony w najwyższą moc prawną, zawierający zbiór pierwotnych norm prawnych, będących z reguły zasadami prawa. Konstytucja jest też unikalnym w swej naturze aktem określającym wzajemne relacje prawa i innych systemów normatywnych istniejących w państwie. Różni się ona od innych szeregiem cech formalnych i specyfiką treści (najwyższa moc prawna, szczególna nazwa, szczególna treść, szczególny tryb uchwalania i zmiany)”. Zdaniem Wiesława Skrzydły nadzwyczajna moc konstytucji wiąże się również z tym, że reguluje ona pięć grup zagadnień, a mianowicie określa suwerena, podstawy ustroju politycznego i gospodarczego, strukturę i kompetencje organów państwowych, status prawny jednostki i wreszcie tryb zmiany ustawy zasadniczej. Konstytucja, która reguluje wszystkie te zagadnienia, określana jest w literaturze jako pełna. Jeśli jednak pomija w swych artykułach którąś z powyżej wyliczonych kwestii, stanowi tzw. małą konstytucję. Konstytucja określa związek między różnymi częściami systemu politycznego na poziomie horyzontalnym (system prezydencki i parlamentarny lub inny wariant) oraz na poziomie wertykalnym (system unitarny lub federalny). Precyzuje strukturę parlamentu (jednizbowy lub dwuizbowy), jak również może przedstawić zakres władzy parlamentu. Konstytucja kształtuje rodzaj systemu wyborczego, który ma być zastosowany, definiuje kategorie ludzi mających prawo do uczestnictwa w wyborach, zasady prawa wyborczego (tajne lub jawne głosowanie, regularność i czas) oraz rodzaj wyborów (jedna lub dwie

izby, tylko prezydent, wiceprezydent oraz urzędnicy). Konstytucja zawiera postanowienia regulujące kompetencje organów sądowniczych do interpretowania norm konstytucyjnych i ustawowych. Ustala reguły kształtujące system partyjny w państwie. Szczególna moc norm konstytucyjnych wynika z tego, że konstytucja jest najwyższym aktem ustrojodawczym w państwie. Zawiera zasady ustrojowe regulujące stosunki w państwie, w tym relacje między najwyższymi organami władz. Konstytucja uchwalana jest – i zmieniana – przy użyciu szczególnych procedur, z reguły zakładających wyższe wymogi co do kworum, większości potrzebnej do jej przyjęcia bądź modyfikacji (zwykle 2/3 bądź 3/5 głosów ogólnej liczby deputowanych), jak również terminów. Moc obowiązująca konstytucji może wynikać również z aktu nadania jej przez głowę państwa (monarchę) – jest to tzw. konstytucja okrojowana. James Bryce sklasyfikował konstytucje w dwóch grupach: w jednej umieścił konstytucje sztywne, do drugiej zaś zaliczył konstytucje elastyczne (zwane też w literaturze giętkimi). Konstytucje sztywne to te, które w danych warunkach trudno jest je zmienić. Wskazuje się przy tym, że wyższe wymogi proceduralne dotyczące zasad przeprowadzania zmian w konstytucji czynią ustawę zasadniczą bardziej „odporną temporalnie”. Dowodzą również jej fundamentalnego miejsca w systemie źródeł prawa. Uregulowania konstytucji elastycznej mogą natomiast w stosunkowo łatwy sposób ulegać modyfikacjom w każdym układzie sił politycznych, zwykle w takim samym trybie jak ustawy zwykłe. J. Bryce za przykład konstytucji elastycznej podaje konstytucję Wielkiej Brytanii, której zasady mogą być zmieniane w każdym czasie i w trybie zwykłej procedury ustawodawczej w izbach bądź też stworzenie nowego konwenansu. Konstytucje spełniają wiele ważnych funkcji. Andrzej Antoszewski dla przykładu wylicza: funkcję normatywną konstytucji, służącą określeniu podstawowych reguł gry w polityce, których naruszenie pociąga za sobą pewne, prawem określone dolegliwości; funkcję integracyjną, której celem jest ukształtowanie wspólnoty politycznej społeczeństwa i elit politycznych; funkcję socjalizacyjną, przyznającą konstytucji rolę wychowawcy i popularyzatora określonych wartości politycznych oraz wzbudzającą spory w doktrynie z uwagi na zmienność podmiotów władzy w państwach demo-

kratycznych; funkcję programową, określającą główne cele i kierunki polityki państw. Ewa Gdulewicz wskazuje na istnienie funkcji prawnej, integracyjnej, organizatorskiej, programowej i wychowawczej konstytucji. [J. Marszałek-Kawa]

A. Bałaban, *Pozycja ustrojowa i funkcje Sejmu RP*, Warszawa 2005; M. Bankowicz, J.W. Tkaczyński, *Oblicza współczesnego państwa*, Toruń 2006; A. Bartoszewski, *Konstytucja*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut, *Leksykon politologii*, Wrocław 2002; M. Chmaj, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1991–1997 (I i II kadencja). Studium prawno-ustrojowe*, Warszawa 1998; E. Gdulewicz, *Źródła prawa konstytucyjnego*, [w:] *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2001; J. Jaskiernia, *Sejm i Senat*, [w:] *Konstytucyjny system władz publicznych*, red. P. Chmielnicki, Warszawa 2009; F. Lassale, *O istocie konstytucji*, Warszawa 1960; J. Marszałek-Kawa, *The Institutional Position and Functions of the Sejm of the Republic of Poland after the Accession to the European Union*, Toruń 2016; T. Mołdawa, *The Constitution of the Republic of Poland*, [w:] *The Political System of Poland*, red. S. Sułowski, Warszawa 2007; M. Neves, *Transconstitutionalism*, tłum. K. Mundy, Oxford–Portland, Oregon 2013; P. Norton, *Parliaments and Governments in Western Europe*, London–Portland 1998; M. Podola, *Konstytucja*, [w:] M. Chmaj, W. Sokół, *Polityka – Ustrój – Idee. Leksykon politologiczny*, Lublin 1999; P. Sarnecki (red.), *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, Warszawa 1997; W. Skrzydło, *Konstytucja*, [w:] M. Chmaj, W. Sokół, *Mała encyklopedia wiedzy politycznej*, Toruń 2002; E.C.S. Wade, A.W. Bradley, *Constitutional Law*, London 1970; J. Wawrzyniak, *Globalizacja a problemy konstytucjonalizmu*, [w:] *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna – prawo – praktyka*, red. M. Kruk, J. Trzczeński, J. Wawrzyniak, Warszawa 2002; K. Wojtyczek, *Wpływ Traktatu z Lizbony na ustrój Polski*, „Przegląd Sejmowy” 2010, R. 18, nr 4 (99).

Konsul (łac. *consulatus* – konsulat) – urzędnik państwa wysyłającego, wykonujący określone funkcje w państwie przyjmującym. Występują dwa rodzaje konsułów: zawodowy i honorowy. Konsul zawodowy – jest urzędnikiem państwa wysyłającego, mianowanego przez jego władze i pozostaje w stosunku służbowym z Ministerstwem Spraw Zagranicznych. Konsul honorowy – nie jest urzędnikiem państwa wysyłającego, nie otrzymuje wynagrodzenia (wyjątkiem jest rekompensata za koszty poniesione z tytułu czynności urzędowych). Funkcje pełni

honorowo, obok swojego właściwego zajęcia. Powoływany jest, na podstawie umowy, przez państwo wysyłające, spośród mieszkańców (najczęściej obywateli) państwa przyjmującego. Konsul honorowy korzysta z węższych przywilejów i immunitetów niż konsul zawodowy. [M. Ochwat]

Konwencja wiedeńska o stosunkach konsularnych z 1963 r. (Dz.U. 1982, nr 13, poz. 98); R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.

Konsultacje społeczne – konsultacje społeczne określa się jako jedną z metod dialogu społecznego. Daje to możliwość wzajemnej wymiany informacji i opinii pomiędzy przedstawicielami władzy, a określonymi grupami społecznymi, ich reprezentantami bądź ekspertami, w zakresie spraw mających bezpośredni związek z daną grupą społeczną. Głównym założeniem konsultacji jest poinformowanie członków wspólnoty o planowanych działaniach oraz wysłuchanie potrzeb i oczekiwań, jednakże nie oznaczają współdecydowania. Głównym zamierzeniem jest bowiem doprowadzenie do konsensusu. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

L. Buliński, *Konsultacje społeczne jako procedura demokracji bezpośredniej w społeczeństwie obywatelskim na przykładzie polityki ochrony zdrowia*, [w]: *Stan i perspektywy demokracji bezpośredniej we współczesnym świecie*, red. M. Marczevska-Rytko, Lublin 2011; M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; *Partycypacja społeczna w praktyce*, Warszawa 2009; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Konsultatywa – celem konsultatywny jest osiągnięcie wspólnego stanowiska, akceptowalnego dla wszystkich ze stron, wypracowanego na podstawie konsensusu. Proces ten wspierany jest przez bezstronnego, profesjonalnego konsultatora, który bierze udział w spotkaniach jako moderator, pozwalając, aby proces uzgodnień przebiegał w odpowied-

ni sposób, nie ingeruje on jednak w merytoryczność podejmowanych ustaleń. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; R. Markowski, *Innowacje demokratyczne i ich zastosowanie w Polsce*, [w:] *Co warto, co należy zmienić? Poprawa jakości demokracji w Polsce*, red. L. Kolarska-Bobińska, Warszawa 2008; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Korporacjonizm (łac. *corpus* – ciało, całość; *corporatio* – zrzeszenie, stowarzyszenie) – doktryna społeczno-ekonomiczna sięgająca swymi korzeniami do wzorców średniowiecznych korporacji zawodowych i handlowych oraz postrzegająca społeczeństwo i państwo w kategoriach złożonych i solidarnych organizmów. Zakłada, iż podstawą ich harmonijnego rozwoju oraz przebudowy ustroju społeczno-ekonomicznego winny stać się prawnie zorganizowane i pozostające pod patronatem państwa korporacje zawodowe, skupiające w swych szeregach zarówno pracodawców, jak i pracowników. Pierwsze symptomy odrodzenia idei korporacyjnej ujawniły się na przełomie XVIII i XIX w. i wiązały się z aktywnością niemieckich myślicieli romantycznych (Friedrich von Schlegel, Adam Heinrich Müller, Joseph von Görres), dążących do odbudowy monarchii chrześcijańskiej poprzez oparcie jej na tworzonym przez rodziny, cechy, korporacje, gminy i prowincje hierarchicznym ustroju stanowo-korporacyjnym. W dojrzałej postaci korporacjonizm objawił się dopiero w II połowie XIX w. za sprawą austriackiego myśliciela Karla von Vogelsanga, w opinii którego jego urzeczywistnienie oraz powrót do idei chrześcijaństwa pozostawały warunkiem budowy zdecentralizowanej i odbiurokratyzowanej monarchii społecznej. Zgodnie z prezentowanymi przezeń poglądami organizacje korporacyjne winny być przymusowe, posiadać osobowość prawną, a także własność, będąc zarazem nie tylko reprezentacją zawodową, ale także politycznym przedstawicielstwem społeczeństwa. W szczególny sposób rolę i znaczenie korporacjonizmu podkreślali zwłaszcza twórcy kato-

lickiej doktryny społecznej, co znalazło swe odzwierciedlenie w ogłoszonej 15 maja 1931 r. przez papieża Piusa XI encyklice *Quadragesimo anno*. Podkreślono w niej bowiem, iż ustroj stanowo-zawodowy, wynikający z natury ludzkiej, pozostaje najwłaściwszym sposobem koniecznego odnowienia ustroju społecznego, jak również przewyciężenia negatywnych skutków walki klas oraz indywidualizmu. Zwracano przy tym uwagę, iż jego właściwe funkcjonowanie wymaga podporządkowania dwóm naczelnym regułom: zasadzie solidaryzmu oraz pomocniczości. Wyrazem dużego zainteresowania wspomnianym zagadnieniem pozostawała próba adaptacji rozwiązań korporacyjnych do realiów faszystowskich Włoch, co przyczyniło do ukształtowania tzw. korporacjonizmu autorytarnego, służącego w głównej mierze upartyjnieniu korporacji, likwidacji związków zawodowych oraz selekcji członków parlamentu. Wzorce te zostały zresztą zastosowane również w rządzonej przez gen Francisco Franco Hiszpanii oraz w Portugalii pod rządami Antonio Salazara. Drugim modelem pozostaje natomiast korporacjonizm liberalny (neokorporacjonizm), który dążąc do stworzenia stabilnych mechanizmów kooperacji oraz rozwijając się w warunkach zwiększającej się roli państwa, skupia swą uwagę na rozbudowie instytucjonalnych form współpracy między organizacjami zbiorowych interesów a administracją, optując zarazem za przyznaniem wspomnianym podmiotom dostępu do procesu podejmowania decyzji. [M. Strzelecki]

Korporacjonizm, Lublin 1939; J. Piwowarczyk, *Korporacjonizm i jego problematyka*, Poznań 1936; A. Roszkowski, *Korporacjonizm*, Poznań 1937; A. Roszkowski, *Korporacjonizm katolicki*, Poznań 1932.

Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji – kolegialny organ państwowy stojący na straży wolności słowa, prawa do informacji oraz interesu publicznego w radiofonii i telewizji. Została utworzona na mocy ustawy z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (Dz.U. 1993, nr 7, poz. 34), która weszła w życie dnia 1 III 1993 roku. Rada rozpoczęła swoją działalność dnia 28 kwietnia 1993 r. Początkowo składała się z 9 członków, ale na mocy przepisów ustawy z dnia 29 grudnia 2005 r. o przekształceniach i zmianach w podziale zadań i kompetencji orga-

nów państwowych właściwych w sprawach łączności, radiofonii i telewizji (Dz.U. 2005, nr 267, poz. 2258) zmniejszono liczbę członków do pięciu.

Instytucja KRRiT ma umocowanie wśród polskich organów państwa na poziomie konstytucyjnym i ustawowym. W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483) została uznana za jeden z organów kontroli państwowej. Ustawa o radiofonii i telewizji w kwestii KRRiT była kilka razy nowelizowana – w latach 1995, 2000, 2004, 2006, 2010, 2011, 2012 i 2016. Obecnie obowiązuje jednolity akt ustawy, ogłoszony przez Marszałka Sejmu RP dnia 7 lipca 2017 r. (Dz.U. 2017, poz. 1414).

Zgodnie z konstytucją i ustawą KRRiT stoi na straży wolności słowa w radiu i telewizji, prawa obywateli do informacji, samodzielności dostawców usług medialnych i interesów odbiorców oraz zapewnia otwarty i pluralistyczny charakter radiofonii i telewizji. Oznacza to, że Rada dba o prawo do swobodnego głoszenia poglądów i pozyskiwania informacji w środkach masowego komunikowania, w tym: 1) prawo każdego odbiorcy usług medialnych do pozyskiwania informacji, zwłaszcza z dziedziny dostępu do dóbr kultury, nauki, polityki, gospodarki, życia społecznego, rozrywki, ważnych wydarzeń publicznych; 2) prawo każdego dostawcy usług medialnych do swobody pozyskiwania i rozpowszechniania informacji; 3) zachowanie samodzielności i niezależności publicznych i prywatnych dostawców usług medialnych wobec instytucji państwowych i samorządowych oraz 4) równe warunki konkurencyjne dla podmiotów świadczących usługi medialne.

W celu realizacji tych zadań członkowie Rady kierują się dziewięcioma zasadami: 1) prymatu interesu publicznego, która oznacza, że uchwały i działania podejmowane przez KRRiT i jej członków służą interesowi publicznemu; 2) apartyjności, według której członkowie Rady, niezależnie od swoich poglądów, nie angażują się w jakąkolwiek działalność partyjną i nie kierują się w swojej działalności interesami politycznymi; 3) obiektywizmu, co oznacza, że KRRiT i jej członkowie zachowują bezstronność wobec organów władzy, podmiotów rynkowych i innych zainteresowanych stron; 4) rzetelności i odpowiedzialności, zgodnie z którą KRRiT i jej członkowie działają w sposób

pozwalający wywiązać się z prawnej i moralnej odpowiedzialności za podejmowane decyzje; 5) kolegalności, co oznacza, że KRRiT działa kolegalnie zgodnie z ustawowo określoną właściwością, chociaż jej członkowie zachowują prawo do prezentowania, we własnym imieniu, pluralistycznych opinii; 6) przejrzystości, zgodnie z którą Rada działa zgodnie z publicznie znanym planem pracy, zapewnia jawność swojej pracy i decyzji, zdaje opinii publicznej sprawę i udostępnia informacje na temat swojej działalności; 7) konsultacji z zainteresowanymi stronami, co oznacza, że Rada podejmuje uchwały i działania na podstawie konsultacji z zainteresowanymi stronami; 8) unikania konfliktu interesów, według której członkowie KRRiT nie podejmują zobowiązań lub działań, które mogą grozić konfliktem interesów i zagrażać realizacji zasady prymatu interesu publicznego oraz obiektywizmu oraz 9) wysokich standardów profesjonalnych, zgodnie z którą KRRiT i jej członkowie podejmują uchwały i działania w oparciu o wiedzę oraz analizy rynku medialnego.

Osoba ubiegająca się o członkostwo w Radzie powinna wyróżniać się wiedzą i doświadczeniem w zakresie środków społecznego przekazu. W praktyce oznacza to, że pod uwagę bierze się tych kandydatów, którzy mają za sobą wieloletnią pracę w mediach, organach władzy publicznej zajmujących się mediami, organizacjach pozarządowych zajmujących się mediami oraz prowadzących działalność naukową w zakresie środków masowej komunikacji. Według konstytucji członek KRRiT nie może należeć do partii politycznej, związku zawodowego ani prowadzić działalności publicznej, niedającej się pogodzić z godnością pełnionej funkcji. Ustawa precyzuje, że w okresie pełnienia przez daną osobę funkcji członka Rady ulega zawieszeniu jej członkostwo we władzach stowarzyszeń, związków zawodowych, związków pracodawców, organizacji kościelnych lub związków wyznaniowych. Nie może ponadto łączyć swojej funkcji w Radzie z posiadaniem udziałów lub akcji spółki, a także w inny sposób uczestniczyć w podmiocie będącym dostawcą usługi medialnej albo producentem radiowym lub telewizyjnym oraz wszelką działalnością zarobkową, z wyjątkiem pracy dydaktyczno-naukowej w charakterze nauczyciela akademickiego lub pracy twórczej.

Członkowie KRRiT są powoływani przez Prezydenta RP (w liczbie 2), Sejm (w liczbie 2) i Senat (w liczbie 1) na sześcioletnią kadencję, która zaczyna się od dnia powołania ostatniego z członków. Członek Rady nie może być ponownie wybrany do KRRiT. Do czasu wyboru nowych członków obowiązki w Radzie pełnią członkowie dotychczasowi. Pracodawca, który zatrudnia członka KRRiT, jest zobowiązany na jego wniosek udzielić mu urlopu bezpłatnego na czas sprawowania funkcji, zaś okres tego urlopu wlicza się do stażu pracy, od którego zależą uprawnienia wynikające ze stosunku pracy. Tryb powoływania członków Rady przez parlament określają uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (M.P. 2018, poz. 544) oraz uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r. – Regulamin Senatu (M.P. 2017, poz. 827). Tryb powołania członków Rady przez Prezydenta RP nie jest ustalony – jest to jedna z jego prerogatyw, wynikających z konstytucji. Procedurę powołania członków KRRiT w Sejmie inicjuje Marszałek Sejmu lub grupa co najmniej 35 posłów, którzy zgłaszają wniosek o powołanie nowych członków w terminie 30 dni przed upływem kadencji Rady lub 21 dni od dnia odwołania członka dotychczasowego bądź stwierdzenia wygaśnięcia jego mandatu. Wnioskodawcy do wniosku zobowiązani są dołączyć uzasadnienie, dane o kandydacie oraz jego zgodę na kandydowanie. Marszałek Sejmu kieruje wnioski do Komisji Kultury i Środków Przekazu z prośbą o ich zaopiniowanie zaś komisja przedstawia swoją opinię na piśmie. Po otrzymaniu opinii Marszałek Sejmu dostarcza druk tej opinii wszystkim posłom, zarządzając głosowanie nad wyborem członków Rady, które nie może odbyć się wcześniej niż następnego dnia po doręczeniu posłom opinii. Sejm w szczególnych przypadkach może zadecydować o nieprzesyłaniu wniosków do komisji, ale głosowanie w sprawie wyboru członków KRRiT nie może odbyć się wcześniej niż siódmego dnia od dnia doręczenia posłom wniosków z kandydaturami. Powołanie członków KRRiT następuje bezwzględną większością ustawowej liczby posłów.

Procedura powołania członka Rady w Senacie jest inicjowana przez grupę co najmniej 7 senatorów, którzy składają Marszałkowi Senatu wniosek o poparcie danego kandydata. Wnioskodawcy zobowiązani są

dołączyć do wniosku uzasadnienie, dane o kandydacie oraz jego zgodę na kandydowanie. Termin składania wniosków nie może być krótszy niż 14 dni i dłuższy niż 30 dni przed upływem kadencji organu albo od dnia odwołania, wygaśnięcia mandatu lub stwierdzenia nieważności mandatu dotychczasowego członka. Marszałek Senatu kieruje wnioski do Komisji Kultury i Środków Przekazu celem ich zaopiniowania, zaś komisja przedstawia Senatowi listę prawidłowo zgłoszonych kandydatur i opinie, sformułowane w oparciu o przeprowadzone przesłuchania kandydatów. Powołanie członka Rady przez Senat następuje bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby senatorów.

Członkowie KRRiT mogą być odwołani przed uprawnione podmioty przed końcem kadencji w pięciu przypadkach. Po pierwsze, jeśli zrzekli się funkcji. Po drugie, jeśli choroba uniemożliwia im sprawowanie funkcji. Po trzecie, jeśli zostali skazani prawomocnym wyrokiem sądowym za popełnienie przestępstwa z winy umyślnej. Po czwarte, jeśli złożyli niezgodne z prawdą oświadczenie lustracyjne o pracy w organach bezpieczeństwa lub współpracy z nimi w okresie od 22 lipca 1944 r. do 31 lipca 1990 r., co zostało stwierdzone prawomocnym orzeczeniem sądowym. Po piąte, jeśli Trybunał Stanu orzekł, że naruszyli przepisy konstytucji lub ustawy. Członkowie Rady ponoszą indywidualną odpowiedzialność konstytucyjną przed Trybunałem Stanu za naruszenie konstytucji lub ustawy. Procedura została określona w ustawie z dnia 26 marca 1982 r. o Trybunale Stanu (Dz.U. 2016, poz. 2050). Członek KRRiT może zostać postawiony w stan oskarżenia na wniosek Prezydenta RP, grupy co najmniej 115 posłów oraz komisji śledczej powołanej przez Sejm. Wnioski kierowane są do Marszałka Sejmu, który przesyła je Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej z poleceniem wszczęcia śledztwa. Komisja po zakończeniu śledztwa sporządza sprawozdanie oraz wnioski do Sejmu o postawienie danej osoby w stan oskarżenia lub umorzenie postępowania. W przypadku gdy komisja przygotuje wniosek o postawienie członka KRRiT w stan oskarżenia, wówczas następuje głosowanie nad wnioskiem. Sejm uchwała wniosek o postawienie członka Rady w stan oskarżenia przez Trybunałem Stanu bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy

ustawowej liczby posłów. Z chwilą podjęcia tej uchwały zawieszono członkostwo tej osoby w Radzie do czasu orzeczenia przez TS.

Po ukonstytuowaniu się Rada wybiera ze swojego grona przewodniczącego oraz, na wniosek przewodniczącego KRRiT, jego zastępcę spośród członków Rady. Przewodniczący KRRiT kieruje pracami Rady, reprezentuje ją i wykonuje zadania określone w ustawie. W szczególności może: 1) żądać od dostawcy usługi medialnej przedstawienia materiałów, dokumentów i udzielenia wyjaśnień w zakresie niezbędnym dla kontroli zgodności działania tego dostawcy z przepisami ustawy, warunkami koncesji lub wiążącymi go aktami samoregulacji; 2) wezwać dostawcę usługi medialnej do zaniechania działań w zakresie dostarczania usług medialnych, jeżeli naruszają one przepisy ustawy, uchwały Rady lub warunki koncesji oraz 3) wydać decyzję, na podstawie uchwały Rady, nakazującą zaniechanie przez dostawcę usługi medialnej działań w zakresie, o którym mowa w pkt. 2. Powyższe przepisy stosuje się odpowiednio do rozprowadzania programów radiowych i telewizyjnych.

Rada przy realizacji ustaw i na ich podstawie wydaje rozporządzenia i uchwały większością kwalifikowaną 2/3 ustawowej liczby swoich członków. Rozporządzenia stanowią akty prawa powszechnie obowiązującego i służą określaniu warunków prowadzenia działalności przez dostawców usług medialnych, natomiast uchwały są wydawane w sprawach indywidualnych. Do zadań Rady należą: 1) projektowanie w porozumieniu z Prezesem Rady Ministrów kierunków polityki państwa w dziedzinie radiofonii i telewizji; 2) określanie, w granicach upoważnień ustawowych, warunków prowadzenia działalności przez nadawców; 3) podejmowanie, w zakresie przewidzianym ustawą, rozstrzygnięć w sprawach koncesji na rozpowszechnianie i rozprowadzanie programów; 4) uznawanie za nadawcę społecznego lub odbieranie tego przymiotu, na warunkach określonych ustawą; 5) sprawowanie w granicach określonych ustawą kontroli działalności nadawców; 6) organizowanie badań treści i odbioru programów radiowych i telewizyjnych; 7) ustalanie wysokości opłat za udzielenie koncesji, wpis do rejestru oraz wysokości opłat abonamentowych na zasadach określonych w ustawie z dnia 21 kwietnia 2005 r. o opłatach abonamento-

wych; 8) opiniowanie projektów aktów ustawodawczych oraz umów międzynarodowych dotyczących radiofonii i telewizji; 9) inicjowanie postępu naukowo-technicznego i kształcenia kadr w dziedzinie radiofonii i telewizji; 10) organizowanie i inicjowanie współpracy z zagranicą w dziedzinie radiofonii i telewizji; 11) współpraca z właściwymi organizacjami i instytucjami w zakresie ochrony praw autorskich, praw wykonawców, praw producentów oraz nadawców programów radiowych i telewizyjnych.

Rada ponosi odpowiedzialność polityczną przed Sejmem, Senatem i Prezydentem RP. Każdego roku jest zobowiązana do końca marca przedłożyć wyżej wymienionym podmiotom sprawozdanie ze swojej działalności za rok poprzedni oraz informację o podstawowych problemach radiofonii i telewizji. Rada co roku przedstawia również Prezesowi Rady Ministrów informację o swojej działalności oraz o podstawowych problemach radiofonii i telewizji. Rozpatrzenie sprawozdania musi dokonać się w terminie do 3 miesięcy od daty doręczenia. Marszałkowie Sejmu i Senatu przesyłają dokument do sejmowej i senackiej Komisji Kultury i Środków Przekazu a te, po zapoznaniu się z nim, przesyłają projekt uchwały o przyjęciu lub odrzuceniu sprawozdania. W przypadku odrzucenia sprawozdania przez Sejm i Senat w ciągu 14 dni od dnia ostatniej uchwały wygasa kadencja wszystkich członków Rady, chyba że decyzja ta nie zostanie potwierdzona przez Prezydenta RP.

Rada jest organem niezależnym od legislatywy i egzekutywy. Gwarancją jej niezależności są następujące jej właściwości. Po pierwsze, jest powoływana przez różne podmioty. Po drugie, członkowie KRRiT mają zakaz przynależności do partii politycznych i związków zawodowych, a także ogranicza się możliwości ich zarobkowania. Po trzecie, brak możliwości reelekcji, w efekcie członek KRRiT ma większą swobodę działania niż w sytuacji, gdyby zabiegał o powtórny wybór. Po czwarte, samodzielność w powoływaniu i odwoływaniu swoich władz. Po piąte, obowiązek zgodnej decyzji Sejmu, Senatu i Prezydenta RP, aby skrócić kadencję KRRiT. [T. Kozięłto]

R. Chruściak, *Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji w systemie politycznym i konstytucyjnym*, Warszawa 2007; E. Czarny-Drożdżejko, *Ustawa o ra-*

diofonii i telewizji. Komentarz, Warszawa 2014; S. Serafin, B. Szmulik, *Organy ochrony prawnej RP*, Warszawa 2010; S. Piątek, W. Dziomdziora, K. Wojciechowski (red.), *Ustawa o radiofonii i telewizji: komentarz*, Warszawa 2014; Zięba-Załużka, *Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji a regulatory mediów w państwach współczesnych*, Rzeszów 2007.

Krajowa Rada Sądownictwa – demokratyczne systemy rządów wymagają w swoich strukturach funkcjonowania organów, których zadaniem, celem czy nawet misją jest strzeżenie praworządności i ładu systemowego. W zakresie wymiaru sprawiedliwości rolę taką pełni Krajowa Rada Sądownictwa, która w myśl art. 186 Konstytucji RP ma za zadanie stać na straży niezależności sądów oraz niezawisłości sędziów. Organ ten z założenia ustrojodawcy ma być ciałem o charakterze apolitycznym i stanowiącym reprezentację środowiska sędziowskiego przy pewnym udziale reprezentantów innych władz.

W tym też kontekście w myśl art. 187 ust. 1 pkt 1 Konstytucji RP w skład 24-osobowej Krajowej Rady Sądownictwa wchodzi przede wszystkim Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Minister Sprawiedliwości, Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz osoba powołana przez Prezydenta RP. Dodatkowo swoich przedstawicieli do Krajowej Rady Sądownictwa wybiera środowisko sędziowskie, które powołuje aż piętnastu członków spośród sędziów Sądu Najwyższego, sądów powszechnych, sądów administracyjnych oraz sądów wojskowych. Dodatkowo do KRS wchodzi również czterech członków wybieranych przez Sejm spośród posłów oraz dwóch członków wybranych przez Senat spośród senatorów. Oznacza to, że każda ze wskazanych grup uprawniona jest do powoływania do KRS swoich przedstawicieli. Kompetencja ta, jako wyrażona wprost w treści konstytucji nie może zostać przekazana na rzecz jakiegokolwiek innego organu, zaś w przypadku takich działań uznać należy, że naruszona została ustawa zasadnicza. Co więcej, zmiany takie nie mogą być również – zgodnie z zasadą hierarchiczności aktów normatywnych – określone w ustawie, gdyż skutkowałyby to bezwzględny naruszeniem ustawy zasadniczej.

Zgodnie z art. 187 ust. 3 Konstytucji RP kadencja poszczególnych członków wynosi cztery lata i jest to kadencja o charakterze indywi-

dualnym. Oznacza to, że okres czterech lat liczony jest dla każdego z członków osobno, a zatem gdy w trakcie 4-letniej kadencji z różnych przyczyn dojdzie do zmiany w składzie osobowym (np. śmierć) to kadencja nowego członka nie będzie się pokrywała z kadencją pozostałych. Rozwiązanie takie uznać należy, zwłaszcza w kontekście władzy sądowniczej za celowe i słuszne, gdyż powala to na wykreowanie z upływem czasu organu oderwanego od bieżących zdarzeń i układów politycznych. Mandat członków może ulec wcześniejszemu wygaśnięciu w przypadku wystąpienia jednej z pięciu okoliczności wskazanych w art. 14 ust. 1 ustawy: 1) śmierci; 2) zrzeczenia się mandatu; 3) wygaśnięcia mandatu posła albo senatora; 4) wygaśnięcia albo rozwiązania stosunku służbowego sędziego oraz 5) przejścia lub przeniesienia sędziego w stan spoczynku.

Szczegółowe zasady dotyczące struktury, zakresu oraz trybu działania Krajowej Rady Sądownictwa określone zostały w ustawie z dnia 12 maja 2011 r. o Krajowej Radzie Sądownictwa (tj. z dnia 30 stycznia 2018 r., Dz.U. poz. 389). Zgodnie z art. 15 ustawy w KRS funkcjonują dwa organy – Przewodniczący oraz Prezydium Rady.

Przewodniczący wybierany jest z grona członków Rady, podobnie jak dwóch wiceprzewodniczących. Zadaniem przewodniczącego jest reprezentowanie KRS, jak również bieżące organizowanie jej prac, zwoływanie posiedzeń, przewodniczenie obradom czy też wykonywanie innych zleconych czynności. W czasie nieobecności przewodniczącego czynności podejmowane są przez wiceprzewodniczącego.

Z grona Rady wybierani są również trzej członkowie wchodzący w skład wybieranego na czteroletnią kadencję Prezydium. W tym zakresie dopuszczalnym jest sprawowanie funkcji członka Prezydium nie więcej niż przez dwie kolejne kadencje. Zadaniem Prezydium jest kierowanie pracami Rady oraz zapewnienie jej odpowiedniego funkcjonowania pomiędzy posiedzeniami. Oznacza to, że Prezydium pełni swoistego rodzaju funkcję wykonawczą i w ramach posiadanych uprawnień i kompetencji ma za zadanie zagwarantować bieżące i prawidłowe działanie Rady. [M. Bidziński]

wa 2017; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013.

Kryzys (łac. *crisis*, gr. *krisis* okres załamania, przesilenia, rozstrzygnięcia bądź też potencjalnego przełomu w funkcjonowaniu danego systemu społecznego lub politycznego) – jest to sytuacja powstała w wyniku załamania się stabilnego dotąd procesu rozwoju, grożąca utratą inicjatywy i koniecznością godzenia się na przyjmowanie niekorzystnych warunków, wymagająca podjęcia zdecydowanych kroków zaradczych. W ujęciu socjologicznym może oznaczać również zjawisko masowego wyrażania niezadowolenia społecznego. Kryzys definiuje się także jako jeden z trzech okresów funkcjonowania państwa, następuje on z momentem powstania konfliktu społecznego w skali makro i obejmuje kilka jednocześnie lub następujących kolejno po sobie stanów, takich jak: zamieszki wewnętrzne; konflikty zbrojne (wewnętrzne) oraz napięcia międzynarodowe z użyciem sił zbrojnych. [N. Ciszewska]

J. Pawłowski (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002, s. 62; W. Otwinowski, *Kryzys i sytuacja kryzysowa*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2010 nr 2, s. 84.

Ksenofobia (st. gr. *ksenós* – obcy i *phóbos* – strach). Ksenofobia zakłada wrogość do obcych. Przyczyn ksenofobii upatruje się najczęściej w sytuacji politycznej i ekonomicznej danego państwa; może przy tym odnosić się do konkretnych grup społecznych. [M. Ochwat]

C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych stosunków politycznych*, Wrocław 2000.

Kult jednostki – zjawisko charakterystyczne dla autorytarnych i totalitarnych systemów politycznych, w których osobie stojącej na szczycie hierarchii władzy przypisuje się nie tylko nieomyślność oraz szczególne cechy osobowościowe, ale także liczne talenty i umiejętności, wyko-

rzystywane przezeń dla dobra społeczeństwa. Z reguły jest on rezultatem całokształtu działań (państwa, grupy rządzącej i obywateli), będących wyrazem przeżyć płynących z dobrowolnego lub przymusowego zespolenia się z przedmiotem uwielbienia. Mogą one wyphywać z odgórnie narzuconego obowiązku lub być wyrazem rzeczywistej więzi z przywódcą, od którego oczekuje się wskazań we wszystkich sferach życia. Bardzo często kult jednostki cechuje parareligijna forma oraz skrajne zrytualizowanie. W jego budowaniu szczególną rolę odgrywa podporządkowany rządzącym aparat propagandowy, którego działania odnoszą się z reguły do wszystkich płaszczyzn kształtowania świadomości społecznej, określając zarazem zarówno treści, jak i formy jego propagowania. Wszelkie próby jego kwestionowania karane są natomiast surowymi represjami. Charakterystycznym i wręcz modelowym przykładem wspomnianego zjawiska pozostaje niewątpliwie przypadający na lata 1925–1953 kult Józefa Stalina w ZSRR, który od przełomu lat 20. i 30. znajdował swe odzwierciedlenie praktycznie we wszystkich dziedzinach życia, przyczyniając się do stworzenia nowego i zarazem stale modyfikowanego języka, umożliwiającego funkcjonowanie w sowieckiej rzeczywistości. Działaniom w tym zakresie towarzyszyło stale manipulowanie wizerunkiem wodza, przypisywanie mu wszelkich zasług i sukcesów, utożsamianie z partią bolszewicką i państwem, a w rezultacie jego deifikowanie. Samo pojęcie upowszechniło się jednak dopiero po obradach XX Zjazdu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w marcu 1956 r. (trzy lata po śmierci Stalina), w trakcie którego sekretarz generalny KPZR Nikita Chruszczow wygłosił tajny referat zatytułowany *O kulcie jednostki i jego następstwach*, krytycznie oceniający mechanizmy przywództwa politycznego Stalina.

W Polsce elementy kultu jednostki dostrzec można już w latach 30. XX w. w działaniach obozu sanacyjnego odnoszących się do Józefa Piłsudskiego, a następnie Edwarda Rydza-Śmigłego. Ze szczególną siłą zjawisko to ujawniło się jednak z chwilą przeszczepienia na grunt polski przez komunistów po II wojnie światowej kultu Józefa Stalina, który będąc wymuszonym i całkowicie obcym polskiemu dziedzictwu kulturowemu, miał nade wszystko zabezpieczać integralność i spójność bloku państw komunistycznych oraz legitymizować tworzoną utopię.

Po śmierci Józefa Stalina w marcu 1953 r. został on jednak zastąpiony krótkotrwałym kultem Bolesława Bieruta (zmarłego w marcu 1956 r.), a następnie odrzucony, nie wywierając istotniejszego wpływu na świadomość społeczną Polaków. [M. Strzelecki]

R. Kupiecki, *Natchnienie milionów. Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993; M. Milewska, *Bogowie u władzy: od Aleksandra Wielkiego do Kim Dzong Ila. Antropologiczne studium mitów boskiego władcy*, Gdańsk 2012; P. Osęka, *Mydlenie oczu. Przypadki propagandy w Polsce*, Kraków 2010.

Kultura polityczna – w języku potocznym kultura polityczna jest utożsamiana z etyką i moralnością polityków oraz funkcjonariuszy publicznych, bywa również wiązana z kulturą dyplomatyczną. W naukach politycznych przyjmuje się klasyczne ujęcie problemu opisane przez G. Almonda i G. Powella, uznające, że kultura polityczna to indywidualne postawy i orientacje polityczne uczestników określonego systemu politycznego. Dają one podstawę do podejmowanych działań politycznych. Jest to możliwe wówczas, gdy jednostka orientuje się na politykę (dążąc do zdobycia wiedzy prawdziwej bądź fałszywej na temat polityki i jej aktorów), ma poczucie wspólnego działania z innymi na rzecz zaangażowania bądź sprzeciwu względem różnych aktorów politycznych i wreszcie potrafi ocenić obiekty polityczne. Tak więc kultura polityczna to postawy, wartości i wzory zachowań, które określają relacje pomiędzy obywatelem a władzą. Przy czym – jak zaznacza James Coleman – czynniki władzy mają duże znaczenie we wspólnotach, w których postawy obywatelskie i wzory obywatelskiego działania są niskie. Powszechnie wyróżnia się następujące typy kultury politycznej: zaściankową, podporządkowaną i obywatelską (często określaną mianem demokratycznej). Żaden z rodzajów kultury politycznej nie występuje w formie idealnej. Dla twórców pojęcia stanowią one jedynie punkty odniesienia, pewne rusztowanie ideologiczne, wykorzystywane dla opisu zjawiska występującego w poszczególnych społeczeństwach. Kultura polityczna jest zjawiskiem występującym w każdym społeczeństwie, jest zjawiskiem ciągłym – w zależności od kondycji społecznej,

obszaru występowania mogą dominować w określonym czasie różne typy kultury politycznej. [D. Plecka]

G. Almond, S. Verba, *The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Fine Nations*, Princeton 1963.

Kworum (łac. *quot* – ile?, *ilum?*; *quorum* – dostateczna liczba, ilość, która jest wystarczająca) – pojęcie stosowane w odniesieniu do organów kolegialnych podejmujących decyzje większością głosów. Kworum oznacza liczbę członków danego organu, która jest niezbędną do wykonywania określonych przepisami uprawnień (np. decyzyjnych, legislacyjnych, kontrolnych). Wysokość kworum określają akty regulujące kompetencje, pozycję, funkcjonowanie określonych organów, tj. konstytucja, ustawy, regulaminy. Kworum z reguły wynosi co najmniej połowę składu ogólnej liczby członków, np. kworum w Sejmie (230), w Senacie (50), art. 120 Konstytucji RP. Wyjątki od tej zasady określają przepisy konstytucji, ustaw lub postanowienia Regulaminu Sejmu i Senatu. Podstawą do ustalenia kworum w Sejmie RP i Senacie RP jest lista obecności, na której podpisy składają deputowani. Istnienie kworum określa się również, biorąc pod uwagę potwierdzony wydrukami udział deputowanych w głosowaniach. Lista obecności wykładana jest każdego dnia posiedzenia do czasu zakończenia obrad. W praktyce przyjmuje się, że kworum istnieje do czasu złożenia wniosku o jego ustalenie. Marszałek sprawdza kworum przed każdym głosowaniem konkretnej sprawy kwalifikowaną większością głosów. Regulaminy Sejmu RP i Senatu RP przewidują, że kworum na posiedzeniach komisji parlamentarnych, z wyjątkiem sytuacji wyraźnie określonych w ustawie lub uchwale, Regulaminie, to 1/3 ich składu (art. 163a Regulaminu Sejmu, art. 62 ust. 1 Regulaminu Senatu). W przypadku odbywania przez komisje parlamentarne wspólnych posiedzeń decyzje zapadają większością głosów w obecności 1/3 składu każdej z reprezentowanych komisji (art. 163 Regulaminu Sejmu, art. 62 ust. 3 Regulaminu Senatu). Mimo zmniejszenia wymagań co do kworum podczas posiedzeń komisji w trakcie ich prac zazwyczaj występuje większa frekwencja. Powodem tego stanu jest obawa partii politycznych przed decyza-

mi, które mogą być podejmowane przez obecną na obradach komisji mniejszość, do tego przypadkową. [J. Marszałek-Kawa]

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., tekst jednolity, M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl.

L

Laicyzacja (gr. *laikós* – ludowy, *laós* – lud; łac. *laicus* – człowiek świecki, *laicismus* – zeświecczanie) – proces zeświecczania się sfer życia społecznego (polityki, gospodarki, nauki, kultury, oświaty, edukacji). Pojęciem pokrewnym laicyzacji jest pojęcie desakralizacji (łac. *saecularis* – świecki), która oznacza proces społeczno-kulturowy oraz proces polityczno-prawny przebiegający w czasach nowożytnych i współczesnych, w którego efekcie różne obszary życia społecznego stają się niezależne od instytucji religijnych i kościelnych, podobnie jak państwo oraz instytucje publiczne. Jak wskazuje Radosław S. Czarnecki, laicyzacja w przestrzeni politycznej przebiega w formie świadomych działań podejmowanych przez rządzących w celu usunięcia wpływu religii na życie polityczne i społeczne. W aspekcie socjologicznym laicyzacja widoczna jest w procesie stopniowego osłabiania więzi religijnych wśród wiernych, zmniejszenia liczby biorących udział w praktykach religijnych oraz przeobrażeniach w zakresie norm etycznych i obyczajowych. Laicyzacja w wymiarze filozoficzno-psychologicznym rozumiana jest jako zmiany światopoglądowe, które determinują ewolucję postaw społecznych. W wymiarze kulturowym z kolei laicyzacja odnosi się do przyjęcia w kulturze, oświacie, muzyce, literaturze codziennych, świeckich sfer zainteresowań. Laicyzacja przejawia się m.in. w: a) ograniczeniu wpływu religii i instytucji kościelnych (Kościołów) na sposób życia i postępowania jednostek oraz społeczności; b) zmniejszeniu znaczenia więzi pomiędzy duchowieństwem a katolikami świeckimi; c) podejmowanych działaniach w kierunku pełnej realizacji postulatu rozdziału

Kościółu od państwa; d) zmniejszeniu wpływu Kościoła na tworzone prawo, jak również oświatę i wychowanie. Laicyzacja dokonuje się głównie na płaszczyźnie życia społecznego, kulturalnego. U podstaw rozwoju postaw laickich leżą takie czynniki, jak: wzrost poziomu wiedzy członków społeczeństwa oraz ich stopy życiowej, zmiana modelu życia, jak również przemiany w poglądach, postawach oraz przyjmowanym systemie wartości. [J. Marszałek-Kawa]

R.S. Czarnecki, *Rozdroża dzisiejszej laicyzacji*, www.racjonalista.pl/pdf.php/s,5943; A. Łapa, *Procesy sakralizacji i desakralizacji życia społecznego na przełomie XX i XXI wieku jako czynniki budowy ładu społecznego*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2013, nr 1, <http://bazhum.muzhp.pl/czasopismo/147/?idno=2948>; J. Wiśniewski (red.), *Laicyzacja i sekularyzacja społeczeństwa nowożytnego (XVI–XVIII w.)*, Olsztyn 2008.

Laska marszałkowska – atrybut władzy urzędniczej informujący o posiadanej godności, drewniany kij zakończony gałką. Symbol posiadanej lub powierzonej władzy. W literaturze wskazuje się, że laski, będące nie tylko bronią, ale służące także jako znak władzy, używane były już w epoce kamienia. Były to kamienne gałki z otworem do osadzenia na kijku. Laska jako symbol godności marszałka, który zastępując władcę, czuwa nad porządkiem na dworze, jest uznawana – jak wskazuje Paulina Mielnik – za przykład przejęcia istotnego przejawu władzy monarchy. W polskiej tradycji parlamentarnej laska marszałkowska jako symbol autorytetu, insygnium władzy, godności i praw przewodniczącego izby jako stróża praw znana jest od XIV w. Pierwotnie laska marszałkowska miała nie tylko symboliczne znaczenie; marszałkowie (koronni, podkoronni, sejmowi, sejmikowi i terytorialni) używali jej bowiem w celu zapewnienia porządku na często burzliwej sali obrad, stukając laską w podłogę, marszałek przywracał do porządku zbyt gwałtownie dyskutujących posłów. Laska marszałkowska stanowiła nie tylko symbol prestiżu przewodniczącego izby, była też znakiem trwających obrad. Obecnie Marszałek Sejmu RP (podobnie jak Marszałek Senatu RP) używa laski marszałkowskiej, stanowiącej symbol jego władzy

i godności, podczas otwierania i zamykania obrad izby – co następuje przez trzykrotne uderzenie laską w podłogę. Laska Marszałka Sejmu RP została zaprojektowana w 1993 r. Wykonano ją z drewna mahoniowego, które przyozdobiono dwoma pierścieniami z brązu. Całość wieńczy głowica z orłem w koronie. Z kolei laska Marszałka Senatu RP została wykonana w 1991 r., również z drewna mahoniowego zdobionego podłużnymi srebrzonymi prętami metalowymi, na jej szczycie znajduje się zaś stylizowana korona piastowska z czterema bursztynami. Podmioty, którym przysługuje prawo wnoszenia projektów ustaw, będących następnie przedmiotem prac parlamentu (tj. postowie, Senat, Prezydent RP, Rada Ministrów oraz grupa 100 tys. obywateli), tzw. wnioskodawcy, składają projekty aktów prawnych zgodnie z ustaloną prawem procedurą do Marszałka Sejmu, czyli – jak zwykło się określać w języku potocznym – do laski marszałkowskiej. [J. Marszałek-Kawa]

P. Mielnik, *Laska marszałkowska w świetle wybranych źródeł ikonograficznych Sejmu polskiego*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2015, t. 15, <http://www.snpl.lt/Rocznik/15/R.15.075-094.pdf>; <http://poznaj.sejm.gov.pl/historia-sejmu/laska-marszalkowska/>; *Słownik języka polskiego*, www.sjp.pwn.pl; R. Smolski, M. Smolski, E.H. Stadtmüller, *Słownik encyklopedyczny: edukacja obywatelska*, Wrocław 1999.

Legislacja (łac. *legislator* – ustawodawca, prawodawca; *legislatio* – ustawodawstwo; *legislatura* – naczelny organ władzy ustawodawczej, parlament) – proces tworzenia prawa, prawodawstwo, ustawodawstwo. Działalność polegająca na stanowieniu powszechnie obowiązujących na danym obszarze norm prawnych (abstrakcyjnych i generalnych) przez organy państwowe i samorządowe. W węższym znaczeniu przez legislację rozumie się działalność należącą do wyłącznych kompetencji parlamentu, a polegającą na stanowieniu prawa przez uchwalanie ustaw zgodnie z procedurą określoną w Konstytucji RP, innych aktach normatywnych rangi ustawy oraz regulaminach obu izb parlamentu. [J. Marszałek-Kawa]

M. Kłodawski, A. Witorska, M. Lachowski, *Legislacja czasu przemian, przemiany w legislacji. Księga jubileuszowa na XX-lecie Polskiego Towarzystwa*

Legislacji, Warszawa 2016; T. Kozłowski, *Legislacja bez autorytetu prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994, z. 4; J. Krawczyk (red.), *Procedury tworzenia aktów prawnych*, Warszawa 2014; J. Marszałek-Kawa, *The Institutional Position and Functions of the Sejm of the Republic of Poland after the Accession to the European Union*, Toruń 2016; E. Tkaczyk, *Wykaz aktów prawnych do nauki legislacji*, Warszawa 2015; F. Uhlmann, S. Höfler (red.), *Professional legislative drafters: status, roles, education*, Zürich 2016; www.sjp.pl; T. Zalański, *Zasada prawidłowej legislacji w poglądach Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2008; Z. Ziemiński, *Teoria prawa a polityka i zasady legislacji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994, z. 4.

Legitymacja – jest to proces uzyskiwania akceptacji rządzących dla ich sposobu dochodzenia do władzy oraz jej utrzymania. Proces ten dotyczy również instytucji oraz osób sprawujących władzę publiczną. Należy jednak pamiętać, że poparcie dla rządzących nie jest trwałe i może ulec dynamicznej zmianie. W związku z powyższym jedną z istotniejszych kwestii pozostaje budowanie, a następnie utrwalenie masowej akceptacji dla zasad zdobywania władzy, co rzecz jasna stanowi istotny wyróżnik państw demokratycznych, w których władza jest wyłanianą w drodze wyborów, a nie zawłaszczana jak w przypadku państw totalitarnych. W literaturze przedmiotu wyróżnia się co najmniej trzy koncepcje legitymacji: 1) tradycyjna – nawiązywała w sposób bezpośredni do różnych kryteriów prawomocności władzy i koncentrowała się na posiadaniu pewnych wartości lub też dążeniu do nich, co wymagało spełnienia pewnych konkretnych warunków takich jak np. boskie pochodzenie, boskie powołanie, tradycję, prawa historii i prawa natury czy prawa ludzkie; 2) wysunięta w ramach liberalnej teorii demokracji oznacza taką formę rządów, która gwarantowała świadomą oraz możliwie szeroką partycypację obywateli w procesie rządzenia, gdy spotyka się ona z ich społecznym poparciem; 3) określa legitymację jako „przekonanie”. Według koncepcji zaproponowanej przez Maxa Webera, prawomocny porządek społeczny występuje dopiero wtedy, kiedy część społeczeństwa uzna go w pełni za obowiązujący, natomiast pozostała część społeczeństwa nie jest w stanie przedstawić alternatywnego rozwiązania. Na tle powyższych rozważań doszło do

interesujących interpretacji i sposobów definiowania legitymacji. Według Seymoura Martina Lipseta legitymizacja stanowiła „wysiłki podejmowane w celu wywołania i utrzymania opinii, że istniejące instytucje polityczne są najbardziej odpowiednie i właściwe dla społeczeństwa”. Z kolei Carl Joachim Friedrich uznał, iż legitymizacja sprowadzała się jedynie do konstatacji „czy większość ludzi podporządkowanych danej władzy wierzy, że opiera się na właściwym tytule”, natomiast Robert Alan Dahl twierdził, że legitymizacja to nic innego jak tylko „wywołanie przekonania, że struktury, procedury, działania, decyzje, kierunki polityki, urzędnicy i przywódcy, mają cechę słuszności, właściwości i wartości moralnej i że winny być one akceptowane ze względu na te właściwości”. Warto dodać, iż w przypadku państw demokratycznych mamy do czynienia z aspektem personalnym legitymacji. Dotyczy on przede wszystkim cykliczności przeprowadzanych elekcji wyborczych stanowiących naturalny element rywalizacji pomiędzy osobami ubiegającymi się o mandat społeczny, podlegający odnawianiu się poprzez wymianę klasy rządzącej. Jeśli chodzi o państwa niedemokratyczne, tam kwestia legitymacji władzy zostaje zastąpiona ideologią, w której następuje odrzucenie tradycyjnego modelu rywalizacji wyborczej zastąpionego zjawiskiem wymuszonej generacji poparcia. Oznacza ono brak możliwości wyrażenia jakiegokolwiek dezaprobaty wobec narzuconej ideologii, a także odrzucenia przyjętych reguł gry i życia politycznego. [D. Szczepański]

A. Antoszewski, *Legitymizacja władzy*, [w:] *Leksykon politologii wraz z Aneksem o reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewskiego, Wrocław 2002; A. Dahl, *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs, New York 1965; C.J. Friedrich, *Man and his Government, An Empirical Theory of Politics*, New York–San Francisco–Toronto–London 1963; S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, London 1963; W. Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 2001.

Legitymizacja – proces uzyskiwania prawomocności przez władzę. Uzyskiwanie przyzwolenia i aprobaty rządzonych dla reguł nabycia i sprawowania władzy oraz dla instytucji i osób ją sprawujących. Sło-

wo legitymizacja wywodzi się z języka łacińskiego od słowa *legitimus* – oznaczającego „zgodnie z prawem”. Legitymizacja władzy jest zatem procesem uzyskiwania aprobaty rządzonych dla reguł nabycia i sprawowania władzy oraz dla instytucji i osób ją sprawujących, a władza legitymizowana to taka, która cieszy się uznaniem rządzonych oraz posiada ich przyzwolenie na rządzenie, co oznacza, że wyklucza ona przymus i strach jako źródła podporządkowania.

Według Martina Seymoura Lipseta, proces legitymizacji obejmuje „zdolność systemu do wytworzenia przekonania, że istniejące instytucje polityczne są dla społeczeństwa najlepsze”, a Robert Dahl definiował legitymizację jako wywołanie przekonania wśród rządzonych, że „struktury, procedury, działania, decyzje, kierunki polityki, urzędnicy i przywódcy, mają cechę słuszności, właściwości i wartości moralnej i że winny być one akceptowane ze względu na te właściwości”.

Uznawanie władzy za prawomocną jest zjawiskiem zmiennym i stopniowalnym, a stopień tej akceptacji, jak się przyjmuje, zależy od dzielanych jednocześnie przez rządzących i rządzonych wartości, celów i ideałów politycznych oraz od skuteczności rządzących i ich zdolności rozwiązywania podstawowych dla danej wspólnoty problemów. Współcześnie w państwach demokratycznych oznacza to zazwyczaj zapewnienie: wolności indywidualnej i poszanowania praw człowieka, bezpieczeństwa oraz rozwoju gospodarczego.

Legitymizacja jest pojęciem z zakresu świadomości społecznej, a nie prawa, co może sugerować jego etymologia. Można bowiem wyobrazić sobie sytuację, że władza jest legalna w świetle prawa, ale nie posiada legitymacji, dzieje się tak np. w sytuacjach przedrewolucyjnych. W czasach przed Wielką Rewolucją Francuską 1789 r. władza króla Ludwika XVI była władzą legalną. Monarcha był królem Francji uznawanym zarówno na arenie międzynarodowej, jak i przez samych Francuzów. Sytuacja społeczno-ekonomiczna doprowadziła jednak do delegitymizacji jego władzy w oczach społeczeństwa, czego skutkiem było obalenie monarchii. Można także wyobrazić sobie sytuację odwrotną, gdy władza posiada legitymację, ale według prawa jest nielegalna. Przykładem takiej sytuacji jest działanie rządu londyńskiego po 1945 r., gdy na arenie międzynarodowej za legalny rząd polski został już uznany Rząd

Jedności Narodowej, rząd londyński nadal cieszył się poparciem Polaków i przez wielu był uznawany za prawowity rząd Polski.

Kluczowe dla zrozumienia związku między władzą a legitymizacją są rozważania Maxa Webera. W centrum swoich zainteresowań z zakresu socjologii polityki postawił on kwestię wewnętrznych przekonań co do źródeł prawomocności władzy oraz zewnętrznych środków, będących podstawą stosunku władczego. Wyróżnił on na tej podstawie trzy typy panowania, czyli źródła uzyskiwania przez władzę prawa moralnego do rządzenia. Są to: **tradycja** (panowanie tradycyjne), gdy władza jest uznawana za prawomocną na podstawie tradycji, zwyczajów i obyczajów panujących w danej wspólnotie (np. uświęcona jest przez religię, gdy rządcy wierzą, że władza pochodzi od Boga, bogów). Stosunki władcze między władcą a jego poddanymi nie są w tej relacji władczej regulowane przez normy zawarte w prawie stanowionym, ale wynikają właśnie z tradycji i obyczajów panujących w danej wspólnotie. Kwestie zaś nieuregulowane przez tę tradycję rozstrzygane są przez wolę władcy „swobodnie rozdzielającego swe łaski i niełaski – jak pisał Weber – wedle osobistej sympatii lub antypatii, na mocy czysto osobistej, często okupionej darami arbitralnej decyzji”. Aparat wykonawczy stanowią dwór lub sojusznicy panującego. **Charyzma (panowanie charyzmatyczne)** – ma swoje źródło w uznaniu jednostki za osobę wyposażoną w niezwykle przymioty, którym zawdzięcza uznanie i szacunek. To dzięki nim cieszy się ona autorytetem i posłuchem wśród członków określonej zbiorowości społecznej. Między przywódcą charyzmatycznym, który może być na przykład prorokiem, demagogiem, bohaterem, zbawcą, „wojownikiem obdarzonym nadludzką siłą”, a jego zwolennikami wytwarza się zbudowana na bazie osobistego oddania pełnego wiary „zrodzonego z entuzjazmu lub nieszczęścia i nadziei”, więź dzięki której nie jest on związany ani prawem pozytywnym, ani tradycją. Ale aby władza przywódcy charyzmatycznego mogła trwać musi on wciąż za pomocą czynów utwierdzać swoich zwolenników (wyznawców) w przekonaniu o swojej wyjątkowości. Gdy charyzma przywódcy ulegnie rutynizacji, zazwyczaj traci on legitymację do jej sprawowania. Aparat wykonawczy stanowią uczniowie przywódcy charyzmatycznego wyniesieni do tych funkcji ze względu na swoją lojalność i oddanie

władcy. Racjonalność (panowanie legalne), gdy władza zdobyta jest i sprawowana zgodnie z panującymi w danej wspólnotcie normami prawnymi zapisanymi w aktach prawnych. Na przykład w państwach demokratycznych zdobyta jest w drodze wyborów powszechnych i sprawowana zgodnie z konstytucją państwa, innymi aktami prawnymi powszechnie obowiązującymi i procedurami. W takim systemie prerogatywy władcze danej jednostki związane są z pozycją, którą zajmuje, przyznanyimi jej kompetencjami i są ograniczone prawnie co do zasięgu i zakresu ich obowiązywania. Regulacjom prawnym podlegają także dopuszczalne środki przymusu oraz przesłanki ich stosowania. Posłuch obywateli wynika z szacunku dla obowiązujących norm prawnych. Aparat wykonawczy stanowi biurokracja, urzędnicy państwowi.

Obok prac Maxa Webera do klasycznych opracowań poświęconych zjawisku legitymizacji władzy zalicza się pozycje autorstwa Davida Eastona oraz Davida Beethama. Według Eastona zjawisko legitymizacji władzy przebiega w dwóch płaszczyznach. W płaszczyźnie zewnętrznej przejawia się jawnym i otwartym poparciem jednostki dla systemu politycznego, manifestującym się w jej zachowaniach politycznych, w płaszczyźnie wewnętrznej, znajdziemy psychiczne nastawienia jednostki wobec systemu politycznego, jej ocenę funkcjonowania systemu oraz wartości reprezentowanych w systemie. Legitymizacja według Eastona przebiega także w trzech wymiarach – jest to legitymizacja ideologiczna, strukturalna i personalna. Pierwszy wymiar polega na akceptacji przez jednostkę fundamentalnych zasad, na których zbudowana jest wspólnota polityczna, to jest zasad według których władza jest zorganizowana w systemie politycznym. Drugi wymiar to przekonanie o praworządności norm i procedur regulujących relacje między władzą a społeczeństwem. Normy te między innymi zapewniają jednostkom (obywatelom) wpływ na podejmowane przez władze decyzje poprzez różne instytucje, na przykład wybory powszechne lub referenda. Trzecim wymiarem legitymizacji według Eastona jest uznanie osób sprawujących władzę oraz szacunek do konkretnych osób, które ją sprawują. Easton uważał, że każdy z tych wymiarów może stanowić źródło legitymizacji systemu politycznego, a co więcej poparcie w tych trzech wymiarach nie musi być wcale współzależne, choć dla stabilno-

ści systemu politycznego spójność przekonań w tych trzech wymiarach jest pożądana. W praktyce jednak jednostki akceptujące na przykład porządek prawny nie muszą wcale jednocześnie uznawać i szanować osób aktualnie sprawujących władzę.

Beetham, podobnie jak Easton, uznał, że legitymizacja władzy przebiega na trzech poziomach. Są to poziomy: reguł, gdy władza jest nabywana i sprawowana zgodnie z obowiązującymi we wspólnocie regułami (czy to zwyczajowymi czy skodyfikowanymi); przekonañ – gdy te reguły powstały i znajdują oparcie w przekonaniach i wartościach obu stron stosunku władczego – rządzących i rządzonych; zachowań, gdy obywatele (rządzeni) w sposób czynny, poprzez swoje zachowania polityczne wyrażają przyzwolenie i akceptację dla rządzących, np. poprzez udział w wyborach, referendach, albo publicznie wyrażają poparcie dla władzy. To czynne przyzwolenie rządzonych wyrażane jest zgodnie z kulturą i tradycją danego społeczeństwa.

Legitymizacja jest procesem uzyskiwania prawomocności przez rządzących – legitymacji do rządzenia. Władza może zdobyć przyzwolenie rządzonych poprzez wybory albo referendum, czyli w wyniku werdyktu społecznego, dzięki skuteczności rządzenia, albo dzięki upływowi czasu, gdy ludzie przyzwyczajają się do sprawujących władzę. Może także uzyskać uznanie międzynarodowe, które pozwala jej zabiegać o uznanie wewnętrzne. Rządzący mogą jednak także tę legitymację utracić. Proces utraty legitymacji nazywa się delegitymizacją i jest to zawieszenie lub odmowa przyzwolenia ze strony rządzonych na dalsze sprawowanie władzy przez rządzących. Po kolei może ona przebiegać poprzez: zawieszenie współpracy, bierny opór, jawne nieposłuszeństwo, zbrojną opozycję wobec władzy. Dzieje się tak zazwyczaj, gdy rządzący w sposób ciągły i uporczywy naruszają normy i zasady, na których zbudowana jest dana wspólnota, na przykład w państwie demokratycznym pozbawiają skutecznie opozycję możliwości wykonywania swoich zadań. Drugim powodem delegitymizacji władzy może być długotrwała nieskuteczność w jej sprawowaniu oraz niezapewnienie rządzonym tego, na czym im zależy. Delegitymizacja może nastąpić także po przegranej wojnie albo gdy pojawi się atrakcyjna alternatywa wobec istniejącej władzy.

Legitymizacja nie jest jedyną formą zapewniania przez władzę posłuchu rządzonych choć na pewno najbardziej skuteczną. Innymi sposobami zapewnienia posłuszeństwa rządzonych są: przemoc i przymus, różnego rodzaju nagrody materialne oraz apatia i nawyk. [M. Winćawska]

D. Beetham, *The Legitimization of Power*, London 2013; D. Beetham, *Legitymizacja władzy*, [w:] *Władza i Społeczeństwo*, t. 1, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995, s. 288–302; H. Domański, *Legitymizacja systemu politycznego w 21 krajach*, „*Studia Socjologiczne*” 2005, nr 2; D. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*; New York 1965; S.M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1998; M. Weber, *Typy panowania*, [w:] *Socjologia lektury*, red. P. Sztompka, M. Kuć, Kraków 2006; J. Wiatr, *Legitymizacja i poparcie władzy*, [w:] J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999.

Lewica – jedna z podstawowych orientacji społecznych i politycznych wchodząca w skład dychotomii lewica–prawica i wyznaczająca określone postawy względem zjawisk zachodzących w społeczeństwie. Do podstawowych wartości wyróżniających orientację lewicową w sferze społeczno-ekonomicznej należą: interwencjonizm państwowy w procesach gospodarczych, socjalny bądź opiekuńczy model państwa, kontrola rynku i rozbudowany sektor publiczny, rozbudowane programy socjalne, redystrybucyjny model podziału budżetu państwa, akceptacja politycznej roli związków zawodowych. W sferze politycznej lewica orientuje się na demokrację i system parlamentarny bądź parlamentarno-gabinetowy; duże znacznie przywiązuje do wchodzenia państwa w międzynarodowe struktury organizacyjne i gospodarcze. W wymiarze aksjologicznym występuje przekonanie o modernistycznej roli państwa, wysokim poziomie indywidualizmu jednostki i preferowanie wartości postmaterialnych; podkreślane jest znaczenie praw i wolności obywatelskich, równości i sprawiedliwości społecznej, rozdzielenia religii od państwa oraz pluralizmu wartości. [D. Plecka]

N. Bobbio, *Prawica i lewica*, Kraków 1996; J. Simon, *The Political Left and Right – What It Means in the Post-Communist Countries and Hungary*, [w:] *Transformative Paths in Central Europe*, London 2000; W. Sokół, M. Żmi-

grodzki, *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2003.

Liberalizm – jest pojęciem bardzo bogatym ideowo, niejednorodnym, wielonurtowym. Jego reprezentanci chętnie dyskutują o wartościach, procesach społecznych czy też rozwiązaniach aprobowanych społecznie. Różnorodność znaczeniowa liberalizmu powoduje, że poszczególne odłamy nierzadko są ze sobą sprzeczne, co przyczynia się do częstego formułowania tezy o konieczności traktowania liberalizmu w jego pluralistycznym wymiarze. Co więcej, może on być rozpatrywany w następujących ujęciach: konceptualnym (przez interpretację poszczególnych idei i składających się z nich ideologii, doktryn, filozofii); chronologicznym (na przykład w wyniku rozróżnienia liberalizmu starego od nowego); podmiotowym (co pozwala wyodrębnić jego wymiar kontynentalny i krajowy) i wreszcie przedmiotowym (w zakresie jego podziału na sferę polityczną i gospodarczą czy świecką i religijną).

Trzeba więc przyjąć w interpretacji idei liberalnych dyrektywę metodologiczną uwzględniającą to zróżnicowanie, zgodnie z założeniem, że liberalizm w większym zakresie stanowi stan umysłu niż doktrynę polityczną. Nie bez znaczenia dla eksplikacji liberalizmu okazuje się także odniesienie do różnych dziedzin życia człowieka, takich jak: metoda refleksji nad życiem społecznym, sposób rządzenia państwem czy też podejście aksjologiczne. Dlatego pojęcie liberalizmu może występować w znaczeniu zarówno potocznym (jako synonim postawy otwartości i tolerancji), jak i wyrażającym określony sposób myślenia czy też mentalność. Liberalizm pojawia się także w sensie ideologicznym (jako nurt ideowy lub doktryna) czy wreszcie w znaczeniu politycznym (jako siła społeczna czy też formacja polityczna).

Pomimo tej różnorodności można wskazać idee konstytuujące różne rodzaje liberalizmu. Należą do nich indywidualizm i autonomia jednostki. Bez względu na różnorodność ideową omawianych nurtów liberalizmu jednostka, jej indywidualizm i autonomiczność, stanowi wartość bezwzględna. Takie usytuowanie pozwala jej stać się punktem odniesienia do refleksji nad porządkiem społecznym, ale może ona także korzystać ze swego podstawowego atrybutu, jakim jest rozum.

Nie bez znaczenia dla rozwoju idei indywidualizmu jednostki było pojawienie się doktryny komunizmu i socjalizmu w XIX w. W zasadzie od tego momentu możemy zauważyć zmniejszenie zainteresowania poszczególnych reprezentantów nurtów liberalnych autonomią jednostki rozumianą *sensu stricto*. Ich uwaga poświęcona została próbom dostosowania indywidualizmu jednostki do warunków życia człowieka w społeczeństwie. Nie znaczy to jednak, że liberalizm zatracił swoją tożsamość, bowiem niezmiennie pozostaje przekonanie, że indywidualizm etyczny jednostki i wynikające z niego zdolności stanowią źródło zarówno osobistej, jak i społecznej pomyślności. Tym samym we współczesnych nurtach liberalizmu zauważalne stały się dyskusje, u których podstaw znajduje się przekonanie, że dobro każdej jednostki powinno być celem starań liberalnego państwa. Równocześnie pojawiają się problemy związane z pojmowaniem praw przypisanych jednostce, które w powyższej konstrukcji społeczeństwa i umiejscowieniu w nim jednostki podlegały reinterpretacji.

Podstawowym prawem każdego człowieka według liberałów jest wolność. Idea ta w efekcie rozwoju liberalizmu ulegała kolejnym przeobrażeniom. Rozszerzał się również zakres praw wolnościowych. W toku tej ewolucji zauważyć możemy istnienie w początkowej fazie rozwoju liberalizmu wolności osobistych, do których zaliczano wolność sumienia i ekonomiczną. W późniejszym czasie pojawił się katalog wolności politycznych (takich jak na przykład wolność słowa, zrzeszania się), by przeobrazić się w dążenia do prawa udziału we władzy przez „prawo do decydowania o swoich sprawach”. Niezmienny w ramach przeobrażania idei pozostawał jedynie fakt, że atrybutem zezwalającym na korzystanie z wolności i jednocześnie nakładającym na jednostkę odpowiedzialność za dokonywane wybory był rozum. Zarazem rezygnacja z wolności, czy też zrzucenie odpowiedzialności na innych, powoduje – według liberałów – powrót jednostki do stanu barbarzyństwa.

Jednym z najważniejszych rodzajów wolności jest prawo do posiadania własności. Liberałowie wyrażają pogląd, że jedynie ekonomia oparta na prywatnej własności środków produkcji daje możliwość stworzenia materialnych zabezpieczeń dla korzystania z prawa do bycia wolnym. Co więcej, własność prywatna w ujęciu różnych nurtów

liberalizmu stanowiła podstawę wolnego społeczeństwa, a brak prawa do posiadania groził alienacją jednostki w działalności gospodarczej, politycznej i kulturalnej. Prawo do posiadania własności nie musi być jednak prawem nieograniczonym. We współczesnych nurtach liberalizmu można odnaleźć tendencje do jej ograniczenia na przykład w tych strukturach gospodarki, w których posiadanie może przerodzić się w monopol i w efekcie doprowadzić do ograniczenia praw politycznych współobywateli. Jednocześnie własność powinna istnieć w społeczeństwie w jak najszerzym wymiarze, bowiem gwarantuje ona nieskrępowany rozwój poszczególnych jednostek, a także stanowi niezbędny warunek utrzymania wolności.

O ile posiadanie prawa do własności nie stanowiło problemu dla liberałów, o tyle status państwa czy też jego rola względem jednostki i jej uprawnień, a także społeczeństwa były jedną z przyczyn różnicowania doktrynalnego liberalizmu. Nie można jednoznacznie przesądzić, że liberałowie są przeciwnikami państwa. Jednak rozmaicie postrzegają jego funkcje. Reprezentanci neoliberalizmu uważają na przykład, że istnienie państwa jest konieczne, ale w zakresie bardzo ograniczonym ze względu na potrzebę ochrony wolności jednostki zarówno w sensie egzystencjalnym, jak i ekonomicznym. Nie uważają za konieczne poszerzania roli państwa poza to niezbędne minimum. W przeciwnym razie jednostka nie stara się działać aktywnie dla swojego rozwoju.

Na drugim biegunie znajduje się liberalizm socjalny, zakładający szerokie uprawnienia dla państwa jako instytucji wspomagającej w rozwoju jednostki. Podkreślenia jednak wymaga fakt, że bez względu na wielonurtowość ideową liberałowie pozostają zwolennikami zachowania jak najszerzej sfery życia indywidualnego czy też społecznego wolnej od interwencji państwa. Zakładają bowiem, że istotę życia w społeczeństwie stanowią prywatna inicjatywa oraz rozwiązywanie zadań społecznych przez dobrowolnie powstałe zrzeszenia czy grupy. Dlatego też dla wszystkich nurtów liberalizmu tak istotną rolę pełni społeczeństwo obywatelskie.

Powszechnie reprezentowane przez liberałów stanowisko zakłada, że państwo powinno być we wszystkich zakresach neutralne dla poczynań jednostki. W przeciwnym wypadku państwo zaczyna określać

zakres powinności moralnych jednostki, w efekcie czego nie może ona sama autonomicznie się rozwijać. Dlatego liberałowie uważają, że najlepszym państwem jest to, w którym ceni się autonomię i samodzielność obywateli, tak by mogli oni podejmować decyzje samodzielnie, a jednocześnie ponosić konsekwencje tych postanowień. W sferze neutralności państwa znajduje się przede wszystkim religia, jako że państwo nie powinno być miejscem dominacji jakiegokolwiek wyznania. I chociaż istnieją w liberalizmie nurty powołujące się na rodowód chrześcijański, to klasyczne ujęcie postuluje konieczność istnienia państwa światopoglądowo neutralnego. Z tego jednak nie wynika, że wspólnota państwowa byłaby pozbawiona wartości. Z założenia państwo może być jedynie (lub aż) miejscem współistnienia wielu wartości, tak by żadna aksjologia nie mogła w nim dominować. Takie rozumienie rozdziału państwa i religii miało także sprzyjać rozwojowi jednostki, u którego podstaw znajduje się szeroko rozumiana wolność. Bowiem tylko w ten sposób zapewniony zostanie postęp, stanowiący ważną z punktu widzenia ideologii liberalnej zasadę.

Obdarzona wolnością jednostka posiada nie tylko możliwość rozwoju i doskonalenia siebie, ale także kształtowania warunków, w jakich żyje. Tym samym determinuje rozwój całego społeczeństwa. Można stwierdzić, że wiara w możliwości człowieka i optymistyczne nastawienie do tej idei przedstawicieli liberalizmu było silniejsze w początkowym okresie kształtowania się zrębów doktryny niż współcześnie.

Scharakteryzowane idee liberalizmu, pomimo różnic interpretacyjnych w poszczególnych odłamach, stanowią zestaw jego podstawowych zasad. Nie można jednak jednoznacznie sklasyfikować żadnej z nich, bowiem do cech charakterystycznych należy ich „oddolne” powstawanie w skutek rozwoju poszczególnych społeczeństw. Dlatego ważna wydaje się konstatacja, że liberalizm nie tworzy określonej konstrukcji myślowej, a jedynie nakreśla jej ramy, w granicach których w imię naczelnej zasady – wolności – uprawnione są różne interpretacje. [D. Plecka]

D. Karnowska, *W kierunku liberalizmu? Recepcja idei liberalnych w Polsce w warunkach transformacji systemowej*, Toruń 2005.

Lider polityczny – pojęcie stosowane najczęściej zamiennie z „przywódcą politycznym” (choć zgodnie ze ścisłymi kryteriami definicyjnymi „przywództwa politycznego” nie każdego lidera politycznego można określić tym mianem, gdyż przywództwo polityczne jest kwalifikowanym typem sprawowania władzy politycznej opartym przede wszystkim na posiadanych przez daną osobę umiejętnościach przekonywania potencjalnych zwolenników o możliwości realizacji wspólnych zamierzeń w szczególnym kontekście sytuacyjnym, np. w obliczu zrywu rewolucyjnego czy wojny). W odróżnieniu jednak od przywódcy politycznego, odgrywającego rolę męża opatrnościowego w reżimach totalitarnych i autorytarnych, lider polityczny jest jednostką decyzyjną w systemach demokratycznych. W znaczeniu ogólnym liderem politycznym jest osoba, która, zgodnie z systemem normatywnym, stoi na czele danego państwa lub naczelnego organu instytucji międzynarodowych; w węższym zaś znaczeniu mianem lidera określa się przewodniczącego partii, który jest odpowiedzialny za wynik wyborczy swojej formacji i na którym ciąży odpowiedzialność za integralność partii i pozyskiwanie nowych grup zwolenników. W przeciwieństwie do przywódcy politycznego lider polityczny jest obiektem rozmaitych zabiegów marketingowych oraz cechuje się dużą elastycznością i podatnością na wpływy w zależności od bieżącej koniunktury politycznej, tak aby dzięki pozytywnemu wizerunkowi przenoszono na całą partię zapewnić prestiż całej grupie, stając się najważniejszym, scalającym ogniwem jej funkcjonowania. We współczesnych demokratycznych systemach politycznych medialny wizerunek lidera zastępuje najczęściej argumenty programowo-ideologiczne, jednak on sam jest łatwo degradowalny w przypadku niekorzystnej recepcji społecznej i zastępowany przez osobę o określonych predyspozycjach medialnych i organizacyjnych. [J. Bielanowska]

J. MacGregor Burns, M. Hartliński, *Partia polityczna jako miejsce kreowania przywództwa politycznego*, [w:] *Czy upadek demokracji? Idee i wartości*, red. A. Stelmach, Poznań 2007, s. 89; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leadership*, New York 1978, *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 339–

–341; Ł. Scheffs, *Lider polityczny w totalitarnym i demokratycznym systemie politycznym. Pozorna opozycja?*, „Refleksje: pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM” 2010, nr 2, s. 131–140; R. Wiszniowski, *Marketing wyborczy. Studium kampanii wyborczych w systemach prezydenckich i semiprezydenckich (Finlandia, Francja, Polska, Stany Zjednoczone)*, Warszawa–Wrocław 2000, s. 56–72.

Lobbing (łac. *labium* – sala u wejścia, poczekalnia, także ang. *lobby*, czyli korytarz) – termin narodził się w XIX w. w obrębie Kongresu USA. Niektóre źródła wskazują na pochodzenie brytyjskie. Lobbing wiązany jest z działaniami grup interesu nakierowanymi na uchwalenie bądź niedopuszczenie do przyjęcia określonych przepisów prawa. Badacze lobbingu wskazują, że trudno jest wyróżnić jedną, uniwersalnie obowiązującą definicję. Problem stanowi wyznaczenie w teorii obiektywnych granic, stąd konieczne jest ścisłe definiowanie lobbingu w danym porządku prawnym. W badaniach teoretycznych najczęściej stosuje się definicję *sensu largo*, a w ustawodawstwie *sensu stricto*. W ramach pierwszej za przejaw lobbingu uznaje się np. list do przedstawiciela politycznego czy nawet dyskusję o problemach publicznych. Łączy się go też z wysiłkiem skierowanym ku wpływaniu na procesy polityczne.

W literaturze akcentuje się aksjologiczny wymiar lobbingu. Uznaje się, że obejmuje on zjawiska o charakterze uznawanym za społecznie pozytywne, moralne. Pomimo trudności demarkacyjnych lobbing i korupcję przyjmuje się za zjawiska od siebie odrębne – wzajemnie wykluczające się. Lobbing może być prowadzony bezpośrednio – wobec osób czy instytucji podejmujących decyzję, lub pośrednio wobec opinii publicznej, która nie podejmuje decyzji, ale jej nastroje kształtują zachowania polityków. Lobbing dopuszcza wywieranie wpływu, przekonywanie, dostarczanie i pozyskiwanie informacji ukierunkowanych na promocję określonej decyzji. Dopuszcza perswazję, a odrzuca manipulację. Pierwsza z wymienionych oznacza namawianie do czegoś lub odradzanie z przytoczeniem odpowiednich argumentów. To stosowanie takich środków, jak: argumentacja, sugestia, apelowanie. Manipulacja to natomiast działanie w oparciu o ograniczenie kontrolnych funkcji świadomości. Realizowana jest poprzez oddziaływanie

na emocje, selekcję informacji, eksponowanie wybranych informacji, wywoływanie presji czasu. [M. Popławski]

K. Charrad, *Lobbying the European Union*, Munster 2005; K. Jasiocki, M. Mołęda-Zdziech, U. Kurczewska, *Lobbing*, Kraków 2000; J. Nownes, *Total Lobbying: What Lobbyists Want (and how They Try to Get It)*, Cambridge 2006; P. Pawełczyk, D. Pionek, *Socjotechnika w komunikowaniu politycznym*, Poznań 1999.

Ludobójstwo – jedno z najpoważniejszych przestępstw, usankcjonowane na gruncie prawa międzynarodowego publicznego. Za twórcę pojęcia uważa się prawnika Rafała Lemkina. Według Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. „ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: zabójstwo członków grupy; spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy; rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego; stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy”. We wspomnianej Konwencji nie zawarto definicji grupy, wobec której powzięto zamiar wyniszczenia, wskazano jedynie, że chodzi o grupy narodowe, etniczne, rasowe lub religijne. Co więcej, podkreślono, że wyniszczenie grupy może dotyczyć całości lub części. Dokument wprowadził także indywidualną odpowiedzialność jednostki za ludobójstwo, bez względu na jej pozycję w społeczeństwie. Dla karania zbrodniarzy znaczenie ma Konwencja o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości z 1968 r. Jednakże przestępstwo ludobójstwa zostało tu zaliczone do zbrodni przeciwko ludzkości. Wkład w tworzenie definicji ludobójstwa mają również międzynarodowe trybunały karne, takie jak: Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii (MTKJ), Międzynarodowy Trybunał dla Rwandy (MTKR) oraz Międzynarodowy Trybunał Karny (MTK). Międzynarodowy Trybunał Karny do dotychczasowej definicji ludobójstwa dodał nowy element –

kolejny czyn, którym jest przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy. O ile jednak w Statucie Trybunału sprecyzowano czyny uznawane za zbrodnię ludobójstwa, to nie wskazano, jak w przypadku statutów MTKJ czy MTKR, sposobów jego popełnienia. Tu także podkreślono indywidualną odpowiedzialność sprawcy (osoby fizycznej), w tym odpowiedzialność za podżeganie do zbrodni ludobójstwa, pominięto jednak odpowiedzialność za współsprawstwo oraz znowę w celu popełnienia ludobójstwa. Uwagę przykuwa konstrukcja zamiaru, stanowiącego pewne novum w dotychczasowych uregulowaniach. Zgodnie ze Statutem odpowiedzialność karna może być poniesiona tylko wtedy, gdy sprawca świadomie i z zamiarem popełnienia zbrodni realizuje jej znamiona. [M. Ochwat]

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. (Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9); Konwencja o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości, Nowy Jork z 1968 r. (Dz.U. 1970, nr 26, poz. 208, załącznik i z 1971 r., nr 7, poz. 85); Rome Statute of the International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf (30.05.2017); J. Cooper, *Raphael Lemkin an the Struggle for Genocide Convention*, London–New York 2008; D.J. Schaller, J. Zimmerer, *The Origins of Genocide. Raphael Lemkin as a historian of mass violence*, Rutledge Taylor and Francis Group, New York 2009; K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010.

Luka w prawie – to sytuacja, kiedy w systemie obowiązującego prawa nie istnieje norma prawna, która odnosiłaby się do określonego stanu faktycznego, regulowała ten stan, tzn. pewien stan faktyczny pozostaje nieuregulowany. Przy czym z luką prawną mamy do czynienia tylko wówczas, gdy brak normy nie jest zamierzonym działaniem ustawodawcy.

Wyróżniamy trzy rodzaje luk w prawie: aksjologiczną, logiczną oraz konstrukcyjną.

Luka aksjologiczna, inaczej luka pozorna, wiąże się z przyjęciem przez ustawodawcę określonego systemu wartości, które to wartości wyzna-

czają zakres regulacji. Może to prowadzić do powstania przekonania u części odbiorców, że pewne stany faktyczne nie zostały uregulowane, a w rzeczywistości ustawodawca, kierując się innymi wartościami, świadomie pozostawił daną materię poza zakresem regulacji (np. dla części społeczeństwa czynem nagannym może być życie par bez związku małżeńskiego, a według ustawodawcy i przyjętego przez niego systemu wartości, stan ten nie powinien być objęty sankcją karną).

Luką konstrukcyjną jest sytuacja, kiedy w systemie brakuje normy o niższej mocy prawnej, która służyć ma realizacji norm zawartych w aktach o wyższej mocy prawnej (np. brak normy rozporządzenia, która służyć miałaby wykonaniu norm zawartych w ustawie).

Luka logiczna występuje, gdy ten sam stan faktyczny regulowany jest przez dwie sprzeczne normy prawne, a sprzeczności tej nie da się usunąć przy zastosowaniu reguł kolizyjnych.

Luki w prawie usuwa się poprzez uchwalenie brakujących regulacji, mogą być także usuwane w drodze zastosowania analogii. [J. Juchiewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012.

Lustracja – pochodzi od łac. czasownika *lustrare*, co oznacza „oczyszczać”, „poświęcać”, i rzeczownika *lustratio*, który oznacza „oczyszczenie” (oczyszczalną ofiarę składaną za cały naród co pięć lat w starożytnym Rzymie po zakończeniu cenzusu, czyli podziału obywateli na podstawie majątków ziemskich na klasy mające różne uprawnienia i obowiązki wobec państwa). W dawnej Polsce lustracja oznaczała kontrolę dóbr królewskich. Współcześnie odnosi się do procesu obejmującego procedury przeglądania, weryfikowania i oceny danych dotyczących określonych obiektów (np. instytucji, dokumentów), poszczególnych osób, wybranych grup społecznych, kategorii społeczno-zawodowych i organizacji. Lustracji dokonują uprawnione do tego rodzaju działań podmioty na podstawie określonych przepisów prawa. Brak spełnienia tego ostatniego warunku implikuje powstanie zjawiska tzw. dzikiej lustracji – procesu weryfikacji i oceny dokonywanego przez

nieuprawnione podmioty, wywołującego destabilizację bądź konflikt na określonym obszarze. Obecnie to pojęcie najczęściej sprowadza się do lustracji osób pełniących funkcje publiczne. W tym kontekście wyróżnia się dwa obszary działania: lustrację majątkową, której celem jest ujawnienie źródeł posiadanego majątku przez funkcjonariuszy publicznych, oraz lustrację jako działanie mające na celu sprawdzenie osób, którym powierza się stanowiska wymagające zaufania. Pojęcie lustracji w tym ostatnim znaczeniu jest obecnie najszerszej stosowane. Zakłada ono procedurę weryfikacji osób pełniących funkcje publiczne lub kandydujące do ich pełnienia w celu sprawdzenia powiązań tych osób z komunistycznymi organami bezpieczeństwa państwa: pracy, służby w tych strukturach lub tajnej i świadomej współpracy z nimi. Powyższa koncepcja lustracji pojawiła się w okresie transformacji ustrojowej w krajach byłego bloku wschodniego (po raz pierwszy terminu „lustracja” w tym kontekście użył Richard Sacher, czecho-słowacki minister spraw wewnętrznych, który określił nim procedurę sprawdzenia, czy kandydaci zgłoszeni w wyborach do parlamentu, które odbyły się w czerwcu 1990 r., nie byli tajnymi współpracownikami służby bezpieczeństwa państwa StB). Wkraczające wówczas na drogę demokratyzacji państwa przyjęły koncepcję polityczną głoszącą potrzebę sprawdzenia dotychczasowej działalności politycznej osób pełniących lub ubiegających się o najważniejsze funkcje publiczne oraz czasowe wyeliminowanie z życia politycznego tych, którzy w czasie reżimu komunistycznego współpracowali z organami bezpieczeństwa. W tym sensie pojęcie lustracji wiąże się z pojęciem dekomunizacji. Lustracja jest pojęciem węższym i stanowi jeden z elementów dekomunizacji, rozumianej jako złożony proces usunięcia pozostałości ustroju komunistycznego z życia społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej obejmujący m.in. takie działania, jak: likwidację instytucji reżimu komunistycznego; przebudowę struktur prawnych i organizacyjnych instytucji państwowych; reprivatyzację w obszarze gospodarki; usunięcie z ważnych stanowisk publicznych byłych funkcjonariuszy partii komunistycznych; rehabilitację ofiar systemu komunistycznego; ściganie sprawców zbrodni komunistycznych; odebranie partii komunistycznej wszelkich zasobów finansowych i materialnych.

Lustracja łączy w sobie trzy główne płaszczyzny działania. Pierwsze dwie to oczyszczenie instytucji publicznych z osób powiązanych komunistycznym aparatem represji oraz stworzenie warunków dla wzrostu zaufania społecznego do demokratyzującego się państwa. Trzecia zaś implikuje charakter ich realizacji – dotyczy utworzenia ram prawnych dla przebiegu procesu lustracyjnego. Stosowne rozwiązania prawne w różnym okresie zostały przyjęte przez wszystkie państwa krajów byłego bloku sowieckiego. Różnią się one rozwiązaniami m.in. co do: trybu przeprowadzania sprawdzenia, kategorii osób objętych lustracją, charakteru sprawdzanych powiązań z komunistycznymi organami bezpieczeństwa państwa, a także konsekwencji w stosunku do osób zaangażowanych w działanie aparatu represji. We wszystkich krajach byłej „demokracji ludowej” lustracja wzbudzała wiele kontrowersji. Dokonywane przez nieuprawnione podmioty, zwłaszcza w sytuacji braku stosownych aktów normatywnych, działania lustracyjne, przeniesione na grunt publicystyki, przybierały formę walki politycznej, nie stwarzając żadnych możliwości obrony osobom, w stosunku do których powstawał zarzut współpracy ze służbami komunistycznymi, efekt tzw. dzikiej lustracji.

W Polsce pierwszym krokiem do przyjęcia rozwiązań prawnych w zakresie lustracji była uchwała zgłoszona przez Janusza Korwin-Mikiego 28 maja 1992 r. Zobowiązywała ona ministra spraw wewnętrznych do „przedstawienia pełnej informacji na temat osób pełniących niektóre funkcje publiczne będących współpracownikami Służby Bezpieczeństwa w latach 1945–1990”. Uchwała została wykonana, jednak 19 czerwca Trybunał Konstytucyjny orzekł, że uchwała była niezgodna z Konstytucją. Prace nad ustawą lustracyjną rozpoczęły się dopiero w 1996 r. (w 1994 r. został skierowany do Sejmu RP pierwszy projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk państwowych w Rzeczypospolitej Polskiej). Uchwałą z 23 sierpnia 1996 r. powołano Komisję Nadzwyczajną do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych. Tzw. ustawa lustracyjna o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne została uchwalona 11 kwietnia 1997 r. Powoływała instytucje Sądu Lustracyj-

nego i Rzecznika Interesu Publicznego, a także wprowadzała domniemanie prawdziwości oświadczeń lustracyjnych, do których składania zobowiązywała m.in.: kandydata na prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej; kandydata na posła lub senatora; kandydata na posła do Parlamentu Europejskiego; osobę desygnowaną na stanowisko prezesa Rady Ministrów; kandydata na kierownicze stanowisko państwowe, na które powołuje lub mianuje prezydent Rzeczypospolitej Polskiej lub prezes Rady Ministrów; kandydata na kierownicze stanowisko państwowe, na które powołuje, wybiera lub mianuje Sejm, Prezydium Sejmu, Sejm i Senat lub marszałek Sejmu; kandydata na kierownicze stanowisko państwowe, na które powołuje lub mianuje Senat lub marszałek Senatu; kandydata na stanowisko szefa Służby Cywilnej lub dyrektora generalnego w ministerstwie, urzędzie centralnym lub urzędzie wojewódzkim; kandydata na stanowisko sędziego Trybunału Konstytucyjnego lub sędziego Trybunału Stanu; osobę niebędącą sędzią ubiegającą się o stanowisko sędziego Sądu Najwyższego, sądu administracyjnego; osobę ubiegającą się o nominację sędziowską; osobę ubiegającą się o nominację prokuratorską; osobę ubiegającą się o wpis na listę adwokatów. Obowiązek ten objął także osoby kandydujące do najwyższych stanowisk w tzw. mediach publicznych. Ustawa, wielokrotnie nowelizowana, przetrwała blisko 10 lat. 18 października 2006 r. została uchwalona ustawa o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów, która stanowi postawę obecnej procedury lustracyjnej w Polsce. Ustawa określa zasady i tryb ujawniania informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa oraz treści tych dokumentów znajdujących się w archiwum Instytutu Pamięi Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Ustawa definiuje organy bezpieczeństwa państwowego, do których w preambule zalicza: Resort Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego; Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego; Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego; jednostki organizacyjne podległe organom, a w szczególności jednostki Milicji Obywatelskiej (MO) w okresie do dnia 14 grudnia 1954 r.; instytucje centralne Służby Bezpieczeństwa MSW oraz podległe im jednostki te-

renowe w wojewódzkich, powiatowych i równorzędnych komendach MO oraz w wojewódzkich, rejonowych i równorzędnych urzędach spraw wewnętrznych; Akademia Spraw Wewnętrznych; Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza; Zarząd Główny Służby Wewnętrznej jednostek wojskowych MSW oraz podległe mu komórki; Informacja Wojskowa; Wojskowa Służba Wewnętrzna; Zarząd II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego; inne służby Sił Zbrojnych prowadzące działania operacyjno-rozpoznawcze lub dochodzeniowo-śledcze, w tym w rodzajach broni oraz w okręgach wojskowych. Ustawa z 2006 r. ,tak jak jej poprzedniczka z 1997 r., określa także, czym są dokumenty organów bezpieczeństwa, a także czym była współpraca z tymi organami. Poszerza jednak znacznie wykaz osób urodzonych przed 1 sierpnia 1972 r. objętych obowiązkiem składania oświadczeń lustracyjnych, które wymieniła w art. 4. W celu weryfikacji oświadczeń lustracyjnych ustawa powołała w strukturach IPN Biuro Lustracyjne oraz podległe mu terenowe, oddziałowe biura lustracyjne. Działanie Biura dotyczy także przygotowywania postępowań lustracyjnych oraz przygotowania i publikowania katalogów zawierających dane osobowe: pracowników, funkcjonariuszy i żołnierzy organów bezpieczeństwa państwa, osób rozpracowywanych przez organy bezpieczeństwa państwa PRL, osób zajmujących kierownicze stanowiska partyjne i państwowe w PRL, osób pełniących obecnie funkcje publiczne. Prokuratorzy pracujący w Biurze Lustracyjnym i podlegających mu terenowych biurach lustracyjnych prowadzą weryfikację prawdziwości oświadczeń lustracyjnych. W przypadku zastrzeżeń co do ich wiarygodności przygotowują postępowania lustracyjne, a następnie uczestniczą w toczących się przed sądami postępowaniach lustracyjnych. Prawomocne orzeczenie sądu stwierdzające fakt złożenia przez osobę lustrowaną niezgodnego z prawdą oświadczenia lustracyjnego traktuje się jako przesłankę pozbawienia tej osoby pełnionej przez nią funkcji publicznej, a także pozbawienie tej osoby na 10 lat biernego prawa wyborczego na urząd prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.

Proces lustracji dotyczył również Kościoła katolickiego. Jego formę i przebieg określiła Konferencja Episkopatu Polski. 25 sierpnia 2006 r. wydała ona Memoriał Episkopatu Polski w sprawie współpracy nie-

których duchownych z organami bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944–1989. Zostało w nim przedstawione stanowisko Kościoła w sprawie przeprowadzania lustracji: „Biskupi słusznie sprzeciwiają się lustracji pozbawionej jasnych zasad, gdyż może ona wyrządzić poważną krzywdę wielu uczciwym duchownym, osobom życia konsekrowanego i wiernym świeckim. Taka »dzika lustracja« niestety dokonuje się i wyrządza ogromne szkody poszczególnym osobom i całemu społeczeństwu”. Biskupi wskazali w Memoriale, jak w świetle nauki Kościoła należy oceniać współpracę niektórych duchownych z organami bezpieczeństwa państwa komunistycznego, które działały na szkodę Kościoła w latach 1944–1989. Kolejnym krokiem było powołanie 18 października 2006 r. przez 337. Zebranie Plenarne Konferencji Episkopatu Polski Kościelnej Komisji Historycznej. Miała ona zająć się naukowym badaniem zasobów Instytutu Pamięci Narodowej dotyczących inwigilacji i represjonowania Kościoła katolickiego w okresie PRL. Komisja miała możliwość badania indywidualnych przypadków podejrzeń o współpracę z organami bezpieczeństwa PRL – zarówno na wniosek zainteresowanych osób, jak i na prośbę Konferencji Episkopatu Polski – z zachowaniem wymogów prawa kanonicznego. Kościelna Komisja Historyczna zakończyła swoją pracę w czerwcu 2007 roku. Wyniki prac komisji zostały przekazane Konferencji Episkopatu Polski, która przesłała je Stolicy Apostolskiej (za pośrednictwem nuncjusza), a potem udostępniła opinii publicznej. 12 stycznia 2007 r. Episkopat zdecydował o powołaniu diecezjalnych komisji historycznych badających inwigilację i prześladowanie duchowieństwa oraz przypadki współpracy z organami bezpieczeństwa. Komisje te, tworzone przez historyków, zajęły się przeprowadzaniem kwerendy w Instytucie Pamięci Narodowej. Wyniki prac komisji w formie raportów otrzymali biskupi diecezjalni, którzy suwerennie rozpatrywali konkretne przypadki współpracy duchownych z organami bezpieczeństwa w świetle przyjętego przez Episkopat w sierpniu 2006 r. memorandum. [S. Galij-Skarbińska]

A. Grajewski, *Lustracja po polsku*, „Przegląd Polityczny” 1996, nr 31; <https://ekai.pl/lustracja-w-kosciele/>; <https://episkopat.pl/memorial-episkopatu-polski-w-sprawie-wspolpracy-niektorych-duchownych-z-organami-bezpieczenstwa-w-polsce-w-latach-1944-1989/>; <http://web.archive>.

org/web/20110607115411/; http://www.episkopat.pl/?a=dokumenty-KEP&doc=20061019_0; W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1985; *Lustracja*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/lustracja.html>; A. Paczkowski, *Posłowie. Lustracja, dekomunizacja i rozrachunek z przeszłością*, [w:] T. Rosenberg, *Kraje, w których straszy. Europa Środkowa w obliczu upiórów komunizmu*, Poznań 1997; ustawa z dnia 11 kwietnia 1997 r. o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne, Dz.U. 1997, nr 70, poz. 443; ustawa z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów, Dz.U. 2006, nr 218, poz. 1592.

M

Makiawelizm (wł. *machiavellismo*) – doktryna polityczna sformułowana przez florenckiego polityka i myśliciela Niccolò Machiavellego (1469–1527), uważanego za jednego z najwybitniejszych twórców i teoretyków nowożytnej koncepcji państwa, której podstawą są rozważania zawarte w słynnej rozprawie *Il Principe* (Książę). U źródeł makiawelizmu leży przekonanie, iż najważniejszym celem w polityce jest racja państwa. W tym kontekście winna być ona rozpatrywana nie jako dążenie do prawdy, ale przede wszystkim jako oddzielona od moralności sztuka skutecznego działania. Prawda jest bowiem tylko tym, co za nią uchodzi, gdyż rządzeni liczą się nade wszystko z pozorami. W istocie więc polityka pozostaje jedynie starannie wyreżyserowanym spektaklem, w którym rzeczywistością staje się pozbawiona prawdy iluzja. Władca powinien zatem odrzucić szczerłość i dbać wyłącznie o pozory, gdyż w sztuce rządzenia ważniejsze od twarzy są maska i mistyfikacja. To władca kreuje reguły i zasady życia zbiorowego, które nie mogą wszakże być przesłanką oceny zasadności działań politycznych. Chodzi w nich bowiem nie o czynienie dobra, lecz skuteczność. [M. Strzelecki]

D. Boucher, P. Kelly (red.), *Myśliciele polityczni. Od Sokratesa do współczesności*, Kraków 2008; S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002; M. Król, *Historia myśli politycznej od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998; G.L. Seidler, *Przedmarksowska myśl polityczna*,

Kraków 1985; L. Strauss, J. Cropsey, *Historia filozofii politycznej*, Warszawa 2010.

Mandat przedstawicielski – pełnomocnictwo prawne nabyte przez posła czy senatora wskutek aktu wyborczego do reprezentowania wyborców. Jest on również określany jako całokształt praw i obowiązków przedstawiciela nabytych mocą aktu wyborczego. Mandat jest też synonimem funkcji sprawowanej przez przedstawiciela. W literaturze mandat przedstawicielski określany jest jako czasowe pełnomocnictwo, udzielane najczęściej w akcie wyborczym, do pełnienia funkcji parlamentarnej, upoważniające oraz zobowiązujące do uczestnictwa w kształtowaniu i wyrażaniu przez parlament woli narodu. Jest to swoistego rodzaju stosunek polityczno-prawny, który zachodzi między podmiotem sprawującym funkcję z wyboru (np. posłem, senatorem) a wyborami. Relacja ta obejmuje udzielone przez wyborców pełnomocnictwo do reprezentowania wyborców w sprawowaniu władzy państwowej. Z chwilą ogłoszenia wyników wyborów nowo wybrany poseł/senator nabywa wszelkie uprawnienia związane ze sprawowaniem mandatu, np. immunitet. Objęcie mandatu przedstawicielskiego następuje po złożeniu ślubowania, którego rotę określa Konstytucja RP. Odmowa złożenia ślubowania oznacza zrzeczenie się mandatu (art. 104 ust. 3 Konstytucji RP, art. 2 ust. 3 ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora). Jak stanowi z kolei art. 2 ust. 4 ww. ustawy: „Uchylenie się od złożenia ślubowania w terminie trzech miesięcy od pierwszego posiedzenia Sejmu lub Senatu jest równoznaczne ze zrzeczeniem się mandatu posła lub senatora”. Na podstawie art. 6b Regulaminu Sejmu RP mandat posła wygasa z powodu odmowy złożenia ślubowania lub uchylenia się od złożenia ślubowania. Spełnienie powyższej przesłanki stwierdza Marszałek Sejmu RP po zapoznaniu się z opinią Komisji Regulaminowej, Spraw Poselskich i Immunitetowych. W dziale III Kodeksu wyborczego z dnia 5 stycznia 2011 r. pt. *Wybory do Sejmu*, w rozdziale 9 zatytułowanym *Wygaśnięcie mandatu posła i uzupełnienie składu Sejmu*, w art. 247 § 1, ustawodawca wylicza sytuacje, w których dochodzi do wygaśnięcia mandatu: śmierć posła; utratę prawa wybieralności lub nieposiadania go w dniu wyborów; pozba-

wienie posła mandatu przez prawomocne orzeczenie Trybunału Stanu; zrzeczenie się mandatu; zajmowanie w dniu wyborów stanowiska lub funkcji, których stosownie do przepisów Konstytucji RP albo ustaw nie można łączyć z mandatem posła, chyba że w określonym w przepisach terminie Marszałek Sejmu RP otrzyma oświadczenie o rezygnacji z zajmowanego stanowiska lub funkcji; powołanie w trakcie trwania kadencji na stanowisko lub powierzenia funkcji, których nie można łączyć ze sprawowaniem mandatu posła; wyboru w toku kadencji na posła do Parlamentu Europejskiego. W dziale IV Kodeksu wyborczego pt. *Wybory do Senatu*, w rozdziale 9 zatytułowanym *Wygaśnięcie mandatu senatora i uzupełnienie składu Senatu*, w § 279, ustawodawca wylicza siedem tożsamyh przesłanek, których spełnienie powoduje wygaśnięcie mandatu senatorskiego. Mandat przedstawicielski – w myśl Konstytucji RP z 1997 r. – jest konsekwencją istnienia zasady suwerenności narodu i zasady przedstawicielstwa, zgodnie z którą naród/suweren sprawuje swoją władzę przez swoich przedstawicieli wybieranych na określony czas. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Konstytucji RP posłowie i senatorowie wykonują swój mandat, kierując się dobrem Narodu. Nie są oni związani żadnymi instrukcjami zgłaszanymi przez wyborców (art. 104 ust. 2 Konstytucji RP). Parlamentaryzista jest reprezentantem całego narodu, a nie tylko swoich wyborców. W doktrynie prawa konstytucyjnego przyjmuje się, że mandat przedstawicielski może mieć charakter mandatu wolnego lub mandatu imperatywnego (związanego). Mandat wolny nawiązuje ogólnej koncepcji przedstawicielstwa. Oznacza, że wybrany przez wyborców przedstawiciel z chwilą wyboru staje się reprezentantem całego narodu i nie wiążą go żadne instrukcje. Parlamentarzyści są niezależni i realizując swe prawa i obowiązki wynikające z mandatu przedstawicielskiego, nie muszą uzgadniać własnych decyzji z wyborcami. Parlamentarzyści nie są w żaden sposób prawnie związani obietnicami wyborczymi i programem przedstawianym w trakcie trwania kampanii wyborczej. Zgodnie z art. 1 ust. 2 ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora, wykonując swój mandat przedstawicielski, powinni jednak przekazywać wyborcom informacje na temat swojej pracy i organu, do którego zostali wybrani. Mandat wolny ma więc charakter uniwersalny (generalny), niezależny i nie-

odwołany. Mandat imperatywny z kolei oznacza, że wybrany przez wyborców reprezentant jest związany ich instrukcjami, w rezultacie może być też przez nich odwołany z funkcji w trakcie trwania kadencji. W Polsce z koncepcją mandatu imperatywnego zerwała ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (tzw. Mała Konstytucja). [J. Marszałek-Kawa]

B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015; P. Chmielnicki (red.), *Konstytucyjny system władz publicznych*, Warszawa 2010; D. Górecki (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008; M. Granat, *Prawo konstytucyjne*, [w:] *Pytania i odpowiedzi*, red. J. Buczkowski, Ł. Buczkowski, K. Eckhardt, Warszawa 2016; Ł. Kaczkowski, *Wygaśnięcie mandatu posła na Sejm Rzeczypospolitej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 2008, t. LXXVII, nr 3052; Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r., Dz.U. 2011, nr 21, poz. 112, http://www.sejm.gov.pl/prawo/kodeks/kodeks_wyborczy2018.pdf; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; M. Kruk (red.), *Mandat przedstawicielski w teorii, prawie i praktyce poselskiej*, Warszawa 2013; *Prawo konstytucyjne RP (Instytucje wybrane)*, Przemysł–Rzeszów 2008; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., tekst jednolity, M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym, Dz.U. 1992, nr 84, poz. 426, www.prawo.sejm.gov.pl; ustawa o wykonywaniu mandatu posła i senatora z 9 maja 1996 r., Dz.U. 2016, poz. 1510; J. Stelina, P. Uziębło, K. Grajewski, *Komentarz do ustawy o wykonywaniu mandatu posła i senatora*, Warszawa 2014; Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2009.

Maoizm – doktryna polityczna stanowiąca adaptację marksizmu i stalinizmu do tradycji i warunków chińskich. Za jej twórcę uznaje się Mao Zedonga (1893–1976), którego pozycja w obrębie Chińskiej Partii Komunistycznej ugruntowała się podczas toczącej się w latach 1927–1949 wojny domowej z oddziałami Partii Narodowej (Kuomintangu)

pod dowództwem Czang Kai-szeka. Szczególną rolę odegrał w tym względzie zwłaszcza tzw. Długi Marsz (1934–1935), w trakcie którego siły komunistyczne zmuszone zostały do odwrotu w kierunku północno-zachodniej prowincji Shaanxi i pokonania w ciągłych walkach 12 500 km. Wydarzenie to, aczkolwiek nie wolne od licznych błędów wojskowych Mao Zedonga, ugruntowało jego pozycję w obrębie chińskiego ruchu komunistycznego, czego następstwem było objęcie przezeń w 1935 r. funkcji komisarza politycznego Armii Czerwonej, a następnie przejęcie faktycznego kierownictwa nad KPCh oraz wyeliminowanie przeciwników politycznych. Doktryna maoistowska ukształtowała się ostatecznie w latach 50. XX w., aczkolwiek pierwsze jej elementy sformułowano już w drugiej połowie lat 30. Pozostawała w istocie doktryną eklektyczną, nawiązując nie tylko do marksizmu, leninizmu i stalinizmu, ale także socjalizmu utopijnego, anarchizmu oraz konfucjonizmu, z którego zaczerpnięto kult władzy, koncepcję Państwa Środka oraz woluntaryzm, akcentujący decydującą rolę świadomości i determinacji ludzkiej w urzeczywistnianiu zmian. W sferze strategii rewolucyjnej maoizm opierał się na przekonaniu o konieczności przesunięcia centralnego ośrodka walki politycznej z miasta na wieś. Na płaszczyźnie polityki wewnętrznej zakładał radykalne reformy polityczne i społeczno-gospodarcze zmierzające do głębokiej przebudowy Chin i urzeczywistnienia komunistycznego wzorca rozwojowego oraz idei egalitaryzmu społecznego. W odniesieniu do polityki zagranicznej odzwierciedlał natomiast dążenie do budowy mocarstwowej pozycji Chin oraz docelowo przywództwa w świecie. Urzeczywistnieniu wspomnianych celów służyć miała przede wszystkim aktywizacja chłopstwa oraz przejęcie władzy w wyniku partyzanckiej wojny ludowej, w której podstawowym czynnikiem pozostawał czynnik ludzki. On też odgrywać miał decydującą rolę w przeprowadzeniu radykalnych zmian gospodarczych i społecznych oraz urzeczywistnieniu koncepcji przyspieszonego rozwoju, którego wyrazem były brutalna reforma rolna i kolektywizacja rolnictwa, urzeczywistnienie idei komun ludowych, koncepcja *wielkiego skoku*, a w okresie późniejszym także *wielka rewolucja kulturalna*, która służyła także umocnieniu pozycji przewodniczącego Mao Zedonga po niepowodzeniu radykalnych zmian gospodar-

czych na przełomie lat 50. i 60. XX w. Istotnym składnikiem doktryny maoistowskiej pozostawały także komponenty nacjonalistyczne wyrażające się w wyrastającym z tradycji przekonaniu o wyższości cywilizacyjnej i kulturowej Chińczyków, sinizacji mniejszości narodowych oraz zakwestionowaniu haseł internacjonalistycznych. Ich pochodną pozostawał także silnie eksponowany ekspansjonizm polityczny, który na przełomie lat 50. i 60. doprowadził do sporu o przywództwo w obrębie światowego ruchu komunistycznego oraz politycznego i militarnego konfliktu z ZSRR.

Mimo licznych problemów maoizm tylko nieznacznie przetrwał śmierć swego twórcy w 1976 r. Już dwa lata później nowe kierownictwo KPCh rozpoczęło bowiem wieloletni proces odchodzenia od określonego w niej modelu gospodarczego. Nie oznaczało to jednak demokratyzacji politycznej państwa oraz natychmiastowego odstąpienia od wszystkich wartości doktrynalnych maoizmu, czego wyrazem były wydarzenia na Placu Niebiańskiego Spokoju w Pekinie w czerwcu 1989 r. oraz długotrwała petryfikacja istniejących stosunków politycznych. [M. Strzelecki]

J. Bayer, W. Dziak, *Historia polityczna Chin 1839–2014*, Warszawa 2016; Chang Jung, *Mao*, Warszawa 2007; M. Dillon, *Chiny. Historia współczesna*, Warszawa 2012; W. Dziak, J. Bayer, *Mao Zedong: ontologia władzy*, Warszawa 2017; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu: powstanie – rozwój – rozkład*, Londyn 1988; K. Makowski, *Świat według Mao Zedonga. Doktrynalne podstawy chińskiej polityki zagranicznej (1949–1976)*, Toruń 2006.

Marketing polityczny – jest terminem interdyscyplinarnym, łączącym w sobie zarówno elementy ekonomiczne, polityczne, jak i językoznawcze. Jest zjawiskiem znanym i funkcjonującym już od starożytności, gdzie sztuka publicznego oratorstwa, argumentacji i kreowania określonych zachowań politycznych odgrywała ogromną rolę w życiu ówczesnych cywilizacji.

Pojęcie marketingu politycznego w aspekcie teoretycznym pojawiło się w drugiej połowie XX w., kiedy ekonomiści wypracowali teorię ukierunkowaną wprawdzie na rynek gospodarczy, jednak zasady

funkcjonowania marketingu zostały upowszechnione i zaakceptowane również przez sferę polityków i politologów. Marketing w ujęciu ekonomicznym (gospodarczym) oznacza działanie zmierzające do określenia potrzeb rynku na dane produkty oraz ukształtowanie tych potrzeb na poziomie odpowiadającym przyjętym kryteriom. Teoretycy marketingowi wyodrębnili tzw. kompleks marketingowy, którego głównymi zmiennymi są: cena, produkt, dystrybucja i promocja. Wszystkie czynniki kompleksu marketingowego występują w różnych ujęciach i teoriach marketingowych badaczy zajmujących się analizą problematyki i współzależności polityki i marketingu.

Marketing polityczny definiowany jest zasadniczo na dwa sposoby. Jedno podejście koresponduje z inżynierskim rozumieniem marketingu. W tym sensie podnosi się głównie aspekt funkcjonalny, związany z przekonaniem wyborców do głosowania na określonego kandydata, partię. W tym rozumieniu marketing polityczny to zespół teorii, metod, technik i praktyk społecznych mających na celu przekonanie obywateli, by udzielili poparcia osobie, grupie lub projektowi politycznemu. To techniki mające za cel dostosowanie kandydata do jego potencjalnego elektoratu, spopularyzowanie go jak największej liczbie wyborców i każdemu z nich, stworzenie różnicy w stosunku do największej ilości niezdecydowanych wyborców. Zespół wspomnianych technik ma służyć kreowaniu zmian zachowań podmiotów polityki oraz obywateli w przestrzeni rywalizacji politycznej, w określonych i długofalowych procesach. Drugie podejście, analogiczne do definicji marketingu Kotlera, akcentuje proces wymiany jako istotę marketingu politycznego, traktując go jako dyscyplinę, która zajmuje się badaniem procesów wymiany pomiędzy politycznymi podmiotami i ich środowiskiem oraz pomiędzy nimi samymi, szczególnie odnosząc się do pozycjonowania tych podmiotów na rynku (*positioning*) i ich komunikacji, metod, dzięki którym strategie mogą być realizowane, włączając badania dotyczące postaw, świadomości i reakcji grup docelowych. Rząd i prawo występują tutaj jako zewnętrzne regulatory tych procesów i jako podmioty w nich uczestniczące. Marketing polityczny to ciągły i dynamiczny proces społeczny, który reguluje życie społeczne i rozgrywa się w społeczeństwie.

W celu zrozumienia polityki działań marketingowych w sferze polityki należy dokładniej przyjrzeć się różnicom między marketingiem gospodarczym a politycznym. Wskazuje się na siedem głównych różnic w tym zakresie: 1) Uprawnieni do głosowania wyborcy wybierają kandydata lub partię polityczną zawsze w tym samym czasie – w dniu, w którym zostało zaplanowane głosowanie. Natomiast konsumenci mają możliwość dokonania zakupów produktów w różnym czasie, w zależności od ich potrzeb i możliwości. Bardzo rzadko występuje sytuacja, w której zdecydowana większość konsumentów chce natychmiast nabyć określony produkt. 2) Podczas, gdy konsument kupujący towar zawsze zna jego cenę – wartość wyrażoną w pieniądzu – to wyborca nigdy nie płaci za możliwość podjęcia decyzji wyborczej. Decyzje wyborcze mogą być wynikiem analizy przewidywania ich konsekwencji, które można rozpatrywać w terminach strat i zysków w długiej perspektywie czasowej między okresami wyborczymi. W tym aspekcie istnieją duże podobieństwo między tak zwanym zachowaniem pozakupowym a zachowaniem powyborczym. W obu przypadkach konsument może poczuć żal z powodu podjętej takiej, a nie innej decyzji: nabyty produkt lub wybrany kandydat może nie spełniać oczekiwań konsumenta lub wyborcy. Oczywiście po podjęciu decyzji może on również czuć satysfakcję. Jednak wydaje się, że takiego stanu zdecydowanie częściej doświadczają konsumenci niż wyborcy. Ponadto byłoby to kuriozum, gdyby przed pójściem do urny wyborca otrzymywał informację o wielkości zapłaty koniecznej do uiszczenia, aby dokonać wyboru polityka czy partii. Określenie takiej zapłaty jest zaś oczywiste w wypadku produktów konsumpcyjnych. 3) Wyborca zdaje sobie sprawę, że o wyborze decyduje większość głosujących i musi zaakceptować ostateczny wynik głosowania, nawet jeśli jest on niezgodny z jego preferencjami. Stwierdza się wręcz, że relacja między tym, jak zagłosuje pojedynczy wyborca, a ostatecznym wynikiem wyborów jest po prostu nieistotna. Znaczenie ma rozkład poparcia w całym społeczeństwie. Decyduje tu wybór społeczny, a nie wybór jednostki. Stanowi to wyraźną różnicę w odniesieniu do wyborów konsumenckich, w których wynik podjęcia decyzji o nabyciu towaru jest zupełnie niezależny od tego, jak do danego towaru ustosunkowują

się inni konsumenci. 4) W wyborach politycznych zwycięzca bierze wszystko. Z taką sytuacją mamy do czynienia przy wyborach większościowych, na przykład w Polsce w wyborach prezydenckich, w wyborach na burmistrzów oraz w jednomandatowych okręgach w wyborach senatorskich. Najbliższym odpowiednikiem marketingu gospodarczego w takiej sytuacji jest zdobycie monopolisty na rynku. 5) Partia polityczna czy kandydat jest złożonym produktem, którego wyborca w zasadzie nie może „rozpakować” i nie wie, co jest wewnątrz. Choć do marketingu gospodarczego należą takie produkty i usługi, których konsument nie może podczas kupowania otworzyć i sprawdzić, to jednak liczba takich niemożliwych do „rozpakowania” pakietów znajdujących się na rynku wyborczym jest zdecydowanie większa. Ponadto konsument może zmienić zdanie i wymienić prawie natychmiast produkty czy usługi na inne, jeśli te, które już nabył, mu się nie podobają, chociaż taka zmiana może pociągnąć za sobą duże koszty. Natomiast wyborcy ze zmianą decyzji muszą poczekać do następnych wyborów, czyli przynajmniej kilka lat. 6) Wprowadzenie nowej marki w formie nowej partii politycznej jest stosunkowo trudne i zawsze odległe w czasie. Wiele partii politycznych ma relatywnie krótki żywot (np. Porozumienie Centrum, Kongres Liberalno-Demokratyczny czy Akcja Wyborcza Solidarność). W polityce w zasadzie nie istnieją ponadnarodowe marki-partie, chociaż obserwuje się powstawanie większych ugrupowań politycznych, jak to na przykład ma miejsce w Parlamencie Europejskim. Z kolei w marketingu gospodarczym funkcjonuje wiele marek, które uzyskały statut międzynarodowy, na przykład sieci supermarketów „Geant”, które mają swoje przedstawicielstwa w wielu państwach Europy, czy koncern „Coca-Cola” reprezentowany w różnych krajach świata. 7) W marketingu gospodarczym marki wiodące są zawsze najbardziej popularne. W marketingu politycznym zaś obserwuje się dość częste zjawisko, że jeśli dana partia wygra wybory, jej poparcie, wyrażane w sondażach opinii publicznej, zaczyna gwałtownie maleć. Taka sytuacja jest niewątpliwie związana z faktem, że partia rządząca podejmuje decyzje często źle odbierane przez różne grupy społeczne, np. niekorzystny dla nich podział wydatków budżetowych czy wzrost podatków.

Często przyjmowane założenie o możliwości bezpośredniego transferu metod badawczy opracowanych w celu sterowania zachowaniami konsumentkami do kontrolowania zachowań wyborczych jest błędne. Przedstawione różnice między marketingiem gospodarczym a politycznym podpowiadają, że należy pomyśleć o stworzeniu niezależnej koncepcji badań zachowań wyborczych. Jednak wypracowanie takiej koncepcji jest procesem historycznym, ściśle związanym z rozwijaniem i rozumieniem procesów demokratycznych. Jest więc rzeczą naturalną, że obecnie, kiedy krystalizuje się dziedzina marketingu politycznego, praktycy i teoretycy korzystają z już sprawdzonej i opracowanej metodologii w marketingu gospodarczym, opierając się na analogii konsumenta i wyborcy. Znajdujemy więc w marketingu politycznym takie pojęcia, jak: badania marketingowe, segmentacja rynku, pozycjonowanie, rozwój strategii marketingowych i ich implementacje. Na obecnym etapie badań modele i teorie marketingu politycznego bazują więc na podstawowym podobieństwie konsumenta i wyborcy. Niezależnie od tego, jaki rodzaj rynku starają się one opisać (gospodarczy czy polityczny), zawsze uważają konkurencyjność za konstytuujący je czynnik.

Marketing polityczny, stosujący do gry politycznej całą szereg działań wywodzących się ze sfery promocji dóbr konsumpcyjnych i oparty o prawa wolnego rynku, jest mieszczącym się w ramach komunikowania masowego systemem strategicznych zachowań, mającym na celu pozyskanie nowych wyborców lub utrzymanie dotychczasowych. Maksymalizacja zysku politycznego postrzegana tu jest jako swoista wymiana, w której biorą udział wyborcy oraz politycy, starający się sprzedać swój program lub ideologię, liczący na to, że odbiorca skorzysta z ich oferty politycznej, udzielając im poparcia w okresowo przeprowadzanych elekcjach. Pozyskiwanie odbiorcy, jako elementu procesu komunikacji politycznej, przebiega zatem od nadawcy, a więc kandydata, partii politycznej lub innej grupy osób związanych z polityką i dążących do uzyskania lub utrzymania władzy, prezentujących swoją polityczną ofertę – obejmującą takie elementy gry marketingowej, jak wizerunek, ideologia, *public relations*, reklama polityczna, promocja, *publicity*, *sponsoring* i dystrybucja – skonkretyzowanemu na podstawie penetracji politycznego rynku odbiorcy, który odbierając

i dekodując komunikat musi wobec niego zająć określoną postawę i przełożyć ją na konkretne działanie polityczne. Rzecz jasna, nie zawsze postawa, jaką zajmie adresat komunikatu musi pokrywać się lub być zgodna z intencją nadawcy. Udzielenie poparcia w wyborach jest kwestią wielu czynników, spośród których marketing polityczny zajmuje istotne miejsce. [L. Młodzik]

M. Bongrand, *Le Marketing Politique*, Paris 1986, s. 5; G. Brennan, J. Buchanan, *Voter choice: Evaluating political alternatives*, „American Behavioral Scientist”, vol. 2 (2), s. 185–201; A. Brzostek, *Marketing polityczny i manipulacja językowa w przemówieniach politycznych. Analiza problematyki w świetle tekstów politycznych Goebbelsa*, [w:] *Marketing polityczny. Teoria i praktyka*, red. A. Hofman, Lublin 2011, s. 85; A. Cwalina, Falkowski (red.), *Marketing polityczny. Perspektywa psychologiczna*, Gdańsk 2006, s. 20–22, 28; M. Jeziński, *Marketing w politycznym zwierciadle*, [w:] *Marketing polityczny w poszukiwaniu strategii wyborczego sukcesu*, red. M. Jeziński, Toruń 2004, s. 8; P. Kotler, *Marketing: analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*, Warszawa 1994; A. Topulos (red.), *Leksykon naukowo-techniczny*, Warszawa 1989, s. 475; G. Lissowsk (red.), *Elementy teorii wyboru społecznego*, Warszawa 2001; A. Lock, P. Harris, *Political Marketing – vive la difference!*, „European Journal of Marketing” 1996, vol. 30 (10–11), s. 14–24, 28; M. Mazur, *Marketing polityczny. Wyczerpujący przegląd technik i metod stosowanych w kampanii wyborczej*, Warszawa 2002, s. 17–18; G. Ulicka, *Wpływ marketingu politycznego na zmiany w życiu publicznym państw demokratycznych*, [w:] *Trudna szkoła polityki. Szanse, ryzyko, błąd*, red. T. Klementowicz, Warszawa 1996, s. 157; R. Wiszniowski, *Marketing polityczny. Koncepcje teoretyczne i praktyka*, [w:] *Studia z teorii polityki*, R. II, red. A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 2003, nr 198, s. 242.

Masoneria fr. *mason* – murarz (mularz), budowniczy; wolnomularstwo – ang. *free masons*. *Sztuka królewska* – związana z architekturą. W XIV w. określenia *free masons* używano w stosunku do zorganizowanych w bractwo murarzy w Londynie. Organizacja o statusie stowarzyszenia posiadająca silnie zhierarchizowaną strukturę wewnętrzną. Podstawowym elementem organizacyjnym jest loża (nazywana także warsztatem) – hebr. *liszche* (pomieszczenie związane ze świątynią jerozolimską). Loże tworzą Wielkie Loże lub Wielkie Wschody. Pierwsza Wielka Loża powstała w dniu 24 czerwca 1717 roku w Londynie. W 1877

roku nastąpił rozłam w ogólnym ruchu wolnomularskim, gdy Wielki Wschód Francji (Grand Orient de France) obrał kierunek liberalny poprzez zniesienie wymogu wiary w istnienie Wielkiego Budowniczego Wszechświata, a Wielka Zjednoczona Loża Anglii pozostała na pozycjach konserwatywnych. Członkostwo w masonerii związane jest z systemem stopni wtajemniczenia. Trzy pierwsze stopnie (masoneria błękitna, elementy niebieskie w ubiorze) – uczeń, czeladnik, mistrz. Pozostałe stopnie uzależnione są od przyjętego Rytu. W Rycie Szkockim Dawnym i Uznany istnieją 33 stopnie wtajemniczenia – masoneria czerwona (stopnie od 4 do 18), masoneria czarna (19–30), masoneria biała (31–33). Ponadto istnieją Ryty: Francuski Nowoczesny, Ryt Szkocki Oczyszczony, Ryt York, Ryt Memphis-Misraim, Ryt Szwedzki, Dawnych i Przyjętych Wolnomularzy Królewskiego Sklepienia (Royal Arch), gdzie każdy posiada inną liczbę stopni wtajemniczenia. W obrzędowości masońskiej stosuje się symbolikę związaną z budownictwem (murarstwem): węgielnica, kielnia, fartuch, pion, młotek, cyrkiel. Wspólnym elementem ideowym masonerii jest imperatyw doskonalenia człowieka i społeczeństw. Istotnym jest również nakaz ogólnego braterstwa ponad religijnymi i politycznymi podziałami. Niejednorodny jest stanowisko wobec religii. W liberalnym nurcie masonerii podstawową zasadą jest laickość łączona z negowaniem dogmatów. Część wolnomularzy uznaje jednak koncepcję Mistrza (Wielki Architekt Świata, Wielki Budowniczy Świata, Wielki Budownik), który zaplanował i stworzył świat. [A. Hołub]

T. Cegielski, *Ordo ex chaos: wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1994; R. Gervaso, *Bracia przekłęci. Historia masonerii*, Warszawa 2005; L. Hass, *Świat wolnomularski: konkrety: (lata trzydzieste – lata dziewięćdziesiąte XX wieku): geografia, liczebność, odtamy, nurty, ponadpaństwowe porozumienia i organizacje. Trudne czasy 1932–1945*, Łowicz 2004; M.B. Stępień, *Poszukiwacze Prawdy. Wolnomularstwo i jego tradycja*, Lublin 2000.

Mąż zaufania – osoba powoływana przez komitet wyborczy do reprezentowania jego interesów podczas głosowania i w trakcie ustalania

wyników wyborów. Instytucja mężów zaufania została ustanowiona w celu ograniczenia ewentualnego ryzyka dokonywania przestępstw wyborczych, np. fałszerstw. Zadania realizowane przez mężów zaufania w trakcie przygotowania, przeprowadzania wyborów oraz ustalania i przekazywania wyników wyborów są ważnym narzędziem wzmacniającym przejrzystość i transparentność wyborów. Mężowie zadania, występując w roli tzw. niemych obserwatorów wyborów, obserwują i kontrolują przebieg głosowania, pilnując tym samym pełnej realizacji praw obywatelskich w zakresie zapewnienia uczciwości głosowania. Monitoring wyborów zabezpiecza ich wiarygodność. Efektem ubocznym czynności podejmowanych przez mężów zaufania jest wzrost zaufania obywateli w jakość i otwartość procesów wyborczych. Zgodnie z art. 103a § 1 Kodeksu wyborczego (KW) pełnomocnik wyborczy bądź też upoważniona przez niego osoba może wyznaczyć jednego męża zaufania do każdej okręgowej, rejonowej, terytorialnej i obwodowej komisji wyborczej. Mężowie zaufania wyznaczani są jednak wyłącznie w okręgach, w których dany komitet wyborczy zarejestrował swoich kandydatów lub listę kandydatów. KW przewiduje również możliwość wyznaczenia przez pełnomocnika wyborczego bądź uprawnioną przez niego osobę mężów zaufania do Państwowej Komisji Wyborczej. Jak stanowi KW, funkcję męża zaufania może sprawować osoba mająca czynne prawo wyborcze do Sejmu, która nie kandyduje w wyborach. Na męża zaufania nie mogą być powołani komisarze wyborczy, pełnomocnicy wyborczy, pełnomocnicy finansowi, urzędnicy wyborczy oraz członkowie komisji wyborczej. Wygaśnięcie funkcji męża zaufania następuje w czterech wymienionych w przepisach kodeksowych sytuacjach, tj. w razie zrzeczenia się funkcji; w przypadku śmierci; podpisania zgody na zgłoszenie do komisji wyborczej, kandydowanie w wyborach bądź objęcie funkcji pełnomocnika, komisarza wyborczego, urzędnika wyborczego oraz w przypadku odwołania. Mąż zaufania ma prawo uczestniczyć w wykonywaniu przez obwodową komisję ds. przeprowadzenia głosowania w obwodzie wszystkich określonych prawem czynności zarówno przed otwarciem, jak i po zamknięciu lokalu wyborczego. Mąż zaufania może sprawdzać, czy urna do głosowania jest pusta, właściwie zamknięta i opieczętowana, czy w lokalu wy-

borczym stworzono odpowiednie warunki, które gwarantują wolność i tajność głosowania, czy komisja sporządziła i wyłożyła listę wyborów oraz przygotowała odpowiednią liczbę kart do głosowania. Mężom zaufania przysługuje także wiele innych uprawnień, w tym prawo do otrzymania od obwodowej komisji wyborczej ds. ustalenia wyników głosowania w obwodzie kopię protokołu głosowania w obwodzie (art. 77 § 1 KW). W szczególności mąż zaufania może być obecny przy przekazywaniu protokołu przez obwodową komisję wyborczą, może uczestniczyć w przekazywaniu danych z protokołu przez rejonową komisję wyborczą, ma prawo obserwować czynności sprawdzające w zakresie ustalania wyników głosowania przez pełnomocników wyborczych powołanych przez Okręgową Komisję Wyborczą, sprawdzania prawidłowości ustalenia wyników głosowania i wprowadzania danych do sieci elektronicznego przesyłania danych. Mąż zaufania może być również obecny w lokalu wyborczym w trakcie przygotowania do głosowania, głosowania, ustalania wyników głosowania i sporządzania protokołu. Ponadto przysługuje mu prawo wnoszenia uwag do konkretnych uwag do protokołu (art. 103b pkt 1-4). Mąż zaufania ma również prawo asystować w czynnościach związanych z przewożeniem i przekazywaniem protokołu z głosowania do właściwej komisji wyborczej wyższego stopnia. Jak wskazują eksperci z Fundacji Bato-rego, mężowie zaufania, realizując przypisane im zadania, nie mogą naruszać tajności głosowania. Nawet gdy wyborca wyraża na to zgodę, mężowie zaufania nie mogą udzielać pomocy w akcie głosowania. Nie mogą też niczego tłumaczyć i wyjaśniać głosującym. Nie dysponują również uprawnieniem w zakresie fotograficznego i filmowego utrwalania pracy komisji. Mężowie zaufania nie mogą także przeszkadzać w pracach komisji, zakłócać powagi głosowania oraz podejmować czynności związanych z liczeniem i przeglądaniem kart do głosowania. Przewodniczący komisji informuje mężów zaufania o przysługujących im prawach, może też wydawać polecenia o charakterze porządkowym w sytuacji, gdy zachowanie męża zaufania narusza tajność i powagę głosowania. Mąż zaufania w przypadku dostrzeżenia uchybień w procesie wyborczym ma obowiązek odnotować stwierdzone nieprawidłowości w protokole obwodowej komisji wyborczej. Powinien także

poinformować o tym fakcie okręgowego koordynatora projektu i w porozumieniu z nim zawiadomić miejscową jednostkę policji oraz Państwową Komisję Wyborczą. Nowelizacja KW wprowadziła dodatkową funkcję obserwatorów społecznych, którym przysługują prawa mężów zaufania. Ich zadaniem jest monitorowanie pracy komisji wyborczych. Obserwatorzy społeczni powoływani są – po jednym do komisji wyborczej – przez stowarzyszenia i fundacje, których celem statutowym jest kontrolowanie procesów demokratycznych, dbanie o realizację praw obywatelskich i rozwój społeczeństwa obywatelskiego (art. 103c pkt 1–4). [J. Marszałek-Kawa]

ObserwujemyWybory – Udział obywateli w monitorowaniu wyborów [Mężowie zaufania, obserwatorzy społeczni i międzynarodowi], http://www.batory.org.pl/dla_mediow/obserwujemywybory_udzial_obywateli_w_monitorowaniu_wyborow [dostęp: 21.03.2018]; http://www.sejm.gov.pl/prawo/kodeks/kodeks_wyborczy2018.pdf; *Kim jest i co może mąż zaufania*, <http://wiadomosci.ngo.pl/wiadomosc/1629822.html> [dostęp: 20.07.2018]; Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r., Dz.U. 2017, nr 21, poz. 112, t.j. Dz.U. 2018, poz. 754, 1000; http://pkw.gov.pl/pliki/1532066308_kodeks_wyborczy_-_2018_07_20.pdf; uchwała Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 2015 r. w sprawie wytycznych dla obwodowych komisji wyborczych dotyczących zadań i trybu przygotowania oraz przeprowadzenia głosowania w obwodach głosowania utworzonych w kraju w wyborach do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, zarządzonych na dzień 25 października 2015, http://parlament2015.pkw.gov.pl/pliki/1443184449_Uchwa%C5%82a%20w%20sprawie%20wytycznych%20dla%20obwodowych%20komisji%20wyborczych%20w%20kraju.pdf [dostęp: 20.07.2018]; M. Wrzałik, *Instytucja mężów zaufania w polskim prawie wyborczym*, cejsh.icm.edu.pl; www.Prezzydent2015.pkw.gov.pl [dostęp: 25.07.2018].

Mediacja – jeden z sposobów tak zwanego pokojowego załatwiania sporów, w którym bezstronny mediator pomaga dojść do porozumienia podmiotom będącym w sytuacji konfliktowej. Celem działania mediatora jest przede wszystkim usprawnienie, a czasami wręcz umożliwienie przeprowadzenia rzeczowej rozmowy o problemie. Strony konflik-

tu w mediacji traktowane są jak eksperci i to od nich zależy kształt ostatecznego porozumienia. Mediatorzy nie narzucają rozwiązań i nie rozstrzygają sporu, akceptują także brak porozumienia. Podstawowymi zasadami prowadzenia mediacji są: dobrowolność i akceptowalność, neutralność, bezstronność oraz poufność. [M. Ochwat]

K. Płaszka, J. Czapska, M. Araszkiewicz, M. Pękała (red.), *Mediacja. Teoria, normy, praktyka*, Warszawa 2017; E. Gmurzyńskiej, R. Morka (red.), *Mediacje. Teoria i praktyka*, Warszawa 2018.

Miejsce pamięci (fr. *lieu de mémoire*; ang. *site of memory*) – miejsce będące żywą historią, przywołujące przeszłość i stanowiące symboliczny element dziedzictwa pamięci każdej społeczności; to również jedno z narzędzi prowadzonej przez państwo polityki pamięci, w którego zakresie znajdują się niemal wszystkie przestrzenno-wizualne formy obecności przeszłości we współczesności.

Lieux de memoire powstają wtedy, gdy spontaniczne i bezrefleksyjne przywoływanie przeszłości bez wyraźnej granicy pomiędzy tym, co teraźniejsze a przeszłe, zmienia się w świadome przywoływanie tego co minione, wartościujące przeszłość przy jednoczesnym zdecydowanym odróżnianiu jej od teraźniejszości. W takich warunkach możliwym bowiem staje się upamiętnianie. Co więcej, o miejscu pamięci można mówić, gdy przypisywanie pewnych treści do określonych miejsc jest regulowane kulturowo, a nie odbywa się na zasadzie dowolności w osadzaniu wyobrażeń. Ów rygor ram kulturowych, dostarczający zasad interpretacyjnych, przesądza z kolei o tym, że miejsca pamięci mogą funkcjonować jedynie w takich kulturach, w których istnieje przekonanie, iż przeszłość przekazywana jest nie tylko na drodze bezpośrednich przekazów świadków zdarzeń, ale i w sposób pośredni, z wykorzystaniem symboli oraz znaków.

Za prekursora badań nad problematyką miejsc pamięci uznać należy Pierre'a Norę, który w latach 70. XX w. wyrażał konieczność podjęcia dyskursu nad *lieux de memoire*. Choć terminu tego nigdzie nie zdefiniował w sposób szczegółowy, z jego ówczesnych rozważań wynika, że miejsce pamięci uważał w istocie za miejsce – w dosłownym zna-

czeniu tego słowa – gdzie pewne wspólnoty (takie jak naród, rodzina, grupa etniczna, partia) przechowują swoje wspomnienia lub uważają je za nieodłączną część swej osobowości. W poczet *lieux de mémoire* uwzględniał miejsca topograficzne (archiwa, biblioteki, muzea), miejsca monumenty (pomniki, cmentarze, architektura); miejsca symboliczne (rocznice, pielgrzymki, upamiętnienia) oraz miejsca funkcjonalne (stowarzyszenia, autobiografie, podręczniki). Na podobne kwestie zwrócił uwagę w zaproponowanym przez siebie ujęciu Roberta Traba, który odnosząc się do koncepcji Pierre'a Nory stwierdził: „*Les lieux de mémoire* są szczątkami, najbardziej zewnętrzną formą, pod którą przetrwać mogła nasza świadomość poprzez dziesięciolecia i wieki. To do nich się odwołujemy, ponieważ tak naprawdę, nie znamy historii. Dopiero odrytualizowanie świata – jak pisał Nora – pozwala sięgnąć głębiej. *Les lieux de mémoire* wyrastają i żyją z poczucia, że nie ma pamięci spontanicznej. Pamięć należy organizować poprzez tworzenie archiwów, świętowanie rocznic, obchodzenie świąt, pisanie nekrologów, uwiarygodnienie umów u notariuszy, ponieważ wszystkie te operacje nie są naturalne” (s. 31).

Wśród pojawiających się sposobów rozumienia miejsca pamięci, pojawiły się również takie, w których materialność takiego miejsca nie stanowi kwestii pierwszoplanowej. W tych ujęciach miejsce pamięci to element przechowujący i ochraniający pamięć o czasach minionych, który może być zarówno materialny (realny), jak i niematerialny (metaforyczny). W ten sposób za *lieu de memoire* uznać można nie tylko archiwum, muzeum czy pomnik, ale i wszelkie znaki oraz symbole zawarte między innymi w języku, poezji, sztuce czy przepisach prawa. Podstawę dla tego uznania stanowią wspólne atrybuty materialnych i niematerialnych miejsc pamięci. Obie grupy łączy to, że po pierwsze – są własnością określonych wspólnot; po drugie – zawierają istotne dla owych wspólnot wartości, w tym normy, wzorce czy idee. Istoty wspólnych cech nie przekreślają z kolei różnice, które skupiają się na tym, że w odniesieniu do realnych miejsc pamięci atrybut własności oraz fizyczny z nimi kontakt rozumieć należy literalnie, nie metaforycznie – jak w przypadku miejsc niematerialnych. Również na tę perspektywę (aspekt niematerialności w badaniach nad *lieux de memoire*) wskazywał

w swych rozważaniach (jakie przedstawił w późniejszych pracach z lat 80. XX w.) Pierre Nora. Co istotne, takie podejście nie jest obce także innym badaczom wskazanej problematyki.

Warto dodać, że zarówno społeczne, jak i naukowe rozumienie pojęcia „miejsce pamięci” ulega przekształceniom. Przyczyn tych przemian upatrywać można w zmianach, jakim podlega sama kultura, gdzie coraz większą rolę odgrywać zaczyna (podążając za rozważaniami Andrzeja Szpocińskiego) teatralizacja (polegająca na rosnącym wykorzystywaniu jako formy przekazu happeningów i różnego rodzaju działań performatywnych) i wizualizacja (objawiająca się dominacją wrażeń wzrokowych w zachodzących w społeczeństwie procesach komunikacji). Te dwa zjawiska wyznaczające kierunek zmian w obszarze kultury, wpłynęły również na pojmowanie *lieux de memoire*. Miejsca pamięci ulegają teatralizacji i wizualizacji, przez co rola zmysłów w ich odbiorze nieustannie wzrasta.

Należy zaznaczyć, że owe zmiany w charakterze *lieux de memoire* coraz obszerniej wykorzystywane są przez instytucje państwowe podczas prowadzenia działań wchodzących w zakres polityki pamięci. Steatralizowane oraz nastawione na rozbudzanie wrażeń wzrokowych miejsca pamięci lepiej bowiem wypełniają swoje funkcje w państwie, do których zaliczyć trzeba przede wszystkim transmitowanie, kreację oraz podtrzymywanie we wspólnocie pamięci o określonych momentach przeszłości. Rozpatrując problematykę *lieux de memoire* przez pryzmat podmiotu państwowego i jego polityki, stwierdzić wobec tego należy, że każde miejsce pamięci (stworzone, sformułowane, podtrzymane lub zaakceptowane w obszarze decyzji organów i instytucji państwowych) ma za zadanie przekazywać pewną treść w celu wykreowania katalogu postaw wobec historii, istotnych z punktu widzenia celów państwa (jego polityki wewnętrznej i zagranicznej). *Lieu de memoire* powinno więc oddziaływać na odbiorców, konstruuując ich pamięć i stosunek do przeszłości poprzez transmisję wybranych (i określonych w ramach polityki państwowej) interpretacji wydarzeń minionych. Miejsca pamięci mają w związku z tym wpływać na kształt wyobrażeń o historii danej zbiorowości za pomocą katalogu zrozumiałych kulturowo znaków i symboli, czego celem stanowi utrwalenie u odbiorcy określonych

treści, wywołujących niejednokrotnie – z uwagi na zastosowaną formę przekazu – silne emocje, wzmacniające zamierzony efekt. Tym efektem może być między innymi wzbudzenie określonych postaw i reakcji wobec teraźniejszości (również w stosunku do własnej wspólnoty oraz/lub innych społeczności), wywołanie konkretnych oczekiwań wobec przyszłości, umocnienie dumy narodowej czy zjednoczenie zbiorowości wokół wspólnych idei. Warto podkreślić ponadto, że im większą zdolność do wzbudzania emocji posiada miejsce pamięci, tym szerszy jest krąg odbiorców, na których treści niesione przez *lieu de memoire* są w stanie oddziaływać. Innymi słowy – ładunek emocjonalny jest w stanie zwiększyć wartość edukacyjną miejsca pamięci, powiększając jednocześnie różnorodność potencjalnych adresatów (zróżnicowanych ze względu na wiek, status, zainteresowania czy pochodzenie).

Odnosząc się do rozważań Pierre'a Nory, należałoby zwrócić także uwagę na inny rodzaj zadania, jakie – w myśl jego refleksji – wypełniają miejsca pamięci – zarówno te powstające w sferze działań państwowych, jak i te podtrzymywane oraz tworzone w ramach oddolnych inicjatyw wspólnotowych. Owo zadanie służy nie tyle funkcjonowaniu państwa, co realizuje rodzące się w społeczeństwie potrzeby, które w dużej mierze wynikają z przeobrażeń współczesnego świata, w tym przemian kulturowych. Chodzi tu o potrzebę podtrzymania tożsamości (świadomości tego, kim się jest) w nieustannie zmieniającej się rzeczywistości. Wzrastająca dynamika zmian, coraz szybsze zapadanie tego, co teraźniejsze w przeszłość, sprawiają, że aby podtrzymać swą tożsamość, również dla przyszłych pokoleń, musimy gromadzić w pamięci coraz więcej danych. Niesie to konsekwencje w postaci zadania, nazwanego przez Norę „obowiązkiem pamiętania”, o którym wspomniany autor pisał w następujący sposób: „Nad kształtem przyszłości ciąży teraz absolutna niepewność. I to ta niepewność nakłada na teraźniejszość – dysponującą bezprecedensowymi środkami technicznymi zachowywania właśnie śladów przeszłości – obowiązek pamiętania. Nie wiemy, co nasi następcy będą potrzebowali wiedzieć o nas, żeby zrozumieć samych siebie. I ta niezdolność antycypowania przyszłości nakłada na nas obowiązek nabożnego gromadzenia, w sposób trochę nieodróżnicowany, wszystkich widzialnych śladów i wszystkich material-

nych znaków, które zaświadczą (być może), czym jesteśmy lub czym się okażemy” (Nora, 2001, s. 40).

Rozpatrując problematykę *lieux de memoire* przez pryzmat podmiotu państwowego, stwierdzić należy, że podstawowe cele ogólne stojące przed miejscami pamięci (takie jak wywołanie konkretnych skutków w obszarze wyobrażeń o przeszłości danej wspólnoty oraz wywarcie wpływu na sferę podzielanych w niej wartości, pożądanych postaw i wzorców postępowania) są niezależne od systemu politycznego, w jakim ta zbiorowość istnieje. Innymi słowy, bez względu na to, czy w danym państwie obowiązuje ustroj niedemokratyczny, czy demokratyczny, funkcją naczelną istniejących *lieux de memoire* jest transmisja pewnych treści, kreacja postaw i zachowań, wpływanie na katalog podzielanych norm, wartości i idei, a także podtrzymywanie pamięci o wybranych wydarzeniach z przeszłości. Niemożliwym jest jednakże stwierdzenie, że w przypadku odmiennych systemów politycznych również cele szczegółowe miejsc pamięci są tożsame. Od przeznaczenia *lieu de memoire* oraz jego autora bądź fundatora (w tym jego pozycji w społeczności i charakteru ustroju, w którym trwa lub któremu służy) zależy bowiem, czy dane miejsce pamięci sprzyjać ma pojednaniu wokół wspólnych, spajających zbiorowość wartości, czy wręcz przeciwnie – jego założeniem jest ukazanie zwycięstwa pewnej grupy nad inną oraz przeforsowanie obowiązywania jednego podejścia czy ideologii – przy bezwzględnym wykluczeniu pluralizmu pogładowego – nawet wtedy, gdy rodzi to poważne konflikty i podziały społeczne. [A. Ratke-Majewska]

M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, r. LIV, z. 1 (316), s. 49–61; F. Étienne, H. Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte*, t. 1, München 2001; F. Étienne, H. Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte*, t. 2, München 2001; F. Étienne, H. Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte*, t. 3, München 2001; J. Marszałek-Kawa, A. Ratke-Majewska, *Sites of Memory in the Public Space of Chile and Georgia: the Transition and Pre-Transition Period*, „Polish Political Science Yearbook” 2016, vol. 45, s. 100–101; D. Minta-Tworzowska, *Pamięć, „miejsca pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, t. 61, s. 36; N. Pierre, *Czas pamięci*, tłum. W. Dłuski, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 37–

–43; N. Pierre (2009), *Między pamięcią a historią: Les lieux de memoire*, tłum. M. Mościcki, „Tytuł roboczy: archiwum”, red. M. Ziółkowska, A. Leśniak, nr 2, s. 4–12; A. Ratke-Majewska, *Obecność miejsc pamięci w przestrzeni publicznej jako narzędzie realizacji polityki pamięci w okresie potranzycyjnym. Chile i Hiszpania – wspólna droga?*, [w:] *¿Adónde vas, España? Przemiany polityczne w Hiszpanii i Ameryce Łacińskiej na przełomie XX i XXI wieku*, red. S. Dudra, Ł. Młyńczyk, R. Michalak, Zielona Góra 2017, s. 48–50; I. Skórzyńska, *Historia pamięci jako krytyczny namysł nad „erą pamięci”*, *Sensus Historiae* 2011, vol. II, nr 1, s. 31; A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11–20; A. Szpociński, *Pamięć przeszłości a formy przekazu*, [w:] *Pamięć w dobie Internetu*, red. O. Kołakowska, R. Krajzewicz, M. Trepczyński, Warszawa 2011, s. 11–12; A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, vol. XVII, nr 4; A. Szpociński, *O niepamięci inaczej*, „Edukacja Humanistyczna” 2015, nr 2 (33), s. 12–13; R. Traba, *Historia – przestrzeń dialogu*, Warszawa 2006, s. 31.

Międzynarodowe trybunały karne – wyróżnia się cztery typy trybunałów karnych, a mianowicie: typu „norymberskiego” (Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze oraz Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu w Tokio), trybunały *ad hoc* (Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii oraz Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy), trybunały hybrydowe (np. Nadzwyczajne Izby Sądów Kambodży) oraz trybunał stały (Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze). [M. Ochwat]

D. Drózdź, *Międzynarodowe trybunały karne. Geneza, jurysdykcja, skład, postępowanie, działalność*, Łódź 2011; M. Matyasik, P. Domagała, *Międzynarodowe trybunały karne oraz inne instrumenty sprawiedliwości tranzycyjnej*, Warszawa 2012.

Międzynarodowy Trybunał Karny – jest stałą instytucją, powołaną w celu osądzenia osób, które dopuściły się najpoważniejszych zbrodni wagi międzynarodowej, czyli ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych, a także agresji. Siedziba Trybunału mieści się w Hadze. Jurysdykcja *ratione personae* Trybunału ma zastosowanie do

osób fizycznych, które ukończyły 18. rok życia w chwili popełnienia zarzucanej im zbrodni, bez jakichkolwiek różnic, wynikających z pełnienia funkcji publicznej, w tym funkcji głowy państwa, a także obywatelstwa sprawcy. Dowódca wojskowy ponosi odpowiedzialność karną za zbrodnie popełnione przez żołnierzy znajdujących się pod jego/jej dowództwem i efektywną kontrolą. Odpowiedzialność karna istnieje również wówczas, gdy dowódca wojskowy wiedział lub powinien był wiedzieć, że jego żołnierze dokonują lub mają dokonać zbrodni, a mimo to nie zdołał zapobiec tej zbrodni lub powstrzymać jej sprawców. Ponadto obywatele państw, które nie są stroną Statutu, mogą odpowiadać przed Trybunałem, jeśli popełnią zbrodnię znajdującą się w jego jurysdykcji na terytorium państwa, które ratyfikowało Statut tegoż Trybunału. Jurysdykcja *ratione temporis* dotyczy wyłącznie zbrodni, popełnionych po wejściu w życie Statutu. Jeżeli jednak państwo stanie się stroną Statutu po tej dacie, wówczas Trybunał może wykonywać swoją jurysdykcję jedynie w odniesieniu do zbrodni, popełnionych po wejściu w życie Statutu w stosunku do tego państwa, chyba że państwo, w drodze deklaracji złożonej Sekretarzowi Trybunału, uznało jego jurysdykcję w odniesieniu do danej zbrodni. Trybunał może wykonywać także jurysdykcję, jeśli ma do czynienia z sytuacją, która wskazuje na popełnienia zbrodni, a ta zostanie przedstawiona Prokuratorowi przez państwo-stronę, Radę Bezpieczeństwa ONZ, albo gdy postępowanie przygotowawcze zostało wszczęte z urzędu przez Prokuratora, za zgodą Izby Przygotowawczej. Zbrodnie objęte jurysdykcją Trybunału nie podlegają przedawnieniu. Jurysdykcja *ratione loci* rozciąga się przede wszystkim na obszar państw Statutu, a w dalszej kolejności, jak wspomniano wyżej, istnieje możliwość jej rozszerzenia. Istnieje możliwość rozszerzenia jej na obszar państw trzecich, bez ich uprzedniej zgody (na podstawie regulacji zawartych w rozdziale VII Karty Narodów Zjednoczonych). Trybunał ma charakter komplementarny w stosunku do krajowych systemów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Trybunał nie może orzec kary śmierci. Katalog kar obejmuje: karę dożywotniego pozbawienia wolności, karę pozbawienia wolności na czas oznaczony (do 30 lat), karę grzywny; przepadek korzyści pochodzących bezpośrednio lub pośrednio z przestępstwa. [M. Ochwat]

Rome Statute of the International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE940A655EB30E16/O/Rome_Statute_English.pdf [dostęp: 30.05.2017]; D. Drózdź, *Międzynarodowe trybunały karne. Geneza, jurysdykcja, skład, postępowanie, działalność*, Łódź 2011; P. Milik, *Komplementarność jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Karnego i trybunałów hybrydowych*, Warszawa 2012.

Migracja (łac. *migratio* – przesiedlenie) – jedna z form przestrzennej (terytorialnej, geograficznej) mobilności; wędrówki; ruchliwość ludności; zmiana miejsca zamieszkania lub pobytu. Zjawisko ma charakter całkowicie naturalny i występowało w całej historii ludzkości. Migracje szybko, skutecznie i bezpośrednio wpływają na strukturę ludności danego terenu, stanowiąc ważny: ilościowy (większy niż urodzenia i zgony) oraz jakościowy czynnik rozwoju. Uwzględniając kryterium zasięgu, migracje mogą mieć charakter wewnętrzny (w ramach jednostki administracyjnej np. państwa bądź regionu) oraz zewnętrzny (poza granice jednostki administracyjnej). Zgodnie ze wskaźnikiem temporalnym wyróżnia się migracje stałe (trwała zmiana miejsca zamieszkania), czasowe (okresowa zmiana miejsca zamieszkania) oraz wahadłowe (systematyczne dojazdy do pracy lub szkoły). Biorąc pod uwagę przesłanki organizacyjne występują migracje o charakterze: dobrowolnym lub przymusowym (przesiedlenia, wysiedlenia, deportacje); legalnym lub nielegalnym; żywiołowym lub planowym (repatriacja). Wśród czynników wpływających na zjawisko migracji można wyróżnić: wypychające – wywołujące chęć lub potrzebę opuszczenia danego terytorium oraz przyciągające – skłaniające do przybycia do konkretnego miejsca. Pierwotnie migracje miały głównie charakter zbiorowy, cykliczny i były silnie związane z czynnikami przyrodniczymi. Przemieszczano się przede wszystkim w celu uniknięcia skutków negatywnych zmian zachodzących w naturalnym środowisku. Współcześnie do najważniejszych przyczyn wywołujących migracje zalicza się: industrializację i urbanizację; istotne różnice w poziomie ekonomicznym oraz gospodarczym poszczególnych państw lub regionów i związane z nimi migracje pracownicze; katastrofy ekologiczne i klęski żywiołowe; czynniki

polityczne; wojny domowe i konflikty lokalne; zaburzenia na tle narodowościowym lub etnicznym; masowe naruszenia praw człowieka. Kryterium zarobkowe jest aktualnie najczęstszym powodem migracji. Na ograniczenie zjawiska migracji mogą wpłynąć następujące czynniki: polityczno-prawne (wizy), infrastrukturalne, kulturowe i językowe. Zapewnienie poczucia bezpieczeństwa jest jednym z powodów powstawania tzw. migracji łańcuchowych. Charakteryzują się one tym, że migranci pochodzący z jednego państwa wykazują tendencję do osiedlania się w tych samych miejscach docelowych. Stąd też obserwujemy na konkretnym terenie (miasto, dzielnica) dominującą konkretną grupę narodowościową lub etniczną. Do opisu zjawiska migracji służą dwa podstawowe modele: grawitacyjny (wielkość migracji jest funkcją liczby mieszkańców z ośrodka pochodzenia i przeznaczenia oraz występującej między nimi odległości) oraz ekonomiczny (ludzie podążają za możliwością poprawy warunków bytowych: lepszą pracą, zarobkami). W demografii stosowane są dwie podstawowe miary migracji: migracja brutto, czyli suma imigracji i emigracji oraz migracja netto (saldo migracji), czyli różnica między odpływem i napływem ludności. [K. Kącka]

S. Castels, M.J. Miller, *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, London 1998; *International Migration Report 2017*, New York 2017; A. Furdal, W. Wysoczański (red.), *Migracje: dzieje, typologia, definicje*, Wrocław 2006; T. Domański (red.), *Migracje: ujęcie interdyscyplinarne*, Łódź 2017.

Mit polityczny – środek politycznej narracji; zmistyfikowana postać świadomości politycznej; nie ukazuje rzeczywistości tylko jej wyidealizowany obraz; służy do zarządzania zbiorową świadomością i zachowaniem mas ludzkich; jego zadaniem jest legitymizowanie bieżących działań politycznych. Pierwotnie mit rozumiany był jak opowieść o dawnych zdarzeniach, pozornie prawdziwych. Stanowił zbiór postaci i epizodów przedstawianych jako ponadczasowe i święte. Wyrastał z ludzkich potrzeb, wyjaśniał i uspokajał, przedstawiając proste rozwiązania. Mit, dostarczając gotowe wzorce zachowań, nadawał sens ludzkiej egzystencji. Kategoria mitu politycznego w swych podstawowych

założeniach bliska jest pierwotnemu rozumieniu tego pojęcia. Pole jego działania zawęża się jednak do sfery polityki. Zakładając, że podstawowym celem polityków jest zdobycie lub utrzymanie władzy, staje się środkiem do jego osiągnięcia. Mit polityczny stanowi więc swoistą formę idei politycznej, która rezygnując z racjonalnego i doświadczalnego poszukiwania prawdy w polityce faworyzuje emocjonalną i instynktowną wiarę w proponowaną wizję świata. Rodzi się tam gdzie planowane lub dokonywane są wielkie zmiany. Jego głównymi cechami są: celowość tworzenia, instrumentalność, świadome wykorzystanie w celu uzyskania konkretnej reakcji odbiorcy. Mit polityczny spaja ludzi, umacnia wspólnotę, wytwarza więź, która jest podstawą zbiorowej aktywności. Jest to naturalny kanał komunikacji między politykami a społeczeństwem. Efektem powstania mitu jest powołanie konkretnej normy zachowań lub wywołanie gotowości do podjęcia działań. Mity utrzymują i usprawiedliwiają wartości leżące u podłoża interesów politycznych. Przyjmuje się trzy etapy powstawania mitów politycznych: pierwszy – wytworzenie komunikatu początkowego ukierunkowanego na zmianę zbiorowej świadomości; drugi – powstanie obiegu sądu o politycznej rzeczywistości, czyli przekształcenie informacji początkowych w zasadę mitu oraz trzeci – przeniesienie zasad mitu na konkretne zachowania polityczne, czyli wystąpienie mitu. Wśród mitów politycznych można wyróżnić kilka kategorii: konserwatywny – broniący istniejącego *status quo*; rewolucyjny – to idea zerwania z obowiązującym porządkiem na rzecz sposobu egzystencji opowiedzianej przez mit (często nierzeczywistej); wroga – wytwarzający wyimaginowane zagrożenie, mobilizujący do działań grupy społeczne (narody, grupy religijne, korporacje zawodowe); narodu wybranego – zakładający szczególną rolę danego narodu w historii świata (mesjanizm). [K. Kącka]

T. Biernat, *Mit polityczny*, Warszawa 1989; E. Cassirer, *The Myth of the State*, Westport 1983; M. Eliade, *Aspekty mitu*, Warszawa 1998; K. Kowalski, *Europa – mity, modele, symbole*, Kraków 2002.

Mniejszość narodowa – grupa, pozostająca w liczebnej mniejszości w stosunku do reszty ludności w danym państwie, charakteryzująca

się dążeniem do zachowania swojej kultury, tradycji, języka i religii.
[M. Ochwat]

G. Janusz, *Prawa mniejszości narodowych, etnicznych i językowych*, „Szkoła Praw Człowieka. Teksty wykładów” 1998, z. 5; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych stosunków politycznych*, Wrocław, 2000.

N

Nacjonalizm (łac. *natio* – naród) – ideologia, doktryna polityczna i postawa ukształtowane w XIX w. na gruncie dokonujących się wówczas gruntownych przeobrażeń społecznych-kulturowych oraz procesów narodotwórczych. Zgodnie z fundamentalnymi założeniami nacjonalizmu naród pozostaje w istocie najdoskonalszą i organiczną wspólnotą, połączoną wspólnym pochodzeniem, kulturą, tradycją, historią, a także religią, niepowtarzalnym charakterem narodowym oraz posiadaną misją dziejową. Implikuje to przekonanie, iż każda przynależna doń jednostka winna dążyć nade wszystko do zabezpieczenia jego żywotnych interesów i rozwoju potęgi, uznając zarazem interes narodowy za swe dobro najwyższe, warunek własnego rozwoju oraz źródło zdrowego egoizmu narodowego, realizowanego także w warunkach konfliktu z innymi nacjami. Konsekwencją takiego ujęcia pozostaje w gruncie rzeczy nie tylko wyeksponowanie zasług oraz absolutyzacja własnego narodu, ale także dążenie do urzeczywistnienia idei państwa narodowego, nadania tworzącej go wspólnocie charakteru quasi sakralnego, szerzenie przekonania o istnieniu niewzruszalnych i niepodważalnych prawd narodowych, jak również upowszechnianie norm etyki narodowej oraz kreowanie idei poświęcenia. Ubocznym efektem działań w tym kierunku pozostaje rozbudzanie etnocentryzmu, ksenofobii oraz szowinizmu, definiowanego jako bezkrytyczne uwielbienie dla własnego narodu połączone z przekonaniem o jego wyższości nad innymi nacjami oraz wrogością wobec „obcych”. Ważkim składnikiem nacjonalizmu pozostaje także wrogość do indywidualizmu, kosmopolityzmu, a także częste odwoływanie się do selektywnie pojmowanej tradycji oraz wartości religijnych, aczkolwiek są one z re-

guły traktowane i interpretowane wybiórczo i instrumentalnie. Jako doktryna polityczna nacjonalizm nowożytny rozwinął się w ciągu XIX i XX w., przybierając zresztą dość zróżnicowany kształt, uzależniony od specyfiki rozwoju danego narodu i jego tradycji historycznych. Pojęcie „nacjonalizm” użył jako pierwszy francuski powieściopisarz, eseista i polityk Maurice Baress (1862–1923) w artykule „Kłótnia nacjonalistów i kosmopolitów” opublikowanym na łamach „Le Figaro” w lipcu 1892 r. Sama doktryna rozwinęła się jednak przede wszystkim na gruncie niemieckim, odwołując się do poglądów niemieckich filozofów przełomu XVIII i XIX w.: Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803), Johanna Gottlieba Fichte (1762–1814) oraz Geoga Wilhelma Friedricha Hegla (1770–1831). Rozwiniętą formę przybrała wszakże dopiero w II połowie XIX wieku wyrażając się w pracach Paula de Lagarde (1827–1891), nawołującego do stworzenia opierającej się wierzeniach germańskich religii narodowej, jak również historyka Heinricha von Treitschke (1834–1896), w opinii którego państwo niemieckie, jako wyrażające interesy narodowe, posiadało naturalne prawa do walki o swą przyszłość i urzeczywistnienia spoczywającej na nim misji dziejowej. Wśród czołowych przedstawicieli nacjonalizmu francuskiego wymienić należy zwłaszcza myślicieli związanych z założonym w 1898 r. ruchem „Action Francaise”: Maurice’a Barresa, a zwłaszcza Charlesa Maurrasa (1886–1952), wiążącego idee nacjonalistyczne z antysemityzmem, monarchizmem, katolicyzmem oraz wrogością wobec liberalizmu i demokracji. Na gruncie polskim do grona jego czołowych przedstawicieli zalicza się powszechnie współtwórców założonej w 1893 r. Ligi Narodowej: Jana Ludwika Popławskiego (1854–1908) socjologa i teoretyka etyki narodowej Zygmunta Balickiego (1858–1916), a także Romana Dmowskiego (1864–1939), który w 1903 r. opublikował fundamentalną dla rozwoju polskiego nacjonalizmu rozprawę zatytułowaną „Myśli nowoczesnego Polaka”. Po odzyskaniu niepodległości idee Ligi Narodowej kontynuowane były przez różne ugrupowania i środowiska nacjonalistyczne, dążące do urzeczywistnienia idei państwa narodowego. Podobne cele przyświecały także utworzonemu przez Romana Dmowskiego w 1926 r. Obozowi Wielkiej Polski, powstałemu w 1928 r. Stronnictwu Narodowemu, a także licz-

nym organizacjom młodzieży nacjonalistycznej, które odwoływały się do związków z katolicyzmem (akcentowanym szczególnie mocno po opublikowaniu przez R. Dmowskiego broszury „Kościół, naród i państwo” w 1927 r.), silnie wyeksponowanych wątków antysemickich, antyliberalnych, antydemokratycznych i antysocjalistycznych, eksponując zarazem, począwszy od drugiej połowy lat 20., swoje zainteresowanie ruchami totalitarnymi oraz kultem zorganizowanej i zhierarchizowanej wspólnoty narodowej. Wątki powyższe stanowiły również przedmiot zainteresowania i refleksji nacjonalizmu polskiego w okresie II wojny światowej oraz w dobie jego odbudowy, zainicjowanej na przełomie lat 80. i 90. XX w. [M. Strzelecki]

J. Bartyzel, *Prawica – nacjonalizm – monarchizm*, Radzymin–Warszawa 2016; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, wyd. II, Warszawa 2009; M. Jeziński (red.), *Współczesne nacjonalizmy*, Toruń 2008; P. Lawrence, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Warszawa 2007; J.M. Majchrowski, *Polska myśl polityczna 1918–1939: nacjonalizm*, Warszawa 2000; S. Stępień (red.), *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, Lublin 2006.

Naczelny Sąd Administracyjny – sąd administracyjny, mający siedzibę w Warszawie, sprawujący nadzór nad działalnością wojewódzkich sądów administracyjnych w zakresie orzekania w trybie określonym ustawami, a w szczególności rozpoznający środki odwoławcze od orzeczeń tych sądów (w tym zakresie Naczelny Sąd Administracyjny orzeka jako sąd drugiej instancji) i podejmujący uchwały wyjaśniające zagadnienia prawne oraz rozpoznający inne sprawy należące do właściwości Naczelnego Sądu Administracyjnego na mocy ustaw. Sprawuje również funkcje sądu dyscyplinarnego w sprawach dyscyplinarnych sędziów sądów administracyjnych i asesorów sądowych.

W skład Naczelnego Sądu Administracyjnego wchodzi: Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego, wiceprezesi oraz sędziowie. Organami Naczelnego Sądu Administracyjnego są: Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego, Zgromadzenie Ogólne Sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego i Kolegium Naczelnego Sądu Administracyjnego. Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego stoi na czele Naczelnego

Sądu Administracyjnego, kieruje jego pracami i reprezentuje na zewnątrz. Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego powołuje Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na sześcioletnią kadencję spośród dwóch kandydatów przedstawionych przez Zgromadzenie Ogólne Sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego. Zgromadzenie Ogólne Sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego tworzą sędziowie Naczelnego Sądu Administracyjnego. Przewodniczącym Zgromadzenia Ogólnego jest Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego. Jest ono zwoływane przez Prezesa NSA co najmniej raz w roku. Zgromadzenie w szczególności: rozpatruje informację Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego o rocznej działalności Naczelnego Sądu Administracyjnego, przedstawia Krajowej Radzie Sądownictwa kandydatów na stanowiska sędziów, wybiera kandydatów na stanowisko Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego, wyraża zgodę w sprawie powołania i odwołania wiceprezesów Naczelnego Sądu Administracyjnego, ustala skład liczbowy Kolegium Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz wybiera jego członków i dokonuje zmian w jego składzie. Kolegium NSA składa się z Prezesa NSA oraz sędziów NSA wybranych przez Zgromadzenie Ogólne Sędziów NSA. Kadencja Kolegium Naczelnego Sądu Administracyjnego trwa trzy lata. Kolegium wykonuje m.in. następujące zadania: ustala podział czynności w Naczelnym Sądzie Administracyjnym i określa szczegółowe zasady przydziału spraw poszczególnym sędziom, przedstawia Zgromadzeniu Ogólnemu Sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego opinię o kandydatach na stanowiska sędziów, wyraża zgodę w sprawie tworzenia i znoszenia wydziałów oraz powołania i odwołania przewodniczących wydziałów, Szefa Kancelarii Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego i dyrektora Biura Orzecznictwa, rozpatruje sprawy przedstawiane Zgromadzeniu Ogólnemu Sędziów Naczelnego Sądu Administracyjnego. Naczelny Sąd Administracyjny dzieli się na: Izbę Finansową, Izbę Gospodarczą i Izbę Ogólnoadministracyjną. Izba Finansowa sprawuje nadzór nad orzecznictwem wojewódzkich sądów administracyjnych w sprawach zobowiązań podatkowych i innych świadczeń pieniężnych, do których mają zastosowanie przepisy podatkowe oraz o egzekucji świadczeń pieniężnych. Izba Gospodarcza sprawuje nadzór nad orzecznictwem

wojewódzkich sądów administracyjnych w sprawach działalności gospodarczej, ochrony własności przemysłowej, budżetu, dewizowych, papierów wartościowych, bankowości, ubezpieczeniowych, ceł, cen, stawek taryfowych oraz opłat, z wyjątkiem opłat w sprawach, w których nadzór sprawuje Izba Ogólnoadministracyjna. Izba Ogólnoadministracyjna sprawuje nadzór nad orzecznictwem wojewódzkich sądów administracyjnych w pozostałych sprawach, niewymienionych powyżej, a w szczególności w sprawach z zakresu budownictwa i nadzoru budowlanego, zagospodarowania przestrzennego, gospodarki wodnej, ochrony środowiska, rolnictwa, leśnictwa, zatrudnienia, ustroju samorządu terytorialnego, gospodarki nieruchomościami, prywatyzacji mienia, powszechnego obowiązku wojskowego, spraw wewnętrznych, a także cen, opłat i stawek taryfowych, jeżeli są związane ze sprawami należącymi do właściwości tej Izby.

Sądy administracyjne (Naczelny Sąd Administracyjny oraz wojewódzkie sądy administracyjne) są odrębną od Sądu Najwyższego, sądów powszechnych i sądów wojskowych częścią struktury władzy sądowniczej. Funkcją sądów administracyjnych jest sprawowanie wymiaru sprawiedliwości przez kontrolę działalności administracji publicznej oraz rozstrzyganie sporów kompetencyjnych i sporów o właściwość między organami jednostek samorządu terytorialnego, samorządowymi kolegiami odwoławczymi i między tymi organami a organami administracji rządowej. Kontrola ta co do zasady sprawowana jest pod względem zgodności z prawem, co oznacza, że sądy administracyjne badają czy zaskarżony akt jest zgodny z przepisami prawa materialnego i przepisami postępowania oraz czy został wydany w ramach przysługujących organowi kompetencji (trzy płaszczyzny kontroli legalności aktów). Przepisy ustawowe mogą zastrzegać również inne kryteria sprawowania kontroli, np. celowość, rzetelność. Sprawowanie kontroli działalności administracji publicznej przez sądy administracyjne ma umocowanie konstytucyjne (art. 184 Konstytucji). „Tak określone zadania NSA stanowią przejaw realizacji zasad trójpodziału władzy, gdyż sąd ten może skutecznie powściągać i równoważyć władzę wykonawczą. (...) Naczelny Sąd Administracyjny sprawuje sądową kontrolę legalności decyzji administracyjnych, która polega na

tym, że organ sądowy znajdujący się poza aparatem administracyjnym, działając w sposób niezawisły, rozstrzyga spory między obywatelem a organem administracji, który podjął decyzję, nakładając nań tą drogą określony obowiązek bądź odmawiając mu konkretnego uprawnienia” (W. Skrzydło, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, LEX 2013). Sądy administracyjne oceniają zgodność aktów administracyjnych z prawem, lecz co do zasady nie mogą przejąć sprawy do załatwienia. „Przejęcie przez sąd administracyjny kompetencji organu administracji do końcowego załatwienia sprawy stanowiłoby wykroczenie poza konstytucyjnie określone granice kontroli działalności administracji publicznej” (wyrok NSA z 11 kwietnia 2013 r., sygn. II GSK 108/12, LEX nr 1337074). Jak zwraca uwagę B. Banaszak, z treści art. 184 Konstytucji wynika, że skoro sądy administracyjne mają sprawować kontrolę działalności administracji publicznej, to nie powinny one merytorycznie rozstrzygać spraw administracyjnych, gdyż wówczas same wstąpiłyby w rolę organu administracji publicznej (B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Legalis 2012). „Ich orzeczenia powinny więc mieć charakter kasacyjny” (ibidem). Stanowisko powyższe potwierdził również Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 13 grudnia 2006 r. (sygn. II OSK 91/06, <http://orzeczenia.nsa.gov.pl>), w którym wskazał, że: „Zadanie sądu administracyjnego polega na dokonaniu kontroli (oceny) działalności administracji publicznej. Sąd na skutek zaskarżenia aktu lub czynności (bezczynności) organu administracji publicznej nie przejmuje sprawy administracyjnej jako takiej do końcowego załatwienia, lecz ma jedynie skontrolować (ocenić) działalność tego organu. Z tego względu sąd co do zasady nie może zastępować organu administracji publicznej”. Wyjątkiem od tej zasady jest wprowadzony dnia 15 sierpnia 2015 r. nowelizacją ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. 2002, nr 153, poz. 1270 z późn. zm.) przepis art. 145a § 3, zgodnie z którym w wyniku rozpoznania skargi wojewódzki sąd administracyjny wydaje orzeczenie stwierdzające istnienie albo nieistnienie uprawnienia lub obowiązku, jeżeli pozwalają na to okoliczności sprawy, w przypadku niewydania przez właściwy organ decyzji lub postanowienia.

Struktura sądownictwa administracyjnego została gruntownie zreformowana w 2004 r. Z dniem 1 stycznia 2004 r. w Warszawie i w miejscowościach, w których miały siedziby ośrodki zamiejscowe Naczelnego Sądu Administracyjnego utworzono wojewódzkie sądy administracyjne oraz zniesiono ośrodki zamiejscowe Naczelnego Sądu Administracyjnego. Tym samym utworzono dwuszczeblową strukturę sądów administracyjnych, w miejsce dotychczasowej – jednoszczeblowej, w ramach której orzekał Naczelny Sąd Administracyjny i ośrodki zamiejscowe NSA. Dotychczas bowiem NSA sprawował wymiar sprawiedliwości w Warszawie i w ośrodkach zamiejscowych tworzonych dla jednego lub kilka województw. Orzeczenia NSA były prawomocne, z wyjątkiem orzeczeń, od których wniesiono sprzeciw. Sprzeciw przysługiwał od orzeczenia NSA w bardzo ograniczonych przypadkach (m.in. w przypadku wyroku wydanego na posiedzeniu niejawnym). Ponadto Ministrowi Sprawiedliwości, Prokuratorowi Generalnemu, Pierwszemu Prezesowi Sądu Najwyższego, Prezesowi Naczelnego Sądu Administracyjnego, Rzecznikowi Praw Obywatelskich, w sprawach z zakresu prawa podatkowego – ministrowi właściwemu do spraw finansów publicznych, w sprawach z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych – ministrowi właściwemu do spraw pracy i zabezpieczenia społecznego, a w sprawach z zakresu prawa własności przemysłowej – Prezesowi Urzędu Patentowego Rzeczypospolitej Polskiej służyło prawo do wniesienia od orzeczenia NSA rewizji nadzwyczajnej do Sądu Najwyższego, jeżeli orzeczenie rażąco naruszało prawo lub interes Rzeczypospolitej Polskiej. [K. Paprocka]

T. Kuczyński, M. Masternak-Kubiak (red.), *Prawo o ustroju sądów administracyjnych. Komentarz*, Warszawa 2009; B. Dauter, A. Kabat., M. Niezgódka-Medek, *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, Warszawa 2018; B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012; W. Skrzydło, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2013.

Narodowy Bank Polski (NBP) – bank centralny Rzeczypospolitej Polskiej. Instytucja odpowiedzialna za funkcjonowanie systemu banko-

wego oraz prowadzenie bieżącej polityki pieniężnej państwa. Zgodnie z art. 227 ust. 1 Konstytucji RP „Narodowy Bank Polski odpowiada za wartość polskiego pieniądza”. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o Narodowym Banku Polskim w art. 3 ust. 1 stanowi, że: „podstawowym celem działalności NBP jest utrzymanie stabilnego poziomu cen, przy jednoczesnym wspieraniu polityki gospodarczej Rządu, o ile nie ogranicza to podstawowego celu NBP”.

NBP pełni następujące funkcje: emituje pieniądź gotówkowy – jest jedyną instytucją uprawnioną do emitowania znaków pieniężnych w Polsce, reguluje w ten sposób ilość pieniądza w obiegu; jest bankiem banków – zaopatruje banki komercyjne w pieniądź, reguluje rezerwy banków komercyjnych, realizuje transakcje z zagranicznymi bankami centralnymi i instytucjami międzynarodowymi; jest bankiem państwa – prowadzi rachunki instytucji państwowych, utrzymuje rachunki depozytowe państwa, prowadzi kasową obsługę budżetu, obsługuje dług publiczny; stabilizuje rynki finansowe – jako pożyczkodawca ostateczny (ostatecznej instancji) wspomaga pożyczkami banki i inne instytucje finansowe w sytuacji, gdy panika finansowa mogłaby zagrozić stabilności całego systemu finansowego kraju; kreuje politykę pieniężną państwa, tzn. kontroluje i reguluje podaż pieniądza w gospodarce.

Zgodnie z Konstytucją RP, ustawą o Narodowym Banku Polskim oraz orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego polski bank centralny powinien być niezależny od wpływów politycznych, tzn. cele swojej polityki ustalać w sposób autonomiczny.

Ustawowymi organami NBP są Prezes NBP, Rada Polityki Pieniężnej oraz Zarząd.

Powoływany na 6-letnią kadencję Prezes jest przewodniczącym Rady Polityki Pieniężnej oraz Zarządu NBP. Reprezentuje Polskę w międzynarodowych instytucjach finansowych i bankowych. Może uczestniczyć w posiedzeniach Sejmu i Rady Ministrów.

Rada Polityki Pieniężnej ustala wysokość stóp procentowych, zasady przeprowadzania operacji otwartego rynku oraz stopę i zasady utrzymywania rezerw obowiązkowych.

Zarząd nadzoruje funkcjonowanie Narodowego Banku Polskiego.
[P. Siemiątkowski]

P. Siemiątkowski, E. Jankowska, *Podstawy ekonomii*, Toruń 2018; Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 o Narodowym Banku Polskim, Dz.U. 1997, nr 140, poz. 938 z późn. zm.

Naród (łac. *nasci* – rodzić się, pochodzić, powstawać) – pojęcie to ze względu na swoją złożoność i wieloaspektowość nie doczekało się jeszcze jednej, powszechnie akceptowanej definicji. Sposób postrzegania narodu w przeszłości był uzależniony od okresu historycznego i nurtu myśli politycznej, jaki w danym czasie obowiązywał. Do początków XIX w. pojęcie narodu pokrywało się z pojęciem państwa i nie było uwzględniane jako osobny byt. Początku narodów, rozumianych w sposób współczesny, należy upatrywać w okresie renesansu, kiedy to zaczęły wykształcać się języki narodowe używane później w literaturze, odmienna kultura oraz kiedy panowała zasada *cuius regio, eius religio* (czyja władza, tego religia). W czasach oświecenia narodem była zbiorowość ludzka powstała na podstawie umowy społecznej. Po rewolucji francuskiej naród zyskał wymiar polityczny, gdzie składał się z trzech stanów i stał się suwerenem, a parlament, w którym zasiadali reprezentanci tych stanów nazywany był Zgromadzeniem Narodowym. W okresie romantyzmu naród uznawano za byt realnie istniejący, który funkcjonował niezależnie od woli jednostek i miał do wypełnienia ważną rolę o charakterze mesjanistycznym w ogólnym procesie dziejowym. Pod wpływem refleksji pozytywistycznej naród postrzegano jako organizm społeczny, w którym każda jednostka ma określoną rolę do wypełnienia. Pojawiły się też teorie, które opisywały naród jako wspólnotą ludzi o tych samych cechach rasowych przekazywanych z pokolenia na pokolenie, a pod wpływem K. Darwina powstała teoria, wg której naród rywalizuje z innymi narodami o przetrwanie i dlatego musi być silny, rozwinięty i umieć zaadaptować się do zmieniających warunków życia.

Współcześnie wyróżniono kilka cech, co do których panuje względna zgodność, iż naród powinien się nimi charakteryzować. Przede wszystkim wymienia się formę grupy społecznej o dużych rozmiarach i zróżnicowanej strukturze społecznej. Podkreśla się też istnie-

nie takich elementów jak: wspólny język, wspólne zwyczaje i tradycje, wspólna kultura i historia, a także zajmowany określony obszar geograficzny. Historia jednak pokazuje, iż ten ostatni element nie jest potrzebny, gdyż Żydzi są przykładem istnienia narodu, który jest rozproszony po całym świecie. Ponadto zwraca się uwagę, iż powinna być to wspólnota o podłożu gospodarczym, politycznym, społecznym, uznająca istnienie wspólnych interesów, gospodarki, instytucji politycznych i potrzebę istnienia jednego suwerena. Istotne też jest, aby te wszystkie elementy występowały nie tylko w rzeczywistości, ale także były głęboko zakorzenione w świadomości indywidualnej i grupowej członków wspólnoty.

W literaturze występuje podział na dwa typy definicji opisujących naród. Pierwszy typ to definicje genetyczne, gdzie określa się elementy, które wykształciły naród i podkreśla się jego długotrwały rozwój w procesie dziejowym. Drugi typ to definicje strukturalne, w których wymienia się cechy charakteryzujące naród. Można to robić na kilka sposobów i prezentować naród jako: a) zjawisko o pewnych cechach materialnych; b) zjawisko łączące cechy materialne i cechy świadomościowe; c) jednostkę polityczną; d) zjawisko kultury; e) wspólnotę uczucia (wola bycia narodem). Jerzy J. Wiatr dokonał z kolei rozróżnienia na czynniki obiektywne i subiektywne, które odpowiadają za utworzenie się narodu. Czynnikiem obiektywnym wg niego są: język, rasa, religia, terytorium, obywatelstwo państwowe, a czynniki subiektywne to czynniki psychologiczne kształtujące naród, czyli elementy kształtujące daną świadomość narodową, np. legendy i mity.

Wykształciło się też kilka podejść rozumienia narodu. Pierwszym z nich jest podejście woluntarystyczne, gdzie najważniejszym elementem jest wola istnienia pewnej wspólnoty politycznej. Naród jest duszą, a czynnikiem go tworzącym jest bogata historia, z której wynika chęć i potrzeba (wola) współżycia w danej grupie. Ernest Gellner w swojej książce pt. *Narody i nacjonalizm* definiował naród w tym podejściu w następujący sposób: „dwie osoby należą do tego samego narodu, jeżeli – i tylko jeżeli – uważają, że należą do tego samego narodu. Inaczej mówiąc, narody są dziełem człowieka, wytworem jego przeświadczeń, lojalności i solidarności. Zbiór osób (na przykład mieszkających na da-

nym terenie lub mówiących danym językiem) staje się narodem wtedy i tylko wtedy, gdy są one stanowczo przekonane, iż z tytułu współprzynależności do owego zbioru mają wobec siebie pewne obowiązki i pewne prawa. Tym, co czyni z nich naród, jest wzajemne uznanie się za rodaków, a nie jakakolwiek inna wspólna cecha, która przysługuje wyłącznie im i odróżnia ich od reszty ludzi”.

Gellner podaje też inną definicję, która wpisuje się w drugie podejście definiujące naród, mianowicie podejście kulturowe – „dwie osoby należą do tego samego narodu jeżeli – i tylko jeżeli – uczestniczą w tej samej kulturze, przez którą rozumieć będziemy system idei, znaków, skojarzeń, sposobów zachowania i porozumiewania się”. Innym badaczem poruszającym się w tym nurcie był Florian Znaniecki, który definiuje naród jako zbiorowość ludzi, niekiedy odmienną rasowo, która zamieszkuje na wspólnym terytorium i posiada wspólne elementy, z których na pierwszy plan wybijają się cechy kulturowe – język, zwyczaje, historia, system symboli, mitów, rytuałów, gloryfikacja bohaterów.

Trzecim podejściem jest podejście państwowe (polityczne). Naród powstaje na mocy dobrowolnego uczestnictwa jednostek, które łączą wspólne prawa i poczucie obywatelskie. Anna Jagiełło-Szostak wskazuje, iż naród polityczny występuje w dwóch wariantach: zachodnim, gdzie granice państwa pokrywają się z obszarem etnicznym oraz wschodnim, gdzie granice państwowe i etniczne się nie pokrywają (np. ZSRR). Wyróżnia ona też typy narodów politycznych ze względu na sposób ich utworzenia: a) państwo tworzy naród, którym potem kieruje; b) władza, elity, urzędy tworzą naród; c) naród tworzony jest przez nadanie jednostkom obywatelstwa; d) kultura kontrolowana przez władzę tworzy naród; e) naród powstaje dzięki istniejącemu wyobrażeniu wspólnoty politycznej; f) wynalezienie stwarza naród; g) nacjonalizm i kultura tworzą naród; h) państwo pozostawia swobodę rozwoju obywatelom i oni jako społeczeństwo tworzą naród.

Czwarte podejście to personalistyczna koncepcja narodu, którą prezentował m.in. Czesław Bartnik. Naród to dla niego naturalna, względnie trwała i autonomiczna społeczność ludzi, powstała na gruncie miejsca pochodzenia, związana przez czasoprzestrzeń, dzieje,

tradycję i kulturę w żywy organizm o cechach materialnych, psychicznych i socjalnych. Był ten realizować ma w sobie żywą wspólnotę ciała i ducha, niejako ma to być osobowość, która posiada swój sposób praktykowania idei. Naród ma tu wymiar dwustopniowy – naturalny i osobowy – jest nie tylko częścią określonej rzeczywistości, lecz także podmiotem idei, wartości, kultury i religii, gdzie warstwę personalną stanowią rozumni i wolni ludzie. [K. Sopolińska]

C.S. Bartnik, *Idea polskości*, Lublin 1990; B. Smolik, *Naród we współczesnej myśli nacjonalistycznej*, Kraków 2017; A. Jagiełło-Szostak, *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmu. Od jugoslawizmu do jugonostalgii*, Wrocław 2013; P. Tarasiewicz, *Spór o naród*, Lublin 2003; A. Heywood, *Ideologie polityczne*, Warszawa 2007; M. Ziętek-Wielomska, A. Wielomski, *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski: dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa 2017; A. Walicki, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, Kraków 2009; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009; J.J. Wiatr, *Naród i państwo*, Warszawa 1969; F. Znaniecki, *Współczesne narody*, Warszawa 1990; *Pojęcia, teorie i metody*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Warszawa 2016; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.

Nazizm (niem. *Nationalsozialismus* – narodowy socjalizm) – ruch polityczny, doktryna oraz totalitarny system polityczny powstałe w Niemczech w wyniku rozgoryczenia społeczeństwa niemieckiego wywołanego konsekwencjami I wojny światowej, wśród których na plan pierwszy wysuwały się postanowienia traktatu wersalskiego. Jako ruch polityczny nazizm uformował się wokół utworzonej przez Antona Drexlera w styczniu 1919 r. Niemieckiej Partii Robotników (*Deutsche Arbeiterpartei*), która po przystąpieniu doń Adolfa Hitlera zmieniła w 1920 r. nazwę na Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotników (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP), przyjmując zarazem nowy program łączący nacjonalizm z demagogią społeczną oraz wprowadzając zasadę wodzostwa (29 lipca 1921 r.). W listopadzie 1923 r., wykorzystując struktury partii, a także przychylność partyjnych bojówek *Sturmabteilungen* (SA), Hitler podjął nieudaną próbę przeprowadzenia w Monachium zamachu stanu (pucz monachijski), w wyniku której NS-

DAP uległa delegalizacji, a on sam skazany został na karę pięciu lat pobytu w więzieniu w Landsberg. Zwolniony przedterminowo w grudniu 1924 r. doprowadził do reaktywowania NSDAP oraz rozbudowy powiązanych z nią struktur, w wyniku czego utworzona została nowa formacja *Schutz-Staffeln* (SS) oraz narodowosocjalistyczne związki zawodowe. W przeprowadzonych we wrześniu 1930 r. wyborach parlamentarnych kierowana przez Hitlera partia osiągnęła 6,5 mln głosów zdobywając 107 miejsc w Reichstagu. Na systematyczny wzrost popularności ruchu nazistowskiego wskazuje również poparcie uzyskane przez Hitlera w wyborach prezydenckich w marcu 1932 r., w trakcie których w pierwszej turze otrzymał ponad 11 milionów głosów, a w drugiej 13,5 miliona. W wyborach parlamentarnych z lipca 1932 r. NSDAP uzyskała prawie 14 milionów głosów (230 mandatów) i mimo dostrzegalnego spadku poparcia w kolejnych wyborach w listopadzie 1932 r. pozostała najbardziej znaczącą siłą polityczną parlamentu, czego wyrazem było mianowanie Hitlera kanclerzem Rzeszy 30 stycznia 1933 r. Jako doktryna polityczna nazizm pozostawał tworem eklektycznym, odwołującym się do nacjonalizmu, rasizmu, heglowskiej koncepcji państwa, skrajnego darwinizmu społecznego, wątków agrarystycznych, jak również starogermańskiej i pruskiej tradycji. Swoje najpełniejsze odzwierciedlenie znalazł w pracy Adolfa Hitlera *Mein Kampf* (*Moja walka* – 1925–1927), a także w książce Alfreda Rosenberga *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (*Mit XX wieku* – 1930). Jedną z podstawowych kategorii światopoglądowych nazizmu pozostawał niewątpliwe rasizm, który eksponował prawo „rasy aryjskiej” do panowania nad światem, uznając zarazem „rasę semicką” (Żydów) za zagrożenie ludzkości oraz przyczynę jej moralnego i fizycznego skarlaenia. Z niego też wyprowadzona została afirmacja czystości rasowej narodu niemieckiego oraz jego prawa do posiadania niezbędnej dla jego rozwoju przestrzeni życiowej (*Herrenvolk, Lebensraum*). Do zasadniczych elementów nazizmu jako doktryny politycznej należy zaliczyć ponadto: a) przekonanie o niekwestionowanym prymacie narodu nad interesem jednostki; b) uznanie państwa za jedyne wyraziciela ducha i interesów wspólnoty narodowej; c) antyliberalizm oraz antyindywidualizm; d) jednoznaczne odrzucenie pluralizmu partyjnego, parlamentaryzmu i demokracji; e) zakwestionowanie idei pań-

stwa prawa; f) wyeksponowanie suwerenności decyzji stojącej ponad prawem władzy; g) zdecydowaną krytykę cywilizacji zachodniej oraz jej instytucji; h) akceptację reguł darwinizmu społecznego, a co za tym idzie kultu siły oraz walki jako podstawowych praw społecznych; i) silne wyeksponowanie spersonifikowanej zasady wodzostwa, utożsamianej z zabezpieczeniem perspektyw rozwoju narodu i państwa, jak również j) apoteozę cnót starogermańskich. Proces formowania się nazizmu jako totalitarnego systemu politycznego zapoczątkowany został z chwilą objęcia przez Adolfa Hitlera urzędu kanclerza Rzeszy, a jego następnymi etapami były: rozwiązanie parlamentu, podpalenie Reichstagu (27/28 lutego 1933 r.), wydanie przez prezydenta Paula von Hindenburga dekretu o ochronie narodu i państwa, zawieszającego artykuły konstytucji Republiki Weimarskiej gwarantujące wolność osobistą i polityczną (28 lutego 1933 r.), przeprowadzenie kolejnych wyborów parlamentarnych w marcu 1933 r. przy jednoczesnym zabezpieczeniu zwycięstwa NSDAP, przyjęcie przez Reichstag ustawy o specjalnych pełnomocnictwach dla rządu Rzeszy (23 marca 1933 r.), wprowadzenie w kwietniu 1933 r. ustawy o ujednoczeniu krajów Rzeszy (uzupełnionej w styczniu 1934 r. ustawą o przebudowie Rzeszy), rozwiązanie związków zawodowych i utworzenie w ich miejsce Niemieckiego Frontu Pracy (w maju 1933 r.), delegalizacja wszystkich partii politycznych z wyjątkiem NSDAP (w lipcu i sierpniu 1933 r.), wymordowanie kierownictwa SA (w tzw. noc długich noży 30 czerwca 1934 r.), a także połączenie po śmierci marszałka P. von Hindenburga 2 sierpnia 1934 r. urzędów prezydenta i kanclerza Rzeszy, co zaowocowało przybraniem przez Hitlera nieformalnego (nigdy nieprzyjętego oficjalnie) tytułu *Führer* oraz przejściem prezeń pełni władzy. W konsekwencji, podobnie jak w faszystowskich Włoszech, do cech stworzonego przez nazistów reżimu politycznego zaliczyć należy oprócz instytucjonalizacji rządów monopartii oraz urzeczywistnienia zasady wodzostwa, także całkowite odrzucenie reguł demokracji, elitaryzm, decyzyzizm polityczny, rozbudowany aparat represji, wszechogarniającą propagandę oraz indoktrynację, militaryzację życia zbiorowego, ekspansjonizm, a także antysemityzm oraz systemową eksterminację na tle rasowym, u źródeł której leżały przyjęte we wrześniu 1935 r. ustawy norymberskie. Jako reżim polityczny nazizm przetrwał do końca II wojny

światowej, stając się po jej zakończeniu oraz przeprowadzeniu procesów norymberskich (1945–1949) symbolem zbrodni i bezprawia. [M. Strzelecki]

W. Aftyka, *Nazizm: struktura władzy*, Warszawa 2017; H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1989; G. Besier, K. Stokłosa, *Europa dyktatur*, Warszawa 2009; A. Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, Warszawa 2004; K. Grünberg, *Adolf Hitler: biografia*, Warszawa 1996; R. Grunberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1994; E. Jäckel, *Hitlera pogląd na świat*, Warszawa 1973; W. Laqueur, *Faszyzm. Wczoraj, dziś, jutro*, Warszawa 1998; M. Maciejewski, *Od piwiarnego klubu do organizacji wyrotowej. Nazizm w latach 1919–1924*, Toruń 2005; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1985.

Negocjacje (ang. *negotiations*, łac. *negotium*) – interes, zobowiązanie, trudna sprawa. Negocjacje to proces komunikowania się stron, w którym każda z nich ma równe szanse w monitorowaniu sytuacji i podejmowaniu decyzji. Celem negocjacji jest osiągnięcie porozumienia, a więc podjęcie wspólnej decyzji o przyszłym działaniu w sytuacji, gdy niektóre z interesów stron są wspólne, a przynajmniej niektóre sprzeczne. Istotną rolę przypisuję się woli porozumienia partnerów negocjacji. Wyróżniamy wąskie i szerokie znaczenie negocjacji. W wąskim znaczeniu jest to jedna z metod alternatywnego rozstrzygnięcia sporów. W szerszym znaczeniu negocjacje to komunikacja między jednostkami lub grupami społecznymi, w której odbywa się wymiana różnego rodzaju informacji. Z reguły negocjacje postrzega się w kontekście rozwiązywania konfliktów, w którym strony tak modyfikują swoje potrzeby, aby możliwe było wypracowanie akceptowalnego dla obu porozumienia. Podjęcie negocjacji jest zasadne gdy: a). istnieją partnerzy procesu komunikowania i są wzajemnie od siebie zależni; b). ich interesy są częściowo wspólne, a częściowo sprzeczne; c). porozumienie wypracowane w ramach negocjacji może zapewnić większą korzyść niż działanie bez porozumienia. Negocjacje to wielotorowy proces uzgadniania wspólnego porozumienia, w którym każda ze stron pragnie zrealizować własne interesy i wpływać wzajemnie na siebie w celu zawarcia korzystniejszej umowy. Znajomość źródeł wpływu (źródła sił

społecznych) w negocjacjach, może być przyczyną przewag. Umiejętne korzystanie z różnych źródeł wpływu oraz uświadamianie sobie do jakich źródeł wpływu odwołuje się partner, stanowi o przebiegu i skuteczności negocjacji. Można wyróżnić następujące źródła wpływu: a). odwoływanie się do solidarności – pozwalające na wytworzenie się u partnera poczucia podobieństwa i wynikającej stąd sympatii; b). pozycja eksperta – wykorzystywana do budowania siły negocjacyjnej, w sytuacji gdy jeden z partnerów jest uważany za znawcę problematyki; c). informacja – dostęp do niej, pozwala na uzyskanie siły przetargowej, bądź przewagi zwłaszcza wówczas gdy partner jest niedoinformowany; d). możliwość karania – władza stron w negocjacjach związana z możliwością karania często wynika z uwarunkowań leżących poza obszarem negocjacji; e). możliwość nagradzania – drobne uprzejmości postrzegane są jako wyraz dobrej woli, jednak większe mogą być odczytane jako próba przekupstwa. Istnieją także uniwersalne reguły stosowane w trakcie prowadzenia negocjacji: a). oddzielaj ludzi od problemów (atakuj problem – nie ludzi); b). koncentruj się na interesach, a nie na stanowiskach; c). formułuj pytania przed odpowiedziami; d). doceniaj pozytywy (nazywaj osiągnięcia negocjacyjne). Przygotowując się do negocjacji, warto zastanowić się nad tym jaki efekt końcowy chcemy uzyskać oraz jaki styl prowadzenia negocjacji wykorzystamy. Styl prowadzenia negocjacji wynika z predyspozycji osobowościowych negocjatorów, świadomego wyboru w tym zakresie, bądź nastawienia opartego na założeniu, że określony sposób działania jest w danej sytuacji najwłaściwszy. Jest to ważne, zwłaszcza w kontekście tego czy mamy do czynienia z negocjacjami prowadzonymi przez strony o symetrycznym statusie np. dyplomaci podobnego szczebla, czy też o asymetrycznym statusie, w których jedna strona ma znacznie wyższy status niż druga. W praktyce sytuacja asymetryczności negocjacji jest częstsza; nierówne pozycje negocjacyjne są spowodowane różnicą w posiadanych zasobach i dostępności do dóbr, jakimi dysponują obie strony. Wyróżnia się kilka podstawowych stylów prowadzenia negocjacji: styl kooperacyjny, styl rywalizacyjny i styl rzeczowy (często nazwane także: stylem miękkim, stylem twardym i stylem opartym na zasadach). [B. Tomaszewska-Hołuż]

B. Brożek, J. Stelmach, *Negocjacje*, Kraków 2014; Z. Nęcki, *Negocjacje w biznesie*, Kraków 2005; E. Roszkowska, T. Wachowicz (red.), *Negocjacje: analiza i wspomaganie decyzji*, Warszawa 2016; R.A. Rządca, P. Wujec, *Negocjacje*, Warszawa 1999; A. Stefańska, A. Knocińska, E. Kwiatkowska (red.), *Konflikt – negocjacje – kultura – komunikacja. Psychospołeczne uwarunkowania i aplikacje*, Toruń 2014.

Neoliberalizm (łac. *liberalis* – wolnościowy czy też *liber* – wolny). Jego początki datuje się na koniec lat 40. XX w, gdyż to właśnie wtedy powstał ruch odrodzenia rynkowego (tzw. *Mont-Pellerin Society*) w USA, który gromadził osoby związane z światem biznesu międzynarodowego oraz intelektualistów. Pojęcie neoliberalizmu często przedstawiane jest jako ponowne odrodzenie się myśli klasycznej, przystosowanej do dzisiejszej rzeczywistości, na co wskazuje przedrostek *neo-*, który w złożeniach oznacza nowy, nowa postać czegoś, w tym przypadku sugeruje nowy rodzaj liberalizmu. Jednak w literaturze przedmiotu występuje również pojęcie „nowy liberalizm” (*new liberalism*) albo inaczej liberalizm społeczny lub współczesny liberalizm, ale nie należy obu tych pojęć stosować zamiennie.

Neoliberalizmem nazywa się całościowy kompleks koncepcji i poglądów ekonomicznych, politycznych oraz społecznych nawiązujących bezpośrednio do założeń klasycznego liberalizmu. Uaktualniona ekonomia polityczna postuluje ograniczenie zadań państwa do tworzenia warunków dla wolnej konkurencji i swobodnego stanowienia cen, zapobiegania załamaniom koniunktury, utrzymywania stabilnego pieniądza, przeciwdziałania monopolom, kartelom i efektom zewnętrznym. W przeciwieństwie do klasycznego nurtu akceptuje interwencjonizm państwa, w szczególności w zakresie wyrównania szans obywatelom, ich równego startu oraz dążenia do bardziej sprawiedliwego podziału własności w rolnictwie, jak i przemyśle, poprzez ochronę pracy, oświaty i kultury społeczeństwa. W sferze politycznej nakazuje przestrzeganie praw jednostki, w tym szczególnie prawa własności. Proponuje także wolność zrzeszania się i oddolne formowanie reprezentacji politycznych oraz swobodne głoszenie poglądów uzasadniających

postulaty polityczne. Do głównych przedstawicieli tego nurtu zalicza się Milтона Friedmana, Friedricha von Hayeka, Karla R. Poppera oraz Waltera Lippmana. Zdaniem Davida Harveya: „Neoliberalizm jest przede wszystkim teorią praktyk polityczno-ekonomicznych, która głosi, że ludzkiemu dobrobytowi najlepiej służyć będzie uwolnienie przedsiębiorczości w ramach instytucjonalnych, których cechy charakterystyczne to: mocne prawa własności prywatnej, wolne rynki i wolny handel. Rola państwa powinna polegać na kreowaniu i utrzymywaniu odpowiednich ram instytucjonalnych. Państwo ma gwarantować dobrą jakość i moc pieniądza. Ponadto musi ono również ustanawiać takie struktury i funkcje militarne, obronne, policyjne oraz prawne, jakich wymaga zabezpieczenie prywatnych praw własności oraz zagwarantowanie w razie potrzeby siłą prawnego funkcjonowania rynków. Co więcej, jeśli jakiś rynek jeszcze nie istnieje (w obszarach takich jak ziemia, woda, szkolnictwo, opieka zdrowotna, bezpieczeństwo socjalne czy zanieczyszczenie środowiska), to należy go stworzyć w razie potrzeby aktem państwowym. Poza te zadania jednak państwo nie powinno wykraczać. Interwencje państwa w rynki (kiedy te już powstaną) muszą się ograniczyć do zupełnego minimum, ponieważ zgodnie z tą teorią państwo nie jest w stanie posiadać dość informacji, żeby móc prawidłowo odczytywać sygnały rynkowe (ceny) oraz ponieważ wszelkie interwencje państwowe są narażone na nieuniknione wypaczenia i stronniczość pod wpływem potężnych grup interesu”.

Neoliberalizm stworzył nowe reguły funkcjonowania kapitalizmu, które dotyczą przede wszystkim rozciągnięcia wpływów instytucji finansowych, ograniczenia interwencji państwa w sferze socjalnej, ale również do prawa do agresywnego wdrażania programów wydajnościowych i jakościowych w miejscach pracy.

Geneza neoliberalizmu sięga czasów założycielskiej grupy *Mont Pelerin Society*, której trzon stanowiło ponad dwudziestu liberałów z Niemiec, Austrii, Francji oraz Stanów Zjednoczonych. W pierwszym spotkaniu tego towarzystwa uczestniczyli oprócz jego inicjatora – F.A. von Hayeka, m.in. Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow oraz Frank Knight i Milton Friedman. Nazwiska tych uczonych świadczą o zaznaczającym się już wówczas podziale w kręgu liberalnych my-

ślicieli. Bowiem Eucken stał się intelektualnym przywódcą powstałego później w Niemczech ordoliberalizmu. Z kolei Knight i Friedman, a także po części von Hayek, stali się czołowymi przedstawicielami chicagowskiej szkoły ekonomii. Szkoła ta, po wielu latach walki z socjalizmem, etatyzmem i keynesizmem, począwszy od lat 70. XX w. wyznaczała dominujący sposób myślenia ekonomistów i polityków gospodarczych, podporządkowując go doktrynie neoliberalnej. Jej silny wpływ na myśl ekonomiczną i politykę społeczno-gospodarczą można było zauważyć także w innych częściach świata, w tym krajach Ameryki Południowej oraz postsocjalistycznych państwach Europy Środkowo-Wschodniej.

Noam Chomsky jako genezę neoliberalizmu wskazał zupełnie inny fakt, a mianowicie imperialną politykę państw zachodnich, a zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Według niego państwa rozwinięte wykorzystywały doktrynę neoliberalną i zachodzący proces globalizacji, jako narzędzie neokolonialne, prowadzące do dominacji i wycisku biedniejszych regionów świata. Obwinia o to przede wszystkim Stany Zjednoczone, wskazując, iż pełniły rolę fundatora lub głównego płatnika wielu międzynarodowych organizacji (jak choćby WTO), które posłużyły się nimi instrumentalnie we wdrażaniu neoliberalnych zasad w państwach uboższych.

W ujęciu praktycznym politykę neoliberalizmu realizowała w Wielkiej Brytanii premier Margaret Thatcher (polityka TINA – *There Is No Alternative*) oraz w USA prezydent Ronald Reagan (*Reaganomics*). Brytyjska premier lansowała w latach 80. swoją teorię, zgodnie z którą nie ma żadnej innej alternatywy dla wolnego rynku i wolnego handlu, a tym samym dla globalnego kapitalizmu. Z kolei *Reaganomics* zorientowana była na neoliberalne pryncypia ładu spontanicznego, monetaryzm i ekonomię podażową.

Ostatnie lata, a w szczególności zapoczątkowany w latach 2007/2008 kryzys finansowy sfalsyfikował po części tezę neoliberalizmu i zasygnalizował początek końca dotychczasowej dominacji tej doktryny w nauce ekonomii i polityce gospodarczej wysoko rozwiniętych państw świata. Krytycy neoliberalizmu najcięższe zarzuty wobec doktryny postulują w takich obszarach, jak: zróżnicowanie tempa wzrostu

dochodu narodowego na osobę w różnych regionach świata, transfer kapitału i nagromadzonych bogactw oraz utrwalanie i pogłębianie nierówności w rozwoju i wymianie handlowej pomiędzy rozwiniętymi i rozwijającymi się państwami naszego globu, przypisując neoliberalizmowi także decydującą rolę w procesie polaryzacji dochodów, zarówno w obrębie poszczególnych społeczeństw, jak i w skali światowej. [N. Ciszewska]

A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006, s. 61–62; M. Chmaj, W. Sokół (red.), *Leksykon politologiczny: polityka – ustroj – idee*, Lublin 1999, s. 225–226; G. Droba, *Krytyka neoliberalizmu w kontekście rozwoju zrównoważonego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2014, nr 39, s. 80–92; A. Zawojska, *Liberalizm, neoliberalizm, wolność ekonomiczna i polityczna a rozwój gospodarczy kraju*, „Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej” 2006, nr 58, s. 5–23; E. Mączyńska, P. Pysz, *Liberalizm, neoliberalizm i ordoliberalizm*, „Ekonomista” 2014, nr 3, s. 220–227.

Nepotyzm – etymologia słowa „nepotyzm” pochodzi z języka łacińskiego. Z łac. *nepos* oznacza tyle co wnuk, potomek, siostrzeniec tudzież marnotrawca.

Przez nepotyzm w powszechnym tego słowa znaczeniu rozumie się protegowanie krewnych przy awansach i obsadzanie nimi stanowisk. Współcześnie przedmiotowa terminologia ulega znacznemu poszerzeniu poprzez wzbogacenie kręgu osób faworyzowanych w kwestiach pracowniczych o osoby związane z obsadzającym więzami koleżeństwa, przyjaźni lub osób polecanych przez wymienione, przy czym zatrudnienie musi się opierać na przesłankach pozamerytorycznych, tj. w oderwaniu od spełniania wymogów takiej osoby na takie stanowisko, wśród których wymienić można kompetencje, doświadczenie, wykształcenie, wiedza.

W ujęciu historycznym nepotyzm pojmowany jest z kolei jako system lub zwyczaj praktykowany przez papieży i biskupów, mający zapewnić wysokie stanowiska, honory i pensje dla osób spokrewnionych, przeważnie potomków i krewnych, w oderwaniu od rzeczywistych zasług osoby mianowanej lub jej kompetencji. Zazwyczaj nepotyzm

objawiał się podnoszeniem do rangi kardynalskiej nieślubnych synów papieży lub biskupów. Przybrał on na sile w okresie średniowiecza, zwłaszcza w strukturach kościelnych. Słynny w kontekście zjawiska nepotyzmu jest pontyfikat Innocentego VIII, który to staraniami o apanaże dla swoich nieślubnych dzieci doprowadził do konfliktu zbrojnego z królestwem Neapolu. Papież Innocent XII bullą z 1692 r. wprowadził zakaz nadawania urzędów i godności jakimkolwiek krewnym. Współcześnie nepotyzm wiązany jest głównie z urzędami publicznymi w państwach demokratycznych, a także z reżimami totalitarnymi i autorytarnymi czy krajami Trzeciego Świata. Za powszechne zjawisko w RP uważa się z kolei obsadzanie przez opcję rządzącą stanowisk w administracji, spółkach Skarbu Państwa czy spółkach komunalnych krewnymi, powinowatymi i znajomymi. [M. Siemiatycka]

J.A. Hammerton, *Hammersworth's Universal Encyclopedia*, vol. 9, London, s. 5680; M. Wypych-Dobkowska, *Konsekwencje nepotyzmu w organizacjach*, „Zeszyty Naukowe” 2010, z. 6, s. 9–21; K. Kumaniecki, *Słownik Łacińsko-polski*, Warszawa 1983, s. 324; D. Patrick, W. Geddie, *The illustrated Chambers's Encyclopedia – a dictionary of universal knowledge*, vol. VII, London 1926, s. 443; J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 351–352; B. Olszewski, *Problem nepotyzmu w administracji publicznej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2009, vol. LXXIX, Wrocław 2009, s. 173; M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 1996, s. 297; M. Arcta, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1996, s. 396.

Niepołączalności stanowisk zasada (łac. *incompatibilitas*) – zasada, która ma gwarantować niezależne wykonywanie mandatu poselskiego. Jest to zakaz łączenia mandatu parlamentarnego z wyliczonymi w aktach normatywnych funkcjami, urzędami, stanowiskami państwowymi. Zakaz ten obejmuje również podejmowanie i wykonywanie określonych rodzajów działalności gospodarczej lub zawodowej, np. we Francji nie można jednocześnie sprawować funkcji posła i ministra. Podobne rozwiązanie zastosowano w Szwecji, zakaz łączenia mandatu parlamentarnego ze sprawowaniem funkcji rządowych ogranicza zagrożenie nadużywania władzy, jak również ryzyko wystąpienia konfliktów interesów. Zasada niepołączalności stanowić ma swoistego

rodzaju barierę, która chroni parlamentarzystę przed wywieraniem wpływu na podejmowane przez niego w czasie sprawowania mandatu przedstawicielskiego decyzje. Zasada niepołączalności poprawia efektywność, racjonalność i przejrzystość procesu prawotwórczego. Polski ustrojodawca określa dwa aspekty zasady niepołączalności. Pierwszy z nich ma charakter formalny i wyłącza możliwość sprawowania przez posła i senatora określonych funkcji publicznych, stanowisk (np. sędziego, prokuratora). Zgodnie z art. 103 Konstytucji RP mandatu posła i senatora nie można łączyć z funkcjami i stanowiskami: Prezesa NBP, Prezesa NIK, Rzecznika Praw Obywatelskich, Rzecznika Praw Dziecka i ich zastępców, członka Rady Polityki Pieniężnej, członka Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, ambasadora oraz z zatrudnieniem w Kancelarii Sejmu, Kancelarii Senatu, Kancelarii Prezydenta RP, z zatrudnieniem w administracji rządowej (przy czym zakaz ten nie dotyczy członków Rady Ministrów i sekretarzy stanu w administracji rządowej, art. 103 ust. 1 Konstytucji RP) i samorządowej. Posłowie i senatorowie nie mogą pracować w Krajowym Biurze Wyborczym, Państwowej Inspekcji Pracy. Ponadto art. 102 Konstytucji RP stanowi, że nie można być jednocześnie posłem i senatorem, a także nie można równocześnie kandydować do Sejmu RP i Senatu RP (art. 193 § 2 Kodeksu wyborczego – KW). KW stanowi również, że poseł lub senator nie może łączyć swego mandatu z mandatem posła do Parlamentu Europejskiego (art. 334 § 1). Mandatu parlamentarnego nie mogą także sprawować m.in.: pełniący służbę cywilną, czynną służbę wojskową, policjanci, a także osoby realizujące zadania z zakresu ochrony państwa (art. 103 ust. 2 Konstytucji RP). Ma to gwarantować apolityczność podejmowanych przez nich działań. Kolejne przypadki związane z zasadą niepołączalności stanowisk mogą być określone w innych ustawach. Drugi aspekt zasady niepołączalności wiąże się z zakazem prowadzenia działalności gospodarczej przez parlamentarzystów na własny rachunek, jak również wspólnie z innymi osobami, w której osiągałby on korzyści majątkowe ze Skarbu Państwa lub samorządu terytorialnego. W trakcie wykonywania mandatu przedstawicielskiego posłowie i senatorowie nie mogą również nabywać składników majątku państwowego i komunalnego. Zgodnie z art. 107 ust. 2 Konstytucji RP w przypadku

naruszenia przez posła/senatora ww. zakazu sankcją jest pozbawienie mandatu przez Trybunał Stanu. [J. Marszałek-Kawa]

B. Banaszak, *Niepołączalność mandatu parlamentarnego: problemy z interpretacją*, 20.11.2007, <http://www.rp.pl/artukul/70409-Niepolaczalnosc-mandatu-parlamentarnego--problemy-z-interpretacja.html>; J. Buczkowski, Ł. Buczkowski, K. Eckhardt (red.), *Prawo konstytucyjne RP (Instytucje wybrane)*, Przemyśl–Rzeszów 2008; P. Chmielnicki (red.), *Konstytucyjny system władz publicznych*, Warszawa 2010; D. Górecki (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008; M. Granat, *Prawo konstytucyjne. Pytania i odpowiedzi*, Warszawa 2016; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; J. Kuciński, *Konstytucyjny ustrój państwowy Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2003; B. Przywora, *Konstytucyjna zasada niepołączalności mandatu parlamentarnego a założenia służby cywilnej. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, <http://marszalek.com.pl/przegladprawakonstytucyjnego/ppk6/10.pdf> [dostęp: 20.07.2018]; Ł. Świetlikowski, *Administracja rządowa w Szwecji – aspekty kadrowe i instytucjonalne*, <http://oapuw.pl/wp-content/uploads/2013/03/swietlikowski-l.-administracja-rzadowa-w-szwecji.pdf> [dostęp: 1.08.2018]; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., tekst jednolity, M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; ustawa o wykonywaniu mandatu posła i senatora z 9 maja 1996 r., Dz.U. 2016, poz. 1510; Z. Witkowski (red.), *Prawo konstytucyjne*, Toruń 2009.

O

Obywatel – zarówno w perspektywie historycznej, jak i współcześnie pojęcie odnosi się do relacji jednostki względem wspólnoty politycznej i współobywateli. Może być manifestacją dobrowolnego zaangażowania jednostki na rzecz wspólnoty albo manifestacją niezadowolienia z działań władzy. Na pewno jest formą obecności w życiu publicznym. Bycie obywatelem wywodzi się z dwóch różnych tradycji: republikańskiej i liberalnej. Do cech konstytuujących zarówno liberalny, jak i republikański wzór obywatelski należy idea wolności, bowiem bez niej nie byłoby w ogóle możliwe mówienie o obywatelu. Oczywiście kategoria ta ma inne znaczenie dla propagatorów liberalizmu i inne

dla republikanów. Różnica polega przede wszystkim na odmiennym znaczeniu nadawanym idei: dla liberałów wolność jest tożsama z brakiem przymusu. Można wręcz odnieść wrażenie, że zwolennicy liberalizmu „uciekają od polityki”, bowiem w ich mniemaniu jakiegokolwiek zaangażowanie w życie społeczne, w aktywność wspólnoty kwestionuje prymat wolności nad innymi zjawiskami, a tym samym jej zagraża. Stąd też pojawiająca się podejrzliwość wobec działań podejmowanych przez jednostki na rzecz innych obywateli. Nie jest to jednak myślenie o wolności powszechne wśród liberałów, gdyż właściwe jest przede wszystkim zwolennikom liberalizmu, który Marcin Król określił jako „liberalizm strachu”. Jednocześnie wśród wielu występujących jego form spotkać możemy także poglądy sprzyjające aktywności obywateli w sferze publicznej, czego źródłem w liberalnym myśleniu o wolności jest jej pozytywny wymiar. Jego zwolennicy podkreślają konieczność „zaprzyjaźnienia się z polityką”, „odwagi” we wpływaniu na nią, gdyż jedynie w ten sposób można udoskonalać sferę publiczną, a przez to chronić także wolność jednostki.

Warto zaznaczyć, że takie myślenie o wolności – w jej pozytywnym wymiarze – jest bliskie republikańskim koncepcjom. Również w tym wypadku możemy wyróżnić dwa rodzaje: „ateński” i „rzymski,” przy czym republikanizm wywodzący się z tradycji Rzymu można utożsamiać z myśleniem liberalnym na temat wolności – występuje więc prymat wolności indywidualnej nad życiem wspólnotowym. Najbardziej wymagający wobec postaw obywatelskich jest „ateński” model republikanizmu. Jego zwolennicy uznają bowiem, że człowiek jest istotą społeczną i może się jedynie zrealizować przez publiczne działanie na rzecz dobra wspólnego. Współcześnie propagatorami tego stanowiska są komunitaryści, uznający, że jedynie przez działanie na rzecz dobra wspólnego jest możliwe realizowanie dobra jednostkowego. Tym samym występuje wyraźny prymat wolności pozytywnej i dobra wspólnego nad wolnością negatywną i indywidualizmem jednostki.

Z tego rozróżnienia wyrasta także odmienne postrzeganie relacji pomiędzy jednostką a wspólnotą. O ile bowiem „liberalizmy strachu” będą uznawały bezwzględny prymat jednostki rozumianej jako indywidualny byt nad jakimikolwiek przejawami wspólnotowości, o tyle

w stanowiskach i koncepcjach republikańskich czy „liberalizmu odwagi” relacje te są bardziej skomplikowane. Nie występuje bowiem wyraźne przeciwstawienie racjonalnej jednostki, mającej prawo do indywidualnego szczęścia i podejmowania autonomicznych decyzji, wspólnotowemu stylowi życia. Uznaje się wręcz, że bez indywidualizmu wspólnota straciłaby możliwość udziału w urzeczywistnianiu dobra wspólnego. Naturalnie zrównanie indywidualizmu ze wspólnotą nie występuje w „ateńskim” republikanizmie, gdyż jego zwolennicy uznają konieczność prymatu wspólnoty nad jednostką.

Odmiennie jest także interpretowana obywatelska moralność. W tym przypadku linia podziału przebiega między zobowiązaniem obywateli względem siebie w republikanizmie a „wartością indywidualnych osiągnięć w sferze prywatnej” w liberalizmach. Przekłada się to w naturalny sposób na stosunek do państwa. O ile bowiem w ujęciu liberalnym społeczeństwo obywatelskie jest pierwotne względem państwa, a państwo jest jedynie instrumentem realizującym interesy jednostkowe, o tyle dla współczesnych republikanów państwo jest emanacją wspólnego dobra. Dlatego też społeczeństwo nie może się realizować poza jego kontrolą. Pośrednio odmiennie postawy liberalne i republikańskie względem państwa wpływają także na koncepcje społeczeństwa obywatelskiego. [D. Plecka]

E. Ciżewska, *Filozofia publiczna Solidarności*, Warszawa 2010; T. Godlewski, *Obywatelskie kompetencje polityczne*, [w:] *Demokracja w Polsce po 2005 roku*, red. D. Karnowska, Toruń 2008; D. Karnowska, *Wpływ kompetencji obywatelskich na poziom konsolidacji demokracji w Polsce*, „Preferencje Polityczne: postawy, identyfikacje, zachowania” 2012, nr 3; J. Raciborski, *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2011; J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel RP*, Sopot 2018.

Obywatelstwo – to związek, przynależność osoby fizycznej do określonego państwa. Wiąże się z tym prawa i obowiązki oraz skutki prawne przewidziane w wewnętrznych przepisach danego państwa oraz prawie międzynarodowym. Posiadanie obywatelstwa decyduje więc o statusie jednostki w państwie. Trybunał Konstytucyjny stwierdził, iż

obywatelstwo jest „przede wszystkim przynależnością do wspólnoty politycznej, historycznej, kulturowej i aksjologicznej, z czym wiąże się nie tylko katalog uprawnień, lecz także obowiązek dbałości i ponoszenie odpowiedzialności za dobro wspólne, którym dla wszystkich obywateli powinna być Rzeczpospolita Polska”.

Przepisy Konstytucji RP w art. 34 dopuszczają nabycie obywatelstwa polskiego poprzez urodzenie z rodziców będących polskimi obywatelami, tzw. zasada „prawa krwi” (*ius sanguinis*). W innych przypadkach nabycia obywatelstwa Konstytucja RP odsyła do regulacji ustawowych. Aktualnie kwestie te reguluje ustawa z dnia 2 kwietnia 2009 r. o obywatelstwie polskim (Dz.U. 2012, poz. 161 z późn. zm.). Ustawa w art. 4 dopuszcza nabycie polskiego obywatelstwa: 1) z mocy prawa; 2) przez nadanie obywatelstwa polskiego; 3) przez uznanie za obywatela polskiego; 4) przez przywrócenie obywatelstwa polskiego.

Z mocy prawa dzieci nabywają obywatelstwo polskie przez urodzenie, w przypadku gdy: 1) co najmniej jedno z rodziców jest obywatelem polskim; 2) urodziło się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (zasada „prawa ziemi” – *ius soli*), a jego rodzice są nieznanymi, nie posiadają żadnego obywatelstwa (apatrydzi) lub ich obywatelstwo jest nieokreślone.

Ponadto z mocy prawa może dojść do nabycia obywatelstwa polskiego przez repatriację stosując przepisy ustawy z dnia 9 listopada 2000 r. o repatriacji (Dz.U. 2004, nr 53, poz. 532 z późn. zm.). Przez repatrianta należy rozumieć osobę, która posiadając obywatelstwo polskie, opuściła wcześniej terytorium RP (bądź opuścili jej rodzice, czy dziadkowie), a teraz pragnie powrócić na stałe do ojczyzny oraz osobę, która będąc cudzoziemcem jest w stanie udowodnić swoje polskie pochodzenie.

Kolejną możliwością nabycia obywatelstwa polskiego jest nadanie obywatelstwa zgodnie z art. 137 Konstytucji i art. 18 i 19 ustawy. Prezydent RP można nadać obywatelstwo polskie cudzoziemcowi, osobie o nieokreślonym obywatelstwie albo bezpaństwowcowi. Nadanie obywatelstwa polskiego następuje na wniosek cudzoziemca, a w przypadku osoby małoletniej na wniosek jego przedstawicieli ustawowych. Aby uzyskać obywatelstwo polskie należy spełnić następujące warunki: zamieszkiwać na terytorium RP co najmniej pięć lat na podstawie

zezwolenia na osiedlenie się, zezwolenia na pobyt rezydenta długoterminowego Wspólnot Europejskich lub posiadać prawo stałego pobytu oraz wystąpić z wnioskiem do Prezydenta RP o nadanie obywatelstwa polskiego. Decyzja Prezydenta RP w sprawie nadania obywatelstwa polskiego jest ostateczna i nie przysługuje od niej odwołanie ani żaden środek zaskarżenia.

Trzecią możliwością nabycia obywatelstwa jest uznanie za obywatela polskiego. Aby uzyskać w ten sposób polskie obywatelstwo, cudzoziemiec powinien przebywać legalnie na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej przynajmniej dwa lata, posiadać udokumentowaną urzędowym poświadczeniem znajomość języka polskiego zgodnie z ustawą z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim (Dz.U. nr 90, poz. 999 z późn. zm.) oraz świadectwo ukończenia szkoły w Rzeczypospolitej Polskiej lub świadectwo ukończenia szkoły za granicą z wykładowym językiem polskim. Uznanie cudzoziemca za obywatela polskiego następuje na jego wniosek, który składa do wojewody. Decyzję w sprawie uznania cudzoziemca za obywatela polskiego wydaje wojewoda właściwy ze względu na miejsce zamieszkania osoby, której postępowanie dotyczy.

Ostatnią czwartą możliwością uzyskania obywatelstwa polskiego jest przywrócenie obywatelstwa polskiego (reintegracja). Ustawa o obywatelstwie dopuszcza przywrócenie osobie obywatelstwa polskiego, która je utraciła przed 1 stycznia 1999 r. na podstawie wcześniejszych ustaw o obywatelstwie. Polskie obywatelstwo przywraca minister właściwy do spraw wewnętrznych w drodze decyzji na wniosek zainteresowanego cudzoziemca.

Obywatel polski nie może utracić obywatelstwa, chyba że sam się go zrzeknie (art. 34 ust. 2 Konstytucji RP). Zgodnie z art. 46 i 47 ustawy obywatel polski, który chce się zrzec obywatelstwa RP składa w tej sprawie wniosek za pośrednictwem wojewody właściwego ze względu na miejsce zamieszkania, a osoby zamieszkałe za granicą – za pośrednictwem konsula, a traci obywatelstwo polskie po uzyskaniu zgody Prezydenta RP na jego zrzeczenie się. Decyzja Prezydenta RP w takiej sprawie jest ostateczna i nie przysługuje od niej odwołanie ani żaden środek zaskarżenia.

Polskie przepisy nie dopuszczają innej możliwości pozbawienia osoby obywatelstwa polskiego jak tylko dobrowolna z niego rezygnacja. Dzięki temu ustrojodawca uniemożliwił przyznanie np. w ustawie bądź w umowie międzynarodowej kompetencji jakiegokolwiek organowi państwa czy instytucji do pozbawienia obywatelstwa. Problem może się jednak pojawić w sytuacji, gdy osoba złoży wniosek o zrzeczeniu się polskiego obywatelstwa, a Prezydent RP nie wyrazi na to zgody. Doktryna prawa, a także orzecznictwo sądowe stoi na stanowisku, że decyzję Prezydenta RP w sprawie zrzeczenia się obywatelstwa należy rozumieć jako zezwolenie na zmianę obywatelstwa, co jest równoznaczne z utratą obywatelstwa polskiego. Decyzja ma więc charakter indywidualny i skierowana jest do określonego adresata. [S. Grabowska]

B. Banaszak, *Komentarz do art. 137 Konstytucji*, [w:] B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012; A. Bodnar, *Obywatelstwo wielopoziomowe: status jednostki w europejskiej przestrzeni konstytucyjnej*, Warszawa 2008; A. Cieleń, A. Szymański, *Obywatelstwo Unii Europejskiej*, Warszawa 2004; E. Dynia, *Obywatelstwo narodowe a obywatelstwo europejskie*, Rzeszów 2007; J. Habermas, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa: rozważania nad przyszłością Europy*, tłum. B. Markiewicz, Warszawa 1993; J. Jagielski, *Obywatelstwo polskie: komentarz do ustawy*, Warszawa 2016; J. Jagielski, *Obywatelstwo polskie: zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1998; S. Konopacki, *Obywatelstwo europejskie w kontekście członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Łódź 2005; *Obywatelstwo europejskie, sprawiedliwość i sprawy wewnętrzne*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2003; M. Tulipan (red.), *Obywatelstwo europejskie: pytania i odpowiedzi*, Warszawa 2003; M. Bieńkowska-Ptasznik (red.), *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1 i 2, Białystok 2006; D. Pudzianowska, *Obywatelstwo w procesie zmian*, Warszawa 2013; K. Trzcziński, *Obywatelstwo w Europie: z dziejów idei i instytucji*, Warszawa 2006; P. Ura, *Obywatelstwo polskie w świetle prawa administracyjnego*, Rzeszów 2015; wyrok NSA z dnia 14 października 2005 roku, II OSK 267/05, ONSAiWSA 2006, nr 2, poz. 66; wyrok NSA z dnia 27 października 2005 roku, II OSK 1001/05, „Palestra”, nr 7–8; wyrok SN z dnia 17 września 2001 roku, III RN 56/01, OSNP 2002, nr 13, poz. 299; wyrok TK z dnia 18 stycznia 2012 roku, Kp 5/09, OTK-A 2012, nr 1, poz. 5.

Ochrona życia – prawna ochrona życia to – z punktu widzenia organów administracji publicznej – obowiązek podjęcia działań mających na celu zmniejszenie, bądź wyeliminowanie zagrożenia życia ludzkiego. Obowiązek taki nakłada na państwo, jego organy i funkcjonariuszy art. 38 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r., w następującej treści: „Rzeczpospolita zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia”. Pierwszym polskim aktem prawnym rangi konstytucyjnej ustanawiającym ochronę życia była Konstytucja RP z dnia 17 marca 1921 r. (tzw. Konstytucja marcowa), ale z uwagi na treść regulacji i jej słabe oddziaływanie na ówczesny polski system prawny, nie miała ona istotnego znaczenia dla praktyki stosowania prawa w latach 1921–1935. Odmienne przepisy art. 38 obowiązującej konstytucji, które stanowią wyraźną dyrektywę dla ustawodawcy – wszelkie przepisy tworzone w oparciu o Konstytucję RP z 1997 r. muszą chronić życie ludzkie. Oznacza to nakaz zaangażowania państwa w kierunku ochrony życia, nie zaś neutralność prawa. Tym samym ustawodawca ma obowiązek stanowienia prawa o takiej treści, aby życie ludzkie było objęte ochroną.

Kluczowy dla ochrony życia art. 38 Konstytucji RP jest pozbawiony jakichkolwiek określeń, które pozwalałyby na proste odczytanie jego funkcji. Pewne jest natomiast, że obowiązek taki dotyczy ochrony życia każdego człowieka, znajdującego się w obszarze obowiązywania polskiego prawa. Wartością chronioną jest życie ludzkie, ale ochrona obejmuje nie prawo do życia – jak to ujmuje większość współczesnych konstytucji – lecz prawo do ochrony życia. Użyte sformułowania powodują, iż wykładnia przepisów o ochronie życia możliwa jest jedynie pod warunkiem sięgnięcia do innych przepisów konstytucji. Ochrona życia (art. 38 Konstytucji RP) jest powiązana z zasadą demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji RP), na co zwrócił uwagę Trybunał Konstytucyjny w wyroku sygn. K. 2/98.

Możliwości w zakresie prawnego egzekwowania ochrony życia zwiększają instrumenty w postaci bezpośredniego stosowania norm konstytucji (art. 8 ust. 2 Konstytucji RP) oraz prawa do wynagrodzenia szkody w razie naruszenia przysługujących praw przez organ władzy publicznej (art. 77 ust. 1 Konstytucji RP). Znacznemu rozbudowaniu

podlega ponadto norma gwarantująca prawną ochronę życia, uzupełniona postanowieniami art. 9 Konstytucji RP. Artykuł ten nakłada na Polskę obowiązek przestrzegania wiążącego ją prawa międzynarodowego, w którym problematyka ochrony życia ludzkiego należy do eksponowanych. Hierarchia obowiązujących aktów prawnych chroniących życie ludzkie jest zatem następująca: na pierwszym miejscu należy umieścić art. 38 Konstytucji RP postrzegany w kontekście uzupełniających go norm konstytucji, odpowiednie przepisy ratyfikowanych umów międzynarodowych, ustawy konkretyzujące przepisy art. 38 Konstytucji RP i normy z nim powiązane.

Należy mieć na uwadze, że zasada bezpośredniego stosowania norm konstytucji została na mocy art. 91 ust. 1 Konstytucji RP rozciągnięta na postanowienia ratyfikowanej umowy międzynarodowej, o ile jej stosowanie nie zostało uzależnione od wydania ustawy. W myśl art. 91 ust. 2 Konstytucji RP ratyfikowana umowa międzynarodowa ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli postanowień ustawy nie da się pogodzić z umową. Zakres ochrony prawa do życia w Polsce ulega w ten sposób znacznemu poszerzeniu, gdyż dopuszczają bezpośrednio stosowanie wszystkich norm chroniących życie funkcjonujących w ratyfikowanych przez Polskę przepisach.

Przepisy chroniące życie ludzkie zajmują szczególną pozycję wśród przepisów Konstytucji RP z 1997 r., na co wskazuje miejsce art. 38 Konstytucji RP w jej strukturze, jak też ze względu na funkcję, jaka jest mu przypisana w ramach katalogu praw i wolności osobistych. Ponadto art. 38 Konstytucji RP posiada cechy konstytucyjnej zasady prawa, co w domniemania racjonalności ustojodawcy pozwala twierdzić, że twórcy konstytucji wykorzystali wszelkie dostępne narzędzia w celu wzmocnienia prawnej ochrony życia ludzkiego w Polsce.

Systemowe znaczenie prawa do życia w Konstytucji RP z 1997 r. jest na tyle istotne, że umieszczono go w wąskiej grupie praw człowieka, których obowiązywania nie można zawiesić w żadnym wypadku. Podkreślenia wymaga jednak, że nie ma ono bezwzględniego charakteru – istnieją nieliczne zalegalizowane przez państwo sytuacje, w których dopuszczalne jest pozbawienie życia. Tak zabezpieczone prawa człowieka określane są jako niederogowalne, a rozwiązanie to

jest stosowane powszechnie we współczesnych konstytucjach. Należy zatem przyjąć, że art. 38 Konstytucji RP ma zarówno znaczenie deklaratoryjne, jak też znaczenie praktyczne, gdyż jest punktem odniesienia w procesie stanowienia prawa oraz jego stosowania. Przepis ten – będący tzw. normą programową – orientuje polski system prawny na ochronę człowieka, a także najcenniejszych dla niego dóbr i wartości.

Gwarantujący ochronę życia art. 38 Konstytucji RP jest normą konstytucyjną o szczególnym znaczeniu, które określa się mianem konstytucyjnych zasad prawa. Jednak została ona sformułowana nazbyt ogólnikowo, przez co nie dostarcza informacji istotnych dla funkcjonowania systemu prawnego. Pomimo uregulowania ochrony życia w polskiej konstytucji, interpretacji prawa towarzyszą pytania o dopuszczalność kary śmierci, dopuszczalność eutanazji we wszystkich jej postaciach czy legalności aborcji. Z jednej strony przepisy art. 38 Konstytucji RP nie wykluczają stosowania kary śmierci, jednak brak wyraźnego zakazu nie oznacza jej dopuszczalności. Rozstrzygnięcie tego dylematu wymaga sięgnięcia do innych norm konstytucji, a także przepisów ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych, z których wynikają określone zobowiązania dotyczące m.in. kary śmierci.

W opinii licznych przedstawicieli doktryny należy przyjąć, że przepisy tego artykułu zakazują stosowania kary śmierci. Zdanie to podzielił Trybunał Konstytucyjny uznając, że art. 38 Konstytucji RP należy interpretować jako zakaz pozbawiania człowieka życia (wyrok Trybunału Konstytucyjnego sygn. K. 2/98). Zakaz ten nie ma wprawdzie charakteru absolutnego, należy go jednak odczytywać w świetle postanowień art. 2 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, wymieniającego sytuacje, kiedy może nastąpić pozbawienie życia.

Wątpliwości budzą także kwestie dopuszczalności eutanazji oraz przerywania ciąży. Konstytucja RP z 1997 r. nie wprowadza ograniczeń w tym zakresie, ponadto posługuje się sformułowaniami ogólnymi, co pozostawia te kwestie otwartymi, tj. możliwymi do uregulowania na poziomie ustawowym. Ochrona życia ludzkiego w fazie prenatalnej jest realizowana w oparciu o ustawę z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. 1993, nr 17, poz. 78). [R. Grabowski]

R. Grabowski, *Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*, Rzeszów 2006; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 1998 r. sygn. akt K. 2/98 (Dz.U. 1998, nr 26, poz. 242); T. Jasudowicz, *Prawo do życia*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2005; A. Preisner, *Prawo do ochrony życia i do zachowania naturalnej integralności psychofizycznej człowieka*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 2006; J. Giezek, R. Kokot, *Granice ludzkiego życia a jego prawna ochrona*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002; R. Grabowski, *Spory wokół modelu ochrony życia*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2005, nr LXVIII.

Odpowiedzialność konstytucyjna – zdefiniowanie pojęcia odpowiedzialności napotyka na szereg trudności. Podstawowy problem polega na braku jednolitej dla poszczególnych dziedzin prawa definicji tego pojęcia. Przeciwnie, jest ono rozumiane odmienne na gruncie różnych przepisów, co skutkuje funkcjonowaniem obok siebie odmiennej terminologii. Obecnie wyróżnia się odpowiedzialność karną, odpowiedzialność cywilną, odpowiedzialność konstytucyjną i inne. Podmioty prawa mogą także ponosić odpowiedzialność odmiennego rodzaju, wynikającą z naruszenia przepisów prawa administracyjnego, prawa pracy oraz pozostałych przepisów. Jednocześnie instytucja odpowiedzialności ma fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania prawa jako regulatora stosunków społecznych. Definicja prawa, obok wskazania, że jest to „ogół obowiązujących norm prawnych, tj. wiążących norm powinnoego postępowania o charakterze generalnym (adresowanych do nieoznaczonych imiennie podmiotów) i abstrakcyjnym (znajdujących zastosowanie w pewnej klasie powtarzających się sytuacji)”, wskazuje równocześnie jego „wiązący charakter (obowiązek przestrzegania prawa przez organy władzy publicznej [...] i wszelkie inne podmioty) oraz prawo państwa do wymierzania sankcji, w tym także sankcji karnych w razie łamania prawa”. Odrębną kwestią jest refleksja nad multiplikowaniem rodzajów odpowiedzialności we współczesnych państwach, ich skutecznością oraz korelacją zachodzącą pomiędzy poszczególnymi jej rodzajami.

Odpowiedzialność konstytucyjna jest bez wątpienia formą odpowiedzialności prawnej, jest ona bowiem definiowana na gruncie prawa. Zwykle jest także funkcjonalnie powiązana z naruszeniem norm prawnych, określanym w tym przypadku jako tzw. delikt konstytucyjny. Warto nadmienić, że skoro odpowiedzialność konstytucyjna ma charakter prawny, błędne jest określanie jej jako odpowiedzialności konstytucyjno-prawnej, z czym można się niekiedy spotkać w literaturze. Specyficzny charakter odpowiedzialności konstytucyjnej trafnie ujął M. Pietrzak, zwracając uwagę na jej: szczególny zakres przedmiotowy, szczególny zakres podmiotowy, szczególny sposób realizacji oraz szczególny system kar.

Odpowiedzialność konstytucyjna obejmuje czyny, które łącznie posiadają następujące znamiona: 1) mają charakter zawiniony; 2) nie stanowią przestępstwa; 3) naruszają konstytucję lub ustawę oraz 4) zostały popełnione w związku z zajmowanym stanowiskiem lub w zakresie swojego urzędowania.

M. Pietrzak zauważa, że odpowiedzialność konstytucyjna „ukształtowała się jako szczególny rodzaj odpowiedzialności, zarówno gdy chodzi o jej zakres podmiotowy i przedmiotowy, jak i sposób realizacji oraz system kar. Jej wyodrębnienie od odpowiedzialności karnej i politycznej ministrów rodziło uzasadnione pytanie badawcze, dotyczące jej istoty. Pod względem podmiotowym nie ograniczono zakresu jej stosowania do ministrów i prezydentów, rozciągano ją także na osoby piastujące inne stanowiska państwowe. Również, gdy chodzi o zakres przedmiotowy, wiązano odpowiedzialność konstytucyjną nie tylko z działaniem naruszającym konstytucję i ustawy, ale obejmowano nią także działania legalne, wyrządzające interesom państwa znaczne szkody bądź działania polegające na poważnym naruszeniu obowiązków związanych z piastowaniem stanowiska, a będących zaprzeczeniem działań uczciwych i dalekowzrocznych”.

Przedmiotem odpowiedzialności konstytucyjnej jest delikt konstytucyjny lub przestępstwo popełnione w związku ze sprawowaniem urzędu. Niemożliwe jest przy tym opracowanie uniwersalnego katalogu czynów odpowiadających takiej charakterystyce. W ramach poszczególnych ustrojów państwowych stworzono specyficzne katalogi takich czynów.

Podmiotami odpowiedzialności konstytucyjnej są osoby sprawujące funkcje szczególnie istotne z punktu widzenia interesów państwa. Grupa ta, specyficzna dla konkretnych systemów, zwykle nie jest obszerna. Współcześnie regułą jest poddanie odpowiedzialności konstytucyjnej głów państw typu republikańskiego, a także ministrów.

W Rzeczypospolitej Polskiej kwestie związane z odpowiedzialnością konstytucyjną regulują art. 107 ust. 2, art. 145, art. 156, art. 198–201 Konstytucji RP oraz ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o Trybunale Stanu.

Specyfika sposobu realizacji odpowiedzialności konstytucyjnej polega na wyłączeniu jej spod właściwości sądów powszechnych. Także pod tym względem dochodzi do silnego zróżnicowania w poszczególnych państwach, a w proces zaangażowane są parlamenty, sądy konstytucyjne, specjalne trybunały, a nawet naród. Odmienne sposoby realizacji jest konsekwencją szczególnego zakresu podmiotowego odpowiedzialności konstytucyjnej, obejmującego osoby chronione na gruncie prawa w sposób szczególny.

Odpowiedzialność konstytucyjną charakteryzuje także odmienny system kar. Jest to związane z faktem, iż współcześnie jest ona nakierowana przede wszystkim na pozbawienie urzędu oraz – ewentualnie – na uniemożliwienie pełnienia funkcji publicznych w przyszłości. Przy czym, „Jest to odpowiedzialność »dodatkowa«, wykraczająca ponad tę, którą ponoszą wszyscy obywatele. Jest ona uzasadniona potrzebą penalizacji działań osób sprawujących najwyższe stanowiska w państwie, działań, które są szkodliwe społecznie i bezprawne, a które nie zawsze rodzą odpowiedzialność karną”.

Taki, specyficzny, charakter odpowiedzialności konstytucyjnej jest efektem długotrwałej ewolucji. Problem odpowiedzialności osób sprawujących władzę – ściśle związany z jej nadużywaniem – jest przedmiotem zainteresowania badaczy państwa i prawa od czasów starożytnych. Antyfonowi Sofiście przypisuje się stwierdzenie: „Sprawiedliwość polega na tym by nie przekraczać praw państwa, którego jest się obywatelem”. Dokonujący analizy form ustrojowych Sokrates, wskazywał na charakteryzujące monarchię sprawowanie władzy zgodnie z prawami oraz poszanowaniem woli i godności poddanych. Mo-

narchę łamiącego obowiązujące prawa dla ochrony posiadanej władzy, majątku i przywilejów określał mianem tyrana. Postulaty stworzenia takiego ustroju, w którym organizacja państwa sprawi, że prawa będą przestrzegane, charakteryzują myśl polityczną Platona i Arystotelesa. Idea praworządności była przedmiotem zainteresowania rzymskiej nauki prawa, propagował ją Cyцерon, twierdząc, że „podobnie jak prawo stoi nad urzędnikiem, tak urzędnicy stoją nad ludem”.

W okresie średniowiecza pojawia się w doktrynach państwa i prawa idea prawa oporu wobec władcy. Myśl taką wyrażali filozofowie o tak odmiennych poglądach, jak św. Tomasz z Akwinu i Wilhelm Ockham. Stworzenie stosownej konstrukcji prawnej – jaką był angielski impeachment – miało miejsce u schyłku średniowiecza. Popularyzacja tego rodzaju instytucji była procesem długotrwałym i zajęła kilkaset lat.

Idea sprawowania władzy z umiarem miała w okresie oświecenia swych propagatorów (np. Erazm z Rotterdamu), choć aktywni byli także zwolennicy stwarzania pozorów, mających skrywać prawdziwe oblicze władcy, jak Niccolo Machiavelli. Był to okres silnego zróżnicowania poglądów – obok idei praworządności, będącej częścią doktryny A.F. Modrzewskiego, można wskazać lansowaną przez Jeana Bodina ideę biernego oporu wobec nadużywających władzy, a w skrajnych przypadkach tyranobójstwa.

Nowoczesne doktryny podziału władzy, mające przeciwdziałać jej nadużywaniu, zostały opracowane w XVII i XVIII w. J. Locke zakładał wyodrębnienie władz prawodawczej, wykonawczej i federacyjnej (obejmującej głównie politykę zagraniczną), a ich funkcjonowanie oparte miało być na zasadach zwierzchnictwa narodu oraz reprezentacji politycznej, w ich ówczesnym rozumieniu. Problem nadużywania władzy opisywał także K.L. Montesquieu, twierdząc, że każdy piastun władzy ma skłonność do takiego postępowania, przy czym posuwa się tak daleko, aż napotka granice. W opinii J.J. Rousseau tendencje do nadużyć władzy przez rządzących wymagają sprawowanej przez lud kontroli nad rządzącymi.

Jurydyzacja – a niekiedy nawet konstytucjonalizacja – pojedynczych idei czy też bardziej rozbudowanych koncepcji nastąpiła na przełomie XVIII i XIX w., za sprawą rewolucji amerykańskiej oraz fran-

cuskiej. Uwzględniono przy tym ideę suwerenności narodu, co skutkowało oddzieleniem suwerenności politycznej, rozumianej jako decydowanie o kierunkach rozwoju porządku społecznego, od suwerenności prawnej, urzeczywistnianej przez organy państwowe stanowiące i stosujące prawo. Rozwiązanie problemu nadużywania władzy doprowadziło do powstania nowego – odpowiedzialności osób sprawujących władzę przed suwerenem bądź jego przedstawicielami.

Obecnie przyjmuje się, że regulacja zasad funkcjonowania każdego urzędu winna uwzględniać „zasadę nieufności”. Idea kontroli działań władzy, realizowanej przez rozbudowany zespół wyspecjalizowanych instytucji, stała się fundamentem coraz bardziej rozpowszechnionej we współczesnych państwach koncepcji państwa prawnego. Szczególnie mocno podkreśla się w niej nadrzędność prawa nad instytucjami państwa, a co za tym idzie osobami sprawującymi różnego rodzaju urzędy publiczne, a także zasadę legalizmu. Dopełnieniem takiego ujęcia są rozbudowane systemy odpowiedzialności urzędniczej, obejmujące odpowiedzialność dyscyplinarną, prawną na zasadach ogólnych, polityczną oraz konstytucyjną. Za klasyczną instytucję odpowiedzialności konstytucyjnej uznaje się taką, gdzie jej inicjowanie należy do jednej z izb parlamentu (zwykle tzw. niższej), a przeprowadzenie właściwego postępowania w sprawie i wydanie werdyktu przypada drugiej izbie (zwykle tzw. wyższej) bądź sądowi konstytucyjnemu. Organem rozstrzygającym w sprawach z zakresu odpowiedzialności konstytucyjnej może być: 1) sąd/trybunał konstytucyjny (Słowacja, Austria, Włochy, Chorwacja); 2) sąd najwyższy (Belgia); 3) izba parlamentu (Wielka Brytania, Litwa) oraz 4) specjalnie powołany organ – sąd, trybunał (Francja, Polska, Grecja).

Można wskazać dwa cele, jakim służy funkcjonowanie instytucji odpowiedzialności konstytucyjnej. Pierwszym z nich jest zagwarantowanie realizacji konstytucji przez osoby pełniące najważniejsze funkcje w państwie, przy czym należy tu uwzględnić nie tylko powstrzymanie się od naruszania jej postanowień, ale także podejmowanie aktywności służącej realizacji norm konstytucyjnych. Celem drugim jest zagwarantowanie, że podmioty odpowiedzialności konstytucyjnej będą w swej działalności uwzględniały zasady legalizmu oraz zasady

praworządności. Realizacja obu tych celów leży w interesie każdego z państw, a jej praktyczne stosowanie jest cechą charakterystyczną państwa prawnego.

Typowe dla instytucji odpowiedzialności konstytucyjnej jest, że „zostaje ona często rozszerzana na działania legalne, ale szkodliwe dla interesów państwa, naruszające obowiązki służbowe, stanowiące zaprzeczenie działań rozważnych i dalekowzrocznych. Środki represyjne, jakie stosuje organ sądzący, są zwykle zróżnicowane, ale ich głównym celem jest przede wszystkim usunięcie głowy państwa lub ministra ze stanowiska i potępienie jego działalności”.

Demokratyczne państwo prawne charakteryzuje rozbudowany system kontroli przestrzegania prawa. Trzeba mieć przy tym świadomość, że o ile kontrola ta ma być skuteczna, musi być zróżnicowana. O ile kontrola ma być realizowana także w odniesieniu do osób pełniących najwyższe urzędy w państwie, musi istnieć specjalna formuła odpowiedzialności. Należy bowiem mieć na uwadze, iż osoby takie są uprzywilejowane pod względem prawnym. Typowej republikańskiej głowie państwa przysługuje immunitet, stawiający ją poza zasięgiem sądów powszechnych. Stąd wynika potrzeba wprowadzenia odpowiedzialności realizowanej na zasadach szczególnych.

W przypadku państw typu republikańskiego jako podmioty odpowiedzialności konstytucyjnej wskazuje się przede wszystkim prezydenta, a także ministrów. Regułą jest, iż republikańska głowa państwa ponosi odpowiedzialność prawną, zwykle nie tylko konstytucyjną, ale także karną, choć jej egzekwowanie jest uzależnione od specyfiki stosowania w danym państwie instytucji immunitetu. [S. Grabowska]

T. Bojarski, *Niektóre szczególne formy odpowiedzialności a odpowiedzialność karna*, [w:] *Państwo, prawo, myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Stefaniuk, A. Korobowicz, L. Leszczyński, A. Pieniążek, Lublin 2003; J. Ciapała, *Zagadnienie odpowiedzialności prawnej Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 6; D. Dudek, *Niektóre aspekty odpowiedzialności osób sprawujących władzę państwową*, „Kościół i Prawo” 1988, t. 5; J. Filip, *Pojęcie oraz rodzaje odpowiedzialności konstytucyjnej*, [w:] *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, red. S. Grabowska, R. Grabowski, Toruń 2010; S. Grabowska, R. Grabowski

(red.), *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, Toruń 2010; M. Giżyńska, *Odpowiedzialność konstytucyjna głowy państwa w Republice Litewskiej (na tle przypadku Rolandas Paksasa)*, [w:] *Z zagadnień współczesnych społeczeństw demokratycznych*, red. A. Jamróz, S. Bożyk, Białystok 2006; D. Górecki, R. Matonis, *Odpowiedzialność konstytucyjna Prezydenta Republiki Litewskiej Rolandas Paksasa*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 4; S. Grabowska, *Odpowiedzialność Prezydenta RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; J. Grajewski, *Warunki ustawowe i wymogi formalne wstępnego wniosku o pociągnięcie do odpowiedzialności konstytucyjnej przed Trybunałem Stanu*, „Przegląd Sejmowy” 2003, nr 1; M. Granat, *Normatywny model odpowiedzialności konstytucyjnej w praktyce*, [w:] *Sądy i trybunały w Konstytucji i praktyce*, red. W. Skrzydło, Warszawa 2005; K. Kubuj, *Odpowiedzialność karna Prezydenta V Republiki Francuskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 6; W. Lang, *Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo” 1968, t. IX; W. Lang, *Struktura odpowiedzialności prawnej (studium analityczne z dziedziny teorii prawa)*, „Prawo”, UMK, t. VIII, Toruń 1968; M. Laskowska, W. Sokolewicz, *Odpowiedzialność członków Rady Ministrów w Konstytucji RP na tle porównawczym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego w Warszawie” 2002, nr 1; A. Makowski, *Instytucja impeachmentu w Stanach Zjednoczonych*, „Państwo i Prawo” 1975, z. 12; R.M. Małajny, *Amerykański model odpowiedzialności konstytucyjnej*, „Studia Prawnicze” 1990, nr 3; L. Mażewski, *Odpowiedzialność prezydenta w konstytucji kwietniowej*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 10; J. Mordwiłko, *Status oskarżycieli, w sprawie pociągnięcia do odpowiedzialności przed Trybunałem Stanu, w nowej kadencji Sejmu*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2006, nr 1; W. Odrowąż-Sypniewski, B. Szepietowska, *O systemach odpowiedzialności konstytucyjnej*, „Ekspertyzy i Opinie Prawne: biuletyn Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu” 2000, nr 3; M. Pietrzak, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Polsce w okresie przemian ustrojowych*, „Państwo i Prawo” 1995, z. 3; M. Pietrzak, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Polsce*, Warszawa 1992; M. Pietrzak, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996; M. Pietrzak, *Odpowiedzialność konstytucyjna*, „Studia Konstytucyjne” t. 5, *Regulacja w nowej Konstytucji*, red. L. Garlicki, Warszawa 1989; A. Podbielski, *Odpowiedzialność prezydenta w systemie konstytucyjnym Stanów Zjednoczonych*, Warszawa–Wrocław 1975; E. Popławska, *Odpowiedzialność Prezydenta V Republiki Francuskiej*, „Państwo i Prawo”

1991, z. 11; G.L. Seidler, *Odpowiedzialność parlamentarna a konstytucyjna*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 12; W. Sokolewicz, Art. 156, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, red. L. Garlicki, Warszawa 2001; S. Steinborn, *Model postępowania przed Komisją Odpowiedzialności Konstytucyjnej*, „Studia BAS” 2007, nr 4; Z. Szeliga, *Odpowiedzialność parlamentarzystów, Prezydenta, Rady Ministrów oraz jej członków w świetle Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, Lublin 2003; D. Szumiło-Kulczycka, *Odpowiedzialność karna przed Trybunałem Stanu*, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 4; K. Wojtyczek, *Prawo*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; wyrok Trybunału Konstytucyjnego RP z dnia 21 lutego 2001 r.; P12/00, OTK ZU nr 3/2001; J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2003; J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Zagadnienia konstytucjonalizmu krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. T. Mołdawa, Warszawa 2003; J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, red. J. Adamowski, A. Skrzypek, Warszawa 2002; J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w prawie polskim okresu transformacji ustrojowej*, Toruń 2004; J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna. Praktyka III RP*, Warszawa 2004; F. Zawadzki, *Problem odpowiedzialności*, Kraków 1984.

Oligarchia (gr. *oligoz* – mały, słaby nieznaczący, gr. *arche* – władza) – forma ustrojowa oparta na władzy wąskiej grupy bogatych. Według Platona jej powstanie wiąże się z degeneracją timokracji czego konsekwencją jest przejęcie rządów przez wąską grupę bogatych, dążących do maksymalizacji stanu posiadania, nawet kosztem ogółu, co z kolei doprowadza do wybuchu konfliktu społecznego i w efekcie do przejęcia władzy przez biednych i ustanowienia demokracji. Współcześnie, określenie stosowane wobec wąskiej niesformalizowanej grupy decydentów politycznych lub ekonomicznych wewnątrz partii politycznych lub w państwie. Władza tych jednostek opiera się na kapitale polityczno-ekonomicznym. Określenie to spotykane jest przede wszystkim w Rosji i na Ukrainie. [A. Hołub]

Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 2006; L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007; A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn (red.), *Między monarchią a demokracją*, Warszawa 1994.

Opozycja polityczna – pozostawanie przeciwko komuś lub czemuś, posiadanie odmiennych przekonań bądź też wyrażanie odmiennego stanowiska w poszczególnych sprawach i podejmowanie rywalizacji politycznej przez ugrupowania polityczne dążące w sposób konstytucyjny lub pozakonstytucyjny do zmiany lub przejęcia władzy państwowej. Ze względu na istniejący system partyjny i prosystemowość wyróżnia się: 1) opozycję parlamentarną, występującą w warunkach systemu dwupartyjnego, w jej ramach zaś a) opozycję konfrontacyjną, charakterystyczną dla Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, gdzie działania opozycji opierają się na trzech przesłankach: konkurencji w walce o władzę, wzajemnej tolerancji podczas sprawowania władzy oraz założeniu alternacji władzy podczas wyborów; b) opozycję koncyliacyjną, dla której charakterystyczna jest współpraca, szukanie porozumienia i płaszczyzn współdziałania w ramach ugrupowań parlamentarnych; 2) opozycję sytuacyjną, charakterystyczną dla systemu wielopartyjnego, gdzie wielość partii i możliwych konfiguracji koalicyjnych powoduje, że jest ona bardzo nietrwała i niejednoznaczna. Na przeciwległym biegunie wyróżnionych działań opozycyjnych sytuują się natomiast wszelkiego rodzaju działania społeczne manifestujące niezadowolenia lub wrogość wobec władzy państwowej, niejednokrotnie o charakterze antysystemowym. Z kolei biorąc pod uwagę kryterium celów zawartych w programach partii wyróżnia się: 1) opozycję prosystemową, gdy rywalizujące ze sobą partie akceptują obowiązujące zasady gry politycznej, zaś postulaty zawarte w programie opozycji reprezentują alternatywną, mieszczącą się jednak w obrębie systemu demokratycznego, opcję rozwoju społecznego; za wersję opozycji prosystemowej uważa się natomiast a) opozycję radykalną, której liderzy deklarują, że osiągnięcie radykalnych celów możliwe jest w ramach istniejącego liberalno-demokratycznego reżimu politycznego; 2) opozycję transformacyjną, antysystemową, dla której osiągnięcie celów możliwe jest tylko w warunkach fundamentalnej zmiany instytucji państwa liberalno-demokratycznego. Opozycja polityczna *per se* nie istnieje natomiast w reżimach niedemokratycznych, dla których charakterystyczne jest wszakże dążenie do jej całkowitego

wyrugowania z przestrzeni publicznej, w związku z czym wszelkie formy kontestacji mają charakter nielegalny. [J. Belanowska]

J. Juchniewicz, *Status i rola opozycji parlamentarnej niemieckiego Bundestagu – zagadnienia wybrane*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1, s. 221–230; A. Kontowska, *Opozycja antysystemowa we współczesnych państwach totalitarnych – rzeczywistość czy abstrakcja?*, „Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPIiD UAM” 2010, nr 2, s. 115–129; T. Krawczyk, *Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy*, Toruń 2005, s. 128–131; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 250–251; E. Zwierzchowski, *Opozycja parlamentarna*, [w:] *Opozycja parlamentarna*, red. E. Zwierzchowski, Warszawa 2000, s. 9.

Orędzie – w literaturze można spotkać inne jego określenia, jak np. apel, odezwa, pośłanie. Jest to uroczyste przemówienie osoby sprawującej ważną funkcją państwową dotyczące np. aktualnej sytuacji politycznej, kierowane bezpośrednio do ogółu. Orędzie może dotyczyć także istotnych kwestii społecznych oraz gospodarczych. Często z orędziami do narodu w sprawach o ważnym znaczeniu państwowym – za pośrednictwem środków masowego przekazu – zwracają się szefowie rządów. Orędzie stanowi także ważną prerogatywę prezydenta RP. Jest to instrument prawny służący do utrzymywania bezpośredniego kontaktu zarówno z parlamentem, jak i z narodem. W drugim z wymienionych przypadków orędzia wygłaszane są w formie publicznych wystąpień transmitowanych przez środki masowego przekazu z okazji ważnych wydarzeń w polityce, gospodarce bądź też np. świąt narodowych, Nowego Roku. Głowa państwa może wygłaszać orędzia w związku z nadchodzącymi albo też przeprowadzonymi wyborami. Prezydent odwołuje się do instytucji orędzia w celu przedstawienia parlamentarzystom (jak również opinii publicznej) swego stanowiska w istotnych dla państwa sprawach. Zawarte w orędziu opinie nie mogą stać się przedmiotem debaty parlamentarnej. Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. przyznaje głowie państwa prawo zwracania się z orędziem do obu izb parlamentu, zarówno gdy obie izby pracują oddzielnie, jak

i gdy obradują wspólnie jako Zgromadzenie Narodowe (art. 140 oraz 144 ust. 3 pkt 8 Konstytucji RP). Zgodnie z art. 2 Regulaminu Sejmu RP przedmiotem obrad na posiedzeniach Sejmu są m.in. orędzia głowy państwa. Jak stanowi art. 186 ust. 1 Regulaminu Marszałek Sejmu RP udziela głosu prezydentowi na jego życzenie poza porządkiem dziennym w celu wygłoszenia orędzia. [J. Marszałek-Kawa]

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., t.j. M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl; www.sjp.pwn.pl.

Organ uchwałodawczo-kontrolny jednostki samorządu terytorialnego

– podmiot kolegialny, jeden z dwóch organów jednostek samorządu terytorialnego w Polsce, realizujący funkcje uchwałodawcze oraz kontrolne, w którego skład wchodzi osoby realizujące mandat polityczny – radni. W gminie jest nim rada gminy. W sytuacji, gdy siedziba władz gminy znajduje się na terenie miasta stosuje się nazwę rada miejskiej. W powiatach rolę tę spełnia rada powiatu, a w województwach sejmik województwa. Liczebność organów uchwałodawczo-kontrolnego jest zmienna i zależy od wielkości populacji danej jednostki. Najmniejsze rady gmin, w jednostkach do 20 tys. mieszkańców liczą, 15 członków. Następnie mamy 21 radnych w jednostkach do 50 tys. mieszkańców, 23 w jednostkach do 100 tys. mieszkańców, 25 w jednostkach do 200 tys. mieszkańców oraz 3 na każde kolejne, rozpoczęte 100 tys. mieszkańców. Radnych w gminie nie może być więcej niż 45, przy czym wyjątek stanowi miasto stołeczne Warszawa, gdzie jest ich 60. W najmniejszych powiatach, do 40 tys. mieszkańców, radnych jest 15. Każde rozpoczęte 20 tys. mieszkańców oznacza powiększenie liczby członków rady powiatu o 3. Najmniejsze sejmiki województw, w jednostkach do 2 mln mieszkańców, liczą 30 członków. Liczba ta jest większą o odpowiednio 3 na każde rozpoczęte 500 tys. mieszkańców.

Wybory do rad są powszechne, równe, bezpośrednie i odbywają się w głosowaniu tajnym. Czynne i bierne prawo wyborcze przysłu-

guje osobie, która posiada obywatelstwo polskie lub innego państwa Unii Europejskiej, która najpóźniej w dniu wyborów kończy 18 lat oraz stale zamieszkuje na terenie danej jednostki samorządu terytorialnego. W gminach do 20 tys. mieszkańców członków rady wybiera się w jednomandatowych okręgach wyborczych. Metodę proporcjonalną stosuje natomiast w gminach powyżej 20 tys. mieszkańców oraz w powiatach i województwach samorządowych. W drugim z wymienionych przypadków stosuje się 5% próg wyborczy. Również wówczas dana jednostka samorządu terytorialnego dzielona jest na okręgi. Liczą one: 5 do 8 mandatów w gminach, 3 do 10 w powiatach oraz od 5 do 15 w województwach samorządowych. W okręgach wielomandatowych obowiązuje zasada parytetu, która gwarantuje przynajmniej 35% miejsc na listach dla obojga płci.

Można być członkiem organu uchwałodawczo-kontrolnego tylko w jednej jednostce samorządu terytorialnego. Mandatu radnego nie można łączyć z: 1) mandatem posła lub senatora; 2) wykonywaniem funkcji wojewody lub wicewojewody; 3) członkostwem w organie innej jednostki samorządu terytorialnego.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że, z uwzględnieniem różnic wynikających z zadań poszczególnych szczebli, merytoryczna treść wyłącznej kompetencji organu uchwałodawczo-kontrolnego jest taka sama. Przykładowo, w przypadku rady gminy należy do niej: 1) uchwalanie statutu gminy; 2) ustalanie wynagrodzenia wójta (burmistrza, prezydenta miasta), stanowienie o kierunkach jego działania oraz przyjmowanie sprawozdań z jego działalności; 3) powoływanie i odwoływanie skarbnika gminy, który jest głównym księgowym budżetu – na wniosek wójta; 4) uchwalanie budżetu gminy, rozpatrywanie sprawozdania z wykonania budżetu oraz podejmowanie uchwały w sprawie udzielenia lub nieudzielenia absolutorium z tego tytułu; 5) rozpatrywanie raportu o stanie gminy oraz podejmowanie uchwały w sprawie udzielenia lub nieudzielenia wotum zaufania z tego tytułu; 6) uchwalanie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego; 7) uchwalanie programów gospodarczych; 8) przyjmowanie programów rozwoju w trybie określonym w przepisach o zasadach prowa-

dzenia polityki rozwoju; 9) ustalanie zakresu działania jednostek pomocniczych, zasad przekazywania im składników mienia do korzystania oraz zasad przekazywania środków budżetowych na realizację zadań przez te jednostki; 10) podejmowanie uchwał w sprawach podatków i opłat w granicach określonych w odrębnych ustawach; 11) podejmowanie uchwał w sprawach majątkowych gminy, przekraczających zakres zwykłego zarządu; 12) określanie wysokości sumy, do której wójt może samodzielnie zaciągać zobowiązania; 13) podejmowanie uchwał w sprawie przyjęcia zadań zleconych; 14) podejmowanie uchwał w sprawach współdziałania z innymi gminami oraz wydzielanie na ten cel odpowiedniego majątku; 15) podejmowanie uchwał w sprawach współpracy ze społecznościami lokalnym i regionalnymi innych państw oraz przystępowania do międzynarodowych zrzeszeń społeczności lokalnych i regionalnych; 16) podejmowanie uchwał w sprawach herbu gminy, nazw ulic i placów będących drogami publicznymi lub nazw dróg wewnętrznych, a także wznoszenia pomników; 17) nadawanie honorowego obywatelstwa gminy; 18) podejmowanie uchwał w sprawie zasad udzielania stypendiów dla uczniów i studentów; 19) stanowienie w innych sprawach zastrzeżonych ustawami do kompetencji rady gminy. Dla porównania do wyłącznej właściwości rady powiatu należy: 1) stanowienie aktów prawa miejscowego, w tym statutu powiatu; 2) wybór i odwołanie zarządu oraz ustalanie wynagrodzenia jego przewodniczącego; 3) powoływanie i odwoływanie, na wniosek starosty, skarbnika powiatu, będącego głównym księgowym budżetu powiatu; 4) stanowienie o kierunkach działania zarządu powiatu oraz rozpatrywanie sprawozdań z działalności zarządu, w tym z działalności finansowej; 5) uchwalanie budżetu powiatu; 6) rozpatrywanie sprawozdania z wykonania budżetu oraz podejmowanie uchwały w sprawie udzielenia lub nieudzielenia absolutorium dla zarządu z tego tytułu; 7) rozpatrywanie raportu o stanie powiatu oraz podejmowanie uchwały w sprawie udzielenia lub nieudzielenia wotum zaufania dla zarządu z tego tytułu; 8) podejmowanie uchwał w sprawach wysokości podatków i opłat w granicach określonych ustawami; 9) podejmowanie uchwał w sprawach majątkowych powiatu dotyczących; 10) podejmowanie uchwał w sprawie przyjęcia zadań z zakresu administracji

rządowej oraz w sprawie powierzenia prowadzenia zadań publicznych, o których mowa w art. 5; 11) określanie wysokości sumy, do której zarząd może samodzielnie zaciągać zobowiązania; 12) podejmowanie uchwał w sprawach współpracy ze społecznościami lokalnymi innych państw oraz przystępowania do międzynarodowych zrzeszeń społeczności lokalnych; 13) uchwalanie powiatowego programu zapobiegania przestępczości oraz ochrony bezpieczeństwa obywateli i porządku publicznego; 14) uchwalanie powiatowego programu przeciwdziałania bezrobociu oraz aktywizacji lokalnego rynku pracy; 15) przyjmowanie programów rozwoju w trybie określonym w przepisach o zasadach prowadzenia polityki rozwoju; 16) dokonywanie oceny stanu bezpieczeństwa przeciwpożarowego i zabezpieczenia przeciwpowodziowego powiatu; 17) podejmowanie uchwał w sprawach herbu powiatu i flagi powiatu; 18) podejmowanie uchwał w sprawie zasad udzielania stypendiów dla uczniów i studentów; 19) podejmowanie uchwał w innych sprawach zastrzeżonych ustawami do kompetencji rady powiatu.

Organami wewnętrznymi rady gminy, rady powiatu i sejmiku województwa są komisje. Istnieją dwie podstawowe typologie komisji. Pierwsza wyróżnia fakultatywne i obligatoryjne, przy czym powołanie tylko jednej jest obowiązkowe. Mowa tu o komisji rewizyjnej, która realizuje funkcję kontrolną wobec organu wykonawczego i jednostek jemu podległych. W jej skład wchodzi przedstawiciele wszystkich klubów radnych. Komisja rewizyjna opiniuje wykonanie budżetu gminy i występuje z wnioskiem do rady gminy w sprawie udzielenia lub nieudzielenia absolutorium wójtowi oraz inne – kontrolne. Druga typologia uwzględnia czas, na jaki powołana jest komisja, rozróżniając komisje stałe oraz doraźne, czyli takie, których cel działania się wyczerpie bądź nie.

Organy uchwałodawczo-kontrolne wybierają ze swojego grona przewodniczącego oraz jego zastępców – nie więcej niż dwóch w gminach, a w powiatach i województwach nie więcej niż trzech. Zadaniem przewodniczącego jest organizowanie pracy organu oraz prowadzenie obrad. Rada gminy, powiatu i sejmik województwa obradują w trybie sesyjnym. Sesje zwołuje przewodniczący – nie rzadziej niż raz na kwartał. Pierwszą sesję nowo wybranego organu uchwałodawczo-

-kontrolnego zwołuje komisarz wyborczy, a do czasu wyboru nowego przewodniczącego – najstarszy radny.

Radny obejmuje mandat wraz ze złożeniem ślubowania. Jego funkcje indywidualne, inne niż wynikające z faktu wspólnego działania w ramach organu kolegialnego, są mocno ograniczone. Zasadniczo sprowadzają się do bycia łącznikiem między wyborcą a organem i na odwrót. Radny nie posiada immunitetu porównywalnego z parlamentarnym, ale korzysta z ochrony przewidzianej dla funkcjonariusza publicznego. Nie może być zatrudniony w urzędzie jednostki samorządu, gdzie sprawuje mandat. Nie może także prowadzić działalności gospodarczej z wykorzystaniem mienia jednostki, w której sprawuje mandat. Radny zobowiązany jest do składania corocznego oświadczenia majątkowego, które jest podawane do wiadomości opinii publicznej. Radny zobowiązany jest do wyłączenia się z głosowania, jeśli dotyczy jego interesu osobistego. Radny traci swój mandat przed upływem kadencji w przypadku: utraty prawa wybieralności lub nieposiadania go w dniu wyboru, pisemnego zrzeczenia się, wyboru na wójta, naruszenia zakazów łączenia funkcji lub działalności określonych w ustawach, niezłożenia w terminie oświadczenia majątkowego oraz na wypadek śmierci. Mandat traci się także w przypadku rozwiązania całej rady (sejmiku) przez Sejm, rozwiązania organu w wyniku referendum oraz w wyniku zmian w podziale terytorialnym. Radnym przysługują diety oraz zwroty kosztów podróży służbowych. Wysokość diet przysługujących radnemu nie może przekroczyć w ciągu miesiąca łącznie półtorakrotności kwoty bazowej określonej w ustawie budżetowej dla osób zajmujących kierownicze stanowiska państwowe. Szczegółowo wysokość diety ustala organ uchwałodawczo-kontrolny.

W celu wspólnego realizowania zadań publicznych gminy i powiaty mogą tworzyć związki. Organem uchwałodawczym i kontrolnym związku jest zgromadzenie związku. W przypadku gmin w skład zgromadzenia wchodzi wójtowie gmin uczestniczących w związku lub osoby go reprezentujące. Ewentualne dodatkowe miejsca obsadza organ uchwałodawczy. W przypadku powiatów zasady reprezentacji w zgromadzeniu określa rada powiatu. Każdy powiat ma po dwóch reprezentantów. Do podjęcia uchwały przez związek potrzebna jest bezwzględna liczba głosów. [M. Popławski]

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95 z późn. zm; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. 1998, nr 91, poz. 578 z późn. zm.; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. 1998, nr 91, poz. 576 z późn. zm.; B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2008; Z. Niewiadomski, *Samorząd terytorialny. Ustrój i gospodarka*, Bydgoszcz–Warszawa 2002; E.J. Nowacka, *Polski samorząd terytorialny*, Warszawa 2006; J. Regulski, *Samorząd III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2000; B. Słobodzian, *Cele i zasady reformy administracji samorządowej w 1998*, [w:] *Samorząd terytorialny. Studium politologiczne*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007; E. Zieliński, *Samorząd terytorialny w Polsce*, Warszawa 2004.

Organ wykonawczy jednostek samorządu terytorialnego – w gminach, powiatach, województwach samorządowych odpowiednio: wójt, burmistrz, prezydent miasta, zarząd powiatu lub zarząd województwa.

W gminach organ wykonawczy jest jednoosobowy. Wójt, burmistrz lub prezydent miasta wybierany jest na pięcioletnią kadencję. Nazwa organu wykonawczego w gminie ma charakter symboliczny. Burmistrz to organ wykonawczy w gminie, w której siedziba władz znajduje się w mieście położonym na terenie tejże gminy. Prezydent miasta jest organem wykonawczym w gminie powyżej 100 tys. mieszkańców oraz tam, gdzie wynika to z tradycyjnego nazewnictwa. Wójtem nazywa się organ wykonawczy we wszystkich pozostałych gminach. Z uwagi na niewielkie różnice, wszędzie, gdzie mowa o wójcie ma się na myśli również burmistrza oraz prezydenta miasta.

Na wójta w danej gminie ponownie wybranym można zostać tylko raz. Wybory są powszechne, równe, bezpośrednie oraz odbywają się w głosowaniu tajnym. Czynne prawo wyborcze posiada osoba, która ma takie prawo w wyborach do organu uchwałodawczo-kontrolnego, a bierne przysługuje osobom, które mają czynne prawo wyborcze w wyborach wójta i ukończyły 25. rok życia. Nie jest konieczne zamieszkiwanie na terenie gminy, gdzie kandyduje się na urząd wójta. Za wybranego uznaje się kandydata, który otrzymał więcej niż połowę

ważnie oddanych głosów. W razie konieczności głosowanie powtarza się, a udział w nim biorą osoby z kolejno dwoma najlepszymi wynikami w pierwszej turze. Jego kadencja rozpoczyna się w dniu rozpoczęcia kadencji rady gminy i kończy w dniu zakończenia jej kadencji. Obowiązki obejmuje w momencie złożenia ślubowania. Jego wynagrodzenie ustalane jest przez radę gminy. Wójt: 1) składa wnioski, na podstawie którego rada gminy powołuje skarbnika i sekretarza gminy; 2) może samodzielnie zaciągać zobowiązania finansowe do kwoty określonej przez radę gminy; 3) podlega kontroli ze strony rady gminy; 4) składa wnioski, na podstawie którego przewodniczący rady gminy zwołuje sesję tego organu; 5) ma prawo składania projektów uchwał rady gminy; 6) przyjmuje i odpowiada na zapytania ze strony członków rady gminy; 7) składa wojewodzie coroczne oświadczenie majątkowe.

Wójt posiada przynajmniej jednego zastępcę. Ich maksymalna liczba jest uzależniona od wielkości danej jednostki, przy czym jest nie więcej niż jeden do 20 tys. mieszkańców, maksymalnie dwóch w gminach do 100 tys. mieszkańców, trzech w gminach do 200 tys. mieszkańców i czterech w gminach powyżej tej liczby. Nie można być jednocześnie wójtem lub zastępcą wójta i: członkiem organów innej jednostki samorządu terytorialnego, członkiem organu uchwałodawczo-kontrolnego we własnej gminie, być zatrudnionym w administracji rządowej, sprawować mandat parlamentarzysty.

Co roku rada gminy głosuje nad absolutorium dla wójta. Jego nieudzielenie w sytuacji, gdy od początku kadencji minęło 9 miesięcy, a do końca pozostało więcej niż 9, jest równoznaczne z podjęciem inicjatywy o referendum w sprawie odwołania wójta. Absolutorium udzielane jest w odniesieniu do wykonania budżetu za rok ubiegły. Odbywa się w głosowaniu imiennym, bezwzględną większością ustawowego składu rady gminy. Wójt co roku przedstawia organowi uchwałodawczo-kontrolnemu raport o stanie gminy. Po debacie o raporcie przeprowadza się głosowanie nad wotum zaufania, które udziela się bezwzględną większością głosów ustawowego składu rady gminy. Nieudzielenie tego wotum przez dwa kolejne lata może stanowić podstawę do przeprowadzenia referendum w sprawie odwołania wójta. Uchwała o referendum w sprawie odwołania wójta z przyczyny

innej niż nieudzielenie absolutorium lub wotum zaufania może zostać przyjęta przez radę gminy nie wcześniej niż 9 miesięcy od rozpoczęcia kadencji i nie później niż 9 miesięcy przed jej końcem. Do przyjęcia takiej uchwały potrzebna jest kwalifikowana większość 3/5 ustawowego składu rady. Gdy zaistnieje przemijająca przeszkoda w sprawowaniu urzędu wójta jego obowiązki przejmuje zastępca. W przypadkach określonych ustawą obowiązki może przejąć osoba wyznaczona przez Prezesa Rady Ministrów.

Wójt wykonuje uchwały rady gminy i inne zadania, kieruje sprawami bieżącymi gminy i reprezentuje ją na zewnątrz. Jest odpowiedzialny za: przygotowywanie projektów uchwał rady gminy, opracowywanie programów rozwoju, określanie sposobu wykonania uchwał, gospodarowanie mieniem komunalnym, politykę kadrową wobec kierowników gminnych jednostek organizacyjnych, opracowanie planu przeciwpowodziowego, ogłoszenie alarmu przeciwpowodziowego oraz ewentualną ewakuację. Aparat pomocniczy wójta to urząd gminy, którego jest kierownikiem. Wójt wydaje indywidualne decyzje w indywidualnych sprawach z zakresu administracji publicznej i może do tego upoważnić zastępców lub innych pracowników. Samodzielnie wydaje przepisy porządkowe w sprawach niecierpiących zwłoki. Odpowiada za prawidłową gospodarkę finansową gminy. Przedkłada wojewodzie uchwały rady gminy, a Regionalnej Izbie Obrachunkowej uchwałę budżetową, uchwałę w sprawie absolutorium oraz inne, zgodnie z obowiązującymi przepisami. Może zostać odwołany przez Prezesa Rady Ministrów w sytuacji powtarzającego się naruszania Konstytucji RP lub ustaw.

Organem wykonawczym w powiecie jest zarząd powiatu. W skład zarządu wchodzi: starosta (jako przewodniczący), wicestarosta oraz członkowie – łącznie od 3 do 5 osób. Starosta wybierany jest w głosowaniu tajnym bezwzględną większością głosów. Pozostali członkowie są wybierani w głosowaniu tajnym, ale tu wystarczy większość zwykła. Stosowny wniosek w sprawie kandydatów składa starosta. Brak wyłonienia zarządu przez radę powiatu w ustawowym terminie skutkuje skróceniem jej kadencji. By móc piastować te stanowiska trzeba mieć polskie obywatelstwo. Członkostwa w zarządzie powiatu nie można łączyć z członkostwem w organie innej jednostki samorządu terytorial-

nego oraz z zatrudnieniem w administracji rządowej, a także z mandatem posła i senatora. Rada powiatu rozpatruje składane przez zarząd sprawozdania z wykonania budżetu oraz podejmuje uchwały w sprawie udzielenia bądź nie absolutorium z tego tytułu. Ponadto rada powiatu podejmuje uchwały w sprawie udzielenia wotum zaufania dla zarządu z tytułu zarządzania mieniem powiatu oraz wyznacza kierunki działania zarządu i rozpatruje sprawozdania z działalności. Uchwała w sprawie nieudzielenia zarządowi absolutorium jest równoznaczna z wnioskiem o jego odwołanie. Identyczne skutki wywołuje nieudzielenie przez radę powiatu wotum zaufania zarządowi. Odwołanie starosty może nastąpić także z innej przyczyny. Wówczas stosowny wniosek musi złożyć przynajmniej 1/4 ustawowego składu rady. Odwołanie starosty jest równoznaczne z odwołaniem całego zarządu. W każdym z trzech przypadków potrzebna jest kwalifikowana większość 3/5 by wniosek o odwołanie został przyjęty. Przy odwoływaniu członków zarządu wymagana jest większość zwykła w obecności co najmniej połowy ustawowego składu rady. Nie można być członkiem zarządu powiatu i pełnić funkcji przewodniczącego lub zastępcy przewodniczącego rady powiatu, czy też być członkiem komisji rewizyjnej.

Zarząd powiatu wykonuje uchwały rady powiatu i zadania powiatu. Do zadań zarządu powiatu należy w szczególności: 1) przygotowywanie projektów uchwał rady; 2) wykonywanie uchwał rady; 3) opracowywanie programów rozwoju; 4) gospodarowanie mieniem powiatu; 5) wykonywanie budżetu powiatu; 6) zatrudnianie i zwalnianie kierowników jednostek organizacyjnych powiatu; 7) uchwalanie regulaminu organizacyjnego starostwa powiatowego. Aparatem pomocniczym zarządu powiatu jest właściwe starostwo powiatowe. Do realizacji swoich zadań służą mu również powiatowe jednostki organizacyjne oraz Powiatowy Urząd Pracy. Uchwały zarządu zapadają zwykłą większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowego składu.

Działalność zarządu podlega kontroli ze strony rady powiatu, w tym w szczególności poprzez komisję rewizyjną rady. Członek zarządu powiatu: podlega ochronie prawnej przewidzianej dla funkcjonariuszy publicznych; nie może otrzymywać diety radnego jeśli jest jej członkiem; jest zobowiązany do składania corocznych oświadczeń majątkowych.

Starosta organizuje pracę zarządu powiatu i starostwa powiatowego, kieruje bieżącymi sprawami powiatu oraz reprezentuje powiat na zewnątrz. Jest kierownikiem starostwa powiatowego oraz zwierzchnikiem służbowym pracowników starostwa i kierowników jednostek organizacyjnych powiatu oraz zwierzchnikiem powiatowych służb, inspekcji i straży. Ponadto opracowuje plan operacyjny ochrony przed powodzią oraz ogłasza i odwołuje pogotowie i alarm przeciw powodziowy. W przypadku wprowadzenia stanu klęski żywiołowej starosta działa na szczególnych zasadach. W sprawach niecierpiących zwłoki, związanych z zagrożeniem interesu publicznego, zagrażających bezpośrednio zdrowiu i życiu oraz w sprawach mogących spowodować znaczne straty materialne starosta podejmuje niezbędne czynności należące do właściwości zarządu powiatu. Czynności te wymagają przedstawienia do zatwierdzenia na najbliższym posiedzeniu zarządu powiatu.

Starosta sprawując zwierzchnictwo w stosunku do powiatowych służb, inspekcji i straży: 1) w uzgodnieniu z wojewodą powołuje i odwołuje kierowników tych jednostek, a także wykonuje wobec nich czynności w sprawach z zakresu prawa pracy; 2) zatwierdza programy ich działania; 3) uzgadnia wspólne działanie tych jednostek na obszarze powiatu; 4) w sytuacjach szczególnych kieruje wspólnymi działaniami tych jednostek; 5) zleca przeprowadzenie w nich kontroli.

Przepisy odnoszące się do organu wykonawczego w samorządzie województwa są zasadniczo tożsame wobec tych, regulujących funkcje i pozycję organu wykonawczego w powiecie. Różnica występuje w liczbie członków. W skład zarządu województwa wchodzi marszałek (jako przewodniczący), 2 zastępców i 2 członków. Do szczególnych zadań zarządu województwa należy: 1) wykonywanie uchwał sejmiku województwa; 2) gospodarowanie mieniem województwa; 3) przygotowywanie projektu i wykonywanie budżetu województwa; 4) przygotowywanie projektów strategii rozwoju województwa i innych strategii rozwoju, planu zagospodarowania przestrzennego, regionalnych programów operacyjnych, programów służących realizacji umowy partnerstwa w zakresie polityki spójności oraz ich wykonywanie; 5) monitorowanie i analizowanie procesów rozwojowych

w układzie przestrzennym oraz strategii rozwoju województwa, regionalnych programów operacyjnych, programów rozwoju i programów służących realizacji umowy partnerstwa w zakresie polityki spójności oraz kontraktu terytorialnego; 6) organizowanie współpracy ze strukturami samorządu regionalnego w innych państwach; 7) kierowanie, koordynowanie i kontrolowanie działalności wojewódzkich samorządowych jednostek organizacyjnych; 8) uchwalanie regulaminu organizacyjnego urzędu marszałkowskiego. Podobnie jak starosta marszałek województwa organizuje pracę zarządu i urzędu marszałkowskiego. Posiada również analogiczne kompetencje do jednoosobowego działania w sytuacjach szczególnych. [M. Popławski]

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95 z późn. zm.; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. 1998, nr 91, poz. 578 z późn. zm.; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. 1998, nr 91, poz. 576 z późn. zm.; B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2008; Z. Niewiadomski, *Samorząd terytorialny. Ustrój i gospodarka*, Bydgoszcz-Warszawa 2002; E.J. Nowacka, *Polski samorząd terytorialny*, Warszawa 2006; J. Regulski, *Samorząd III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2000; B. Słobodzian, *Cele i zasady reformy administracji samorządowej w 1998*, [w:] *Samorząd terytorialny. Studium politologiczne*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007; E. Zieliński, *Samorząd terytorialny w Polsce*, Warszawa 2004.

Organizacja polityczna – organizacja zrzeszająca ludzi mających te same lub zbliżone poglądy polityczne, reprezentujących interesy jakiejś grupy społeczeństwa i popierających kandydatów na określone stanowiska. Istnieje przede wszystkim po to, aby wpływać na inne grupy. Organizacje polityczne istnieją na całym świecie. Można do nich zaliczyć najmniejszą z możliwych istniejących organizacji, jaką jest partia polityczna, skupiająca polityków tej samej orientacji politycznej. Systemy wartości przyjmowane przez organizacje polityczne są odbiciem podstawowych wymagań osiągnięcia wewnątrz struktury kompromisu, reprezentatywności i wewnątrzgrupowego patriotyzmu, wyrażającego się w stosunkach z innymi ludźmi. Szczególnie wyrazista jest w nich

dychotomia w grupie i poza grupą, która nasila przynależność do organizacji i lojalności typu „wszystko albo nic”. Jednostka może należeć zasadniczo tylko do jednej takiej grupy. Organizacja polityczna może być porównywana do systemu politycznego, jeżeli zostaną zaakcentowane elementy dystrybucji władzy, konfliktu, gry interesów i sił w systemie społecznym. W tym nurcie znajduje się ujęcie *corporate governance*. Organizacje polityczne mogą działać na wielu płaszczyznach i mogą być różne pod względem zakresu działania i liczebności. Opierając się na funkcji genotypowej (typologia Katza i Kahna), organizacje polityczne pełnią podobną rolę jak struktury kierownicze w organizacji, np. instytucje państwa, związki zawodowe, stowarzyszenia. [L. Młodzik].

W.C. Frederick, K. Davies, J.E. Post, *Business and Society. Corporate Strategy. Public Policy. Ethics*, New York 1998, rozdz. 10; D. Katz, R.L. Kahn, *Spoleczna psychologia organizacji*, Warszawa 1979, s. 216–218; B. Kożuch, *Nauka o organizacji*, Warszawa 2011, s. 94; G. Morgan, *Obrazy organizacji*, Warszawa 1999; Ł. Sułkowski, *Kulturowa zmienność organizacji*, Warszawa 2002, s. 39.

Organizacja pozarządowa – zwane także m.in. NGO (*non-governmental organizations*), organizacjami trzeciego sektora, organizacjami społecznymi, organizacjami *non profit*, to organizacje realizujące pewną misję, a więc działające w imię wartości lub celów społecznie użytecznych, ale nie dążące do uzyskania zysku czy zdobycia władzy. Ich podstawą jest wolontariat, finansowanie zewnętrzne. Najważniejsze cechy organizacji pozarządowych to: wyrazista i trwała struktura organizacyjna, strukturalna niezależność od władz publicznych, charakter niezarobkowy, samorządność i dobrowolność. Przykładami organizacji pozarządowych są: Human Rights Watch, Reporterzy Bez Granic, Greenpeace. [M. Ochwat]

M. Ochwat, *Amnesty International. Monografia ruchu społecznego*, Toruń 2014; T. Łoś-Nowak (red.), *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota, mechanizmy działania, zasięg*, Wrocław 2004; T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 1997.

Organizacje międzynarodowe – obok państw, uczestnicy stosunków międzynarodowych. Nie stanowią jednak grupy jednorodnej pod względem składu podmiotowego, przedmiotu działalności, zasięgu działania, sposobów oddziaływania, zorganizowania i funkcjonowania. Podstawowym kryterium klasyfikacji organizacji międzynarodowych jest status prawnomiędzynarodowy ich członków. Na tej podstawie wyróżnia się organizacje rządowe i pozarządowe. Można także wspomnieć o organizacjach transnarodowych (TNOs – *Transnational Non – Government Organizations*), którymi są: korporacje transnarodowe, organizacje transnarodowe oraz transnarodowe niezrzeszone korporacje. [M. Ochwat]

E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006; T. Łoś-Nowak (red.), *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota, mechanizmy działania, zasięg*, Wrocław 2004; T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 1997.

Organizacje rządowe – inaczej *International Governments Organizations* (IGOs) – to struktury zorganizowane przez państwa w celu wzajemnej współpracy. Powstają one w wyniku porozumienia (umowy międzynarodowej) co najmniej trzech suwerennych państw dla realizacji ściśle określonych zadań. Taka umowa określa przedmiot działalności, misję i cele, strukturę i organizację, nabycie i utratę członkostwa, finansowanie, metody działania. Niektóre z nich mają pewne uprawnienia i obowiązki na płaszczyźnie międzynarodowej, na przykład prawo zawierania umów międzynarodowych z państwami czy też ponoszenie odpowiedzialności międzynarodowej za szkody spowodowane ich działalnością. Przykładami organizacji rządowych są: Organizacja Narodów Zjednoczonych, Rada Europy, NATO. [M. Ochwat]

T. Łoś-Nowak (red.), *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota, mechanizmy działania, zasięg*, Wrocław 2004; T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 1997.

Osoba fizyczna – osobą fizyczną jest każda jednostka ludzka, od chwili urodzenia aż do chwili śmierci.

Atrybutem osoby fizycznej jest zdolność prawna, która umożliwia osobie fizycznej funkcjonowanie w obrocie prawnym. Każda osoba fizyczna ma zdolność prawną, co oznacza, że osoba fizyczna może być podmiotem praw i obowiązków (np. może dziedziczyć). Zdolność prawna jest niestopniowalna, niezbywalna i trwałą.

Każdy człowiek ma zdolność prawną od chwili urodzenia, w przypadku urodzenia dziecka powstaje domniemanie, że dziecko przyszło na świat żywe. Koniec zdolności prawnej wyznacza moment śmierci człowieka, czyli ustanie czynności życiowych i śmierć mózgową. Takie same skutki prawne jak śmierć wywołuje uznanie osoby fizycznej za zmarłą. Uznanie za zmarłego następuje z chwilą upływu określonego czasu od zaginięcia osoby. Uznana za zmarłą zostaje osoba, jeżeli upłynęło 10 lat od końca roku kalendarzowego w którym zaginiony jeszcze żył. Jeżeli osoba w chwili uznania za zmarłą ukończyłaby 70 lat, wystarczy upływ 5 lat. Uznanie za zmarłego nie może również nastąpić przed upływem roku kalendarzowego, w którym zaginiony ukończyłby 23 lata.

Kolejnym atrybutem osoby fizycznej jest zdolność do czynności prawnych. Zdolność do czynności prawnych to możliwość nabywania praw i zaciągania zobowiązań w drodze własnych działania osoby fizycznej. Zdolność do czynności prawnych ma charakter stopniowalny. Osoba fizyczna może mieć pełną zdolność do czynności prawnych, może mieć ograniczoną zdolność do czynności prawnych, może być również pozbawiona zdolności do czynności prawnych.

Pełną zdolność do czynności prawnych ma osoba pełnoletnia, która nie jest ubezwłasnowolniona całkowicie lub częściowo. Pełnoletniość osoba fizyczna uzyskuje z chwilą ukończenia 18. roku życia. Wyjątkowo pełnoletniość może uzyskać kobieta, pod warunkiem, że ukończyła 16 lat z chwilą zawarcia, za zgodą sądu, związku małżeńskiego.

Ograniczoną zdolność do czynności prawnych ma osoba, która ukończyła 13. rok życia, a nie uzyskała pełnoletniości oraz osoba, która ukończyła 13. rok życia i została ubezwłasnowolniona częściowo. Osoba o ograniczonej zdolności do czynności prawnych może dokony-

wać czynności prawnych (nabywać prawa, zaciągać zobowiązania) za zgodą przedstawiciela ustawowego. Nie wymagają zgody przedstawiciela ustawowego: czynności prawne w drobnych, bieżących sprawach życia codziennego (np. kupno biletów komunikacji miejskiej, do kina, zakup środków spożywczych), dysponowanie rzeczami przekazanymi przez przedstawiciela ustawowego do swobodnego użytku, nawiązanie stosunku pracy, na warunkach określonych w Kodeksie pracy.

Nie ma zdolności prawnej osoba, która nie ukończyła 13. roku życia oraz osoba ubezwłasnowolniona całkowicie. Czynności prawne dokonane przez osoby niemające zdolności do czynności prawnych są nieważne, poza czynnościami w drobnych, bieżących sprawach życia codziennego. [J. Juchniewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012.

Osoba prawna – w obrocie prawnym obok osób fizycznych występują również osoby prawne. Początków kształtowania się osób prawnych można poszukiwać już w prawie rzymskim, przyznającym podmiotowość prawną gminom miejskim i wiejskim, a ich rozwój następował przez czasy średniowiecza (gildie kupieckie) po czasy współczesne. Osobą prawną jest Skarb Państwa oraz każda jednostka organizacyjna, która na mocy przepisów szczególnych prawa uzyskała osobowość prawną. Przepisy prawa określają powstanie, ustrój oraz ustanie osób prawnych.

Można wskazać trzy mechanizmy tworzenia osób prawnych – tryb erekcyjny, koncesyjny, rejestracyjny. Tryb erekcyjny oznacza powstanie osoby prawnej na mocy aktu erekcyjnego organu państwa (np. powołanie szkoły wyższej na mocy uchwalonej ustawy). Osoba prawna może powstać w drodze decyzji założycieli, po uzyskaniu koncesji właściwego organu państwa – tryb koncesyjny. W trybie rejestracyjnym jednostka uzyskuje osobowość prawną z chwilą wpisania jej do właściwego rejestru (np. partia polityczna nabywa osobowość prawną z chwilą wpisania do ewidencji partii politycznych prowadzonej przez Sąd Okręgowy w Warszawie).

Osoba prawna jest podmiotem praw i obowiązków (poza prawami i obowiązkami, z których mogą korzystać jedynie osoby fizyczne np.

prawa wyborcze, obowiązek alimentacyjny). Osoba prawna może we własnym imieniu nabywać prawa, zaciągać zobowiązania, posiadać majątek i nim dysponować. Czynności prawne w imieniu osób prawnych dokonywane są przez organy osoby prawnej.

Obok osób prawnych w obrocie prawnym występują również tzw. ułomne osoby prawne. Są to jednostki nieposiadające osobowości prawnej, którym ustawa przyznaje zdolność prawną. [J. Juchniewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012.

P

Pacyfizm (łac. *pacificus* – wprowadzający pokój) – rozumiany jako: 1. zespół poglądów głoszących wizję świata wolnego od przemocy i wojen; 2. ruchy społecznego protestu antywojennego, później nazwane ruchami pacyfistycznymi lub alternatywnymi ruchami pokojowymi, powstały na początku XIX w. Pierwsze tego typu związki powstały w Anglii (*Peace Society* w 1806 r.) oraz Stanach Zjednoczonych (*American Association of Peace Societies* w 1928 r.). W II poł. XIX w. pojawiły się pierwsze formy instytucjonalne o charakterze międzynarodowym, takie jak Międzynarodowe Kongresy Pacyfistyczne (1845–1851), nieco później powstały Liga Pokoju i Wolności (1871 r.), Międzynarodowe Biuro Pokoju (1891 r.), Międzynarodowa Liga Kobiet dla Pokoju i Wolności (w czasie I wojny światowej). Idee pacyfizmu miały wpływ na utworzenie Ligi Narodów, Organizacji Narodów Zjednoczonych i innych. Ruch pacyfistyczny, uznający pokój za najwyższą wartość i potępiający wszelkie wojny bez względu na ich charakter, w istocie nigdy nie był jednolity. Rozbieżności dotyczyły głównie sposobów osiągnięcia pokoju, obejmujące m.in. powszechne rozbrownienie, zobowiązanie się wszystkich państw do nieingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw, ustanowienie międzynarodowych trybunałów rozjemczych, edukację społeczną, protesty i demonstracje. Obok pacyfizmu tradycyjnego pojawiły się inne ruchy społeczne o orientacji pacyfistycznej, takie jak: pacyfizm rewolucyjny (w ruchu robotniczym w latach 30.),

pacyfizm chrześcijański (powstał w wyniku powiązania idei pacyfistycznej z doktryną społeczną Kościoła), pacyfizm radykalny, inaczej absolutny (zakładający całkowitą rezygnację ze stosowania wszelkich form przemocy i dominacji silniejszych nad słabszymi w stosunkach międzynarodowych), pacyfizm polityczny (nawołujący do odmowy pełnienia służby wojskowej) oraz pacyfizm atomowy (zwalczający wyścig zbrojeń nuklearnych). [M. Ochwat]

T. Łoś-Nowak (red.), *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota, mechanizmy działania, zasięg*, Wrocław 2004; Cz. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych stosunków politycznych*, Wrocław 2000.

Paradygmat (gr. *parádeigma* – przykład, wzór) – kategoria stosowana w nauce rozumiana jako zbiór pojęć tworzących podstawy danej nauki; także osiągnięcie naukowe stanowiące swego rodzaju modelowe rozwiązanie. Za paradygmat uważa się również zbiór uporządkowanych desygnatów istotnych w procesie tworzenia teorii naukowych. Paradygmat metody naukowej stanowi kluczowe kryterium uznania danej działalności za naukową. W danej dyscyplinie stanowi instrument selekcji i wyboru kategorii, które mają być celem teoretycznych uogólnień. Każdy z uznanych paradygmatów zbudowany jest na wyznacznikach tworzących tzw. kod rozpoznawczy dyscypliny. Paradygmat zakłada wytworzenie dyscyplinarnej matrycy, wzorcowego rozwiązania problemów danego obszaru badań. Do jego najważniejszych cech należą: prostota, logiczna i pojęciowa spójność, możliwość tworzenia teorii szczegółowych. Celem badaczy jest doprowadzenie uznanej teorii do najściślejszej zgodności. Powinien zawierać tylko te elementy, które są dla nauki niezbędne. Podstaw pojęciowych tworzących paradygmat raczej się nie kwestionuje (przynajmniej w czasie gdy jest twórczy poznawczo). Nie jest jednak dany raz na zawsze, ale stanowi swoisty konsensus przedstawicieli danej dyscypliny. Koncepcję paradygmatów rozpowszechnił amerykański filozof nauki Thomas Samuel Kuhn. Uważał on, że to paradygmat steruje aktywnością badawczą naukowców i jest kryterium, przez pryzmat którego identyfikuje się obszary nauk. Twierdził, że cechą dojrzałej nauki jest rozwój polega-

jący na przechodzeniu w procesie naukowej rewolucji z jednego paradygmatu do drugiego. Rozwój danej dyscypliny widział jako trójfazowy proces: 1. powstanie i przyjęcie paradygmatu; 2. odkrycie zjawisk i faktów stojących w sprzeczności z założeniami paradygmatu; 3. stworzenie nowego paradygmatu. Koncepcja Kuhna ma zastosowanie przede wszystkim w naukach ścisłych, jednak w naukach społecznych także cieszy się coraz powszechniejszym uznaniem. Paradygmaty są tutaj swoistym sposobem widzenia, artykułowania i opisywania otaczającej rzeczywistości, czerpanym z wzorcowych rozwiązań. Cechą wyróżniającą nauki społeczne jest jednak możliwość równoczesnego występowania kilku paradygmatów. Sytuacja ta prowadzi do sporów w ramach danej dyscypliny zwanych wojnami paradygmatycznymi. [K. Kącka]

Ł. Młyńczyk, B. Nitschke (red.), *Aspekty metodologiczne oraz teoretyczne w subdyscyplinach politologii*, Toruń 2013; T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2006; T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa 2009; K. Kącka (red.), *Stosunki międzynarodowe: wokół zagadnień teoretycznych*, Toruń 2014.

Parlament (franc. *parler* – mówić, ang. *parlament* – rozmowa) – jest to zgromadzenie, ciało kolegialne, które spełnia trzy podstawowe funkcje: ustawodawczą, kontrolną i reprezentacyjną. Reprezentuje on interesy wyborców i elektoratu, który w wyniku głosowania wybrał go na określoną kadencję. Struktura omawianego ciała kolegialnego może być zróżnicowana pod względem ilości izb i ich stosunku względem siebie. Słowo parlament wiąże się z dyskusją, co jest również jednym z zadań parlamentu jako organu kolegialnego, na którego posiedzeniach debatuje się na temat problemów politycznych i propozycji ich rozwiązań. [P. Rutkowska]

P. Chmielnicki (red.), *Konstytucyjny system władz publicznych*, Warszawa 2009; Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo parlamentarne w Polsce*, Warszawa 1997; L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2012; A. Gwiżdż (red.), *Założenia ustrojowe, struktura i funkcjonowanie parlamentu*, Warszawa 1997.

Parlamentaryzm (ang. *parliamentarism*) – jest to system rządów, charakterystyczny dla współczesnej demokracji. Władza pochodzi w nim od parlamentu, a rząd jest politycznie odpowiedzialny przed nim za decyzje, które podejmuje. Organem przedstawicielskim jest parlament, organy samorządu terytorialnego są podporządkowane administracji rządowej. Rozkwit parlamentaryzmu przypada na XIX w. Modelowe cechy parlamentaryzmu to: wybór parlamentu wyłonionego w powszechny wyborach; układ sił znajdujących się w parlamencie ma decydujący wpływ na proces tworzenia rządu, bez względu na to, kto jest premierem; rząd ponosi odpowiedzialność przed parlamentem; premier ma prawo rozwiązać parlament (izbę niższą); prezydent spełnia jedynie funkcje reprezentatywne. [P. Rutkowska]

A. Lijphart, *Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*, New Haven 1984; T. Mołdawa, J. Szymanek, M. Mistygacz (red.), *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, Warszawa 2012; A. Siaroff, *Comparing Political Regimes*, Toronto 2008; J. Szymanek, *Racjonalizacja parlamentarnego systemu rządów*, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 1.

Partia polityczna – zjawisko złożone; część systemu politycznego terminologicznie nie jest jednoznaczna, ale posiada określone założenia definicyjne, do których zaliczamy: dobrowolność przynależności, program polityczny, dążenie do uzyskania poparcia społecznego w celu zdobycia i utrzymania władzy w państwie oraz realizowania swoich interesów. Tym samym partia polityczna jest organizacją mającą program polityczny, pełniącą określone funkcje w systemie społecznym i politycznym. Zaliczamy do nich funkcje: społeczną, państwowo-publiczną i organizacyjną. W toku ewolucji następowało modelowe przeobrażanie partii politycznych: od partii kadrowych przez masowe do partii wyborczych i kartelowych. [D. Plecka]

R. Herbut, *Partie polityczne*, [w:] *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997; K. Sobolewska-Mysłik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004.

Partycypacja deliberatywna – jedna z nowych form udziału obywateli w życiu publicznym polegająca na zachęcaniu obywateli (przez instytucje publiczne) do zapoznawania się, dyskusowania, a na etapie końcowym – po namyśle (deliberacji) – wyrażenia swojej preferencji w konkretnej sprawie. W deliberacji najważniejsze jest to, że jej uczestnicy przed sformułowaniem ostatecznej opinii dyskutują między sobą. Może się to odbyć np. za pomocą: deliberatywnych sondaży, dni deliberacji i paneli obywatelskich. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

P.W. Juchacz, *Deliberacja. Demokracja. Partycypacja. Szkice z teorii demokracji ateńskiej i współczesnej*, Poznań 2006; A. Konopelko, *Demokracja partycypacyjna w samorządzie terytorialnym*, „Samorząd Terytorialny” 2011, nr 12; M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Partycypacja polityczna (ang. *political participation*). Samo słowo „partycypacja”, z łaciny *participatio*, oznacza po prostu „uczestnictwo”. Zdefiniowanie partycypacji politycznej nie jest łatwym zadaniem i sprawia ono wiele problemów. Pojęcie partycypacji politycznej po raz pierwszy zostało użyte stosunkowo niedawno – pod koniec lat 60. XX w., jednak zjawisko to pojawiło się już w życiu obywateli w samej starożytności. W literaturze przedmiotu znaleźć można wiele definicji przedstawiających zjawisko partycypacji politycznej. Jedną z najczęściej przytaczanych jest ta stworzona przez Lestera W. Milbratha i Madana Lal Goela, wedle której partycypacja polityczna postrzegana jest jako działania szeregowych obywateli w celu poparcia bądź wywierania wpływu na rządzących i polityków. Należy także wspomnieć o ujęciu zaprezentowanym przez Sidneya Verbe i Normana H. Nie. Autorzy uznali za partycypację polityczną „takie działania obywateli, które mniej lub bardziej bezpośrednio mają na celu wpływanie na wybór rządzących i/lub na działania, jakie ci rządzący podejmują”. Partycypacja polityczna według Roberta Dahla obejmuje różne przejawy aktywności jednostki, do któ-

rych można zaliczyć nabywanie wiedzy o życiu politycznym, uświadomienie sobie katalogu własnych interesów i ich powiązań z polityką, jak również zaangażowanie w działalność o charakterze publicznym. Polska badaczka Krystyna Skarżyńska uważa, że partycypacja polityczna to aktywne wsparcie politycznej ciągłości lub zmiany. Jest to dość szerokie ujęcie, jednak autorka zwraca uwagę, iż w polskiej literaturze tożsame ze zjawiskiem partycypacji politycznej są sformułowania: zaangażowanie, partycypacja oraz uczestnictwo. Specyfikę partycypacji politycznej wielu autorów upatruje między innymi w wywieraniu wpływu politycznego. Można wyróżnić między innymi partycypację konwencjonalną, niekonwencjonalną oraz symboliczną i instrumentalną. Konwencjonalna to taka, która rozumiana jest jako aktywność zgodna z porządkiem ustalonym przez konstytucję i mieszcząca się w ramach instytucji demokratycznych. Najczęściej związana jest z wyborami oraz z legalnym wpływem jednostek na selekcję działań podejmowanych przez polityków. Zalicza się także do niej referenda oraz inicjatywy obywatelskie. Partycypacja niekonwencjonalna jest po prostu bezpośrednim uczestnictwem w polityce. Polega na podejmowaniu działań mających na celu wpływ na decyzje rządzących. Ten rodzaj można charakteryzować na dwóch poziomach: legalności (wszelkiego rodzaju listy i petycje oraz nielegalności, gdzie przybiera formę „dzikich strajków”). Jako osobna forma partycypacji, obok aktywności nielegalnej wyróżniana jest przemoc polityczna (*political violence*). Za przykład przemocy politycznej uznać można niszczenie własności (np. tłuczenie szyb, niszczenie elewacji budynków, palenie samochodów, usuwanie znaków drogowych), a także fizyczną agresję skierowaną przeciwko ludziom. Jednak najczęściej spotkać się można z różnego rodzaju manifestacjami, strajkami, okupacjami budynków czy wiecami. Do katalogu niekonwencjonalnych form partycypacji zaliczyć można również między innymi happeningi polityczne. Partycypację symboliczną, o której wspomniano, charakteryzują takie działania, jak oddawanie honorów fladze czy śpiewanie hymnu narodowego. Natomiast z drugiej strony działania, które spełniają wymogi partycypacji politycznej, mogą mieć na celu tylko ekspresję i nie służyć żadnym realnym zmianom. Zaangażowanie polityczne może mieć różną intensywność. Ta przejawia się w liczbie sposobów lub form uczestnic-

stwa, ilości energii i czasu na nie poświęconego. Wiąże się też z rodzajem relacji jednostki z systemem politycznym. Intensywność partycypacji określić można również poprzez rodzaj, czy też typ partycypacji, w jakich uczestniczą obywatele. Typy te odzwierciedlają stopień zaangażowania obywateli. Jednym z klasycznych ujęć typów zależnych od stopnia zaangażowania jest „drabina partycypacji”, która została opracowana w latach 60. XX w. przez amerykańską badaczkę Sherry R. Arnstein. Składała się z ośmiu stopni. Pierwsze stopnie określone są jako działania niepartycypacyjne. Nazywa się je również symulowaniem partycypacji przez władzę. Charakterystyczne dla tych działań jest manipulowanie. Inne działania to np. terapia, która charakteryzuje się tym, że przedstawiciele tak zwanych „grup wiodących” nie angażują podczas realizacji polityk publicznych tych, do których te polityki są skierowane. Kolejne szczeble należą do partycypacji pozornej, która realizuje się w informowaniu, konsultowaniu i łagodzeniu różnych zjawisk lokalnych. Na najwyższych szczeblach występuje partnerstwo, które umożliwia negocjacje, zawieranie kompromisów, wspólne planowanie, wspólną odpowiedzialność za decyzje wypracowane w tej relacji. Na tym poziomie następuje dystrybucja władzy rozumianej jako zdolność do osiągnięcia korzystnych dla siebie rezultatów. Na dwóch ostatnich szczeblach – delegowania władzy i kontroli obywatelskiej – grupy mają realną możliwość zarządzania. Władza rozpoczyna przebieg procesów partycypacyjnych, a obywatele sami organizują swoje struktury, które wykonują konkretne elementy programu publicznego. [P. Rutkowska]

K. Opatek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1993; S.R. Arnstein, *A Ladder of Citizen Participation*, JAIP 1969, vol. 35, nr 4; K. Skarżyńska, *Aktywność i bierność polityczna*, [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002; *Partycypacja*, [w:] *Słownik wyrazów obcych PWN*, oprac. L. Wiśniakowska, Warszawa 2007; D. Mider, *Analiza pojęcia partycypacji politycznej*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2006, r. 8, nr 9; S.N. Verba, N.H. Nie, *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*, Chicago 1972; R.t Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995.

Pat legislacyjny (hiszp. *pato* – nierozstrzygnięty lub wł. *patta* – remis) – pojęcie używane m.in. w szachach na określenie sytuacji, w której gracz nie może wykonać żadnego zgodnego z regułami gry posunięcia, chociaż jego król nie znajduje się w szachu; pat legislacyjny oznacza zakończenie gry remisem (tj. wynikiem nierozstrzygniętym). Pat legislacyjny, inaczej pat ustawodawczy, związany jest z procesem legislacji (tj. stanowienia prawa w formie ustaw). W polskim parlamentarystyce stosowany jest na określenie sytuacji, w której m.in. Sejm nie może wymaganą większością głosów odrzucić poprawek Senatu, a jednocześnie nie jest też w stanie ich przyjąć. W rezultacie ustawa nie dochodzi do skutku. Pat legislacyjny charakterystyczny jest dla systemów bika-meralizmu asymetrycznego. [J. Marszałek-Kawa]

B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015; J. Braun, *Telewizja publiczna w czasach transformacji*, Warszawa 2008; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; P. Niewiarowski, *7 punkt porządku dziennego z 31.01.1992 r., Pierwsze czytanie poselskich projektów ustaw o zmianie ustawy Prawo spółdzielcze*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/165BDD16> [dostęp: 6.06.2017]; *Proces prawotwórczy w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego. Wypowiedzi Trybunału dotyczące zagadnień związanych z procesem legislacyjnym*, http://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/proces_prawotworczy.pdf [dostęp: 6.06.2017]; Regulamin Sejmu RP z 30 lipca 1992 r., M.P. 2018, poz. 544 z późn. zm., www.sejm.gov.pl; Regulamin Senatu RP z 23 listopada 1990 r., t.j. M.P. 2017, poz. 827 z późn. zm., www.senat.gov.pl; P. Sarnecki, *Czy w Polsce istnieje konstytucyjna zasada dwuizbowości parlamentu?*, „Przegląd Sejmowy” 1993, nr 2; K. Skotnicki, *Senat Rzeczypospolitej Polskiej i Senat Republiki Czeskiej. Analiza porównawczo-prawna*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2009, vol. 70.

Plebiscyt – plebiscyt jest formą rozstrzygnięcia jaka przynależy obywatelom. Można rozpatrywać go w dwóch aspektach, jako: 1) plebiscyt personalny, 2) plebiscyt terytorialny. Plebiscyt personalny jest formą wyrażenia woli (aprobaty lub dezaprobaty) dla określonej osoby sprawującej władzę. Decyzja podjęta w drodze plebiscytu nie wymaga przekształcenia jej w ramy aktu prawnego. Tym samym stanowi o bezpośredniej skuteczności. Plebiscyt terytorialny spotykany w pra-

wie międzynarodowym odnosi się do określenia przez mieszkańców konkretnego terytorium decyzji o przyłączeniu do istniejącego państwa lub utworzeniu nowego podmiotu państwowego. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; *Partycypacja społeczna w praktyce*, Warszawa 2009; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Podział władzy – Rozumiany jest jako: a) klasyczna zasada liberalnej doktryny polityki, przejawiająca się w stworzeniu trzech rodzajów władz: ustawodawczej (legislatywie, stanowiącej prawo), wykonawczej (egzekutywa, realizująca prawo), sędziowskiej (rozstrzygającej, na podstawie powszechnie obowiązujących norm; b) dekoncentracja władzy, rozbitcie koncentracji władzy oraz rozproszenie jej pomiędzy odrębne segmenty (trzy rodzaje władz); c) swoista zasada organizacyjna, mająca wykluczyć możliwość przechwycenia pełnej odpowiedzialności za politykę państwa przez jeden ośrodek decyzyjny; d) racjonalny rozdział funkcji pomiędzy podmiotami państwowymi, stwarzający mechanizm umożliwiający współdziałanie odrębnych władz wyposażonych w wyraźnie określony katalog uprawnień. e) doktryna podziału władzy powierzająca każdą z trzech funkcji państwa (ustawodawstwo, egzekwowanie prawa i orzecznictwo) oddzielnej władzy państwa, czyli legislatywie, egzekutywie i sądownictwu. [K. Zawadzka]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006; L. Strauss, J. Cropsey, *Historia filozofii politycznej*, Warszawa 2010; E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2006.

Policja – a) w znaczeniu szerszym występującym głównie do pocz. XIX w., określenie całokształtu wewnętrznej działalności administracji państwowej. Od XIX wieku upowszechnia się definiowanie tego

terminu, jako działalności państwa polegającej na ochranianiu, przywracaniu porządku, bezpieczeństwa publicznego, zapobieganiu naruszeniom przepisów prawnych; b) w ujęciu instytucjonalnym jest to organ państwowy powołany do ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego. W ujęciu ustawowym jest to umundurowana i uzbrojona formacja przeznaczona do ochrony bezpieczeństwa obywateli oraz do utrzymywania bezpieczeństwa i porządku publicznego. [A. Hołub]

A. Dana, *Policja w systemie administracji publicznej: prawne formy, metody i środki działania*, Siedlce 2017; A. Misiuk, *Historia bezpieczeństwa wewnętrznego w Polsce: zarys dziejów instytucji i służb w latach 1764–1990*, Warszawa 2015; ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (Dz.U. 1990, nr 30, poz. 179).

Politologia religii – w najbardziej popularnej wykładni jest to ogół badań uwzględniających różnorodne sprzężenia zjawisk religii i polityki w oparciu o mariaż wielu dyscyplin nauki i ich metod, a w szczególności: nauk o polityce, religiologii, teologii, socjologii, filozofii, antropologii kultury, kulturoznawstwa, historii, prawa, ekonomii i geografii. W znaczeniu właściwym naukom społecznym definiowana jest jako subdyscyplina nauk o polityce, której istotą jest politologiczna analiza zjawiska religii lub któregośkolwiek z jej komponentów (doktryna, kult, organizacja religijna). W takim przypadku podstawowym założeniem jest postrzeganie religii jako zjawiska politycznego (analogicznie do założeń socjologii religii, która widzi w religii zjawisko społeczne). Inna egzegeza odnosząca się do usytuowania politologii religii pośród subdyscyplin nauk o polityce zakłada, że jej treść obejmuje kwestie przynikalności lub oddziaływania wzajemnego zjawisk religijnych i politycznych, a wyjściową perspektywą badawczą są ustalenia nauk o polityce przy odwołaniu do metod i zdobyczy innych dyscyplin nauki. Politologia religii w najwęższym rozumieniu to z kolei badania politologiczne nad religią w oparciu o paradygmat funkcji czynnika politycznego w religii.

Przyjmuje się, że po raz pierwszy terminu politologia religii (*Religionspolitologie*) użył prof. Claus-Ekkehard Bärsch, na początku lat 90. XX w. W 1996 r. powstał na Uniwersytecie w Duisburgu założony

przez niego Instytutu Politologii Religii (*Institut für Religionspolitologie*). W ciągu kilku następných lat określenie opisujące badania nad interakcjami religii i polityki, jak i samo wyszczególnienie tych badań na gruncie religioznawstwa i nauk o polityce, znalazło uznanie w wielu prestiżowych ośrodkach naukowych. W awangardzie miejsc promujących politologię religii znalazły się: University of Cambridge (*Political Science of Religion*), Georgetown University (*Politology of Religion*) oraz Универзитет у Београду (*Politikologija religije*). Na tej ostatniej uczelni prof. Mirosljub Jevtić powołał do życia czasopismo pod nazwą „Политикологија религије”, które w wersji oryginalnej i anglojęzycznej publikowane jest również w Internecie. W Polsce politologia religii cieszy się rosnącą popularnością, a zespołowe badania w jej obszarze prowadzone są m.in.: w Instytucie Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytucie Politologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Zakładzie Ruchów Politycznych Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie czy też w Instytucie Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Do najważniejszych zagadnień badawczych w zakresie politologii religii należą: 1) studia w zakresie nauczania religii, co ma bezpośrednią polityczną treść i przesłanie, np. religijna legitymizacja władzy; religijne uzasadnienie autorytetu i przywództwa społecznego/politycznego; religijne wyjaśnienia/uzasadnienia procesów politycznych; religijne uzasadnienia istniejącego porządku politycznego; religijne wizje ładu politycznego; uzasadnienia teokracji i prymatu prawa religijnego nad świeckim; zasada symfonii (synergii, symbiozy); religijne uzasadnienia aktywności politycznej; kwestia upolitycznienia/politycyzacji/polityzacji religii i ureligijnienia polityki; zjawisko teologii politycznej; polityka jako wyraz lub następstwo religijności; 2) badania w odniesieniu do funkcjonalnego lub destrukcyjnego oddziaływania (pośredniego i bezpośredniego) czynnika religijnego w sferze politycznej, np. religia a kwestia wojny i pokoju; konflikt religijny przekształcający się w konflikt polityczny lub odwrotnie – religia jako czynnik łagodzący/rozwiązujący inny konflikt; społecznie integrująca rola religii; społecznie dezintegrująca rola religii; procesy przekształcania fundamentalizmów religijnych w wyrazy polityczne; ruchy religijne kreujące ideologie; zja-

wisko etnofiletyzmu; religijny wymiar transformacji ustrojowych; relacje między religią a demokracją – w wymiarze państw narodowych, w wymiarze poszczególnych kręgów cywilizacyjnych oraz w warunkach przekraczania granic terytorialnych i narodowych przez religie; czynnik religijny jako wyznacznik szczegółowych polityk państwa; 3) studia nad terroryzmem religijnym oraz ekstremizmem religijnym i ich społeczno-kulturowym zapleczem, np. relacje pomiędzy ekstremizmem religijnym a terroryzmem religijnym; klasyfikowanie terroryzmu/ekstremizmu religijnego pośród innych rodzajów terroryzmu/ekstremizmu i komparatystyka terroryzmów/ekstremizmów; klasyfikowanie i komparatystyka terroryzmów/ekstremizmów religijnych; terroryzm/ekstremizm islamski – logistyka i zaplecze społeczne; terroryzm/ekstremizm hinduistyczny, hindutwaistyczny i komunalistyczny; terroryzm/ekstremizm sikhijski; terroryzm/ekstremizm judaistyczny; tzw. judeochrześcijański terroryzm antyaborcyjny; paramilitarne organizacje i milicje religijne; terror/terroryzm państwowy; 4) poszukiwania w zakresie religijnego zachowania i religijnej praktyki, co nie ma bezpośredniej politycznej treści i przesłania, ale ma bezpośrednio polityczne konsekwencje – np. konflikty społeczne i polityczne jako następstwo budowy/ograniczania budowy obiektów sakralnych, obecności symboli religijnych w przestrzeni publicznej, miejsce religii w sferze publicznej, udział polityków w uroczystościach religijnych; 5) wyjaśnianie postaw aktorów politycznych wobec religii i organizacji religijnych, np. polityka wyznaniowa państwa; polityka religijna Unii Europejskiej; stanowiska aparatu władzy państwowej, partii politycznych, środowisk ideologicznych i politycznych, grup nacisku wobec religii i organizacji religijnych; otwarta lub zawoalowana implementacja treści i zasad religijnych lub filozoficzno-religijnych w sferze politycznej; kwestia instytucjonalizacji dialogu w relacjach władze państwowe–organizacje religijne; 6) badanie relacji pomiędzy podmiotami religijnymi, gdy te dotyczą spraw politycznych – np. relacje, które czynią ze związków religijnych i organizacji religijnych *de facto* aktorów politycznych; 7) dociekanie wokół kategorii teoretycznych, zjawisk i spraw pozostających w kręgu niezależnych od siebie (oraz różnie postrzeganych) zainteresowań świata religii i świata polityki, np. polityczne i religijne wykładnie *prawdy*, lo-

*jalności, wolności, wychowania, dobra i zła; uwarunkowania emocjonalności w zachowaniach ludzi; problem doskonalenia człowieka; problemy sekularyzacji, prywatyzacji i deprywatyzacji religii; kwestia rytualizmu religijnego i politycznego; teodycee i anomie; religijne i polityczne uwarunkowania zwrotu kulturowego w stosunkach międzynarodowych; 8) studia w zakresie tego, co znajduje się na pozór w granicach społeczeństwa świeckiego, co nie ma żadnych religijnych motywacji, ale wywołuje religijne konsekwencje, np. fenomen upodabniania się nacjonalizmów do religii; mitologia etniczna; ikonografia narodowa; mitologia rasistowska; zjawisko „sakralizacji” marksizmu-leninizmu; quasi-religijne znaczenie wartości, np. tradycji dla podmiotów politycznych; zjawisko deifikacji przywódców politycznych w ramach kultu jednostki; misjonizm i mesjanizm polityczny; religia obywatelska; przeobrażenia religijne jako skutek migracji zarobkowej lub uchodźstwa politycznego; 9) badania nad religijnymi źródłami kształtowania pamięci zbiorowej – np. religijne narracje o przeszłości; religijne wspólnoty pamięci; wpływ uwarunkowanej religijnie polityki pamięci na decyzje polityczne; religie i wspólnoty wyznaniowe wobec współczesnych debat historycznych; funkcje, cele i strategie uwarunkowanych religijnie polityk pamięci; determinizm religijny w procesach kształtowania tożsamości zbiorowej; 10) studia nad teorią *politologii religii* – np. polityzacja narracji religijnej; konceptualizacja kluczowych pojęć opisujących sprawy z zakresu sprzężeń czynników religijnych i politycznych, szczególnie tych, które używane są powszechnie, lecz niezgodnie z istotą opisywanego zjawiska, np.: określenie „islamofobia” bywa nagminnie przenoszone ze świata medycyny – gdzie pozostając w depozycie lekarzy psychiatrów występuje jako opis szczególnego zaburzenia lękowego – na grunt nauk społecznych i humanistycznych, gdzie w istocie analizowanym zjawiskiem jest „islamoseptycyzm” (postawa krytyczna wobec islamu lub któregośkolwiek elementu charakterystycznego dla tej religii, względnie generowanego przez nią zjawiska, np. ideologii, ruchu społecznego, partii politycznej, która wynika z racjonalnego namysłu oraz wątpliwości sceptyka, co do możliwości osiągnięcia stanu trwałej i harmonijnej koegzystencji muzułmanów z niemuzułmanami, ze względu na istniejące między nimi sprzeczności aksjologiczne).*

Politologia religii to również przedmiot (występujący pod różnymi nazwami) znajdujący się w ofertach dydaktycznych studiów politologicznych, religioznawczych i socjologicznych, np.: politologia religii (Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Opolski), religia a polityka (Uniwersytet Wrocławski, Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Uniwersytet Zielonogórski), polityka i religia (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie), mit – religia – polityka (Uniwersytet Warszawski) lub metafizyka, religia i polityka (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu). W formie rozszerzonej (lub odwrotnie: węższej i sprecyzowanej) politologia religii występuje także w obszarze przedmiotów akademickich: religie i związki wyznaniowe, polityka wyznaniowa, religia w globalizującym się świecie (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), determinizm religijny w polityce, czynnik religijny w stosunkach międzynarodowych (Uniwersytet Zielonogórski), religie we współczesnym świecie (Uniwersytet Wrocławski) lub religie świata (większość uczelni w Polsce). Przedmioty uwzględniające sprawy sprzężeń czynników religijnych i politycznych stanowią także podstawową oś kształcenia w ramach studiów interkulturowych, które znajdują się w ofercie Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu Zielonogórskiego. [R. Michalak]

S. Dudra, R. Michalak, Ł. Młyńczyk (red.), *Polityczne uwarunkowania religii – Religijne uwarunkowania polityki*, Zielona Góra 2017; M. Gierycz, P. Burgoński (red.), *Religia i polityka. Zarys problematyki*, Warszawa 2014; M. Marczevska-Rytko, *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010; R. Michalak (red.), *Implementacja zasad religijnych w sferze politycznej*, Zielona Góra 2016; R. Michalak (red.), *Polityka jako wyraz lub następstwo religijności*, Zielona Góra 2015; R. Michalak (red.), *Religijne determinanty polityki*, Zielona Góra 2014.

Polityk – osoba trwale uczestnicząca w życiu politycznym przez udział w różnego rodzaju gremiach, posiadająca zdolność podejmowania decyzji politycznych. Max Weber wyróżnił trzy modele polityków: 1) zawodowych, którzy uczynili z polityki „zawód główny”; polityków przywódców, mężów stanu ponoszących wyłączną, osobistą odpowie-

działność za własne czyny; 2) niezawodowych, dla których polityka nie jest jedyną profesją, którą wykonywali i mają zamiar wykonywać. Nie poświęcają oni dla niej całego swojego czasu, jednak pełnią funkcje istotne dla aparatu państwowego; 3) okazjonalnych, którzy nie kierują swojej energii życiowej na politykę, raczej okazjonalnie pojawiają się na spotkaniach, biorą udział w dyskusjach politycznych i wiecach. Wśród umiejętności niezbędnych dla polityka są te związane z predyspozycją do pełnienia ról publicznych, zdolności sterowania przepływem informacji, umiejętności negocjacyjne, zdolności przywódcze, przewidywania skutków własnych decyzji, podejmowania trafnych decyzji, analizowania zdarzeń, które wydarzyły się w przeszłości i które mogą wydarzyć się w teraźniejszości i przyszłości. [P. Rutkowska]

M. Orzechowski, *Polityka, władza, panowanie w teorii Maxa Webera*, Warszawa 1984; M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Kraków 1998.

Polityka narodowościowa – określana również mianem polityki mniejszościowej, etnicznej lub etnopolityki to zakres podejmowanych przez państwowe instytucje centralne i regionalne, a także samorządy lokalne działań wobec mniejszości narodowych i etnicznych. Jednocześnie działania te determinują stosunki interetniczne. Jest ona jedną z dziedzin polityki ogólnej państwa, a realizowana jest przez wyspecjalizowane organy i instytucje. Państwo poprzez przyznawanie im określonych uprawnień, środków na ich realizację oraz przeciwdziałanie dyskryminacji jest kreatorem polityki narodowościowej. Zmierza do realizacji określonych przyjętych przez państwo założeń i koncepcji realizowanych wobec ludności różniącej się od tej, która w nim dominuje: samoświadomością odrębnego pochodzenia, nazwą własną, kulturą, w tym przeważnie językiem, a często wyznaniem (nieraz polityka narodowościowa i polityka wyznaniowa wzajemnie na siebie oddziałują, przenikają się i determinują). Reguluje ona wszystkie dziedziny życia zbiorowego tej ludności poprzez akty normatywne i organy uprawnione do podejmowania wobec niej decyzji stanowiących. W systemach niedemokratycznych celem polityki narodowościowej jest dążenie do objęcia pełną kontrolą i podporządkowania państwu

istniejących mniejszości narodowych i etnicznych oraz tworzonych przez nie instytucji i stowarzyszeń. W większości przypadków jest ona nakierowana na ich szybką asymilację. W państwach demokratycznych jej celem jest zarówno określenie założeń, zasad oraz struktur organizacyjnych (przy jednoczesnym planowaniu i ustalaniu strategii działania), jak i zaspokajanie określonych potrzeb (politycznych, społeczno-kulturalnych, oświatowych), mniejszości narodowych i etnicznych. [S. Dudra]

Polityka pamięci – to jedna z polityk szczegółowych państwa, której istotą jest określanie przez władze państwowe treści pamięci zbiorowej w celu osiągnięcia skutków po pierwsze – korzystnych dla przetrwania wspólnoty, po drugie – znaczących w obszarze bieżącej polityki. Stanowi więc sferę oddziaływania władz państwa oraz – co się z tym wiąże – obszar kreacji jego instytucji i powinna być rozpatrywana na równi z innymi politykami państwowymi, takimi jak polityka gospodarcza, społeczna czy zagraniczna. Politykę pamięci należy w związku z tym analizować jako zbiór uporządkowanych strategii i sposobów realizacji celów wyznaczonych przez władze państwowe.

Innymi słowy, polityka pamięci to wykorzystywanie narracji historycznych do formułowania określonych treści w pamięci ludzkiej (ściślej rzecz ujmując – w pamięci zbiorowej oraz, w konsekwencji, indywidualnej). Za jej pośrednictwem władze decydują arbitralnie o tym, co zostanie zapamiętane, a co zapomniane. Podsumował to Lech Nijakowski w słowach: „Pamięć jest ściśle powiązana z pojęciem władzy. To, co ludzie pamiętają, i jakie emocje z tymi wspomnieniami wiążą, wpływa na ich decyzje, postawy i zachowania. Dlatego zdefiniujemy politykę pamięci jako wszelkie intencjonalne działania polityków i urzędników, które mają na celu utrwalenie, usunięcie lub redefinicję określonych treści pamięci społecznej” (s. 54). Jak zostało już wskazane, celem takich działań jest – po pierwsze – przetrwanie społeczności (w wymiarze zarówno narodowym i państwowym, jak również lokalnym lub regionalnym). Władze – oddziałując poprzez politykę pamięci na podzielane w zbiorowości treści kulturowe – mają wobec tego za

zadanie promować takie interpretacje przeszłości, które uznane zostały przez nie za właściwe i ważne dla trwania wspólnoty. Przywołują te z opowieści o wydarzeniach minionych, które spajają zbiorowość, dostarczając jej wspólnych norm i wartości, a także budują jedność, tworząc ramy tożsamości zbiorowej (także narodowej), którą rozumieć można jako świadomość z jednej strony – pewnej odrębności od obcych wspólnot przy jednoczesnym poczuciu związku z grupą swoich, z drugiej – historycznej ciągłości trwania i wspólnych źródeł swej grupy. Dużą rolę wśród spajających wspólnotę opowieści o wydarzeniach minionych, jakie wykorzystywane są w ramach prowadzonej przez państwo polityki pamięci, spełniają mity, w tym mity założycielskie i bohaterskie. Mit zdefiniować można jako element kultury, który stanowi opowieść o wydarzeniach przełomowych dla istnienia wspólnoty. Mit założycielski (inaczej mit początku) odnosi się z kolei do korzeni danej grupy, opowiadając o źródłach jej powstania, momencie stanowiącym jej początek. W micie bohaterskim natomiast życie i działania bohatera – jego postawa oraz oddanie dla wyższych celów – traktowane są jako wzór postępowania dla całego społeczeństwa czy narodu.

Drugim z celów prowadzenia przez państwo polityki pamięci jest wykorzystywanie jej na potrzeby bieżących działań politycznych. Polityka pamięci bowiem – choć odwołuje się do przeszłości – jest w stanie zarówno wyjaśniać porządek teraźniejszy oraz przebieg zachodzących w danej chwili procesów, jak również posiada polityczny potencjał do tego, by ukierunkować posunięcia danej zbiorowości, zorientować ją w momentach zmiany oraz niepewności, zbudować wizje przyszłości, a także wzbudzić różnorakie emocje w celu osiągnięcia ważnych dla państwa zamierzeń w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Orientacja na przyszłość jest wobec tego cechą polityki pamięci czyniącą z niej istotny mechanizm zdobywania akceptacji społecznej wobec przedsięwzięć, których skutki dla wspólnoty nie mogą być natychmiastowe, są odłożone w czasie, a niejednokrotnie ich osiągnięcie wiąże się z przejściowym okresem wyrzeczeń (jak w czasie tranzyji ustrojowej). Polityka pamięci zakłada więc perspektywę długoterminową. Co istotne, również jej własność, polegająca na wyjaśnianiu teraźniejszości, służy w konsekwencji przyszłości – utrzymaniu po-

parcia politycznego dla podejmowanych działań, zażegnaniu kryzysów czy zjednaniu większej liczby zwolenników. Polityka pamięci stanowi w związku z tym złożony system zarządzania pamięcią zbiorową, której jedną z podstawowych cech jest zorientowanie na przyszłość.

O tym, w jaki sposób cele, które przyświecają prowadzeniu polityki pamięci, mogą być osiągnęte, przesądzają właściwości samej pamięci. Poznanie przebiegu jakiegoś wydarzenia może odbywać się poprzez osobiste jego przeżycie. Uczestnictwo w danym zdarzeniu, budujące doświadczenie własne, to jednakże nie jedyna droga konstruowania treści pamięci. Inną stanowi uczestniczenie w danej kulturze, której przekaz dostarcza jednostce ludzkiej wiedzy o wydarzeniach minionych. Poznanie jest więc nie tylko doświadczeniem osobistym, lecz również przedsięwzięciem wewnątrz kulturowym. Pamięć w związku z tym może być tworzona zarówno w oparciu o doznania własne jednostki, jak i o obecne w kulturze, w której dana osoba partycypuje, opowiadania o przeszłości.

Warto w tym miejscu odnieść się ponadto do rozważań na temat pamięci, zaprezentowanych przez Jana Assmanna, który wyodrębnił cztery jej obszary. Pierwszym z nich była pamięć mimetyczna, przechowująca wzory rozmaitych działań, a także zachowań do naśladowania w życiu codziennym. Drugi stanowiła pamięć rzeczy, jaka obecna jest w otaczających człowieka przedmiotach. Trzeci – to pamięć komunikatywna, opierająca się na relacjach bezpośrednich świadków minionych wydarzeń. Czwartym z kolei wyróżnionym przez Assmanna obszarem pamięci była pamięć kulturowa, wyrażająca postawę danej zbiorowości do przeszłości, która aktualizowana jest za pomocą wypracowanych przez wspólnotę instrumentów społeczno-kulturowych i powstaje wtedy, gdy zanika pamięć komunikatywna. Koniec pamięci komunikatywnej przychodzi wraz ze śmiercią naocznego świadka zdarzeń. Jej horyzont czasowy jest więc relatywny, w przeciwieństwie do stałego horyzontu czasowego pamięci kulturowej. W ten sposób pamięć kulturowa jest w stanie przechowywać najistotniejsze dla zbiorowości treści. Co więcej, potrafi odsyłać do bardzo odległej przeszłości, dzięki czemu wybrane zdarzenia nawet sprzed stuleci mogą trwać w danej wspólnocie. Zaznaczyć należy, że refleksje Assmanna na temat pamięci

ci dopełniają zaprezentowany powyżej podział dróg jej konstruowania, na doświadczenia własne oraz opowiadania o przeszłości obecne w kulturze (rozciągającej się na wszelkie sfery organizacji społecznej i będącej wszystkim tym, czego człowiek uczy się w trakcie życia społecznego oraz co jest przekazywane międzypokoleniowo). Można bowiem dojść do wniosku, że tak, jak treści pamięci mimetycznej, rzeczy i komunikatywnej człowieka kształtuje zarówno doświadczenie, jak i uczestniczenie w kulturze, tak czerpanie z czwartego obszaru pamięci postrzegać należy jako zjawisko wewnątrz kulturowe.

Warto zwrócić również uwagę na to, iż zapis konkretnego wydarzenia nie utrzuca się w pamięci jednostki w formie, którą można by porównać do nagrania filmowego. Człowiek dokonuje selekcji zachowywanych treści – niektóre zapamiętuje, inne zapomina. Podczas rekonstruowania wspomnień wzbogaca z kolei swą opowieść o wiedzę, przekonania oraz emocje. Stanowisko to potwierdzają refleksje Daniela L. Schacter (2003). Jego zdaniem: „nie rejestrujemy naszych doświadczeń tak samo, jak robi to aparat fotograficzny. Nasza pamięć działa inaczej. Wyławiamy kluczowe elementy z naszych doświadczeń i przechowujemy je. A następnie raczej rekonstruujemy lub wręcz tworzymy na nowo ich obrazy, niż wydobywamy kopie. Czasami w procesie rekonstruowania dodajemy uczucia, przekonania lub nawet wiedzę, którą zdobyliśmy później. Innymi słowy, ukierunkowujemy nasze wspomnienia dotyczące przeszłości przez przypisywanie im emocji lub wiedzy nabytej już po samym zdarzeniu” (s. 22). Każda opowieść o przeszłości, wszelkiego rodzaju narracja historyczna jest więc jednocześnie narzędziem intelektualnej, estetycznej, a także ideologicznej ekspresji jej autora bez względu na to, czy mamy do czynienia z przekazem naukowym, popularnonaukowym, publicystycznym, sztuką, legendami, relacjami świadków czy polityką pamięci.

Powyższe uwagi wskazują wobec tego, że konstruowanie pamięci może odbywać się na drodze funkcjonujących w kulturze opowiadań o przeszłości (narracji historycznych), których nie należy utożsamiać z wiernym odbiciem faktów, a interpretacją poddaną selekcji zbioru treści. Polityka pamięci tę cechę pamięci człowieka wykorzystuje, używając narracji historycznych do formułowania i kształtowania określo-

nych jej elementów po to, by osiągać różnego rodzaju cele polityczne czy państwowe. Tu ujawnia się druga istotna cecha polityki pamięci – pozanaukowość, która wskazuje na to, że jej przekazów nie można utożsamiać wprost z naukowo uznawanymi faktami historycznymi. I choć każda opowieść o przeszłości jest wykładnią i sposobem wyrazu jej autora, należy założyć, że historyczną narrację naukową cechuje dążenie do prawdy, narrację polityki pamięci – dążenie do osiągnięcia wyznaczonych zamierzeń, wynikających z interesów i potrzeb natury politycznej oraz państwowej.

Polityka pamięci osiąga swoje cele korzystając z szerokiego katalogu narzędzi, obejmującego między innymi topografię pamięci (w tym obecność w przestrzeni publicznej miejsc pamięci), kalendarz świąt państwowych, tworzone programy edukacyjne oraz wspierane przez państwo badania naukowe, a także media i produkty medialne (takie jak filmy historyczne czy portale internetowe).

Należy zwrócić również uwagę na pojawiające się w literaturze przedmiotu rozbieżności dotyczące użycia terminów „polityka pamięci” i „polityka historyczna”. Niektórzy badacze traktują oba zwroty jako tożsame, inni nadają im konkretne znaczenia (czasem uznając, że jedno stanowi podzbiór drugiego), przypisują określony багаż ideologiczny (gdzie „polityka historyczna” jest konstruktem konserwatywnym, „polityka pamięci” – liberalnym) lub też uznają prawidłowość – oraz analogiczną nieprawidłowość – któregoś z nich. [A. Ratke-Majewska]

J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, s. 66–68; J.H. Campbell, *Potęga mitu. Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbellem*, Kraków 1994, s. 196–258; J.H. Campbell, *Bohater o tysiącu twarzy*, Poznań 1997; M. Czeremski, J. Sadowski, *Mit i utopia*, Kraków 2012; M. Golka, *Konstruowanie tożsamości – czynniki społeczno-kulturowe*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2012, r. LXXIV, z. 2, s. 209–223; M. Gruchoła, *Kultura w ujęciu socjologicznym*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2010, t. 1; A. Kłoskowska, *Społeczne ramy kultury*, Warszawa 1972; A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981; A. Kłoskowska, *Tożsamości i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 3, s. 134; R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 1975, s. 67; J. Marszałek-Kawa, A. Ratke-Majewska,

P. Wawrzyński, *Polityka pamięci i kształtowanie tożsamości politycznej w czasie tranzykcji postautorytarnej. Analiza porównawcza*, t. 2, Warszawa 2016, s. 48–54; T. Maruszewski, *Psychologia poznania. Sposoby rozumienia siebie i świata*, Gdańsk 2001, s. 79, 117–118; L.M. Nijakowski, *Baron Münchhausen, czyli o polskiej polityce pamięci*, „Przegląd Polityczny” 2006, nr 75, s. 54; L.M. Nijakowski, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008; W. Opióła, *Współczesna hiszpańska polityka pamięci (1999–2014)*, „Przegląd Narodowościowy – Review of Nationalities” 2016, nr 5; J. Iwanek, E. Tarnawski (red.), *¿Adónde vas, España?*, Zielona Góra, s. 68–69; E. Ponczek, *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, s. 9; A. Rajewski, *Rozważania na temat Assmannowskiej teorii pamięci*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, nr 1 (4), s. 187–202; A. Ratke-Majewska, *Obecność miejsc pamięci w przestrzeni publicznej jako narzędzie realizacji polityki pamięci w okresie potranzycyjnym. Chile i Hiszpania – wspólna droga?*, [w:] *¿Adónde vas, España? Przemiany polityczne w Hiszpanii i Ameryce Łacińskiej na przełomie XX i XXI wieku*, red. S. Dudra, Ł. Młyńczyk, R. Michalak, Zielona Góra 2017, s. 45–48; A. Ratke-Majewska, J. Marszałek-Kawa, *The Politics of Memory and Political Identity: A Theoretical Overview*, [w:] J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński, A. Ratke-Majewska, *The Politics of Memory in Post-Authoritarian Transitions*, vol. 3: *Comparative Analysis*, Newcastle upon Tyne 2017, s. 41–47; D.L. Schacter, *Siedem grzechów pamięci. Jak zapominamy i zapamiętujemy*, Warszawa 2003, s. 22; A. Siewierska-Chmaj, *Mity w polityce. Funkcje i mechanizmy aktualizacji*, Warszawa 2016, s. 19, 39–55, 132–133, 165–167; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 44–45; T. Tokarz, *Problem subiektywizmu w konstruowaniu narracji historycznej*, „Kultura i Historia” 2005, nr 8, s. 4–11; J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996.

Polityka wyznaniowa – szczegółowy rodzaj polityki publicznej państwa, który ukierunkowany jest na aktywność organizacji religijnych (związków wyznaniowych), tj. wspólnot, których celem jest wyznawanie i szerzenie wiary religijnej, posiadających własny ustrój, doktrynę i kult. Na politykę wyznaniową składają się działania o charakterze: koncepcyjnym, programowym, operacyjnym i wykonawczym, realizowane przez specjalistyczne podmioty władzy państwowej wobec podmiotów religijnych. W warunkach państwa demokratycznego są to podmioty administracyjne (samodzielne, np. w postaci urzędu lub

ministerstwa, bądź stanowiące element szerszej struktury, np. departament w ramach ministerstwa) i służby specjalne (np. monitorujące działalność fundamentalistów religijnych lub sekty destrukcyjne). W państwach autorytarnych i totalitarnych podmiot realizujący politykę wyznaniową może być bardziej złożony (np. obok struktur państwowych status decydencki mają struktury partyjne, a większą rolę odgrywają również rozbudowane służby specjalne). W obu wariantach – demokratycznym i niedemokratycznym – polityka wyznaniowa pozostaje najczęściej w ścisłym związku z polityką narodowościową.

Polityka wyznaniowa warunkowana jest przez szereg czynników, wśród których można wyróżnić: wewnętrzne (np. specyfika i struktura religijna oraz wyznaniowa państwa; ustrój i system polityczny państwa; prawny i systemowy model wyznaniowy państwa; ideologia dominująca w państwie; pragmatyka walki politycznej) oraz zewnętrzne (np. charakter polityki wyznaniowej występujący w otoczeniu międzynarodowym; uwarunkowania geopolityczne; międzynarodowe normy prawne, w których partycypuje rzeczne państwo; względy bezpieczeństwa państwa). Wśród odmian polityki wyznaniowej można wyróżnić: politykę pełnej koncesji (praktycznie nieograniczona i minimalnie kontrowana działalność związków wyznaniowych); politykę reglamentacyjną (oznacza koncesję na podstawową działalność – ukierunkowaną na wiernych własnej wspólnoty – i przyzwolenie na ograniczone możliwości misyjne); politykę likwidacyjną, która przejawia się m.in. poprzez działania represyjne (np. aresztowania, deportacje), niekorzystne decyzje administracyjne (np. zakazy, odmownie rozpatrywane wnioski), kreowanie konfliktów międzywyznaniowych i wewnątrzwyznaniowych.

Polityka wyznaniowa może dotyczyć także podmiotów innych niż państwo, np. w warunkach pluralizmu religijnego własną politykę wyznaniową może kreować dany związek wyznaniowy wobec innych związków wyznaniowych, np. zawierając koalicje i sojusze z jednymi organizacjami religijnymi oraz/lub prowadząc rywalizację z innymi. W specyficznych warunkach teokracji państwowej polityka wyznaniowa państwa i dominującego związku wyznaniowego są w praktyce zbieżne (np. *casus* Islamskiej Republiki Iranu).

Badania naukowe nad polityką wyznaniową są domeną przede wszystkim nauk o polityce (w obszarze politologii religii) oraz nauk prawnych (w relacji do prawa wyznaniowego). [R. Michalak]

J. Krukowski, *Polityka wyznaniowa państw postkomunistycznych. Główne linie*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2002, t. XII, z. 2; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, wyd. 4, Warszawa 2014; P.A. Leszczyński, R. Zenderowski, R. Michalak, *Polityka wyznaniowa. Aspekty teoretyczne i egzemplifikacje*, Zielona Góra 2018; R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 11, Warszawa 2013; M. Skwarzyński, P. Steczkowski (red.), *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, Lublin 2016.

Populizm – populizm to kategoria i zjawisko niejednorodne, występujące na wielu płaszczyznach życia społecznego i politycznego. Do jego podstawowych przesłanek zalicza się: mobilizację niezadowolonych, charyzmatycznego przywódcę, brak ujednoczonej ideologii, przekonanie, że istotą życia politycznego jest „prosty lud” i jego zbiorowa tradycja. Dla populizmu charakterystyczna jest idea zmiany w sferze relacji społecznych, choć niekoniecznie jest ona utożsamiana z postępowaniem. Nie bez znaczenia jest także interwencja państwa jako instytucji rozwiązującej problemy „prostego ludu”.

Populizm jest zjawiskiem uznawanym za powszechne i dość często mylony jest z demagogią. Wynika to przede wszystkim z dość bezrefleksyjnie używanego pojęcia populizmu, stosowanego wręcz jako epitet, którym w potocznym wyobrażeniu – wyrażanym przede wszystkim przez media – obdarza się polityków bez względu na ich przynależność partyjną. Pojęcie populizmu stało się wręcz orężem przeciwników określonych aktorów politycznych, zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych, w celu ich dyskredytacji. Zapomina się tym samym, że populizm jest zjawiskiem występującym dość powszechnie. We współczesnym świecie stracił miejsce na peryferiach życia społeczno-politycznego i znalazł się w centrum. Stał się „szczególnym rozumieniem demokracji”, którego nie można opisać według znanych powszechnie schematów. Jest więc zjawiskiem powszechnym, ale dość

trudno uchwytnym, nie odnoszącym się jedynie do refleksji manipulacji stosowanej przez polityków, ale przede wszystkim będącym wyrazem niezadowolenia mas, które manifestują je tak, jak potrafią – często mało profesjonalnie i bardzo emocjonalnie. Sprzyja temu tzw. pusty rdzeń, który wskazuje na brak przywiązania populistów do jakichkolwiek wartości czy idei – te dobierane są w zależności od potrzeby aktywistów. Dlatego tak łatwo odnaleźć populistyczne postawy wśród działaczy identyfikujących się z wielkimi ideologiami, na przykład konserwatyzmem czy liberalizmem. Jednocześnie wskazać należy, że populizm czerpie zarówno z idei lewicy, jak i prawicy i dość często sytuje się jako kontra względem wiodących ideologii. Uzupełnieniem jest „rdzenna kraina” (*heartland*), która stanowi ucieleśnienie obyczajów oraz mądrości ludu. Nie bez znaczenia dla umiejscowienia tej zasady wśród właściwych wszystkim odmianom populizmu jest także fakt, że stanowi ona dość wyidealizowaną konstrukcję w ramach wspólnoty. Można wręcz wskazać, że jest to swoisty rodzaj mitu założycielskiego faworyzowanego w wypowiedziach i działaniach polityków. Oczywiście „rdzenną krainę” zamieszkuje lud i to on nadaje sens wszelkim interpretacjom i wezwaniom kierowanym do ludu przez populistów.

Zarówno „pusty rdzeń”, jak i „rdzenna kraina” są elementami wykorzystywanymi przez populistów w sytuacjach kryzysowych. Warto w tym miejscu wspomnieć, że populiści generalnie występują przeciwko systemowi politycznemu, szczególnie przeciwko jego formule reprezentacyjnej, a także przeciwko angażowaniu się w politykę. Za wręcz odrażające uważają funkcjonowanie w konfiguracji partyjnej i parlamentarnej, bowiem obie instytucje stanowią przeszkodę w realizacji założonych celów. Paradoks polega na tym, że jest to jedyna formuła, w której populiści mogą manifestować swoje poglądy.

Pomimo negatywnego nastawienia do polityki i aktywności w jej zorganizowanej odstonie pojawiają się sytuacje, w których populiści aktywizują się na jej rzecz. Są to sytuacje kryzysowe. Postawy populistyczne zazwyczaj są reprezentowane przez grupy społeczne o niskich kompetencjach społecznych, ekonomicznych i obywatelskich. Sprzyja temu przede wszystkim antyintelektualizm populizmu i wspomniane już wcześniej odwoływanie się do kategorii „ludu” oraz tradycji go kon-

stytuujących. Nie bez znaczenia jest także przekonanie, że antyintelektualizm ma do spełnienia jeszcze jedno ważne zadanie: jest negacją, ucieczką od wszystkiego, co symbolizuje elitę określonego społeczeństwa. Jest więc podstawą do budowy „nowego porządku”.

Populizm jest kategorią zastępczą i często wykorzystywaną jako epitet także dlatego, że nie można go zaklasyfikować i przedstawić w perspektywie znanych modeli ideologicznych czy też schematów związanych zarówno z ideologicznymi podziałami, jak i standardami myślenia, które zdominowały Zachód na przełomie XX i XXI w. Jest także strategią postępowania względem społeczeństwa i jako taka może służyć niewątpliwie realizacji bardzo zróżnicowanych interesów i celów, dzięki czemu przyjmuje charakter instrumentalny. [D. Plecka]

J. Dzwonczyk, *Populistyczne tendencje w społeczeństwie postsocjalistycznym (na przykładzie Polski)*, Toruń 2000; M. Karwat, *O karykaturze polityki*, Warszawa 2006; D. Plecka, A. Turska-Kawa, *Anxiety Determinants of Populist Attitudes among Young People*, „Athenaeum. Polish Political Science Studies” 2016, vol. 52; J. Szacki, *Populizm a demokracja*, [w:] *Populizm na przełomie XX i XXI wieku. Panaceum czy pułapka dla współczesnych społeczeństw*, red. M. Marczevska-Rytko, Toruń 2006; P. Taggart, *Populizm i patologie polityki przedstawicielskiej*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, red. J. Szacki, Warszawa 2007; P. Wiles, *Populizm, lud i rdzenna kraina*, [w:] *Populizm*, red. O. Wysocka, Warszawa 2010.

Postkomunizm – rozumiany jest jako: a) określenie fazy rozwoju politycznego, która rozpoczyna się wraz z upadkiem reżimu komunistycznego. b) funkcjonowanie w życiu politycznym (pomimo wprowadzenia nowych procedur oraz instytucji) pierwiastków dawnego systemu komunistycznego c) okres po upadku komunizmu w byłych państwach komunistycznych. [K. Zawadzka]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999; J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków 2009; J. Kofman, W. Roszkowski, *Transformacja i postkomunizm*, Warszawa 1999.

Prawa człowieka – podstawowe, niezbywalne i uniwersalne prawa przysługujące człowiekowi, bez względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię, poglądy, pochodzenie narodowe lub społeczne, majątek, urodzenie, stan zdrowia i tym podobne, będące nieodłącznie związane z naturą człowieka. Prawa człowieka są: naturalne, gdyż posiadamy je z tytułu naszego człowieczeństwa; przyrodzone, co oznacza, że nie trzeba na nie zasługiwać, dziedziczyć czy też kupować; powszechne – takie same dla wszystkich, bez względu na rasę, płeć, religię, narodowość, pochodzenie społeczne czy poglądy; niezbywalne, co oznacza, że nie mogą być przez nikogo odebrane, nawet sama jednostka nie może się ich zrzec; niepodzielne, a więc człowiek ma jednocześnie prawo do wolności, bezpieczeństwa i tym podobnych; indywidualne – ich podmiotem jest bowiem pojedynczy człowiek. Prawa człowieka pełnią trzy funkcje: ochrony wolności jednostki przed jej naruszeniem przez państwo, konieczności stworzenia przez państwo możliwości realizacji praw jednostki i ochrony przez państwo praw i wolności jednostki przed naruszeniami przez inne osoby. W zasadzie większość praw człowieka to prawa ograniczone. Zgodnie z Europejską Konwencją Praw Człowieka jedynie wolność od tortur i wolność od niewolnictwa nie może być ograniczona w żadnych okolicznościach. Pozostałe, gdy realizacja ich pozostaje w konflikcie z prawami i wolnościami innych ludzi lub dobrami, takimi jak na przykład bezpieczeństwo państwa, można ograniczyć. Ograniczenia te są dopuszczalne tylko ze względu na konkretnie wskazane cele i na podstawie ustawy. Dopuszcza się zastosowanie jak najmniejszego ograniczenia, wystarczającego dla ochrony dobra, z którym realizacja prawa znalazła się w kolizji, a jednocześnie forma ograniczenia musi być dopuszczalna w demokratycznym społeczeństwie. [M. Ochwat]

Europejska konwencja praw człowieka i podstawowych wolności (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284); *Encyclopedia of Public International Law*, vol. 8, Human Rights and the Individual in International Law, International Economic Relations, North-Holland-Amsterdam-New York-Oxford 1985; M. Nowicki, *Co to są prawa człowieka*, [w:] *Szkoła praw człowieka*, z. 1, red. E. Łabęcka, Warszawa 1998; M. Ochwat. *Amnesty International. Mo-*

nografia ruchu społecznego, Toruń 2014; *Każdy ma prawo*, film, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1998.

Prawica – jedna z podstawowych orientacji społecznych i politycznych wchodząca w skład dychotomii lewica–prawica i wyznaczająca określone postawy względem zjawisk zachodzących w społeczeństwie. Do podstawowych wartości wyróżniających orientację pravicową w sferze społeczno-ekonomicznej należą: model gospodarki rynkowej, a w nim ograniczona rola państwa do „nocnego stróża”, ograniczanie bądź wykluczanie programów socjalnych; niechęć do pozakrajowego kapitału finansowego; w sferze politycznej: preferowanie silnej władzy centralnej w systemie prezydenckim, semiprezydenckim bądź kanclerskim, niechęć do wchodzenia w międzynarodowe struktury organizacyjne i gospodarcze; w sferze aksjologicznej: popieranie wartości tradycyjnych, kształtowanie wspólnoty w oparciu o więzi i zasadę solidaryzmu, nadawanie dużego znaczenia porządkowi publicznemu, przywiązanie do idei religijnych, niechęć do rezygnacji z tradycyjnych wartości w życiu społecznym. [D. Plecka]

N. Bobbio, *Prawica i lewica*, Kraków 1996; J. Simon, *The Political Left and Right – What It Means in the Post-Communist Countries and Hungary*, [w:] *Transformative Paths in Central Europe*, London 2000; W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2003.

Prawo łaski (ułaskawienie) – instytucja o długiej historii, przeważnie samodzielne uprawnienie głowy państwa o charakterze uznaniowym nieograniczone żadnymi dodatkowymi warunkami. Jest to konstytucyjne uprawnienie prezydenta o charakterze niewymagającej kontrasygnaty prerogatywy. Zgodnie z art. 139 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. prawo łaski przysługuje Prezydentowi RP, który nie stosuje go jednak wobec osób skazanych przez Trybunał Stanu. Prawo łaski to akt o charakterze indywidualnym, stosowany w odniesieniu do konkretnych osób i mający skutki w zakresie prawa karnego materialnego. Prezydent przez

prawo łaski może zmniejszyć prawomocnie orzeczoną karę, darować ją w całości bądź też uchylić jej skutki o charakterze publicznym (tzw. zatarcie skazania). Prezydent, stosując prawo łaski, nie koryguje polityki karania sądów. Jak wskazują Piotr Kardas i Jacek Giezek, „prawo łaski stanowić powinno subtelne i wymagające zachowania niezbędnego umiaru połączenie władzy dyskrecjonalnej” z jej transparentnością. Motywem działań głowy państwa winno być przekonanie o konieczności zastosowania określonych środków w przypadku, gdy dalsze utrzymywanie orzeczonej kary w stosunku do konkretnego sprawcy byłoby niesprawiedliwe z uwagi na jego np. podeszły wiek, stan zdrowia, sytuację rodzinną, inne okoliczności ujawnione lub powstałe po zapadnięciu prawomocnego wyroku. Konkretyzacja art. 139 Konstytucji następuje w przepisach art. 560–568 rozdziału 12 Kodeksu postępowania karnego (k.p.k.) zatytułowanego *Ułaskawienie*. Zgodnie z art. 560 prośba o ułaskawienie skazanego może zostać przedstawiona przez niego samego lub też przez „osoby, które są uprawnione do składania na jego korzyść środków odwoławczych, krewni w linii prostej, przysposabiający i przysposobiony, rodzeństwo, małżonek, osoba pozostająca ze skazanym we wspólnym pożyciu”. Prośby wniesione przez osoby nieuprawnione sąd pozostawia bez rozpoznania. Zgodnie z art. 566 k.p.k. w razie odrzucenia prośby o ułaskawienie przez sąd ponowna prośba złożona przed upływem roku może być pozostawiona przez sąd bez rozpoznania. Postępowanie o ułaskawienie może wszcząć z urzędu prokurator generalny. Ponadto zgodnie z art. 567 § 2 k.p.k. „Prokurator Generalny przedstawia Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej akta sprawy lub wszczyna z urzędu postępowanie o ułaskawienie w każdym wypadku, kiedy Prezydent tak zadecyduje”. [J. Marszałek-Kawa]

J. Ciapała, *Prezydent w systemie ustrojowym Polski 1989–1997*, Warszawa 1999; P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. III, Warszawa 2012; P. Kardas, J. Giezek, *Konstytucyjne podstawy prezydenckiego prawa łaski a możliwość stosowania tzw. abolicji indywidualnej*, „Palestra” 2016, nr 1–2; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.; Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555, t.j., <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf>; W. Skrzydło, *Polskie prawo konstytucyjne*, Lublin 2003.

Prawyborcy – mechanizm polegający na przeprowadzeniu przedwstępnej selekcji kandydatów przez wyborców, ogół społeczeństwa lub członków danej partii politycznej w okresie kampanii wyborczej lub w okresie poprzedzającym jej oficjalne rozpoczęcie i mający na celu wysunięcie kandydatów ubiegających się o urzędy publiczne. Samo pojęcie prawyborów wywodzone jest od angielskiego słowa *primary election* i oznacza wybory przedwstępne. Niekiedy mechanizm prawyborów służy wyłącznie zebraniu opinii społecznej (sondażu) na temat poszczególnych kandydatów i ocenie ich potencjalnych szans w rywalizacji politycznej. Prawyborcy służą jako instrument umożliwiający przeprowadzenie debaty bądź polemiki z potencjalnymi konkurentami, zaprezentowaniu własnego stanowiska i osoby, zabiegania o poparcie wyborców zarówno podczas bezpośredniego kontaktu, jak i poprzez oficjalne kanały aktywności wyborczej (telewizja, prasa, radio, Internet). Umożliwiają również praktyczną weryfikację programu wyborczego oraz jego ewentualne dostosowanie do zmieniającej się sytuacji społecznej, politycznej i gospodarczej oraz oczekiwań samych wyborców. Metoda wyborów przedwstępnych została zapoczątkowana w Stanach Zjednoczonych w 1796 r., szczególnie rozwinięta dopiero w latach 20. XX w. Stanowiła wówczas próbę zerwania z dotychczasową polityką wyłaniania oficjalnych kandydatów partyjnych w kuluarach gabinetów. Pierwsze regulacje prawne dotyczące wprowadzenia prawyborów pojawiły się w 1850 r. w stanie Wisconsin, w 1866 r. w stanach Kalifornii i Nowym Jorku, w latach 80. XIX w. w Karolinie Południowej oraz w Georgii, w 1892 r. w Luizjanie, w 1899 r. w Minnesocie. Do 1917 r. niemal wszystkie stany przyjęły ugruntowanie prawne mechanizmu prawyborów. W latach 40. XX w. Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał mechanizm prawyborów za integralną część oficjalnej procedury wyborczej. Była ona poprzedzona przełomową decyzją Sądu Najwyższego w sprawie prawa do głosowania i desegregacji rasowej, w której czarnoskóry dentysta Lonnie E. Smith, będący jednocześnie wyborcą w hrabstwie Harris w Texasie pozwał urzędnika okręgowego SS Alwrighta o prawo do głosowania. Zgodnie z regulacją wewnętrzną przyjętą przez Partię Demokratyczną oraz przepisami stanowymi traktującymi wyłącznie

o dopuszczeniu do głosowania białych wyborców (tzw. *white primaries*) zaskarżeniu podlegało oddelegowanie części władzy udzielonej Partii Demokratycznej przez państwo w celu uregulowania mechanizmu prawyborów zezwalających na dyskryminację rasową. Według Sądu Najwyższego działania takie były niekonstytucyjne i niedemokratyczne. W wyniku tego uznano możliwość udziału dyskryminowanej dotąd grupy Amerykanów w procesie rejestracji wyborców, ale i prawa do bycia wybieranym. Istnieją przynajmniej cztery typy prawyborów: 1) otwarte – dopuszczające udział wszystkich obywateli i sympatyków danej partii. Wymogiem może być jedynie wpisanie się na rejestr wyborców nawet przed samym aktem głosowania oraz złożenie deklaracji co do poparcia konkretnej kandydatury, jednak ze względu na chwiejność zachowań wyborczych potencjalny wyborca może dokonać zmiany swojego poparcia przy następnej elekcji i tym samym zmiany afiliacji partyjnej. W przypadku tego typu prawyborów stosowano wymóg złożenia przez wyborcę oświadczenia pod przysięgą, iż we wcześniejszych elekcjach wyborczych nie uczestniczył on w prawyborach konkurencyjnych kandydatów i partii politycznych. Oświadczenie takie uwzględniało także deklarację udzielenia poparcia podczas kolejnych wyborów; 2) półotwarte – dopuszczające wszystkich wyborców i sympatyków bez wymogu złożenia publicznej deklaracji oddania głosu na dane ugrupowanie. Wybory polegają na przekazaniu przez urzędnika wyborczego jednej karty do głosowania wyborcy, przy czym najczęściej tymi urzędnikami pozostają oddelegowani członkowie partii politycznej. Prowadzą oni jednak rejestr, na którą partię polityczną został oddany głos, zaś zgromadzone informacje są powszechnie dostępne; 3) zamknięte – zarezerwowane wyłącznie dla członków lub też zarejestrowanych zwolenników konkretnej partii politycznej, co pozwala na stworzenie jasnych i przejrzystych reguł gry, budowę wewnętrznej spójności i jednoznacznej interpretacji wyniku wyborczego. Niekiedy wymaga ona wniesienia niewielkiego wkładu finansowego na rzecz przyszłej kampanii wyborczej. Metoda ta stosowana jest przez większość partii politycznych; 4) półzamknięte – dopuszczają identycznie jak w przypadku zamkniętych prawyborów wyłącznie zarejestrowanych członków i zwolenników ugrupowania, przy czym samo głosowanie odbywa się wyłącznie w siedzibie partii

politycznej. Ten typ prawyborów dopuszcza również możliwość udziału w głosowaniu tzw. wyborów niezarejestrowanych. Pozwala on również na zmianę deklarowanego poparcia w dniu głosowania. W Polsce prawyборы nie mają zbyt długiej tradycji. Po raz pierwszy po mechanizm ten sięgnięto przed wyborami parlamentarnymi: w dniu 22 sierpnia 1993 r. we Wrześni – gminie, w której po elekcji z 1991 r. osiągnięto wynik zbliżony do średniej ogólnokrajowej; 7 września 1997 r. w gminie Wieruszów, 12 sierpnia 2001 r. w Bystrzycy Kłodzkiej; przed wyborami do Parlamentu Europejskiego – 21 maja oraz 23 maja 2004 r. we Wrześni (23 maja prawyборы odbyły się w grupie młodzieży ze szkół gimnazjalnych oraz ponadgimnazjalnych); 18 września 2005 r. w Bochni, Szczecinie i we Wrześni; 7 października 2007 r. w Bochni i we Wrześni; 31 maja 2009 r. we Wrześni. Prawyборы przeprowadzano także przed wyborami prezydenckimi w Polsce. Odbyły się one kolejno: 5 października 1995 r. we Wrześni; 24 września 2000 r. w Nysie; 18 września 2005 r. w Szczecinie i we Wrześni. Warto dodać, że mechanizm prawyborów stosowały m.in. Unia Wolności w 1995 r., gdzie o kandydaturę na urząd prezydenta zabiegało początkowo trzynastu kandydatów (Leszek Balcerowicz, Jan Krzysztof Bielecki, Kazimierz Dziewanowski, Bronisław Komorowski, Jacek Kuroń, Krzysztof Kozłowski, Andrzej Olechowski, Janusz Onyszkiewicz, Krzysztof Skubiszewski, Adam Strzembosz, Hanna Suchocka, Tadeusz Zieliński i Andrzej Zoll), zaś po weryfikacji decyzji o udziale w prawyborach przez Prezydium Unii Wolności potwierdzono udział pięciu kandydatów (J. Kuroń, J. Onyszkiewicz, A. Strzembosz, H. Suchocka i T.T. Zieliński. Ostatecznie kandydatem UW został J. Kuroń. Po raz kolejny po mechanizm ten sięgnęła Platforma Obywatelska w 2010 r., gdzie o głosy poparcia członków partii rywalizowali Bronisław Komorowski, który w głosowaniu pokonał Radosława Sikorskiego. [D. Szczepański]

A. Adamczyk, *Instytucja prawyborów w Polsce. Prawyборы prezydenckie (1995–2005)*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 3; A. Adamczyk, *Instytucja prawyborów w Polsce. Prawyборы parlamentarne (1993–2007)*, „Przegląd Politologiczny” 2010, nr 1; D. Kasprzyk, *Mechanizm i funkcjonowanie instytucji prawyborów w amerykańskim systemie politycznym na przykładzie elekcji prezydenckich*, <http://www.nowapolitologia.pl/sites/>

default/files/articles/mechanizm-i-funkcjonowanie-instytucji-prawyborow-w-amerykanskim-systemie-politycznym-na-przykladzie-elekcji-prezydenckic-1409.pdf; W. Maguś, *Prezydenckie prawyborzy w Platformie Obywatelskiej jako przykład politycznego show*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2012, nr 2; D. Szczepański, *Unia Wolności: założenia programowe i działalność (1994–2005)*, Rzeszów 2013.

Prezydent – głowa państwa w systemach republikańskich, organ władzy wykonawczej, najwyższy przedstawiciel państwa w stosunkach z innymi państwami i podmiotami. Czuwa nad przestrzeganiem konstytucji, stoi na straży suwerenności i bezpieczeństwa państwa oraz nienaruszalności i niepodzielności jego terytorium. Jest także gwarantem ciągłości władzy państwowej, a także zwierzchnikiem sił zbrojnych. Nie ponosi przy tym odpowiedzialności przed parlamentem, aczkolwiek istnieje zazwyczaj instytucja tzw. *impeachmentu* – procedura prowadząca do odwołania osoby piastującej ten urząd ze stanowiska.

W poszczególnych systemach politycznych może mieć pozycję o różnej sile. W związku z tym wyróżnić można modele silnej i słabej prezydentury, na podstawie tego na ile prezydent jest niezależny od innych organów władzy i jak duży wpływ może na nie wywierać. Decydującą rolę odgrywają tu przede wszystkim normy konstytucyjne, znaczenie jednak mają również takie czynniki, jak: praktyka stosowania przepisów konstytucyjnych, styl sprawowania władzy, osobowość, charyzma i umiejętności, a także sytuacja polityczna – układ sił w parlamencie czy sytuacja polityczno-gospodarcza państwa. W modelu silnym prezydent ma realną władzę, w modelu słabym pełni rolę arbitra i funkcje reprezentacyjne. W systemach prezydenckich (np. USA) łączy funkcje głowy państwa i szefa rządu sprawując przy tym realną władzę. W systemach semiprezydenckich (np. Francja) sprawuje nad rządem zwierzchnią kontrolę, jednak funkcje głowy państwa i szefa rządu są rozdzielone, w systemach parlamentarno-gabinetowych (np. Niemcy) pełni głównie funkcje reprezentacyjne. Prezydent jest wybierany w różny sposób: w wyborach bezpośrednich lub pośrednich – przez parlament lub specjalnie powołane do tego gremium. Jest to urząd kadencyjny, w niektórych przypadkach ustala się maksymalną

liczbę kadencji, przez które dana osoba może pełnić ten urząd. W systemach niedemokratycznych funkcja prezydenta może zostać objęta w wyniku rewolucji, zamachu stanu lub przewrotu pałacowego. W takim układzie władzy urząd ten nie musi mieć charakteru kadencyjnego, a pozycja prezydenta jest dominująca.

W Polsce prezydentura wprowadzona została w 1921 r., na podstawie Konstytucji marcowej, zniesiona została w 1952 r. na podstawie Konstytucji PRL. Reaktywowano ją w 1989 r. po porozumieniach okrągłego stołu. Prezydent wybierany jest wyborach bezpośrednich, przeprowadzanych w dwóch turach, jeśli w pierwszej turze żaden z kandydatów nie uzyska poparcia ponad połowy głosujących. Kadencja trwa pięć lat i możliwa jest jedna reelekcja. Prezydent ratyfikuje i wypowiada umowy międzynarodowe, mianuje i odwołuje przedstawicieli w obcych państwach i przy organizacjach międzynarodowych, przyjmuje listy uwierzytelniające ambasadorów obcych państw w Polsce. Ma on kompetencje w polityce zagranicznej, którą prowadzi razem z rządem. Jest także zwierzchnikiem sił zbrojnych, za pośrednictwem ministra obrony narodowej, na czas wojny mianuje Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych. Na wniosek Rady Ministrów może wprowadzić stan wojenny lub stan wyjątkowy, w czasie którego może wydawać rozporządzenia z mocą ustawy, jeśli Sejm nie może się zebrać. Podlegają one jednak zatwierdzeniu przez Sejm na najbliższym posiedzeniu. Odpowiedzialny jest również za zarządzanie wyborów do Sejmu i Senatu, zwoływanie pierwszego posiedzenia po wyborach, skracanie kadencji. W procesie legislacyjnym posiada inicjatywę ustawodawczą, podpisuje ustawy, zarządza ogłaszanie ustaw i umów międzynarodowych w Dzienniku Ustaw, może zwracać się z orędownictwem do jednej z izb parlamentu lub występować przed Zgromadzeniem Narodowym. Prezydent ma również prawo zwrócić Sejmowi ustawę do ponownego rozpatrzenia lub skierować ją do Trybunału Konstytucyjnego. Może także złożyć wstępny wniosek do Trybunału Stanu o pociągnięcie do odpowiedzialności konstytucyjnej osób zajmujących najwyższe stanowiska państwowe, gdy ma podstawę sądzić, że dana osoba popełniła delikt konstytucyjny. Desygnuje Prezesa Rady Ministrów i przyjmuje dymisję Rady Ministrów, a także nominuje i odwołuje poszczególnych

ministrów. Prezydent może także zwoływać Radę Gabinetową, a więc posiedzenie rządu pod swoim przewodnictwem w sprawach szczególnej wagi. Posiada on także kompetencje wobec władzy sądowniczej, powołuje sędziów, Pierwszego Prezesa i prezesów Sądu Najwyższego, Prezesa i Wiceprezesa Trybunału Konstytucyjnego, Prezesa i Wiceprezesów Naczelnego Sądu Administracyjnego, a także swojego przedstawiciela w Krajowej Radzie Sądownictwa. Prezydent zarządza również referendum w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa (za zgodą Senatu). Na jego wniosek Sejm powołuje Prezesa Narodowego Banku Polskiego. Prezydent powołuje trzech członków Rady Polityki Pieniężnej, trzech członków Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji oraz członków Rady Bezpieczeństwa Narodowego, a także szefa Kancelarii Prezydenta. Może również zwracać się z wnioskiem do Naczelnej Izby Kontroli o przeprowadzenie kontroli w organach administracji rządowej lub innych instytucjach. Poza tym prezydent nadaje ordery i odznaczenia, tytuły naukowe, stosuje prawo łaski, a także nadaje obywatelstwo polskie i wydaje zgodę na jego zrzeczenie się. W ramach odpowiedzialności konstytucyjnej prezydent może zostać postawiony przed Trybunałem Stanu. Fakt ten poprzedza wieloetapowe postępowanie przed Zgromadzeniem Narodowym. [A. Jarosz]

R. Glajcar, *Instytucja prezydenta w Polsce, Czechach i Słowacji w latach 1989–2000*, Toruń 2004; A. Kasińska-Metryka, *Prezydenci Rzeczypospolitej Polskiej 1989–1999*, Kielce 2000; T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), *Instytucja prezydenta. Zagadnienia teorii i praktyki na tle doświadczeń polskich oraz wybranych państw obcych*, Warszawa 2010; J. Osiński (red.), *Prezydent w państwach współczesnych*, Warszawa 2011; S. Wróbel (red.), *Instytucja prezydenta i wybory prezydenckie 2000 roku. Studia i szkice*, Białsko-Biała 2003.

Proces decyzyjny (ang. *decision-making process*) – oznacza grupę logicznie powiązanych ze sobą operacji myślowych, prowadzących do rozwiązania problemu decyzyjnego poprzez świadomy (nielosowy) wybór jednego z spośród co najmniej dwóch (lub więcej) uznanych za możliwe do realizacji wariantów działania. Problem decyzyjny to uświadomiona różnica pomiędzy ocenianym stanem rzeczywistym

a przyszłym, antycypowanym stanem rzeczywistości osiągniętym poprzez podjęcie decyzji. Istota procesu decyzyjnego polega na podjęciu działań dotyczących likwidacji problemu decyzyjnego. Proces decyzyjny jest złożony i wielowymiarowy, zależny od specyficznych, konkretnych uwarunkowań zwanych sytuacją decyzyjną. Sytuacje decyzyjne cechuje istnienie wielu możliwych sposobów działania oraz przymus wybrania jednego z nich (nie jest możliwa równoczesna realizacja wszystkich lub kilku sposobów działania). Okoliczności sytuacji decyzyjnej można podzielić na: niezależne od decydenta, a mające istotny wpływ na sytuację decyzyjną (tzw. warunki sztywne, np. przepisy prawa, reguły gry, posiadane dochody – wyznaczające dopuszczalne warianty działania) oraz zależne od decydenta, lecz traktowane jako ograniczenia (tzw. warunki elastyczne, pozwalające rozszerzyć zbiór decyzji uznanych za dopuszczalne, bądź też zbiór ten ograniczyć, jeśli są one dla decydenta niekorzystne z punktu widzenia realizacji wyznaczonego celu). Układ czynników kształtujących sytuację decyzyjną może dotyczyć: przeszłości (skutki decyzji już podjętych mogą być odczuwane w teraźniejszości i rzutować na układ sił w przyszłości); teraźniejszości (diagnoza sytuacji obecnej) oraz przyszłości (przewidywana bądź spodziewana sytuacja w interesującej decydenta przyszłości oraz prawdopodobieństwo wystąpienia wydarzeń losowych, niekontrolowanych, bądź kontrolowanych nie w pełni). Ze względu na stopień kontroli decydenta w trakcie podejmowania decyzji wyróżniamy następujące sytuacje decyzyjne: a) w pełni rozpoznane w zakresie występujących w nich przyczynowo-skutkowych zależności oraz wyników działań alternatywnych; b) w których co najmniej jeden ze składających się na nie elementów nie jest znany, ale znane jest prawdopodobieństwo wystąpienia każdego możliwego wyniku; c) w których nieznane są ich elementy składowe oraz nieznane jest prawdopodobieństwo ich wystąpienia. Usytuowanie sytuacji decyzyjnych może odnosić się do pewności, niepewności bądź ryzyka. W warunkach pewności proces decyzyjny jest stosunkowo prosty bowiem decydent zna cel oraz dysponuje wymiernymi i wiarygodnymi informacjami o skutkach wybrania każdej z alternatywnych możliwości działania. W warunkach ryzyka proces decyzyjny jest utrudniony, decydent nie może z całą pewnością

przewidzieć skutku wyboru danej alternatywy działania i mimo posiadanych informacji nie może w pełni określić prawdopodobieństwa osiągnięcia pożądanego celu. W warunkach niepewności decydent nie ma pełnej kontroli nad elementami sytuacji decyzyjnej, jeśli zna możliwe stany otoczenia, to bez znajomości prawdopodobieństwa ich wystąpienia, może też nie mieć dostępu do informacji o zasadniczym znaczeniu dla procesu decyzyjnego i działać intuicyjnie. Podejmowanie decyzji jest dynamicznym, zintegrowanym procesem, jednostkowym lub grupowym w strukturze którego można wyróżnić następujące fazy:

1. Identyfikację sytuacji decyzyjnej, a w niej a) rozpoznanie problemu decyzyjnego oraz b). zebranie informacji i ustalenie przyczyny zaistnienia sytuacji decyzyjnej
2. Przygotowanie decyzji, a w niej: a). klasyfikację problemu, b). ustalenie warunków jego rozwiązywania oraz ich ocenę, c). opracowanie wariantów rozwiązania
3. Podjęcie decyzji poprzedzone a). oceną rozwiązań według przyjętych kryteriów wyboru, b). wyborem optymalnego wariantu
4. Realizacja decyzji na która się składa: a) wyznaczenie realizatorów decyzji; b). określenie środków niezbędnych do jej realizacji; c) zaplanowanie działań zabezpieczających na wypadek zagrożenia realizacji decyzji; d) kontrola realizacji decyzji; e) podjęcie ewentualnych działań korygujących.

Wyróżniamy następujące modele procesu decyzyjnego: racjonalny model procesu decyzyjnego Herberta Alexandra Simona; inkrementalny model procesu decyzyjnego Charlesa Edwarda Lindbloma; biurokratyczny model procesu decyzyjnego oraz model procesu decyzyjnego opartego na wspólnocie programowej.

Racjonalny model procesu decyzyjnego (Herberta Alexandra Simona). Racjonalność w ujęciu H.A. Simona jest oparta na logice środki – cel i zakłada, że w procesie podejmowania decyzji wybierane są te środki, które najlepiej prowadzą do pożądanego celu. Cele są hierarchiczne i mają instrumentalny charakter. Decyzja jest racjonalna, jeżeli jest zorientowana na osiągnięcie celu organizacji. Racjonalny proces decyzyjny oznacza zatem proces selekcji i spośród możliwych alternatyw działania wybranie tej, która sprzyja osiągnięciu celu. Fazy procesu

to: a) określenie natury problemu; b) selekcję celów i wartości; c) selekcję środków z uwzględnieniem wszystkich alternatywnych strategii działania; w tym zdefiniowanie konsekwencji poszczególnych strategii, wybór strategii o konsekwencjach preferowanych przez decydenta oraz d) podjęcie optymalnej decyzji. W badaniach nad podejmowaniem decyzji H.A. Simon doszedł do wniosku, że ludzka racjonalność jest ograniczona. Ograniczenia mają dwojaki charakter: wewnętrzny (z powodu niedoskonałości naszego umysłu) i zewnętrzny (z uwagi na środowisko i interakcje społeczne). W praktyce granice racjonalności wynikają z: 1. niemożności całkowitego rozdzielenia środków i celów, 2. niekompletności i niejasności celów, 3. ograniczonych możliwości poznawczych decydentów, 4. braku pełnej informacji o alternatywach, 5. fragmentaryczności wiedzy, 6. braku zdolności idealnego przetwarzania informacji, 7. tego, że zarówno środki, jak i cele są warunkowane przez czas i zmieniające się okoliczności. Wprowadzając koncepcję racjonalności ograniczonej, H.A. Simon założył, że jednostka: a) dąży często do maksymalizacji nie jednego a wielu – nie zawsze ze sobą zbieżnych – celów; b) nie posiada pełnej informacji o możliwych alternatywach, stąd jej uwagę przykuwają tylko te najbardziej dostępne; c) nie posiada wystarczającej mocy obliczeniowej, by dokonywać stosownych porównań; d) w związku z tymi ograniczeniami racjonalny podmiot nie kieruje się zasadą optymalizacji (dokonanie najlepszego wyboru spośród wszystkich alternatyw), lecz satysfakcji (dokonanie wystarczająco dobrego wyboru, spełniającego różne wymagania). Wobec powyższego H.A. Simon uznał, iż decyzja w pełnej zgodności z ideałami racjonalności jest niemożliwa, możliwa jest natomiast w warunkach ograniczonej racjonalności, czyli, że najbardziej skuteczną strategią jest decyzja wyboru pierwszej opcji dającej zadowolenie, nawet jeśli wiemy, że nie jest optymalna.

Model procesu decyzyjnego (Charlesa Edwarda Lindbloma) – zwany inkrementalnym modelem procesu decyzyjnego, opisuje podejmowanie działań w obszarze polityki. Decyzje są podejmowane nie ze względu na użyteczność, czy zysk, lecz ze względu na interesy określonych grup. Unika się tutaj zmian zbyt gwałtownych; głównym kryterium podjęcia decyzji jest bezpieczeństwo, decyzja jest efektem stopnio-

wego i postępującego procesu dostosowania uczestników do zmieniających się warunków. Według Ch.E. Lindbloma wszystkie organizacje, szczególnie te związane z systemem państwowym, są skłonne do podejmowania ostrożnych i umiarkowanych decyzji. Radykalne środki, nawet jeśli są formalnie racjonalne, mogą powodować wewnętrzną niestabilność. Inkrementalizm to według Ch.E. Lindbloma „sztuka wybrnięcia z kłopotów” stan, w którym decydenci mając ograniczoną wiedzę o konsekwencjach planowanych decyzji, nie podejmują racjonalnych decyzji. Charakterystyczne jest tu: a) wymieszanie środków i celów; b) ograniczona wiedza i ograniczone zdolności analityczne; c) brak czasu; d) niechęć do podejmowania dużego ryzyka. W rozumieniu modelu inkrementalnego podejmowanie decyzji to proces przebiegający w zmiennych warunkach otoczenia politycznego i zmiennej konfiguracji interesów. Treść konkretnej decyzji jest modyfikowana w efekcie negocjacji z grupami interesu, mającymi doprowadzić do osiągnięcia porozumienia satysfakcjonującego wszystkich uczestników. Chodzi o wzajemne dostosowanie interesów, (czasem oznaczające nie rozwiązanie problemu ale usunięcie go z pola widzenia), zachowanie określonego status quo, unikanie rozwiązań drastycznych, dążenie do rozwiązywania bieżących problemów politycznych. W tym modelu istotne jest to, że działania negocjacyjne tworzą obszar, w którym można korzystnie pozyskać dane i informacje mogące mieć wpływ na decyzję. Jednak w praktyce może dochodzić do ignorowania rozwiązań, mogących sprawić, że decyzja byłaby satysfakcjonująca dla wszystkich stron procesu.

Kolejnym modelem procesu decyzyjnego jest tzw. model biurokratyczny, główna teza tego modelu mówi, iż sama struktura procesu decyzyjnego, a także np. specyficzny sposób jej zorganizowania w poszczególnych organizacjach, może wpłynąć na treść decyzji i skuteczność przyjętych rozstrzygnięć. Charakter i struktura procesu decyzyjnego opiera się na założeniu, iż mamy do czynienia nie z jednym publicznym procesem podejmowania decyzji w ramach państwa, a z wieloma odrębnymi procesami decyzyjnymi w ramach poszczególnych sfer aktywności takich m.in. jak: polityka społeczna, polityka zagraniczna, polityka spójności. Wobec powyższego na charakter de-

cyzji wpływ mogą mieć swoiste czynniki dominujące w danej sferze typu: kultura organizacyjna, wartości wyznawane przez decydentów, wzorce i schematy zachowań, grupy nacisku oraz swoiste procedury behawioralne obowiązujące dla tego obszaru. Dążeniem decydentów jest spełnienie wymogów zapisanych w obowiązujących procedurach i jest to cel sam w sobie. Podstawowa słabość tego modelu to nieprzywiązywanie dostatecznej wagi do sygnałów płynących z otoczenia, brak uwzględnienia istnienia i siły grup nacisku oraz roli sytuacji ekonomiczno-politycznej.

Model procesu decyzyjnego opartego na wspólnocie programowej, wskazuje, iż istotnym czynnikiem procesu decyzyjnego są przekonania, wartości i ideologie organizacji, w której zapada decyzja. Zachowania decydentów zostają ustrukturyzowane poprzez sposób postrzegania przez nich zjawisk społeczno-politycznych, a ich przekonania i poglądy działają jak filtr, w procesie uwzględniania możliwych alternatywnych rozstrzygnięć. Decyzja jest zatem wynikiem selekcji danych, informacji i wiedzy z punktu widzenia wartości.

Specyficznym rodzajem procesu decyzyjnego jest decydowanie polityczne; oznaczające postępowanie podmiotów aktywnych (jednostki lub grupy) w sferze funkcjonowania władzy publicznej, mające doprowadzić do dokonania wyboru celu działania i (lub) środków jego realizacji poprzez podjęcie formalnej decyzji sankcjonującej określony sposób działania. W tym wymiarze rodzaje procesu decyzyjnego można analizować w ujęciu podmiotowym i przedmiotowym. Ujęcie podmiotowe określane jest przez pryzmat możliwości i kompetencji decydenta oraz potrzeb informacyjnych i ich przetworzenia w celu podjęcia decyzji i rozwiązania problemu. Z kolei ujęcie przedmiotowe jest to odchylenie między stanem pożądanym i rzeczywistym sytuacji decyzyjnej. Fazy procesu decyzyjnego w polityce są następujące:

1. Faza inicjowania projektu decyzji – oznaczająca wprowadzenie jej w ramy agendy programowej. Agenda programowa to lista, katalog zgłaszanych konkretnych kwestii problemowych swoistych dla danego podmiotu, decydenta. Opracowanie agendy umożliwia większą strukturyzację debaty politycznej w ramach określonego systemu politycznego.

2. Faza formułowania decyzji – zakłada aktywność podmiotów wchodzących w skład administracji publicznej. Składa się z kilku etapów. Etap pierwszy związany jest z wyborem procedury i przygotowania projektu, drugi sprowadza się do zdefiniowania konkretnej kwestii programowej i określenia istotnych dla niej celów i priorytetów działania, trzeci oznacza selekcję możliwych opcji i wybór preferowanej, czwarty oznacza działania związane z parlamentarną legitymizacją decyzji czy też polityki, piąty to przyznanie środków finansowych.
3. Faza implementacji o oznacza przyjęcie decyzji przez uprawnione do tego podmioty i wprowadzenie jej w życie. Niejednokrotnie w tym zakresie ujawniają się sytuacje problemowe, istotną staje się kontrola nad procesem implementacji, jako swoista część strategii tworzenia polityki.
4. Faza oceny efektów wprowadzonej w życie decyzji – zakładająca szacowanie jej skutków zamierzonych i niezamierzonych i umożliwiająca ewentualną modyfikację bądź odrzucenie decyzji. Istotne w tym zakresie są impulsy płynące z otoczenia. [B. Tomaszewska-Hońb]

A. Bodnar, *Decyzje polityczne. Elementy teorii*, Warszawa 1985; A. Czajowski, *Decydowanie w polityce*, Wrocław 2013; L. Habuda, *Transformacyjne decyzje i decyzyjne procesy*, Wrocław 2005; Z.J. Pietraś, *Decydowanie polityczne*, Warszawa–Kraków 1998; G. Rydlewski (red.), *Decydowanie publiczne*, Warszawa 2011; T. Tyszka, *Analiza decyzyjna i psychologia decyzji*, Warszawa 1986; T. Tyszka, *Decyzje: perspektywa psychologiczna i ekonomiczna*, Warszawa 2010.

Program polityczny – zespół funkcjonalnie oraz pragmatycznie powiązanych celów, idei, kierunków działania i potencjalnych zamierzeń partii oraz ruchów politycznych, w tym także organów władzy i administracji państwowej, grup i jednostek politycznych dążących do zdobycia i utrzymania władzy państwowej bądź też wywierania na nią wpływu. Stanowi egzemplifikację systemu wartości, określa metody i drogi realizacji pożądaney rzeczywistości społecznej, politycznej

i gospodarczej. Najczęściej bywa ujęty w formie dokumentu programowego (deklaracji czy manifestu). Nie zawiera szczegółowych informacji o twórcach programu, nie określa daty jego wykonania ani środków finansowych potrzebnych na jego wykonanie. Stanowi trwałą zapowiedź proponowanych zmian możliwych do zweryfikowania w przypadku odniesienia sukcesu wyborczego. Program polityczny determinuje występowanie zależności z ideologią i doktryną, gdyż przenosi ową korelację na grunt praktyki politycznej. Program polityczny najczęściej bywa tworzony przez partie i ugrupowania polityczne, jednakże może on także być wytworem działalności związków zawodowych, organizacji i stowarzyszeń, komitetów wyborczych, *think thanków* oraz indywidualnych osób. Bywa kierowany do konkretnych grup społecznych, a więc do potencjalnych wyborców dążąc do artykulacji i realizacji ich interesów społecznych. [D. Szczepański]

W. Sokół, *Funkcje partii politycznych*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne: zagadnienie teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010; E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001.

Propaganda polityczna (łac. *propagare* – rozszerzać, krzewić, przeznaczone do rozpowszechniania) – upowszechnianie konkretnych treści, wzorców i idei dla osiągnięcia założonego celu politycznego. Aktywność celowa oparta na emocjonalnej i intelektualnej manipulacji. W praktyce oznacza działanie zmierzające do wykreowania negatywnego lub pozytywnego wizerunku konkretnych osób (polityków), partii lub politycznych instytucji. Zawsze ma charakter zaplanowany, przemyślany i nastawiony na wywarcie masowego wpływu na społeczne postawy i zachowania. Propaganda wyklucza społeczną abstrakcję. Jej przekaz zawsze skierowany jest do konkretnego odbiorcy, oddziałuje w konkretnym miejscu i czasie. Wzmocnieniu przekazu propagandowego służą również inne mechanizmy polityczne, takie jak np. przymus administracyjny. Termin ma negatywne zabarwienie i często używany jest jako synonim manipulacji i kłamstw. Współcześnie rzadko lub wcale pojęcie stosowane zgodnie ze swoim pierwotnym znaczeniem

jako rozpowszechnienie informacji. Twórcy propagandy posługują się szerokim spektrum metod wpływu na odbiorcę: media: Internet, telewizja, radio, sztuki wizualne, literatura, kino itp. Ze względu na główny cel działań propagandowych jakim jest kształtowanie świadomości i przekonań szczególną rolę odgrywa język komunikacji. Musi on być jasny, czytelny, nieskomplikowany. Sposoby propagandowej manipulacji znane i stosowane są od lat, jednak XX i XXI w. uznawane są za czas szczególnego ich rozwoju. Propaganda jest więc podstawowym narzędziem tzw. gry politycznej nie tylko w czasach rządów totalitarnych i autorytarnych, ale i w państwach demokratycznych. W ustrojach totalitarnych pełni jednak uprzywilejowaną rolę. Jest instrumentem służącym zniewalaniu społeczeństwa. Szczególną rolę w rozwoju metod i technik propagandowych przypisuje się niemieckiemu politykowi, ministrowi propagandy i oświecenia publicznego w rządzie Adolfa Hitlera Paulowi Josephowi Goebbelsowi. Istotę działalności propagandowej polityka oddają jego słowa: „Kłamstwo powtórzone tysiąc razy staje się prawdą”. Propaganda ma najczęściej charakter wewnętrzny i jest skierowana do społeczeństwa danego państwa. Uznaje się jednak również istnienie propagandy międzynarodowej (zimna wojna – walka dwóch bloków politycznych, której celem było osłabienie pozycji przeciwnego bloku przez podważenie jego wiarygodności i wpieranie wewnętrznej opozycji). W wymiarze polityki globalnej staje się instrumentem walki między ustrojami, religiami, ideami. [K. Kącka]

R. Jackall, *Propaganda*, Basingstoke 1995; E.C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, Warszawa 1999; B.A. Patrik, *10 przykazań propagandy*, Gliwice 2015; M. Żyromski, *Propaganda in Totalitarian Regimes*, Poznań 2017.

Protest polityczny (łac. *protestari* – zaświadczać) – sposób uzewnętrznienia i wyartykułowania przez społeczeństwo swojego niezadowolenia i rozczarowania ogólnym lub konkretnym działaniem określonego podmiotu politycznego (np. organu władzy państwowej, danego polityka) oraz wywarcie wpływu na proces polityczny, który w odczuciu protestujących może mieć negatywne skutki dla nich lub całego spo-

łeczeństwa. Często obok chęci bezpośredniego wywarcia wpływu na dany podmiot celem równorzędnym jest zwrócenie uwagi szerszej grupy społeczeństwa na siebie i swoje postulaty, np. za pośrednictwem mediów. Nierzadko protest polityczny wyrażany jest przez organy pośredniczące między obywatelami a sprawującymi władzę np. organizacje społeczne. Protest polityczny może mieć charakter przedmiotowy (przeciwko czemuś) lub podmiotowy (przeciwko komuś), a w zależności od przyczyn jego zapoczątkowania sytuacyjny (konkretne zdarzenie) lub strukturalny (długotrwała niezdolność systemu do pozytywnej odpowiedzi na społeczne potrzeby). Protest polityczny może przybierać formy od działań symbolicznych (np. noszenie czarnego ubioru), poprzez pisanie petycji, organizowanie marszów, strajków lub manifestacji, do działań o charakterze bardziej destruktywnym, tj. blokad czy okupowania budynków. Protest polityczny podważa legitymację systemu, w którym wystąpił, gdyż jest formą sprzeciwu wobec obecnej rzeczywistości lub próby jej przekształcenia. Jest też znakiem ostrzegawczym dla elit rządzących, gdyż świadczy o istniejących problemach w systemie politycznym lub o zmianach zachodzących w społeczeństwie. [K. Sopolińska]

R.J. Dalton, H.D. Klingemann (red.), *Zachowania polityczne*, t. 1–2, Warszawa 2010; B. Michalak, *Partie protestu w Europie Zachodniej. Analiza relewancji politycznej*, Toruń 2008; K.D. Opp, *Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*, London 2009; W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Pojęcia, teorie i metody*, Warszawa 2016.

Protokół dyplomatyczny (gr. *protokollon* – spis zawartości) – wspólnie występuje w dwóch znaczeniach: 1. zbiór reguł postępowania i zachowania dyplomaty, normy obowiązujące w kontaktach oficjalnych z władzami państwa akredytacji, a także we wzajemnych stosunkach między placówkami dyplomatycznymi innych państw w danym państwie; 2. specjalna komórka organizacyjna, przeważnie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, powołana do realizacji zadań i reguł protokolarnych, a także przywilejów i immunitetów członków przedsta-

wicielstw dyplomatycznych, urzędów konsularnych i funkcjonariuszy organizacji międzynarodowych, akredytowanych w danym państwie oraz spraw związanych z funkcjonowaniem korpusu dyplomatycznego i konsularnego w tymże państwie. Protokół dyplomatyczny narodził się podczas kongresu wiedeńskiego w 1815 r., jednakże poszczególne jego elementy pojawiały się na dworach monarszych od czasów starożytnych, przede wszystkim w związku z organizacją pobytu obcych poselstw. Protokół dyplomatyczny zawiera przede wszystkim informacje dotyczące: ceremoniału, etykiety, korespondencji, tytułatury, wizytówek, przyjęć i zachowania przy stole, wizyt zagranicznych, ubioru. [M. Ochwat]

C. Ikanowicz, J.W. Piekarski, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*, Warszawa 2007; T. Orłowski, *Protokół dyplomatyczny. Między tradycją a nowoczesnością*, Warszawa, 2015; J. Sutor, *Etykieta dyplomatyczna z elementami protokołu i ceremoniałów*, Warszawa, 2016.

Próg wyborczy/klauzula zaporowa – jest to minimalny procent głosów oddanych w wyborach w skali kraju lub innej jednostki, który uprawnia podmiot biorący w nich udział do uczestniczenia w podziale mandatów. Stosowany jest w proporcjonalnych systemach wyborczych w celu zniwelowania rozdrobnienia w organie wybieralnym. W Polsce po raz pierwszy w wyborach parlamentarnych klauzula zaporowa została zastosowana w 1993 r. (5% dla partii politycznych oraz 8% dla koalicji partii politycznych), a w wyborach do samorządu terytorialnego w tych jednostkach, gdzie stosuje się system proporcjonalny od 2006 r. (5% dla komitetów wyborczych). [K. Tybuchowska-Hartlińska]

J. Haman, *Demokracja. Decyzje. Wybory*, Warszawa 2003; D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004; G.B. Powell, *Wybory jako narzędzie demokracji. Koncepcje większościowe i proporcjonalne*, Warszawa 2006; A. Sokala, B. Michalak, P. Uziębło (red.), *Lexykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych*, Warszawa 2013; W. Sokół, *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007; A. Żukowski, *Systemy wyborcze, wprowadzenie*, Olsztyn 1999.

Prywatyzacja – 1. proces nabywania przez podmioty prywatne (osoby fizyczne lub prawne) prawa własności składników majątku państwowego lub samorządowego; przeciwieństwo uspołeczniania. Celem p. jest zwiększenie udziału osób prywatnych w procesie gospodarowania i usunięcie państwowej kontroli nad monopolami sektora usługowego i produkcyjnego (denacjonalizacja). Prywatyzację na dużą skalę zaczęto wprowadzać w Wielkiej Brytanii po 1979 r., za czasów rządów Margaret Thatcher, gdzie objęła ona przede wszystkim branżę elektryczną, gazowniczą i telekomunikacyjną. Jest też charakterystyczna dla państw postkomunistycznych, gdzie nastąpiła transformacja gospodarcza z systemu scentralizowanego zarządzania do systemu gospodarki rynkowej – dzięki p. możliwe było stworzenie warunków do powstania i rozwoju rynku kapitałowego, zmniejszenie zadłużenia zagranicznego (cele ekonomiczne), a także eliminacja ingerencji instytucji ideologiczno-politycznych i zmniejszenie zaangażowania państwa w funkcjonowanie przedsiębiorstw (cele społeczno-polityczne). 2. w odniesieniu do religii termin ten oznacza przeniesienie przez nowoczesne społeczeństwa sfery duchowej z obszaru *sacrum* publiczno-instytucjonalnego do prywatnej sfery życia, gdzie wyznawana religia jest sprawą indywidualnego wyboru jednostki i przestaje obowiązywać jej powszechny charakter. Termin ten został wprowadzony do socjologii religii przez Thomasa Luckmanna. [K. Sopolńska]

A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006; *Słownik politologii*, Warszawa 2008; T. Luckmann, *Niewidzialna religia: problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 2006; D. Robertson, *Słownik polityki*, Warszawa 2009; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.

Przepis prawa – przepisem prawa określa się najmniejszą jednostkę redakcyjną tekstu prawnego, która może przybrać formę artykułu, paragrafu, ustępu, punktu. Przepisy prawa mają bardzo różnorodny charakter. Pozwala to wyróżnić wśród nich określone kategorie. Stosując jako kryterium sposób wskazania adresatowi wymaganego zacho-

wania można wyróżnić przepisy nakazujące, zakazujące, pozwalające. Przepisy nakazujące to przepisy, w których zostaje wskazane jedno, określone zachowanie i w ten sposób adresat musi się zachować. W przepisach zakazujących prawodawca formułuje zakaz określonego zachowania, co oznacza, że adresat nie może zachować się we wskazywany sposób. Ostatnią kategorię stanowią przepisy pozwalające. Są to przepisy, które umożliwiają adresatom podjęcie określonych zachowań, a do adresata należy decyzja co do wyboru sposobu zachowania.

Inny podział przepisów, występujących przede wszystkim gałęziach prawa cywilnego, prawa pracy, prawa handlowego, to podział na przepisy bezwzględnie obowiązujące (*ius cogens*) i przepisy względnie obowiązujące (*ius dispositivum*). Przepisami bezwzględnie obowiązującymi są przepisy, których działanie nie mogą być wolą stron zmienione, ograniczone czy wyłączone. Strony, niezależnie od swojej woli, muszą się do przepisów bezwzględnie obowiązujących zastosować. W przypadku przepisów mających charakter *ius dispositivum* będą one miały zastosowanie, jeżeli strony stosunku prawnego nie ukształtowały go w sposób odmienny.

Wśród przepisów prawa można wskazać przepisy odsyłające. Nie regulują one zachowań adresatów w sposób bezpośredni, a odsyłając w tym zakresie do innych przepisów, ewentualnie do norm pozasystemowych. Odesłanie do innych przepisów może mieć charakter wewnętrzny, gdy adresatowi zostają wskazane inne przepisy, znajdujące się w tym samym akcie prawnym oraz charakter zewnętrzny, gdy odesłanie następuje do przepisów umieszczonych w innym akcie normatywnym. Szczególną formą przepisów odsyłających są przepisy blankietowe, które odsyłają do przepisów, które mają dopiero powstać.

Stosując kryterium wzajemnych relacji między przepisami można wyróżnić przepisy *lex generalis* i *lex specialis*. Przepisy *lex specialis* to przepisy ogólne, ustanawiające regułę. Przepisy *lex specialis*, czyli przepisy szczegółowe, wprowadzają wyjątki od reguły ogólnej.

W teorii prawa wyróżnia się także przepisy kompetencyjne, które charakteryzują się tym, że wyznaczają zakres zadań i kompetencji organów, zawierają upoważnienia do stanowienia określonych norm czy określają procedurę postępowania.

Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” w oparciu o kryterium zawartości merytorycznej przepisów wskazuje przepisy: zmieniające, dostosowujące, uchylające, o wejściu aktu normatywnego w życie. [J. Juchniewicz]

L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016; Z. Tabor, J. Nowacki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2012.

Przymus wyborczy – obowiązek wzięcia udziału w wyborach powszechnych przez osoby do tego uprawnione (znajdujące się na listach wyborców). Współcześnie obowiązuje w około 30 państwach na świecie, m.in. w Belgii, Argentynie, Australii i Tajlandii. W niektórych państwach regulowany jest na poziomie konstytucyjnym, w innych na poziomie ustawowym. Prekursorami przymusu głosownia były: Lichtenstein (1878 r.), Bułgaria (1879 r.), Belgia (1893 r. dla mężczyzn i 1949 r. dla kobiet), Argentyna (1912 r.) i Australia (1924 r. na poziomie całej federacji). Dotychczas ostatnim państwem, który wprowadził przymus wyborczy była Tajlandia (1997 r.). W okresie międzywojennym także w państwach naszego regionu obowiązywał przymus głosowania. W 1920 r. wprowadzili go Czesi i Rumuni, a w 1925 r. Węgrzy.

Przymus wyborczy nie polega na konieczności oddania ważnego głosu, gdyż byłoby to sprzeczne z zasadą tajności głosowania, np. w Australii polega na przymusie wpisania się na listę wyborców (*electoral roll*) i pobrania karty do głosowania. Co później stanie się z tą kartą, zależy już od wyborcy. Może oddać głos ważny, głos nieważny albo w ogóle nie wrzucić karty do urny wyborczej. Sankcje za niebranie udziału w wyborach były i są różne w zależności od państwa. Mogą to być na przykład kary finansowe w postaci grzywny (np. Australia). Kary w Australii są relatywnie niewysokie i łatwe do uniknięcia. Wystarczy odpowiedzieć na pismo Australijskiej Komisji Wyborczej z pytaniem o przyczynę absencji i podać przekonujący jej powód. Statystyki pokazują, że Komisja przytłaczającą większość powodów uznaje za wystarczające. Jeśli wyborca nie odeśle usprawiedliwienia nakładana jest na niego grzywna. Na przykład w wyborach parlamentarnych 2004 r.

grzywnę zapłaciło 53 tysiące osób na 685 tysięcy osób, które nie wzięły udziału w głosowaniu. Jeśli jednak wyborca w sposób przekonujący dla Komisji nie usprawiedliwi swojej absencji lub nie usprawiedliwi jej wcale i odmówi zapłacenia grzywny, to może zostać uwięziony na okres jednego lub dwóch dni. Kara więzienia jest jednak nakładana nie bezpośrednio za absencję wyborczą, ale za dług wobec skarbu państwa, czyli niezapłaconą grzywnę. Kary mogą być także progresywne, przewiduje je na przykład prawo belgijskie, gdzie za każdą kolejną nieobecność przy urnie obywatel musi zapłacić więcej. Inną grupą sankcji jest wykreślenie z rejestru wyborców i okres karencji przed ponownym wpisaniem. Dzieje się tak na przykład w Belgii, gdzie po czterech absencjach wyborczych (karanych finansowo), obywatel wykreślany jest z list głosujących na okres dziesięciu lat. Nieco inaczej jest w Tajlandii, gdzie ponowne wpisanie na listę wyborców następuje po uiszczeniu odpowiedniej opłaty. Utrudnienia dla obywateli niegłosujących w załatwieniu spraw w urzędach publicznych przewiduje między innymi prawo peruwiańskie, argentyńskie, boliwijskie, greckie oraz innych państw. Mogą to być na przykład trudności w zapisaniu dziecka do przedszkola, utrudniony dostęp do posad lub awansu w administracji publicznej przez jakiś okres, czasowe trudności w uzyskaniu paszportu lub prawa jazdy, kłopoty w uzyskaniu pożyczki lub kredytu bankowego. Wreszcie na przykład w Brazylii czy Singapurze osoby, które nie korzystają z czynnego prawa wyborczego pozbawiani są także biernego prawa wyborczego, zgodnie z logiką, że skoro nie wywiązują się z obowiązku obywatelskiego, pozbawieni są także części praw obywatelskich. Ustawodawcy państw, w których przewidziane są sankcje za absencję wyborczą przewidują możliwość jej usprawiedliwienia. Zazwyczaj wystarczy tylko oświadczenie uprawnionego do głosowania z podaniem przyczyny niestawienia się w lokalu wyborczym. Może to być np. wyjazd lub choroba w dniu wyborów.

Argumenty ustrojodawców i ustawodawców wprowadzających przymus wyborczy do prawa wyborczego swoich państw były różne. Na przykład w Belgii była to chęć zwiększenia legitymacji władzy, ale także był to mechanizm zapobieżenia praktykom korupcyjnym poprzez oferowanie wyborcom korzyści majątkowych za głosowanie na kon-

kretnie ugrupowania lub powstrzymywanie się od głosowania. Podobny argument był używany w Tajlandii. Gdy frekwencja wyborcza jest bowiem niska, nawet zachowanie relatywnie niewielkich grup wyborców może znacząco wpłynąć na wynik elekcji. W Argentynie, gdzie przymus głosowania wprowadzono jednocześnie z powszechnym prawem wyborczym, jednym z jego celów było stworzenie społeczeństwa politycznego, elektoratu zainteresowanego sprawami wspólnoty. W Australii motywacją była m.in. chęć zwiększenia frekwencji wyborczej, po znacznym jej spadku po I wojnie światowej oraz zapewnienie większej reprezentatywności parlamentu. W 1971 r. na temat przymusu głosowania wypowiedział się Europejski Trybunał Praw Człowieka, który orzekł, że nie narusza on wolności myśli i sumienia, gdyż wyborcy mogą oddać głos nieważny.

Głównym celem wprowadzenia przymusu głosowania jest zwiększenie frekwencji wyborczej i aktywizacja polityczna obywateli, choćby w tym minimalnym zakresie jakim jest głosowanie w wyborach powszechnych. Na przykład w Australii różnica we frekwencji między ostatnimi wyborami przed wprowadzeniem przymusu głosowania, a pierwszymi po wprowadzeniu wyniosła 33,3 punktu procentowego. W Holandii natomiast, gdzie w ostatnich wyborach, w których obowiązywał przymus głosowania, frekwencja wynosiła 94,9% (1967 r.), w kolejnych, gdy został już zniesiony spadła do 79,1% (1971 r.), czyli o 15,8 punktu procentowego. Jeszcze bardziej spadła ona w Wenezueli. W ostatnich wyborach, gdy obowiązywał przymus głosowania (1988 r.), do urn poszło 81,65% uprawnionych, gdzie frekwencja wyborcza między ostatnimi wyborami z przymusem głosowania, a pierwszych bez przymusu (1993 r.) wyniosła 60%.

Institucja przymusu wyborczego prowokuje refleksję nad skutkami takiego rozwiązania. Znaleźć można argumenty popierające tę instytucję, jak i będące jej przeciwne. Zwolennicy przymusu głosowania najczęściej używają argumentów o przymusie jako o obowiązku obywatelskim, takim samym jak inne obowiązki nakładane przez państwo na obywatela, które wydają się nam naturalne, jak obowiązek płacenia podatków, obowiązek szkolny czy w niektórych państwach obowiązek służby wojskowej. Można zauważyć, że obowiązek głosowania uczy partycy-

pacji w życiu publicznym i skłania do przynajmniej minimalnego zainteresowania się wspólnotą polityczną, najważniejszymi sprawami, które jej dotyczą i wzięcia odpowiedzialności za jej losy. Ponadto powszechny udział obywateli w wyborach zapewnia wyższy stopień legitymacji i reprezentatywności parlamentu oraz zmusza kolejne rządy do brania pod uwagę interesów różnych kategorii społecznych, bo przecież głosy przedstawicieli każdej z nich będą decydowały o wyniku wyborczym partii. Konsekwencją przymusu głosowania jest także większe poparcie wyborcze dla partii większych i ustabilizowanych na scenie politycznej, a mniejsze dla ugrupowań skrajnych i to z obu stron sceny politycznej. Dzieje się tak dlatego, że wyborców popierających partie skrajne jest zazwyczaj wielu mniej niż tych popierających partie największe, ale są oni niejednokrotnie bardziej zmotywowani by wziąć udział w wyborach, gdyż mają silniejsze przekonania polityczne niż przeciętny wyborca centrowy. Liczba ich głosów, przy bardzo wysokiej frekwencji wyborczej, jest więc relatywnie niewielka w porównaniu z liczbą wszystkich głosów oddanych w wyborach. Jeśli frekwencja jest niska (w państwie nie ma przymusu głosowania, a obywatele z różnych przyczyn nie mają nawyku uczestniczenia w wyborach), to głosy oddane na partie skrajne w ogólnej liczbie oddanych głosów mogą stanowić znaczny odsetek.

Przymus głosowania przekłada się także na niższe koszty prowadzenia kampanii wyborczych. Partie bowiem nie muszą poświęcać środków na mobilizację wyborców do pójścia do urn wyborczych, gdyż jest to ich obowiązkiem. Kampania polega więc głównie na przekonaniu wyborców i grup niezdecydowanych, na którą partię mają oddać swój głos. W Australii zwraca się także uwagę na to, że dla państwa zbudowanego przez imigrantów przymus wyborczy jest pewnym symbolicznym włączaniem nowych przybyszy, którzy już uzyskają obywatelstwo, do wspólnoty politycznej.

Przeciwnicy przymusu wyborczego wychodząc z założeń doktryny liberalnej twierdzą, że ludzie nie powinni być zmuszani do partycypacji politycznej, jeśli nie chcą brać udziału w życiu publicznym. Prawo do głosowania, argumentują, pociąga za sobą logicznie także prawo do niegłosowania. Jest ono jedną z wolności jednostki podejmującej świadome decyzje. Uważają także, że nie wszyscy muszą interesować

się polityką i sprawami publicznymi, a zmuszanie takich obywateli do głosowania pociąga za sobą negatywne skutki dla całego systemu, bowiem decyzje takich wyborców mogą być przypadkowe, nieoparte wiedzą i przemyśleniami na temat sytuacji politycznej oraz polityk publicznych proponowanych przez partie i tym samym nie oddają rzeczywistych preferencji tych wyborców, bo oni ich po prostu nie mają. Może to skutkować oddawaniem przez wyborców głosów przypadkowych lub „oślich”. Te drugie występują w systemie pojedynczego głosu przechodniego (STV), a polegają na tym, że wyborca zamiast numerować kandydatów według swoich preferencji, przypisuje im kolejne cyfry 1, 2, 3, 4... Przymus wyborczy może także zwiększać liczbę głosów nieważnych, gdyż obywatele, którzy świadomie sprzeciwiają się instytucji przymusu głosowania albo po prostu nie chcą głosować, wypełniając swój obowiązek stawienia się w lokalu wyborczym i podpisania listy wyborców, wrzucają do urny pustą kartę wyborczą, albo coś na niej dopisują, traktując akt wyborczy jako formę sprzeciwu wobec systemu. Przymus wyborczy powoduje także obniżenie poziomu debaty przedwyborczej. Dzieje się tak dlatego, że partie ze swoim przekazem muszą dotrzeć do wszystkich obywateli, nawet tych nieinteresujących się polityką i niemających o niej wiedzy, i coś im zaproponować, aby dostać ich poparcie. Wreszcie egzekwowanie kar za nieuczestniczenie w wyborach jest kosztowne z punktu widzenia skarbu państwa, które musi utrzymywać całą administrację z tym związaną. [M. Wicławska]

S. Birch, *Full Participation: A Comparative Study of Compulsory Voting*, Manchester 2009; A. Malkopoulou, *The History of Compulsory Voting in Europe: Democracy's Duty?*, New York-London 2014; A. Pacześniak, *Obowiązkowe głosowanie jako sposób na absencję wyborczą – lekarstwo gorsze od choroby?*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2016, nr 20; Ł. Żołądek, *Przymus wyborczy*, „INFOS BAS” 2011, nr 18 (110); A. Żukowski, *Przymus wyborczy – istota, przesłanki, implikacje*, „Państwo i Prawo” 2009.

Przywódstwo polityczne – relacja między przywódcą politycznym a jego zwolennikami, w ramach której realizowane są wspólne cele. Analiza przywództwa politycznego odnosi się nie tylko do przywód-

ców politycznych, ale i uwarunkowań oraz otoczenia w jakich funkcjonują. Z przywództwem politycznym mamy do czynienia wówczas, gdy przywództwo dotyczy polityki. Podstawowym problemem w teorii przywództwa politycznego jest przypisanie tego miana konkretnej osobie. Można wskazać na dwa dominujące podejścia: pozycyjne lub behawioralne. Przywódca polityczny może być bowiem wskazany na bazie pozycji, jaką zajmuje w strukturze społecznej, lub roli, jaką w niej odgrywa. Niemniej jednak można danej osobie przypisać przywództwo polityczne ze względu na spełnienie obu wymogów. Dotyczy to sytuacji, kiedy przywódca polityczny piastuje najwyższe stanowisko w strukturach danej grupy oraz jednocześnie pomimo tego nie ma potrzeby odwoływania się do prerogatyw wynikających z przysługujących mu uwarunkowań formalnych.

Istotnym problemem w teorii przywództwa politycznego jest stosowanie odpowiedniej terminologii. Przyjmując, że przywódca polityczny i lider polityczny są pojęciami tożsamymi, zgadzamy się stosować je wymiennie. Z drugiej strony, jeżeli zakładamy, że przywódca polityczny i lider polityczny to kategorie rozłączne, jesteśmy wówczas zmuszeni przyjąć określone kryteria pozwalające nam na dokonanie takiej separacji. Najczęściej przeprowadzenie oddzielenia od siebie obu terminów czynione jest jednocześnie z faktem przyjęcia ich wartościowania. Otóż przywódca polityczny jest jeden, zajmujący najwyższą pozycję w danej strukturze, ważniejszy, stojący wyżej w hierarchii niż lider polityczny. Ten drugi jest traktowany jako polityk niezajmujący najwyższego stanowiska, mający mniejszy wpływ, jest jednym z wielu ważnych, choć nie najważniejszy, pretenduje do zajęcia stanowiska przywódcy politycznego.

Kolejnym zagadnieniem w analizach przywództwa politycznego jest stosowanie terminologii w przypadku kobiet. Ugruntowane terminy przywódca polityczny/lider polityczny sprawiają, że ich powszechne stosowanie jest niezależne od płci. Warto jednak zauważyć, że zgodnie ze współczesnymi trendami, na znaczeniu zyskują terminy takie jak przywódczyni polityczna/liderka polityczna.

Można wskazać na trzy główne teorie wyłaniania przywódców politycznych: pojawienie się wybitnej jednostki; sprzyjające okoliczności

społeczno-polityczne; współgranie przekonań przywódcy politycznego i jego zwolenników.

Klasyfikacja typów przywództwa politycznego pozwala na wyodrębnienie przywództwa partyjnego (w partii), przywództwa parlamentarnego (w klubie parlamentarnym), przywództwa prezydenckiego (prezydent) czy też przywództwa premierowskiego (premier). Kolejna typologia wyróżnia przywództwo polityczne na poziomie lokalnym (np. prezydent miasta), krajowym (np. premier, prezydent) oraz międzynarodowym (np. przywódcy organizacji międzynarodowych). Biorąc pod uwagę podmiot sprawujący przywództwo polityczne wyróżniamy klasyfikację skutkującą podziałem na przywództwo osobowe oraz przywództwo instytucjonalne (np. państwa, partie polityczne, organizacje). Ze względu na liczbę podmiotów pełniących rolę przywódczą można wskazać na przywództwo indywidualne (jeden podmiot) albo zbiorowe (wiele podmiotów). Uwzględniając kryterium legalności można wskazać, że przywództwo polityczne jest legalne albo nielegalne. W pierwszym przypadku działa ono w oparciu o obowiązujące prawo regulujące aktywność polityczną i społeczną, z drugim zaś mamy do czynienia wówczas gdy nie jest zachowany ten wymóg. Wyróżnia się również przywództwo formalne, które występuje gdy przywódca piastuje formalne stanowisko w strukturach grupy bądź przywództwo nieformalne, kiedy to grupa nie ma sformalizowanej struktury (np. w postaci dokumentu regulującego strukturę organizacji). [M. Hartliński]

M. Hartliński, *Przywództwo polityczne. Wprowadzenie*, Olsztyn 2012; R.A.W. Rhodes, P. t'Hart (eds.), *The Oxford Handbook of Political Leadership*, Oxford 2014; J. Sielski, *Teoretyczne aspekty przywództwa politycznego. Casus Polski*, Toruń 2013; J.J. Wiatr, *Przywództwo polityczne. Studium politologiczne*, Łódź 2008; P. Żukiewicz, *Przywództwo polityczne. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011.

Psychologia polityki – stosunkowo nowa interdyscyplinarna dziedzina badawcza, charakteryzująca się zastosowaniem wiedzy na temat psychologii człowieka do badania polityki. W zakresie psychologii odwołuje się ona do teorii i badań dotyczących osobowości, psycho-

patologii, psychologii społecznej, rozwojowej, poznawczej oraz relacji międzygrupowych. Jej przedmiotem są zjawiska polityczne, takie jak indywidualna biografia i przywództwo, masowe zachowania polityczne, wpływ komunikacji masowej, socjalizacja polityczna i wychowanie obywatelskie, konflikty międzynarodowe, podejmowanie decyzji w polityce zagranicznej, rozwiązywanie konfliktów, konflikty między grupami na podłożu rasowym, płciowym, narodowościowym lub innym, ruchy polityczne i mobilizacja polityczna. Psychologia polityki zajmuje się więc zastosowaniem wiedzy psychologicznej do badania i wyjaśniania procesów psychologicznych człowieka, dotyczących jego związków z otoczeniem politycznym, kształtowaniem się jego dyspozycji wobec władzy politycznej i uczestniczenia w tej władzy. Psychologia polityki nie jest więc psychologią stosowaną do polityki. Jest intelektualną dyskusją między różnymi dyscyplinami naukowymi, co czyni ją eklektyczną teoretycznie i metodologicznie. Wyodrębnia się trzy okresy rozwoju psychologii polityki: erę osobowości i kultury (lata 40. i 50. XX w.), erę postaw i zachowań wyborczych (lata 60. i 70. XX w.) i erę procesów poznawczych i decyzji, określaną czasami jako erę ideologii (lata 80. i 90. XX w.). Ostatnie dziesięciolecia to poszukiwanie raczej podstawowych procesów wyjaśniających różne formy poznawczego i społecznego funkcjonowania jednostek i grup niż różnic indywidualnych [L. Młodzik].

H. Pietrzak, J. Gawroński, *Psychologia polityki*, Rzeszów 2012, s. 16;
D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, *Psychologia polityczna*, Kraków 2008, s. 1;
K. Skarżyńska, *Psychologia polityczna: główne tematy, ważniejsze dokonania i fazy rowoju*, [w:] *Psychologia polityczna*, red. K. Skarżyńska, Poznań 1999, s. 7–8.

Pucz (dial. szwajc. wyraz dźwiękonaśladowczy *Putsch* – uderzenie). Działanie grupy spiskowców (przedstawicielei resortów siłowych, polityków) spoza rządzącej grupy w celu odsunięcia od władzy aktualnej grupy. Z puczem mogą być związane działania oparte na przemocy. Cechą charakterystyczną tego rodzaju przewrotów są liczne przykłady braku ich powodzenia. Do bardziej znanych wydarzeń o charakterze

puczu należą: pucz Kappa-Lüttwitza przeprowadzony w Niemczech w 1920 r., pucz monachijski (Hitler-Lüderdorff-Putsch) przeprowadzony w 1923 r., pucz Kornilowa przeprowadzony w Rosji w 1917 r., pucz Janajewa (pucz moskiewski) przeprowadzony w ZSRR w 1991 r., pucz generałów przeprowadzony w Algierii/Francji w 1961 r., pucz wojskowy przeprowadzony w Hondurasie w 2009 r., pucz wojskowy przeprowadzony w Mali w 2012 r. [A. Hołub]

J. Anisimow, *Historia Rosji od Ruryka do Putina: ludzie, daty, wydarzenia*, Warszawa 2017; W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 2010; B. Moszkiewicz, *Spiskowcy V Republiki*, Warszawa 1963.

R

Racja stanu – termin ten nie poddaje się ścisłej definicji, chociaż należy do najczęściej używanych w życiu politycznym i debacie publicznej (jest kluczowym pozytywnie rozumianym pojęciem polskiej polityki, publicystyki i myśli politycznej). Najbardziej ogólnie można jednak przyjąć, że jest to wzgląd na dobro państwa, priorytet podstawowego interesu państwowego, zespół podstawowych interesów państwa realizowanych w sposób bezkompromisowy. Wszystkie te określenia nawiązują do poglądów Niccolo Machiavellego, który uważany jest za twórcę pojęcia „racja stanu” (choć wyrażenie to nie pojawiło się w *Księciu*, dziele, z którego jest wyprowadzane).

Według Machiavellego interes państwa, konieczność jego ratowania i utrzymywania istnienia, ma pierwszeństwo przed wszelkimi normami prawnymi i moralnymi: „Kiedy chodzi bowiem o ocalenie ojczyzny, nie wolno kierować się tym, co słuszne lub niesłuszne. Liściowe lub okrutne, chwalebne lub sromotne. Nad wszystko inne zważać należy wtedy na to, aby zapewnić jej przetrwanie i uratować jej wolność” (*Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza*, Warszawa 2003, s. 374). Najwyższą wartością i punktem odniesienia dla rządzących nie jest konkretny człowiek czy zasady moralne, ale dobro państwa w szczególności jego istnienie: „Trzeba rozumieć: księżę, a zwłaszcza księżę na świeżym tronie, nie

może przestrzegać tych wszystkich reguł, których zachowywanie obowiązuje ludzi uczciwych, częstokroć w obronie swego państwa bywa on zmuszony działać wbrew przyjętym na się zobowiązaniom, wbrew miłości bliźniego, wbrew poczuciu ludzkości, wbrew religii” (*Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, Warszawa 2003, s. 101–102).

W druku po raz pierwszy terminu „racja stanu” użył Giovanni Botero w 1587 r. Za najwyrazistszy przykład kierowania się racją stanu służy zwykle działalność kardynała de Richelieu (1585–1642), a najbardziej rozbudowaną monografią na temat racji stanu jest książka Friedricha Meinecke *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München 1924.

Racja stanu w ujęciu klasycznym związana była z pojmowaniem państwa jako bytu wykraczającego poza doraźne interesy władzy. Dzisiaj często sprowadza się ją do wąsko pojmowanej skuteczności władzy zmierzającej do umocnienia pozycji państwa bez względu na koszty.

A. Rzegocki, próbując uchwycić najważniejsze konteksty, w jakich występowało bądź nadal występuje pojęcie racji stanu, wyróżnił pięć najważniejszych obszarów znaczeniowych, które częściowo się stykają, czy wręcz łączą, a częściowo są sobie przeciwstawne: 1) racja istnienia państwa, 2) ochrona fundamentalnych interesów państwa, 3) realizm polityczny, 4) obiektywne okoliczności, które polityk musi brać pod uwagę, 5) racja stanu jako pretekst usprawiedliwiający nieczne czyny.

Współczesne definicje racji stanu K. Łastawski dzieli na dwie kategorie. Do pierwszej zalicza definicje ujmujące istotę racji stanu jako wyraźną nadrzędność interesów państwa nad innymi interesami i normami. Do drugiej te, które określają rację stanu bardziej opisowo, bez tak zdecydowanego eksponowania nadrzędności interesów państwa.

Z.J. Pietraś wyróżnia trzy grupy definicji racji stanu: uwzględniające bezwzględną wyższość interesu państwa nad innymi interesami i normami, uwzględniające względną wyższość interesu państwa nad innymi interesami i normami oraz uwzględniające autonomię interesu państwa nad normami moralnymi i prawnymi.

R. Stemplowski wskazuje, że w praktyce społecznej koncepcja racji stanu służy modelowaniu dyskursu publicznego o polityce i modelo-

waniu procesu prowadzenia polityki państwa. Jest ona „doktrynalnym postulatem ciągłego formułowania i urzeczywistniania racji stanu jako wyrażającej tożsamość suwerena dyrektywy naczelnej prowadzenia polityki państwa przez konstytucyjnie określony organ władzy wykonawczej”.

Działanie wbrew racji stanu to „zdrada stanu”, czyli działanie niezgodne z podstawowym (żywotnym) interesem państwa, czyli zdrada państwa.

Z koncepcją racji stanu wiąże się wiele dyskusyjnych kwestii, przede wszystkim sposób ustalania racji stanu i podmiotu, który to czyni, oraz wyznaczanie granic działań podejmowanych w imię racji stanu. [K. Eckhardt]

K. Kałużna, R. Rosicki, *O interesie narodowym i racji stanu – rozważania teoretyczne*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 1; K. Łastawski, *Racja stanu Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2000; T. Marczak, *Wokół pojęcia racji stanu*, „Racja stanu. Studia i materiały” 2007, nr 1; Z.J. Pietraś, *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa*, „Studia Nauk Politycznych” 1986, nr 5; A. Rzegocki, *Racja stanu a polska tradycja myślenia o polityce*, Kraków 2008; J. Stefanowicz, I. Grabowska-Lipińska, *Racja stanu w dobie transformacji ładu europejskiego. Implikacje dla Polski*, Warszawa 1995; R. Stemplowski, *O kryterium etycznym w koncepcji racji stanu*, [w:] *Kryterium etyczne w koncepcji racji stanu*, red. A. Krzynówek-Arndt, Kraków 2013.

Rada Ministrów – zgodnie z treścią art. 10 Konstytucji RP jest jednym z organów władzy wykonawczej w polskim systemie prawnym. Jej zadaniem jest administrowanie całym aparatem rządowym w kraju, ale także podejmowanie szeregu innych istotnych zadań związanych m.in. z prowadzeniem polityki wewnętrznej i zagranicznej w Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawodawca przyjął ogólne domniemanie kompetencji Rady Ministrów, wskazując w art. 146 ust. 2 Konstytucji, że do Rady Ministrów należą „sprawy polityki państwa nie zastrzeżone dla innych organów państwowych i samorządu terytorialnego”. W efekcie w przypadku jakiegokolwiek sporu lub wątpliwości co do uprawnionego organu państwa przyjmuje się właściwość rządu, który to dopiero w dalszej kolejności może ewentualnie dokonać delegacji kompetencji.

Szczegółowe, jakkolwiek przykładowe wyliczenie kompetencji Rady Ministrów, wskazane zostało w art. 146 ust. 4 Konstytucji. Zgodnie z jego treścią rząd powołany jest m.in., do zapewnienia wykonywania ustaw (w tym w szczególności wydawania rozporządzeń przez poszczególnych ministrów, tworzenia struktur państwa i administracji, które pozwolą na faktyczną realizację określonych w ustawach zadań i obowiązków). Jednocześnie Rada Ministrów w zakresie fiskalnym ma za zadanie chronić interesy Skarbu Państwa, uchwalać (*de facto* jako jedyny uprawniony podmiot) projekt budżetu państwa oraz kierować realizacją budżetu państwa, dokonując na koniec każdego roku obrotowego stosownych rozliczeń i sprawozdań z jego wykonania. Dodatkowo w ramach kompetencji Rady Ministrów mieści się także kwestia koordynacji i kontroli działania poszczególnych organów administracji rządowej, ale również zapewnienie bezpieczeństwa i porządku, tak wewnętrznego w państwie, jak i zewnętrznego.

Rada Ministrów, zgodnie z art. 147 Konstytucji, składa się z Prezesa Rady Ministrów oraz ministrów, jakkolwiek możliwe jest również powołanie wiceprezesów Rady Ministrów. W efekcie liczba członków Rady Ministrów nie jest w żaden sposób ograniczona, zaś jej końcowa konstrukcja, podział kompetencji oraz liczba ministrów i wiceministrów zależy wyłącznie od koncepcji działania wyrażonej przez Prezesa Rady Ministrów. W praktyce może dochodzić do zmian także w trakcie trwania kadencji Rady Ministrów poprzez łączenie lub dzielenie poszczególnych resortów, a także tworzenie zupełnie nowych, których potrzeba wynika w trakcie działania Rady Ministrów. Dodatkowo należy zaznaczyć, że w skład Rady Ministrów mogą być powoływani przewodniczący określonych w ustawach komitetów. Pracami Rady Ministrów kieruje jej Prezes, który w szczególności ma za zadanie zapewnić realizację polityki oraz wskazywać sposób i kierunki jej realizacji, jak również koordynuje i kontroluje pracę członków Rady Ministrów (w tym zakresie może dowolnie modyfikować uprawnienia poszczególnych ministrów).

Z kolei wchodzący w skład Rady Ministrów ministrowie kierują określonymi działaniami administracji rządowej (zgodnie z zakresem powierzonym przez premiera) oraz realizują inne zadania, które są wyzna-

czane na bieżąco w miarę potrzeb. Szczegółowy zakres kompetencji określony jest w ustawie z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej (Dz.U. 2018, poz. 1090 z późn. zm.). Każdy z ministrów, zgodnie z zakresem swojego działania oraz w granicach kompetencji wynikających z powszechnie obowiązujących przepisów prawa, ma obowiązek realizować powierzone zadania, a w szczególności wydawać akty wykonawcze do ustaw. Co istotne ministrowie nie mają prawa prowadzić działalności sprzecznej z obowiązkami publicznymi.

Zasady powoływania Rady Ministrów, a więc kwestie inicjatywy, większości i poszczególne fazy określone zostały w art. 154 Konstytucji RP. Zgodnie z tym przepisem procedura może zostać przeprowadzona maksymalnie w trzech krokach. W pierwszej i trzeciej fazie inicjatywa wskazania kandydata na Prezesa Rady Ministrów, a następnie powołania na jego wniosek całej Rady Ministrów należy do Prezydenta RP. W drugiej fazie inicjatywa spoczywa na Sejmie. Głosowanie w dwóch pierwszych etapach tworzenia rządu wymaga uzyskania bezwzględnej większości głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów, zaś w przypadku etapu trzeciego (rządu technicznego) wystarczy już zwykła większość. Proces tworzenia rządu rozpoczyna się nie później niż w ciągu 14 dni od dnia pierwszego posiedzenia Sejmu lub przyjęcia dymisji poprzedniej Rady Ministrów. W każdym z etapów desygnowany Prezes Rady Ministrów, w ciągu 14 dni od dnia powołania przez Prezydenta, musi przedstawić Sejmowi program działania (tzw. *exposé*) wraz z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania. Przyjęcie wotum oznacza, że Sejm powierza *de facto* Prezesowi Rady Ministrów prowadzenie polityki w kształcie przedstawionym na forum i z tego także będzie w przyszłości rozliczał administrację rządową. Warto podkreślić, że w przypadku braku powołania Rady Ministrów we wskazanych trzech etapach, zgodnie z art. 155 ust. 2 Konstytucji RP, prezydent zobligowany jest skrócić kadencję Sejmu (a tym samym Senatu) i zarządzić przedterminowe wybory.

Rada Ministrów i jej poszczególni członkowie ponoszą odpowiedzialność polityczną za podejmowane przez siebie działania lub zaniechania. W tym zakresie odpowiedzialność może mieć charakter solidarny albo indywidualny. W przypadku pierwszym odpowiedzial-

ność może przyjąć formę niewyrażenia w określonych w Konstytucji RP przypadkach wotum zaufania, wyrażenia wotum nieufności bądź wyrażenia konstruktywnego wotum nieufności. Skutkiem zaistnienia którejkolwiek z ww. sytuacji jest dymisja całego rządu, a więc Prezesa Rady Ministrów i wszystkich ministrów. W drugim przypadku – odpowiedzialności indywidualnej – odwoływani są poszczególni ministrowie, co w efekcie nie powoduje konieczności przeprowadzania całej procedury kreacyjnej rządu.

Jednocześnie należy zaznaczyć, że zgodnie z Konstytucją RP Rada Ministrów zobligowana jest do złożenia dymisji w czterech sytuacjach: 1) na pierwszym posiedzeniu nowego Sejmu; 2) w przypadku rezygnacji przez Prezesa Rady Ministrów z pełnionej funkcji (zgoda musi zostać wyrażona przez Prezydenta RP); 3) w sytuacji nieuchwalenia przez Sejm wotum zaufania rządowi oraz 4) gdy Sejm wyrazi Prezesowi Rady Ministrów wotum nieufności. [M. Bidziński]

B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2017; M. Berek, *Rada ministrów jako organ inicjujący postępowanie ustawodawcze*, Warszawa 2017; M. Gutowski, P. Kardas, *Wykładnia i stosowanie prawa w procesie opartym na Konstytucji*, Warszawa 2017; M. Safjan, L. Bosek, *Konstytucja RP*, t. II: *Komentarz do art. 87–243*, Warszawa 2016; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa, 2013; W. Sokolewicz, *Odpowiedzialność parlamentarna rządu RP*, Warszawa 1993.

Radykalizm łac. *radicalis, radix* – zakorzeniony, korzeń, źródło. Zespół idei, myśl polityczna i społeczna, postawa związana z postulowaniem gruntownej modyfikacji zastanej rzeczywistości, np. istniejącego porządku politycznego. Pojęcie związane jest nieodłącznie z układem odniesienia (całym spektrum myśli, ideologii, doktryn społeczno-politycznych, określoną religią, doktryną), w którym jest stosowane. Radykalizm nie musi być związany z akceptacją stosowania przemocy w dążeniu do osiągnięcia celu. Ugrupowania radykalne mieszczące się w spektrum uznawalności podstawowych zasad systemu politycznego są jego pełnoprawnymi uczestnikami. W procesie radykalizacji następuje przyjęcie postawy aprobującej wykorzystanie przemocy, w tym

działań o charakterze terrorystycznym, jako metody osiągnięcia pożądaných zmian. [A. Hołub]

A. Hołub, *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec: nowa rzeczywistość – stare cele?*, Olsztyn 2013; M. Kowalewski, M. Rakusa-Suszczewski, A. Rozalska (red.), *W świecie protestu: idee i narzędzia współczesnych ruchów społecznych*, Warszawa 2018.

Rasizm – Jako doktryna polityczna występuje od XIX wieku. Rasa definiowana jest jako biologicznie ukształtowana duża populacja ludzka o swoistych cechach przekazywanych dziedzicznie. Wskazywano na różnice w barwie skóry, cechach głowy (kolor włosów, kształt nosa, uszu, warg, oprawa oczu). Do głównych twórców rasizmu należeli Georges Couvier – rasa biała (europeidzi), rasa żółta (mongoloidzi), rasa czarna (negroidzi); Artur Gobineau – prymat rasy białej w tym Aryjczyków; Johann Gottlieb Fichte – Niemcy jako naród panów (Herrenvolk); Friedrich Wilhelm Nietzsche – Übermensch – idealny nadczłowiek; Houston Stewart Chamberlain – Odwieczna walka Teutonów z Żydami (kultury Greków, Rzymian, Żydów i Teutonów). Podstawowe tezy rasizmu: I. Teza o istnieniu ras wyższych, powołanych z racji przymiotów do władania pozostałymi rasami. (Człowiek jest związany z rasą i zajmuje społeczną pozycję taką jak jego grupa). Różnice są utrwalane przez rasistowskie ustawodawstwo formalnie dyskryminujące określone grupy (np. zakaz dopuszczania do wyborów w W. Brytanii i Hiszpanii Żydów, zakaz przyjmowania Żydów do Wolnomularstwa, ustawy norymberskie). II. Teza o wrodzonych różnicach fizycznych i psychicznych. Rasy wyższe są zdolne kulturowo a niższe nie. III. Teza o szkodliwości krzyżowania się ras (Czystość krwi ras wyższych).

Rasizm uwidoczniał się w zasadach apartheidu przyjętych w Republice Południowej Afryki jako polityce oddzielnego rozwoju przedstawicieli różnych ras mieszkających na obszarze RPA. Idea rasizmu stanowi jedno z podstawowych haseł doktryny nazistowskiej (narodowo-socjalistycznej). Do uznanych za rasistowskie organizacje należą m.in.: Ku Klux Klan (KKK, 3/11) gr. *kuklox* – koło, symbol doskonałości, czy-

stości; *Blood & Honour* (Krew i Honor, B&H, 28); *Światowy Kościół Twórcy* (World Church of the Creator, W, Ruch Twórczości). [A. Hołub]

H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, Warszawa 1989; J. Conrad, *Człowiek, rasa, kultura*, Warszawa 1971; R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków 2000.

Ratyfikacja (ang. *ratification* – usankcjonowanie) – formalny akt zatwierdzenia umowy przez upoważnione, na mocy ustawodawstwa wewnętrzne, najwyższe organy władzy państwowej (głowę państwa lub parlament). Przyjęło się, że ratyfikacji na ogół podlegają ważniejsze umowy, np. traktaty. W praktyce ratyfikacji nie podlegają: deklaracje o treści politycznej przyjęte na spotkaniu mężów stanu, umowy resortowe lub administracyjne, zawierane przez ministerstwa i inne urzędy, w zakresie ich działania, a także umowy zawierane w czasie wojny przez dowódców wojskowych. To, czy dana umowa podlega ratyfikacji (tzw. klauzula ratyfikacyjna), wskazuje zazwyczaj treść umowy (w postanowieniach końcowych). Z kolei umowy, w których brakuje klauzuli ratyfikacyjnej, dochodzą do skutku w wyniku ich podpisania lub zatwierdzenia. Kwestią kontrowersyjną w doktrynie jest to, czy w przypadku braku klauzuli zapowiadającej ratyfikację lub zatwierdzenie umowę należy zatwierdzać, ratyfikować czy też uznać takie działanie za niepotrzebne. Pewne rozwiązanie kompromisowe zawarto w konwencji wiedeńskiej, zgodnie z którą zgoda państwa na związanie się umową następuje w drodze ratyfikacji, jeśli zgoda państwa na związanie się traktatem jest wyrażona przez ratyfikację, gdy: „a) traktat postanawia, że zgoda taka będzie wyrażona w drodze ratyfikacji, b) w inny sposób ustalono, że państwa negocjujące uzgodniły, że ratyfikacja będzie wymagana, c) przedstawiciel państwa podpisał traktat z zastrzeżeniem ratyfikacji lub d) zamiar państwa podpisania traktatu z zastrzeżeniem ratyfikacji wynika z pełnomocnictw jego przedstawiciela lub został wyrażony w czasie negocjacji”. Większość autorów proponuje jednak, by umowy podlegały ratyfikacji lub zatwierdzeniu tylko wtedy, jeśli zostało to w nich przewidziane. Odmowa ratyfikacji oznacza, że umowa nie została zawarta. Po dokonaniu ratyfikacji w przypadku

umów dwustronnych następuje wymiana dokumentów ratyfikacyjnych. Z kolei w przypadku umów wielostronnych dokumenty ratyfikacyjne składa się wyznaczonemu depozytariuszowi. [M. Ochwat]

R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005; Konwencja wiedeńska o prawie traktatów (Dz.U.90.74.439); T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 1997; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych stosunków politycznych*, Wrocław 2000.

Referendum – stanowi jedną z podstawowych i najbardziej rozpoznawalnych form demokracji bezpośredniej umożliwiającą obywatelom podjęcie wiążącej decyzji w sprawach ważnych z punktu widzenia państwa lub części jego terytorium będących przedmiotem głosowania. Jest to instytucja najbliższa ideałowi demokracji bezpośredniej, w której udział może wziąć ogół obywateli uprawnionych do głosowania, a więc posiadających czynne prawo wyborcze. Możemy wyróżnić następujące kryteria zarządzenia referendum: 1) obligatoryjne – charakteryzuje się prawnym obowiązkiem przeprowadzenia referendum przez organ państwowy w sprawach legitymizujących przyjęcie konkretnego rozwiązania. Ten typ referendum stosowany jest wyjątkowo rzadko i dotyczy m.in. procedury zmiany konstytucji, zatwierdzenia konstytucji czy też jej rewizji; 2) fakultatywne – oznaczające odmiennie niż w przypadku obligatoryjnego, iż akty prawne mogą ale nie muszą zostać uznane w drodze głosowania. Przyjęcie takiego rozwiązania jest zatem możliwe z pominięciem referendum lub też zastosowane w równorzędnej procedurze z pominięciem głosowania ludowego. Ze względu na kryterium zasięgu terytorialnego możemy wyróżnić referendum: 1) ogólnokrajowe – przeprowadzane w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa, w sprawach wyrażenia zgody na ratyfikację umowy międzynarodowej i w sprawie np. zmieniającej ustawę konstytucyjną; 2) lokalne – może zostać przeprowadzone np. na terenie gminy, powiatu czy województwa w następujących sprawach: samoopodatkowania się mieszkańców, wcześniejszego odwołania organu stanowiącego bądź wykonawczego gminy. Uwzględniając

czas przeprowadzenia referendum możemy wyróżnić: 1) referendum ratyfikacyjne – przeprowadzane dopiero po podjęciu decyzji przez parlament, np. zatwierdzenie konstytucji; 2) referendum konsultacyjne – przeprowadzane na ogół przed podjęciem wiążącej decyzji, np. w Rumunii w 2009 r. dotyczące propozycji reformy struktury parlamentu; 3) referendum opiniodawcze – stanowiące dla rządzących czytelny sygnał na opinii obywateli w kwestii stanowiącej przedmiot głosowania. Wynik referendum jest wiążący tylko wówczas, gdy udział w nim wzięła więcej aniżeli połowa uprawnionych do głosowania, zaś samo rozstrzygnięcie wtedy, gdy za jednym z dwóch przedstawionych w referendum rozwiązań opowiedziała się największa liczba głosujących. W przeciwnym razie takie referendum ma wyłącznie charakter opiniodawczy. W Polsce po 1989 r. obywatele pięciokrotnie uczestniczyli w referendum o charakterze ogólnokrajowym: 1) 18 lutego 1996 r. w referendum o powszechnym uwłaszczeniu obywateli (tzw. referendum uwłaszczeniowe); 2) 18 lutego 1996 r. w referendum o niektórych kierunkach wykorzystania majątku państwowego; 3) 25 maja 1997 r. w referendum konstytucyjnym zatwierdzającym uchwaloną przez Zgromadzenie Narodowe ustawę zasadniczą z 2 kwietnia 1997 r.; 4) w dniach 7–8 czerwca 2003 r. w referendum w sprawie wyrażania zgody na ratyfikację Traktatu dotyczącego przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej oraz 5) 6 września 2015 r. w referendum w sprawie wprowadzenia jednomandatowych okręgów wyborczych w wyborach do Sejmu, stosunku do dotychczasowego sposobu finansowania partii politycznych z budżetu państwa oraz interpretacji zasad prawa podatkowego. [D. Szczepański]

A.K. Piasecki, *Referenda w III RP*, Warszawa 2005; M. Musiał-Karg, *Referenda w państwach europejskich: teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń 2008; M. Podolak, *Instytucja referendum w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (1989–2012)*, Lublin 2014.

Reforma (łac. *reformatio* – przekształcenie) – jest to długotrwały i stopniowy proces mający na celu wprowadzenie zmian. W polityce reforma jest również metodą odnoszącą się do przebudowy określonej

rzeczywistości w sposób nienaruszający wyznaczonych przez konstytucję reguł. Reforma jest przeciwieństwem zmian przeprowadzanych w sposób rewolucyjny. Różni się przede wszystkim celem, głębokością, charakterem i tempem zmian. W trakcie jej realizacji nie możemy mówić o przemocy. Zmiany wprowadzane w związku z nią muszą być realizowane w sposób ewolucyjny. [P. Rutkowska]

M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1996;
W. Lamentowicz, J. Kowalski, P. Winczorek, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1981.

Reformizm (łac *reformare* – przekształcać) – powstały w II połowie XIX w. kierunek w obrębie myśli socjalistycznej, formułujący koncepcję stopniowych reform prowadzących do przebudowy kapitalizmu w socjalizm oraz odrzucający rewolucyjne metody jego urzeczywistnienia. Pierwszym znaczącym zwolennikiem reformizmu był urodzony we Wrocławiu niemiecki działacz robotniczy Ferdynand Lassalle (1825–1864), który uznając państwo za ponadklasową instytucję służącą dobru powszechnemu, odrzucał koncepcję skierowanych przeciwko niemu działań rewolucyjnych, podkreślając zarazem konieczność politycznej aktywizacji robotników w działaniach na rzecz wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego oraz reform socjalnych. W szczególny jednak sposób reformizm rozwinął się na gruncie angielskim, nawiązując do tradycji i doświadczeń Roberta Owena (1771–1858). Do jego poglądów odwoływali się przede wszystkim przedstawiciele założonego w 1884 r. Stowarzyszenia Fabian, którzy przywołując zasadę gradualizmu przyrodniczego postrzegali socjalizm jako ruch na rzecz stopniowych, przeprowadzanych przez parlament reform społecznych, prowadzących do pokojowego urzeczywistnienia jego ideałów. Szczególną rolę w tym względzie przypisywano zwłaszcza reformom w sferze oświaty i służby zdrowia, co wiązało się z dominującym wśród nich przekonaniem, iż podstawowym warunkiem powodzenia postulowanych zmian pozostaje nie tyle reforma stosunków ekonomicznych oraz gwałtowne zmiany własnościowe, co przede wszystkim stopniowa i rzetelna przebudowa świadomości społecznej. Zbliżone poglądy

prezentowali również działacze powstałej w 1893 r. Niezależnej Partii Pracy, którzy odwołując się do formuły socjalizmu ewolucyjnego dążyli wszakże do urzeczywistnienia wizji porządku społecznego opartego na zasadach moralnych wyrastających z chrześcijaństwa. Mimo pewnych różnic oba środowiska weszły jednak w 1900 r. w skład utworzonej wówczas Partii Pracy. Reformistyczny punkt widzenia podzielał również niemiecki działacz robotniczy Edward Bernstein (1850–1932), czego wyrazem była podjęta przezeń pierwsza poważna próba rewizji teoretycznych poglądów Karola Marksa, zawarta w opublikowanej w 1899 r. pracy zatytułowanej *Die Vorraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie (Przesłanki socjalizmu i zadania socjaldemokracji)*. Zanegował w niej nie tylko podstawowe założenia marksowskiej teorii kapitalizmu i rewolucji, takie jak prawo koncentracji kapitału i postępującej pauperyzacji klasy robotniczej, ale także odrzucił koncepcje dyktatury proletariatu i komunizmu jako celu ostatecznego. Rezultaty podjętych rozważań pozwoliły mu w rezultacie na potwierdzenie tezy o możliwości ewolucyjnego przejścia do socjalizmu w ramach demokracji burżuazyjnej i przy wykorzystaniu mechanizmów parlamentaryzmu, tworząc jednocześnie podwaliny pod proces krystalizacji i rozwoju socjalizmu demokratycznego. [M. Strzelecki]

A. Antoszewski, R. Herbut, *Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze*, Wrocław 1995; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu : powstanie – rozwój – rozkład*, Londyn 1988; E. Olszewski, W. Ziętara (red.), *Współczesna socjaldemokracja europejska na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin 2012; J.J. Wiatr, *Przemiany programowe socjaldemokracji europejskiej w XX wieku*, [w:] *Europejska lewica wobec szans i wyzwań XXI wieku*, red. J. Kornaś, Kraków 2001; W. Ziętara, *Towarzystwo Fabiańskie w latach 1884–1939*, Toruń 2013.

Regionalizm – pojęcie to posiada kilka znaczeń. W pierwszym rozumieniu jest to idea wyrażająca dążenia i aspiracje obszarów, regionów, wykazujących odrębności etniczne, kulturowe i ekonomiczne, ukształtowane w procesie historycznym. W drugim znaczeniu regionalizm jest to ruch społeczny, polityczny, kulturowy, którego celem jest ochrona interesów, odrębności kulturowej (tradycji, obyczajów, stroju, archi-

tektury, krajobrazu), językowej bądź też uzyskanie autonomii politycznej czy wzmocnienia samorządu terytorialnego i upodmiotowienia społeczności regionalnej. Jest to również kierunek badań stosowany na bazie kryteriów wyodrębnianych w różnych dyscyplinach wiedzy – w historii, geografii, administracji, ekonomii, socjologii, etnografii, kulturoznawstwie itp. W centralnym punkcie stawiają one region, definiowany jako wyodrębniony obszar, który różni się od okolicznych obszarów cechami naturalnymi lub nabytymi, jest przy tym spójny pod względem kryteriów historycznych, gospodarczych, kulturowych, etnicznych, społecznych, językowych, politycznych, statystycznych itp. Od strony prawno-administracyjnej są to jednostki podziału terytorialnego państwa najwyższego szczebla. Mogą mieć charakter rządowy, gdzie funkcjonują terenowe organy administracji centralnej lub samorządowy, gdzie funkcjonują władze niezależne od administracji rządowej, realizujące samodzielną politykę w ramach przyznaných im kompetencji.

Z pojęciem regionalizmu wiąże się pojęcie regionalizacji, rozumianej jako działanie państwa, w którym szczególną rolę w wypełnianiu zadań publicznych przypisuje się regionom, wyposażając je w odpowiednie środki prawne i materialne do wykonywania tych zadań. Jest to również proces dekoncentracji i decentralizacji administracji. Wrazem regionalizmu w sensie politologicznym jest ustrój państwowy, w którym regiony posiadają wysoki stopień autonomii, wyznaczonej przez centralę. Autonomię regionalną mogą otrzymać również obszary terytorialne, spójne pod względem kulturowym lub gospodarczym, odrębne od pozostałych części państwa. Objawia to się szerokim katalogiem spraw, w których mają wyłączną władzę, by zaspokajać potrzeby gospodarcze i kulturalne swoich mieszkańców. Muszą jednak działać w zgodzie z prawem państwowym. Nie mają one własnych kompetencji ustawodawczych, a ich uprawnienia legislacyjne i administracyjne mają podstawy konstytucyjne. Posiadają szeroką autonomię finansową, określoną przez rząd centralny. Regiony nie mogą prowadzić własnej polityki zagranicznej, nie istnieje także izba parlamentu, która je reprezentuje. Przesłanką do takiej organizacji państwa może być zróżnicowanie pod względem etnicznym, narodowościowym, ję-

zykowym, rozwoju gospodarczego, a także przyczyny historyczne czy geograficzne. Regionalizm może być odpowiedzią na żądania większej samodzielności dla obszarów odrębnych pod jakimś względem, nie wymaga on także tak dogłębnej przebudowy państwa, jak przy wprowadzeniu ustroju federalnego. Regionalizm może być wprowadzany zarówno w sposób odgórny, jak i oddolny, może mieć charakter jednolity lub specjalny i asymetryczny. Oddolna forma regionalizacji nazywana jest w nauce neoregionalizmem. Regionalizm charakteryzuje się przekazywaniem nowych uprawnień, także wyłącznych, uczestnictwem w procesie decyzyjnym na szczeblu państwowym oraz udziałem w konstruowaniu polityk szczegółowych na szczeblu Unii Europejskiej, a także współpracy z organami państwowymi i unijnymi we wdrażaniu tych polityk. Inne zjawiska, które można zaobserwować to asymetria w rozwoju ekonomicznym oraz różnice społeczne i kulturowe między regionami, działania oddolne w celu uzyskania większej autonomii legislacyjnej i finansowej oraz występowanie partii regionalnych, walczących o interesy danego regionu.

W Unii Europejskiej regionalizm rozumiany jest jako podstawa do rozwoju społeczno-gospodarczego i z tej inspiracji rozwinęła się polityka regionalna. Ma ona na celu wyrównywanie dysproporcji w poziomie rozwoju i jakości życia pomiędzy różnymi regionami Europy. Działa zgodnie z zasadą subsydiarności, a więc wspierania działań samorządów lokalnych i regionalnych. Najważniejszym jej narzędziem jest Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, utworzony w 1975 r., którego celem jest wspieranie regionów ubogich i zacofanych, restrukturyzacji regionów, walka z bezrobociem czy bycie impulsem dla rozwoju obszarów wiejskich. Innym ważnym funduszem strukturalnym jest Europejski Fundusz Społeczny. Jednolity Akt Europejski z 1986 r. uczynił politykę regionalną jednym z priorytetów integracji europejskiej. Polityka regionalna realizowana jest w ramach sześcioletnich perspektyw finansowania. By regiony mogły współuczestniczyć w projektowaniu unijnych regulacji w 1994 r. powołany został Komitet Regionów. Jest to organ doradczy, liczący 353 członków, reprezentujących samorządy lokalne i regionalne z państw członkowskich. Duży nacisk kładzie się również na współpracę między regionami i transgraniczną, np. poprzez

programy Interreg czy w formule euroregionów. Na uwagę zasługuje również koncepcja Europy Regionów, według której to regiony, a nie państwa powinny być najważniejszymi jednostkami w rozwoju integracji europejskiej. W ten sposób urzeczywistnić się powinna Europa postnarodowa, z ponadnarodowymi instytucjami, w ramach unii politycznej, bez granic, lecz przy zachowaniu odrębności narodowych, regionalnych, kulturowych oraz kształtowaniu tożsamości europejskiej. Wiąże się z tym budowanie spójności gospodarczej i społecznej Europy, jej harmonijnego rozwoju w oparciu o sieci międzyregionalnych powiązań oraz wdrażanie programów służących wyrównywaniu różnic pomiędzy silnymi gospodarczo regionami centrum Europy i słabszymi peryferiami. [A. Jarosz]

Z. Machelski, *Struktury terytorialne państwa*, Warszawa 2015; E. Chudziński, *Regionalizm: idea, ludzie, instytucje*, Warszawa 2013; R.M. Bieniada, *Federalizm kooperatywny jako czynnik regionalizacji substruktur państwa: casus Austrii, RFN i Szwajcarii*, Warszawa 2013; M. Kozłowska, *Model państwa regionalnego w Unii Europejskiej: we Włoszech i w Hiszpanii*, Wrocław 2002.

Republika (łac. *res publica* – rzecz publiczna) – forma państwa, na czele którego stoją osoba, grupa osób lub organ kolegiálny wybierane na określoną kadencję. Korzeni tej instytucji należy szukać w starożytnej republice rzymskiej, gdzie prawo do rządzenia mieli przedstawiciele wyższych warstw społecznych oraz w starożytnych Atenach. W XVII w. termin ten zaczął funkcjonować jako określenie państwa bez króla. Od współczesnej monarchii konstytucyjnej różni ją ogromna koncentracja władzy w rękach głowy państwa. Obecnie dwiema najważniejszymi cechami republiki są brak monarchii i obecność demokracji. Inne wskazywane cechy to: kadencyjność oraz odpowiedzialność konstytucyjna/polityczna głowy państwa. Wyróżnić można trzy typy republiki: 1) arystokratyczną, gdzie wyboru naczelných organów państwa dokonuje wąska grupa obywateli wyłoniona ze względu na pochodzenie czy status majątkowy; 2) oligarchiczno-patrycjuszowską, gdzie rola ludu jest niewielka i pozorna (np. Republika Wenecka, Republika Florencka); 3)

demokratyczną, gdzie funkcjonują demokratyczne instytucje i procedury. Te ostatnie, ze względu na kryterium zakresu władzy głowy państwa i relacji z pozostałymi elementami systemu, można podzielić na republiki o systemie: parlamentarnym (rządy parlamentarno-gabinetowe), prezydenckim i semiprezydenckim. [K. Sopolnińska]

M. Szczaniecki, K. Sójka-Zielińska, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 2016; J. Krukowski, *Wstęp do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2004; B. Dziemidok-Olszewska, W. Sokół (red.), *Instytucje i systemy polityczne*, Warszawa 2012; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.

Rewolucja – Rozumiana jest jako: a) gwałtowny, burzliwy oraz szeroki zakres zmian, charakteryzujący się dużą szybkością i radykalizmem; b) zmiana społeczna dokonywana w drodze mobilizacji społecznej, której towarzyszą silne stany emocjonalne oraz stosowanie przemocy; c) proces dalekosiężnych, dramatycznych zmian, dopuszczający destrukcję oraz zastąpienie istniejącego porządku; d) proces przynoszący zmianę, nie tyle strategii politycznej czy wymiany elit rządzących (jak w przypadku buntów i rewolt), ale zmianę fundamentalną (zmianę samego systemu politycznego); e) gwałtowna zmiana ustroju politycznego i organizacji społecznej, odbywająca się przy stosunkowo szerokim udziale społeczeństwa i przy zastosowaniu środków pozaprawnych, przeciwstawiająca się zwykle reformie i ewolucji; f) wydarzenia, w wyniku których powstaje zasadniczo nowa sytuacja niemająca żadnych odpowiedników w przeszłości. [K. Zawadzka]

H.J. Berman, *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, Warszawa 1995; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006; A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007; A. Mikusińska, *Politologia. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 2008; Ł. Zamęcki, *Społeczne podstawy ładu politycznego*, Warszawa 2011.

Reżim polityczny → ustrój państwa

Rozporządzenie – zgodnie z regulacją konstytucyjną rozporządzenie stanowi akt wykonawczy do ustawy (akt podustawowy). Jest źródłem powszechnie obowiązującego prawa w Rzeczypospolitej Polskiej. Wydawane jest na podstawie ustawy i w celu jej wykonania, nie może być sprzeczne z aktem prawnym wyższej rangi ani modyfikować jego przepisów. Upoważnienie do wydania rozporządzenia musi być jednorazowe, wyraźne, szczegółowe, zawarte w ustawie (tzw. delegacja ustawowa) oraz musi wskazywać organ uprawniony do jego wydania. Musi zostać w przewidziany prawem sposób ogłoszone. Nie istnieje możliwość scedowania na inny organ upoważnienia do wydania rozporządzenia (zakaz subdelegacji). Konstytucja przewiduje *numerus clausus* podmiotów upoważnionych do wydawania rozporządzeń wykonawczych. Są nimi: Prezydent, Rada Ministrów, Prezes Rady Ministrów, ministrowie, Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji. Rozporządzenie musi zawierać podstawę prawną jego wydania. Zakres treściowy aktu wykonawczego nie może wykraczać poza upoważnienie. W momencie derogacji ustawy, rozporządzenie wykonawcze wydane na podstawie jej przepisów również traci moc obowiązującą. [B. Springer]

G.L. Seidler, H. Groszyk, A. Pieniążek, *Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie*, Lublin 2003; J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2007; Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

Ruchy społeczne – zbiorowe formacje działające w określonym czasie na określonym terenie w celu zmiany obecnej rzeczywistości (przede wszystkim na poziomie strukturalnym), zorganizowane wokół idei, które pozwalają jednostkom identyfikować się z nową formą społecznej i/lub politycznej tożsamości, posiadające nieformalną strukturę organizacyjną. Początek r. s. datuje się na XIX w., kiedy to pojawiły się pierwsze ruchy robotnicze działające na rzecz polepszenia warunków życia klasy robotniczej. Przez długi czas r. . były jedyną opcją, aby grupy pozbawione efektywnej reprezentacji mogły dochodzić swoich

praw i walczyć o polepszenie swojej sytuacji. W XX w. jako r. s. zaczęto postrzegać grupy faszystowskie, co w połączeniu z totalitaryzmem dwudziestolecia międzywojennego, przysporzyło r. s. złej sławy i wpłynęło na ich negatywne postrzeżenie. R. s. różnią się od działań zbiorowych podjętych *ad hoc* tym, iż pomimo luźnych ram organizacyjnych wymagają w pewnym zakresie planowanych działań potrzebnych do osiągnięcia celu. Z biegiem czasu mogą one jednak ulec procesowi instytucjonalizacji, ewoluując np. w partię polityczną. Szczególną wariacją ruchu społecznego jest ruch polityczny. [K. Sopolńska]

D. Della Porta, *Ruchy społeczne*. Wprowadzenie, Kraków 2009; R.J. Dalton, H.D. Klingemann (red.), *Zachowania polityczne*, t. 1–2, Warszawa 2010; A. Heywood, *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, Warszawa 2008; A. Heywood, *Politologia*, Warszawa 2006; S. Stępień (red.), *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe*, Lublin 2006; M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara (red.), *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, Lublin 2015; D. Robertson, *Słownik polityki*, Warszawa 2009.

Rzecznik Praw Obywatelskich – jednoosobowy organ państwowy w Rzeczypospolitej Polskiej, pełniący funkcję ombudsmana, czyli osoby stojącej na straży ochrony praw i wolności obywatelskich przed ich naruszeniem ze strony państwa i jego organów. Urząd RPO został utworzony ustawą z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz.U. 1987, nr 21, poz. 123), w której zapowiedziano, że będzie funkcjonował od dnia 1 stycznia 1988 r. Pierwszą osobą, powołaną na to stanowisko została Ewa Łętowska, profesor prawa w Instytucie Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk.

Instytucja RPO ma umocowanie wśród polskich organów państwa na poziomie konstytucyjnym i ustawowym. W ustawie z dnia 7 kwietnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wprowadzono instytucję RPO do ustawy zasadniczej państwa polskiego (Dz.U. 1989, nr 19, poz. 101) i utrzymano ją w nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483), ustanawiając ją organem ochrony prawa. Ustawa o RPO

była kilka razy nowelizowana – w latach 1991, 1998, 2000, 2011 i 2016. Obecnie obowiązuje jednolity akt ustawy, ogłoszony przez Marszałka Sejmu RP dnia 21 kwietnia 2017 r. (Dz.U. 2017, poz. 958).

Zgodnie z konstytucją i ustawą o Rzeczniku Praw Obywatelskich stoi on na straży wolności i praw człowieka i obywatela, określonych w konstytucji i innych aktach normatywnych, do których należy zaliczyć zarówno akty zawarte w ratyfikowanych umowach międzynarodowych, jak i aktach prawa wewnętrznego. Zadaniem RPO jest badanie, czy wskutek działania bądź zaniechania organów, organizacji i instytucji zobowiązanych do przestrzegania i realizacji powyższych praw i wolności nie nastąpiło naruszenie prawa oraz zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej. Oznacza to, że Rzecznik nie stoi na straży ogólnej praworządności, lecz ingeruje w przypadku naruszenia praw i wolności człowieka i obywatela przez te podmioty, którym ustawodawca powierzył wykonywanie władztwa publicznego, na przykład organy państwa i samorządu terytorialnego, jak również samorząd zawodowy lub organy szkoły wyższej, działające w sferze władztwa publicznego. RPO nie ingeruje również w przypadku naruszenia praw i wolności przez osoby fizyczne lub podmioty prawa prywatnego, chociaż może zwrócić się do odpowiednich instytucji, aby podjęły działania w kierunku utrzymania praworządności.

Osoba ubiegająca się o urząd RPO powinna wyróżniać się wiedzą prawniczą, doświadczeniem zawodowym oraz wysokim autorytetem ze względu na wartości moralne i wrażliwość społeczną. Wprawdzie według komentarza do ustawy wiedza prawnicza nie jest tożsama z formalnym wykształceniem prawniczym, więc teoretycznie Rzecznik może posiadać wykształcenie w innej dyscyplinie naukowej, jednak praktyka pokazała, że każda osoba, zajmująca do tej pory ten urząd, skończyła studia prawnicze i posiadała przynajmniej stopień doktora nauk prawnych. Doświadczenie zawodowe oznacza natomiast, że kandydat na RPO powinien w dotychczasowej działalności zajmować się kwestiami związanymi z ochroną praw i wolności obywatelskich. Rzecznik nie może łączyć swojej funkcji z innymi stanowiskami i zajęciami zawodowymi z wyjątkiem wykonywania obowiązków profesora szkoły wyższej, jak również zakazuje mu się przynależności do partii

politycznej, związku zawodowego oraz prowadzenia działalności publicznej, która nie dałaby się pogodzić z godnością jego urzędu.

Rzecznik powoływany jest przez Sejm za zgodą Senatu na pięcioletnią kadencję z możliwością jednej reelekcji. Po upływie swojej kadencji ma prawo powrócić na zajmowane uprzednio stanowisko lub stanowisko równorzędne poprzedniemu. Tryb powoływania określa uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (M.P. 2018, poz. 544) oraz Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r. – Regulamin Senatu (M.P. 2017, poz. 827). Wniosek o powołanie RPO może zgłosić Marszałek Sejmu lub grupa co najmniej 35 posłów w terminie 30 dni przed upływem kadencji lub 21 dni od dnia odwołania RPO lub stwierdzenia wygaśnięcia jego mandatu. Wnioskodawcy do wniosku zobowiązani są dołączyć uzasadnienie, dane o kandydacie oraz jego zgodę na kandydowanie. Marszałek Sejmu kieruje wnioski do Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka z prośbą o ich zaopiniowanie zaś komisja przedstawia swoją opinię na piśmie. Po otrzymaniu opinii Marszałek Sejmu dostarcza druk tej opinii wszystkim posłom, zarządzając głosowanie nad wyborem RPO, które nie może odbyć się wcześniej niż następnego dnia po doręczeniu posłom opinii. Sejm w szczególnych przypadkach może zadecydować o nieprzesyłaniu wniosków do komisji, ale głosowanie w sprawie wyboru RPO nie może odbyć się wcześniej niż siódmego dnia od dnia doręczenia posłom wniosków z kandydaturami. Powołanie RPO następuje bezwzględną większością ustawowej liczby posłów. W przypadku powołania kandydata na urząd Rzecznika uchwała Sejmu jest przesyłana przez Marszałka Sejmu do Marszałka Senatu. Senat musi w ciągu miesiąca podjąć uchwałę w sprawie zgody na kandydata wybranego przez Sejm. Jeśli wyrazi tę zgodę zwykłą większością głosów lub w ustalonym terminie nie podejmie uchwały, wówczas oznacza to akceptację przesłanej kandydatury. Jeśli odmówi wyrażenia zgody, wówczas Sejm ma obowiązek wybrać innego kandydata. Uchwała Senatu o zgodzie lub braku zgody jest przesyłana przez Marszałka Senatu do Marszałka Sejmu. Wybrany kandydat na RPO obejmuje swoje obowiązki w momencie, gdy złoży ślubowanie na posiedzeniu Sejmu, w którym zobowiąże się dochować wierności konstytucji oraz stać na straży wol-

ności i praw człowieka i obywatela, kierując się przepisami prawa oraz zasadami współżycia społecznego i sprawiedliwości. Od tego momentu zaczyna się jego kadencja. Dotychczasowy Rzecznik pełni swoje obowiązki do czasu objęcia ich przez nowego Rzecznika.

Sejm odwołuje RPO przed upływem kadencji w czterech przypadkach. Po pierwsze, jeśli zrzekł się wykonywania swoich obowiązków. Po drugie, stał się trwale niezdolny do pełnienia obowiązków na skutek choroby, ułomności lub upadku sił, co powinno stwierdzone orzeczeniem lekarskim lekarza orzecznika z Zakładu Ubezpieczeń Społecznych. Po trzecie, sprzeniewierzył się swojemu ślubowaniu, na przykład poprzez działania służące ograniczeniu praw i wolności oraz beczynność w sytuacji gdy te prawa i wolności były naruszane. Po czwarte, złożył niezgodne z prawdą oświadczenie lustracyjne o pracy w organach bezpieczeństwa lub współpracy z nimi w okresie od 22 lipca 1944 do 31 lipca 1990 r., co zostało stwierdzone prawomocnym orzeczeniem sądowym. W pierwszym przypadku Sejm podejmuje decyzję zwykłą większością głosów na wniosek Marszałka Sejmu. W dwóch kolejnych przypadkach wniosek o odwołanie składa Marszałek Sejmu lub grupa co najmniej 35 posłów a decyzja o odwołaniu zapada większością kwalifikowaną 3/5 głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. W czwartym przypadku koniec kadencji następuje w dniu doręczenia Marszałkowi Sejmu orzeczenia sądu.

Rzecznik posiada immunitet. Oznacza to, że nie może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej ani pozbawiony wolności bez uprzedniej zgody Sejmu. Nie może być również zatrzymany lub aresztowany, z wyjątkiem ujęcia go na gorącym uczynku przestępstwa i jeżeli jego zatrzymanie jest niezbędne dla zapewnienia prawidłowego toku postępowania. O zatrzymaniu niezwłocznie powiadamia się Marszałka Sejmu, który może nakazać natychmiastowe zwolnienie zatrzymanego. Wniosek o pociągnięcie RPO do odpowiedzialności karnej w sprawie o przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego składa się za pośrednictwem Prokuratora Generalnego Marszałkowi Sejmu. Marszałek Sejmu kieruje wniosek do Komisji Regulaminowej, Spraw Poselskich i Immunitetowych, która rozpatruje i następnie przesyła Marszałkowi Sejmu sprawozdanie z posiedzenia. Sprawozdanie jest

następnie rozsyłane do wszystkich postów. Sejm na posiedzeniu wyraża zgodę na pociągnięcie RPO do odpowiedzialności karnej w drodze uchwały podjętej bezwzględną większością ustawowej liczby postów.

Rzecznik podejmuje czynności przewidziane w ustawie, jeśli uzyska wiadomość, wskazującą na naruszanie wolności i praw człowieka i obywatela a także regularnie sprawdza sposób traktowania osób pozbawionych wolności. Podjęcie czynności następuje na wniosek: 1) obywateli lub ich organizacji; 2) organów samorządów; 3) Rzecznika Praw Dziecka; 4) Rzecznika Małych i Średnich Przedsiębiorstw oraz 5) z własnej inicjatywy. Wniosek do RPO jest wolny od opłat i nie wymaga szczególnej formy, lecz powinien zawierać: 1) oznaczenie wnioskodawcy; 2) oznaczenie osoby, której prawa i wolności zostały naruszone oraz 3) przedstawienie przedmiotu sprawy. Rzecznik, po zapoznaniu się z wnioskiem, może: 1) podjąć sprawę; 2) poprzestać na wskazaniu wnioskodawcy przysługujących mu środków działania (jeśli uzna, że nie zostały wyczerpane przysługujące prawem obywatelowi środki działania); 3) przekazać sprawę według właściwości (jeśli uzna, że do rozwiązania danej sprawy właściwy jest inny organ, na przykład prokuratura lub organy samorządu terytorialnego); 4) nie podjąć sprawy (jeśli uzna, że nie zostały naruszone prawa i wolności człowieka i obywatela). Każda decyzja RPO musi zostać wysłana do wnioskodawcy.

Jeśli RPO podejmie się danej sprawy, wówczas może: 1) samodzielnie prowadzić postępowanie wyjaśniające; 2) zwrócić się o zbadanie danej sprawy do właściwych organów nadzoru, prokuratury oraz kontroli państwowej, zawodowej i społecznej (na przykład prokuratury, wojewody, izby skarbowej), jeśli uzna je za bardziej właściwe do jej prowadzenia; 3) zwrócić się do Sejmu o zlecenie Najwyższej Izbie Kontroli przeprowadzenia kontroli w danej sprawie. W przypadku punktu 2) organy, do których zwróci się RPO mają obowiązek poinformować Rzecznika o wynikach badań oraz w przypadku stwierdzenia naruszenia praw i wolności, podjętych czynnościach, aby te naruszenia usunąć. Po otrzymaniu sprawozdania RPO ocenia, czy czynności podjęte przez dany organ były wyczerpujące i jeśli je zaakceptuje, wówczas przesyła wnioskodawcy informację o rezultatach podjętych działań.

Prowadząc samodzielnie postępowanie RPO ma prawo: 1) zbadać każdą sprawę na miejscu, nawet bez uprzedzania podmiotów zainteresowanych; 2) żądać złożenia wyjaśnień, przedstawienia akt każdej sprawy prowadzonej przez naczelne i centralne organy administracji państwowej, rządowej, organy organizacji spółdzielczych, społecznych, zawodowych i społeczno-zawodowych, jednostek samorządu terytorialnego oraz samorządowych jednostek organizacyjnych; 3) żądać złożenia informacji o stanie sprawy, prowadzonej przez sądy, prokuraturę, inne organy ścigania (na przykład Policję, Straż Graniczną, Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego) oraz żądać wglądu do akt sądowych i prokuratorskich oraz akt innych organów ścigania po zakończeniu postępowania i zapadnięciu rozstrzygnięcia; 4) zlecać sporządzenie ekspertyz i opinii w przypadku gdy RPO potrzebuje dodatkowych informacji, na przykład z zakresu prawa czy medycyny sądowej; 5) rejestrować dźwięki lub obraz w miejscach, gdzie przebywają osoby pozbawione wolności, za zgodą tych osób oraz 6) odbywać spotkania z osobami pozbawionymi wolności bez obecności osób trzecich, a także z innymi osobami, co do których uzna, że mogą dostarczyć istotnych informacji. W czasie prowadzenia sprawy osobom z Biura RPO przysługują takie same uprawnienia jak Rzecznikowi.

Po zbadaniu sprawy RPO może: 1) wyjaśnić wnioskodawcy, że nie stwierdził naruszenia wolności i praw człowieka i obywatela; 2) skierować wystąpienie do organu, organizacji lub instytucji, w których działalności stwierdził naruszenie wolności i praw człowieka i obywatela (wystąpienie powinno zawierać opinie i wnioski co do sposobu załatwienia sprawy); 3) zwrócić się do organu nadrzędnego nad jednostką, o której mowa w punkcie 2), z wnioskiem o zastosowanie środków przewidzianych w przepisach prawa (na przykład aby uchyliła decyzję jednostki podrzędnej lub wyciągnęła konsekwencje wobec osób naruszających prawo; 4) żądać wszczęcia postępowania w sprawach cywilnych, jak również wziąć udział w każdym toczącym się już postępowaniu – na prawach przysługujących prokuratorowi, jeśli uzna, że wymaga tego ochrona praw i wolności (zazwyczaj w przypadkach, gdy zagadnienie budzi wątpliwości natury interpretacyjnej lub też sprawa ma charakter precedensowy, a jej rozstrzygnięcie wpłynie na sytuację

prawną obywateli); 5) żądać wszczęcia przez uprawnionego oskarżyciela postępowania przygotowawczego w sprawach o przestępstwa ścigane z urzędu (jeśli służy to przełamaniu bezczynności organu powołanego do ścigania przestępstw lub RPO zdobędzie informację o popełnieniu przestępstwa przez urzędnika załatwiającego sprawę obywatela); 6) zwrócić się o wszczęcie postępowania administracyjnego, wnosić skargi do sądu administracyjnego, a także uczestniczyć w tych postępowaniach – na prawach przysługujących prokuratorowi (jeśli dany organ administracji publicznej swoim działaniem lub zaniechaniem przyczynia się do naruszanie praw i wolności człowieka i obywatela); 7) wystąpić z wnioskiem o ukaranie, a także o uchylenie prawomocnego rozstrzygnięcia w postępowaniu w sprawach o wykroczenia, na zasadach i w trybie określonych w odrębnych przepisach; 8) wnieść kasację lub rewizję nadzwyczajną od prawomocnego orzeczenia, na zasadach i w trybie określonych w odrębnych przepisach (niezależnie od tego, czy brał udział w postępowaniu, czy nie, i niezależnie od instancji, w której wyrok się uprawomocnił).

Rzecznik może, w związku z rozpatrywanymi sprawami, przedstawiać właściwym organom, organizacjom i instytucjom oceny i wnioski, zmierzające do zapewnienia skutecznej ochrony praw i wolności człowieka i obywatela oraz usprawnienia trybu załatwiania tych spraw. Może również: 1) występować do Sejmu, Prezydenta, Rady Ministrów lub posłów w wnioskiem o podjęcie inicjatywy ustawodawczej lub wydanie/zmianę innych aktów prawnych związanych z zakresem swojej działalności; 2) występować do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o zbadanie zgodności z konstytucją ustaw i umów międzynarodowych, zgodności ustaw z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, zgodności przepisów prawa, wydawanych przez centralne organy państwowe z konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami, zgodności celów lub działalności partii politycznych z konstytucją oraz w sprawie skargi konstytucyjnej; 3) zgłosić swój udział w postępowaniu przez Trybunałem Konstytucyjnym w sprawie skargi konstytucyjnej oraz brać udział w tym postępowaniu; 4) występować z wnioskiem do Sądu Najwyższego o podjęcie uchwały mającej na celu wyjaśnienie przepisów prawnych budzących wąt-

pliwości w praktyce lub których stosowanie wywołało rozbieżności w orzecznictwie.

Każda organizacja, organ lub instytucja, do których zwróci się RPO, jest zobowiązana z nim współpracować i udzielać mu pomocy, w tym: zapewnić dostęp do akt i dokumentów, udzielać żądanych informacji i wyjaśnień oraz ustosunkować się do ocen, uwag i opinii RPO. Rzecznik co roku informuje Sejm i Senat o swojej działalności i stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela. Informacja ta stanowi podstawę do debaty w obu izbach parlamentu. [T. Kozięłto]

J. Arcimowicz, *Rzecznik Praw Obywatelskich – aktor sceny politycznej*, Warszawa 2003; J. Arcimowicz, *Urząd Rzecznika Praw Obywatelskich w Polsce*, Warszawa 2001; A. Deryng, *Rzecznik Praw Obywatelskich jako wnioskodawca w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym*, Warszawa 2014; M. Kolendowska-Matejczuk, *Konstytucyjne prawo do obrony w działalności Rzecznika Praw Obywatelskich*, Warszawa 2013; I. Malinowska, *Rzecznik Praw Obywatelskich w systemie ochrony praw i wolności w Polsce*, Warszawa 2007; S. Serafin, B. Szmulik, *Organy ochrony prawnej RP*, Warszawa 2010; J. Świątkiewicz, *Rzecznik Praw Obywatelskich w polskim systemie prawnym*, Warszawa 2001; J. Świątkiewicz, *Rzecznik Praw Obywatelskich a sądownictwo administracyjne po reformie*, Łódź 2004; J. Świeca, *Ustawa o Rzeczniku Praw Obywatelskich: komentarz*, Warszawa 2010; S. Trociuk, *Komentarz do ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich*, Warszawa 2014; A. Zoll, *Rzecznik Praw Obywatelskich: zadania konstytucyjno-prawne oraz funkcje publiczne w zakresie wspierania społeczeństwa obywatelskiego*, Warszawa 2005.

S

Samorządność – źródeł znaczenia terminu należy poszukiwać w j. niem., gdzie *Selbstverwaltung* to samodzielny zarząd. Samorząd oznacza decydowanie o sprawach własnych w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność przez grupy wyodrębnione z większej zbiorowości, w tym przez obywateli lub inne podmioty prawne. Samorządy dzielimy na terytorialne oraz specjalne. Podtypami tych drugich są samorządy zawodowe oraz samorządy gospodarcze.

Samorządność wiąże się z określonym zakresem niezależności, zdefiniowanym w odpowiednich aktach prawa. Przyjmuje się, że swoboda w ramach samorządności, by ta była uznawana za realną, a nie fasadową, winna być na tyle szeroka, aby umożliwiać wybór różnych kierunków realizacji własnej polityki (strategii). Rodzi to konieczność przyjęcia określonych mechanizmów ograniczających możliwość ingerencji podmiotu wyższego dla samorządu do sytuacji ściśle określonych. Celem takiej ingerencji w niezależność winna być naprawa sytuacji, a następnie zwrócenie możliwości podejmowania decyzji w ramach samorządności – nietrwale przejęcie kierownictwa. Granice samodzielności obowiązują również samorządy. Mogą one realizować własne kierunki polityki tylko w ramach ściśle ustawowo zdefiniowanych wytycznych. [M. Popławski]

B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2008; Z. Niewiadomski, *Samorząd terytorialny. Ustrój i gospodarka*, Bydgoszcz-Warszawa 2002; E.J. Nowacka, *Polski samorząd terytorialny*, Warszawa 2006; J. Regulski, *Samorząd III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2000; E. Zieliński, *Samorząd terytorialny w Polsce*, Warszawa 2004.

Samostanowienie – prawo narodów do ustanowienia niepodległego, suwerennego państwa oraz swobodnego wyboru ustroju politycznego, gospodarczego i społecznego, do rozwoju kulturalnego i swobodnego korzystania ze swoich bogactw naturalnych. Oznacza to zakaz ingerencji innych państw i organizacji międzynarodowych w wewnętrzne stosunki jakiegokolwiek państwa i pozostawienie jego obywatelom swobody określenia wzajemnych relacji na terytorium, które zamieszkują. Zasada samostanowienia ma dwa wymiary: wewnętrzny i zewnętrzny. Wymiar wewnętrzny samostanowienia zakłada prawo do swobodnego rozwoju i zachowania własnej tożsamości przez dany naród pozostający w ramach istniejącego państwa. Jako przykład można przytoczyć istnienie praw mniejszości narodowych w wewnętrznym prawodawstwie poszczególnych państw, z których korzystają m.in. Niemcy w Polsce oraz Słoweńcy w Austrii, a także istnienie autonomicznych regionów narodowych, takich jak Kraj Basków w Hiszpanii

oraz Region Waloński w Belgii. Wymiar zewnętrzny oznacza prawo narodu do secesji z państwa, w którym aktualnie się znajduje, w celu utworzenia nowego państwa narodowego lub też przyłączenia się do istniejącego już państwa, w którym rządy zazwyczaj sprawuje ta sama wspólnota narodowa, której mniejszość chce dokonać secesji. Secesja powinna być wynikiem działalności masowego ruchu zainteresowanej ludności na rzecz oderwania się od dotychczasowego państwa. Państwo macierzyste ma obowiązek umożliwić tej ludności swobodne wyrażenie swojej woli w drodze powszechnego plebiscytu oraz uznać za wiążący wynik głosowania. Przykładem secesji i utworzenia nowego państwa może być Kosowo, które wyodrębniło się z Serbii (2008), oraz Timor Wschodni, który uzyskał niepodległość od Indonezji (2008). Natomiast jako przykład secesji i przyłączenia się do innego państwa należy uznać plebiscyt na Górnym Śląsku (1921), w wyniku którego 1/3 obszaru dotychczas należącego do Niemiec wraz ze znaczną częścią polskiej ludności znalazła się w granicach Rzeczypospolitej.

Zasada samostanowienia pojawiła się po raz pierwszy w Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych z 1776 r. Wówczas uznano, że każdy naród ma prawo zmienić lub obalić rząd, który uniemożliwia realizację pożądaných przez niego zasad i celów, oraz powołać taką władzę, której podwalinami będą takie zasady, jakie wydadzą się narodowi najbardziej sprzyjające dla jego szczęścia i bezpieczeństwa. We francuskiej Deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 r. zapisano, że źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa w narodzie i żadna władza nie może działać, jeśli nie pochodzi od narodu. Natomiast bolszewicka Deklaracja praw narodów Rosji z 1917 r. zakładała równość i suwerenność wszystkich narodów państwa rosyjskiego oraz ich prawo do samookreślenia się, włącznie z utworzeniem własnego suwerennego państwa. W prawie międzynarodowym zasada samostanowienia pojawiła się jako jedna z najważniejszych kwestii po II wojnie światowej. Według Karty Narodów Zjednoczonych z 1945 r. oraz Traktatu ustanawiającego Europejską Wspólnotę Gospodarczą z 1957 r. podstawą współpracy międzynarodowej powinna być zasada samostanowienia i równouprawnienia narodów. Natomiast w Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych oraz Międzynarodowym Pakcie

praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych z 1966 r. zapisano, że wszystkie narody mają prawo do samostanowienia, czyli swobodnego określania swojego ustroju politycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturalnego oraz dysponowania swoimi bogactwami i zasobami naturalnymi bez naruszenia zobowiązań wynikających z międzynarodowej współpracy. [T. Koziętko]

M. Balcerzak, S. Sykuna (red.), *Leksykon ochrony praw człowieka*, Warszawa 2010; T. Łoś-Nowak (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 5: *Stosunki międzynarodowe*, Kraków 2002; C. Mojsiewicz (red.), *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, Wrocław 2004.

Sądownictwo – ogół sądów jako organów państwa sprawujących wymiar sprawiedliwości. Konstytucja RP z 1997 r. w art. 175 ust. 1 stwierdza: „Wymiar sprawiedliwości w Rzeczypospolitej Polskiej sprawują Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne oraz sądy wojskowe”. Nie ma konstytucyjnej definicji wymiaru sprawiedliwości. W doktrynie akcentuje się aspekt przedmiotowy tego pojęcia, rozumiejąc przez czynność wymierzania sprawiedliwości rozstrzygnięcie, przy użyciu przymusu, konfliktów prawnych przez podmiot państwowy niezaangażowany w konflikt.

Konstytucja RP wskazuje kilka kardynalnych zasad, według których musi być zorganizowane sądownictwo. Chodzi przede wszystkim o zasadę jego niezależności (art. 173), zasadę instancyjności (art. 176 ust. 1) oraz zasadę udziału obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości (art. 182). Kierowanie się nimi przy konstruowaniu systemu organów wymiaru sprawiedliwości służy zapewnieniu przestrzegania konstytucyjnie gwarantowanych praw człowieka (tzw. praw proceduralnych), a w szczególności: prawa do sądu, prawa do obrony, zasady domniemania niewinności i zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege*.

Niezależność sądownictwa wyraża się w realizacji następujących ogólnych reguł. Po pierwsze, struktura sądownictwa jest wyraźnie wyodrębniona spośród innych organów państwowych, ustrój i właściwość sądów określają ustawy (art. 176 ust. 2), a Minister Sprawiedliwości prowadzi jedynie nadzór nad administracją wymiaru sprawiedliwości. Po

drugie, organy innych władz nie mogą ingerować w orzecznictwo sądów, zmiana lub uchylenie orzeczenia może nastąpić tylko w drodze apelacji lub kasacji w ramach systemu organów wymiaru sprawiedliwości.

Polska – zgodnie z art. 3 Konstytucji RP – jest państwem jednolitym, co oznacza, że obowiązuje w niej tylko jeden system prawny, a wszystkie sądy i trybunały wydają (oparte na tej samej podstawie aksjologicznej) wyroki w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej. W całym państwie jest taka sama struktura organizacyjna sądownictwa oparta na postanowieniach Konstytucji RP i ustaw. Jednolita jest również procedura, według której działają sądy.

Postępowanie sądowe jest co najmniej dwuinstancyjne, jak stanowi art. 176 ust. 1 Konstytucji RP. Reguła ta to konsekwencja sformułowanego w art. 78 ustawy zasadniczej prawa do zaskarżania orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji. Dzięki niej możliwe jest, na żądanie każdej ze stron, przeprowadzenie postępowania przed drugą instancją i ewentualne skorygowanie przez inny skład sędziowski błędów i pomyłek powstałych podczas rozpatrywania sprawy przez sąd pierwszej instancji. Środkiem odwoławczym od orzeczeń sądów pierwszej instancji jest apelacja. Apelacje od wyroków sądów rejonowych rozpatruje sąd okręgowy, a gdy on orzekał w pierwszej instancji – sąd apelacyjny. Od orzeczeń wydanych w drugiej instancji przysługuje stronom kasacja. Kasacje rozpatruje Sąd Najwyższy. Po reformie sądownictwa administracyjnego wszystkie sądy funkcjonują zgodnie z zasadą przynajmniej dwuinstancyjnego postępowania.

Konstytucja RP w art. 182 wyraża zasadę udziału obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, nie przesądza jednak formy tego udziału. We współczesnych państwach jest to zorganizowane w dwojaki sposób. W państwach anglosaskich istnieje instytucja sędziów przysięgłych, w większości innych państw, w tym w Polsce, instytucja ławników.

Podstawową zasadą związaną z sądownictwem każdego demokratycznego państwa jest zasada niezawisłości sędziów. Niezawisłość sędziowska to niedopuszczalność jakichkolwiek nacisków na sędziego z zewnątrz, a także wydawanie orzeczeń na podstawie prawa, zgromadzonych dowodów i zgodnie z sumieniem. Konstytucja RP zawiera

rozbudowany katalog formalnych gwarancji mających zapewnić niezawisłość sędziowską, dotyczących przede wszystkim pozycji sędziego. Należą do nich: sposób powoływania sędziów (art. 179), sposób opróżniania stanowiska (art. 180 ust. 1 i ust. 2), niedopuszczalność przeniesienia sędziego (art. 180 ust. 2 i ust. 5), immunitet sędziowski (art. 181), status materialny (art. 178 ust. 2), niepołączalność i apolityczność stanowiska sędziego (art. 178 ust. 3).

Sąd Najwyższy zgodnie z art. 183 Konstytucji RP sprawuje nadzór nad działalnością sądów powszechnych i wojskowych w zakresie orzekania. Do jego ustawowych zadań w szczególności należy: 1) sprawowanie wymiaru sprawiedliwości przez: a) zapewnienie zgodności z prawem i jednolitości orzecznictwa sądów powszechnych i sądów wojskowych przez rozpoznawanie środków odwoławczych oraz podejmowanie uchwał rozstrzygających zagadnienia prawne, b) kontrolę nadzwyczajną prawomocnych orzeczeń sądowych w celu zapewnienia ich zgodności z zasadą demokratycznego państwa prawnego, urzeczywistniającego zasady sprawiedliwości społecznej przez rozpoznawanie skarg nadzwyczajnych; 2) rozpatrywanie spraw dyscyplinarnych w zakresie określonym w ustawie; 3) rozpoznawanie protestów wyborczych oraz stwierdzanie ważności wyborów do Sejmu i Senatu, wyboru na urząd Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, wyborów do Parlamentu Europejskiego, a także rozpoznawanie protestów przeciwko ważności referendum ogólnokrajowego i referendum konstytucyjnego oraz stwierdzania ważności referendum; 4) opiniowanie projektów ustaw i innych aktów normatywnych, na podstawie których orzekają i funkcjonują sądy, a także innych projektów ustaw w zakresie, w jakim mają one wpływ na sprawy należące do właściwości Sądu Najwyższego; 5) wykonywanie innych czynności określonych w ustawach.

Sąd Najwyższy dzieli się na Izby: Cywilną; Karną; Pracy i Ubezpieczeń Społecznych; Kontroli Nadzwyczajnej i Spraw Publicznych; Dyscyplinarną.

Organami Sądu Najwyższego są Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Prezes Sądu Najwyższego, Zgromadzenie Ogólne Sędziów Sądu Najwyższego, zgromadzenie sędziów izby Sądu Najwyższego oraz Kolegium Sądu Najwyższego.

Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego jest powoływany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na sześćoletnią kadencję spośród pięciu kandydatów wybranych przez Zgromadzenie Ogólne Sędziów Sądu Najwyższego i może zostać ponownie powołany tylko raz. Kieruje on pracami Sądu Najwyższego i reprezentuje Sąd Najwyższy na zewnątrz.

Prezes Sądu Najwyższego kieruje pracą danej izby. Jest powoływany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, po zasięgnięciu opinii Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego, na trzyletnią kadencję spośród trzech kandydatów wybranych przez zgromadzenie sędziów izby Sądu Najwyższego i może zostać ponownie powołany tylko dwukrotnie.

Sądami powszechnymi są: sądy rejonowe, sądy okręgowe oraz sądy apelacyjne. Co do zasady sąd rejonowy tworzy się dla obszaru jednej lub większej liczby gmin zamieszkałych przez co najmniej 50 000 mieszkańców, jeżeli łączna liczba spraw cywilnych, karnych oraz rodzinnych i nieletnich wpływających do istniejącego sądu rejonowego z obszaru tej gminy lub kilku gmin wynosi co najmniej 5000 w ciągu roku kalendarzowego. Sąd okręgowy tworzy się dla obszaru właściwości co najmniej dwóch sądów rejonowych, a sąd apelacyjny dla obszaru właściwości co najmniej dwóch okręgów sądowych.

Sądy powszechne sprawują wymiar sprawiedliwości w zakresie nie należącym do sądów administracyjnych, sądów wojskowych oraz Sądu Najwyższego.

Sądy rejonowe są sądami pierwszej instancji, co oznacza, że jeżeli ustawa nie zastrzega właściwości dla innych sądów, we wszystkich sprawach właściwe są właśnie one.

Sądy okręgowe to sądy odwoławcze w sprawach rozpoznawanych w pierwszej instancji przez sądy rejonowe, a w niektórych sprawach, wskazanych ustawowo, same orzekają w pierwszej instancji.

Sądy apelacyjne są sądami odwoławczymi od orzeczeń sądów okręgowych orzekających w pierwszej instancji.

Sądami administracyjnymi są wojewódzkie sądy administracyjne jako sądy pierwszej instancji oraz Naczelny Sąd Administracyjny jako sąd drugiej instancji. Sprawują one wymiar sprawiedliwości przez kontrolę zgodności z prawem działalności administracji publicznej oraz rozstrzyganie sporów kompetencyjnych i o właściwość między organami jednostek

samorządu terytorialnego, samorządowymi kolegiumi odwoławczymi, a także między tymi organami a organami administracji rządowej.

Sądy wojskowe sprawują wymiar sprawiedliwości w siłach zbrojnych w sprawach karnych oraz orzekają w innych sprawach, jeżeli zostały one przekazane do ich właściwości. W wypadkach przewidzianych przez ustawy orzekają także w sprawach karnych w stosunku do osób nienależących do sił zbrojnych. Sądami wojskowymi są wojskowe sądy okręgowe i wojskowe sądy garnizonowe.

Zgodnie z art. 186 ust. 1 Konstytucji RP na straży niezależności sądów i niezawisłości sędziów stoi Krajowa Rada Sądownictwa. Do jej kompetencji należy w szczególności rozpatrywanie i ocena kandydatów do pełnienia urzędu na stanowiskach sędziów Sądu Najwyższego oraz stanowiskach sędziowskich w sądach powszechnych, sądach administracyjnych i sądach wojskowych oraz na stanowiskach asesorów sądowych w sądach administracyjnych, a także przedstawianie Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej wniosków o powołanie sędziów w Sądzie Najwyższym, sądach powszechnych, sądach administracyjnych i sądach wojskowych oraz o powołanie asesorów sądowych w sądach administracyjnych.

W skład Krajowej Rady Sądownictwa wchodzi: Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego i Minister Sprawiedliwości przez okres pełnienia swych funkcji; osoba powołana przez Prezydenta bez oznaczania kadencji i z możliwością odwołania w każdym czasie (mandat osoby powołanej przez Prezydenta wygasa najpóźniej w ciągu trzech miesięcy po zakończeniu kadencji albo opróżnieniu urzędu przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej); czterech posłów wybranych przez Sejm i dwóch senatorów wybranych przez Senat na okres czterech lat; 15 członków wybranych przez Sejm spośród sędziów Sądu Najwyższego, sądów powszechnych, sądów administracyjnych i sądów wojskowych na wspólną czteroletnią kadencję (ten mocno kontrowersyjny sposób wyboru sędziów członków KRS określa ustawa, a nie Konstytucja RP). [K. Eckhardt]

A. Bałaban, *Władza sądownicza w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Ustrój i struktura aparatu państwowego i samorządu terytorialnego*, red. W. Skrzydło, Warszawa 1997; K. Dunaj, M. Stepnowska (red.), *Wymiar sprawie-*

dliwości w siłach zbrojnych, Warszawa 2014; T. Ereciński, J. Gudowski, J. Iwulski, *Komentarz do prawa o ustroju sądów powszechnych i ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa*, red. J. Gudowski, Warszawa 2010; L. Garlicki, *Ewolucja pozycji ustrojowej SN (1989–2010)*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 11; L. Garlicki, *Niezależność sądownictwa w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Parlament Europejski i parlamenty narodowe*, red. B. Banaszak, Wrocław 2004; L. Garlicki, *Sądy a Konstytucja RP*, „Przegląd Sądowy” 2016, nr 7–8; M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Konstytucyjny model władzy sądowniczej w Polsce – wybrane problemy*, Wrocław 2013; R. Jastrzębski, *Stulecie Sądu Najwyższego – geneza, organizacja, działalność*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 7–8; Z. Kmiecik (red.), *Polskie sądownictwo administracyjne – zarys systemu*, Warszawa 2017; Ł. Korózs, M. Sztorc, *Ustrój sądów powszechnych. Komentarz*, Warszawa 2004; T. Kuczyński, M. Masternak-Kubiak, *Prawo o ustroju sądów administracyjnych*, Warszawa 2009; K. Piasecki, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Kraków 2005; E. Plesnarowicz-Durska, *Prawo o ustroju sądów administracyjnych. Komentarz*, Warszawa 2014; W. Sanetra, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP przez Sąd Najwyższy*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 2; W. Sanetra, *O roli Sądu Najwyższego w zapewnieniu zgodności z prawem oraz jednolitości orzecznictwa sądowego*, „Przegląd Sądowy” 2016, nr 9; W. Skrzydło (red.), *Sądy i Trybunały w Konstytucji i w praktyce*, Warszawa 2005; W. Sokolewicz, *Konstytucyjna regulacja władzy sądowniczej*, [w:] *Konstytucja, ustrój, system finansowy państwa. Księga pamiątkowa ku czci prof. Natalii Gajl*, Warszawa 1999; B. Szmulik, *Pozycja ustrojowa Sądu Najwyższego w Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008; A. Szmyt (red.), *Trzecia władza. Sądy i trybunały w Polsce*, Gdańsk 2008; M. Zubik, *Sprawowanie wymiaru sprawiedliwości w świetle Konstytucji i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 3.

Selekcja kandydatów – (*candidate selection*) jest wewnątrzpartyjnym procesem wyłaniania reprezentantów biorących udział w wyborach powszechnych. Odnosi się do najważniejszych funkcji partii politycznych jakimi są rekrutacja elit politycznych, udział w wyborach oraz sprawowanie władzy. Proces ten nie tylko wpływa na kształt list wyborczych, ale w konsekwencji na skład reprezentacji partii w strukturach władzy ustawodawczej i wykonawczej. Selekcja odpowiedniej grupy kandydatów determinuje późniejszy wizerunek, spójność ideologiczną czy też reprezentatywność partii. Dzieje się tak ze względu na różnorodność kandydatów pod względem demograficznym, ideolo-

gicznym czy geograficznym (np. na płeć, wiek, doświadczenie, poglądy, miejsce zamieszkania). Analizując selekcję kandydatów warto zwrócić uwagę na dwa główne pojęcia. Pierwszym z nich jest kandydatura (*candidacy*), czyli kto może zostać kandydatem. W tym wypadku wymagania mogą być formalne (np. wiek, staż partyjny, obywatelstwo), jak i nieformalne (rywalizacja wewnątrzpartyjna, wady i zalety kandydata). Drugim kluczowym pojęciem jest selektorat (*selectorate*) czyli organ wybierający kandydatów. Istotnym aspektem jest włączenie/wyłączenie (*inclusiveness/exclusiveness*) w ten proces poszczególnych grup: wszystkie osoby mające prawo głosowania w wyborach powszechnych; członkowie partii; delegaci reprezentujący członków partii; elity partyjne; przywódca partii. Ponadto należy uwzględnić stopień centralizacji tego procesu, w którym wyróżnić można poziom lokalny oraz centralny. [M. Hartliński]

G. Cordero, X. Coller (eds.), *Democratizing Candidate Selection New Methods, Old Receipts?*, Cham 2018; W.P. Cross, R.S. Katz (eds.), *The Challenges of Intra-Party Democracy*, Oxford 2013; W.P. Cross, G. Rahat, O. Kenig, S. Pruyssers, *The promise and challenge of party primary elections. A comparative perspective*, Montreal 2016; R. Hazan, G. Rahat, *Democracy Within Parties: Candidate Selection Methods and their Political Consequences*, Oxford 2010; G. Sandri, A. Seddone (eds.), *Party Primaries in Comparative Perspective*, London 2016.

Separatyzm – dążenie grupy etnicznej, narodu, mniejszości narodowej lub społeczności lokalnej do odłączenia części terytorium od państwa (lub większej całości) i przekształcenie go w osobny podmiot (nowe państwo, jednostkę administracyjną) lub przyłączenie do innego państwa. Inną formą separatyzmu jest dążenie do uzyskania przez daną grupę autonomii w ramach istniejącego państwa. Celem ruchów separatystycznych jest dbanie o interesy gospodarcze danej grupy lub zapewnienie jej przetrwania pod względem kulturowym, religijnym, językowym czy tożsamościowym. Separatyzm może mieć zatem podłoże ekonomiczne, etniczne, kulturowe bądź też religijne, a także charakter masowy i być popierany przez większość mieszkańców danego obszaru lub być zjawiskiem marginalnym, bez szerokiego poparcia.

Wyrazem separatyzmu jest tworzenie własnej ideologii, ruchów społecznych czy partii politycznych zabiegających o odłączenie danego obszaru od państwa, w którym się on znajduje. W tym celu tworzone mogą być również odrębne instytucje administracyjne lub wykorzystywane istniejące instytucje poprzez zmianę ich funkcji i charakteru (np. z regionalnych na państwowe po secesji). Separatyzm może mieć formę dążeń i działań metodami pokojowymi, a także poprzez legalne środki i narzędzia (np. udział partii separatystycznych w wyborach, zasiadanie w organach przedstawicielskich, referendum, demonstracje, agitacja). Przykładem takich działań są Czarnogóra, Szkocja, Katalonia, Korsyka czy Górny Śląsk. Może on również przybrać formę nielegalną, a w skrajnej postaci działań terrorystycznych, wystąpień zbrojnych, działań partyzanckich lub regularnej wojny. Przykładami tego typu działań są Irlandia Północna, Kraj Basków, Kosowo, Kurdowie czy wojna secesyjna w USA w XIX w. [A. Jarosz]

K. Czubochoa, *Separatyzm etniczny w dobie praw człowieka – nowe wyzwania dla państwa narodowego i społeczności międzynarodowej*, Toruń 2012; P. Mickiewicz, H. Wyligąta (red.), *Dokąd zmierza Europa?: nacjonalizm, separatyzm, migracje – nowe wyzwania Unii Europejskiej*, Wrocław 2009; M.W. Wanatowicz (red.), *Regionalizm a separatyzm – historia i współczesność: Śląsk na tle innych obszarów*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 1995.

Służba cywilna – stały, zawodowy korpus urzędników państwowych, zhierarchizowany, podzielony wewnątrz na stopnie, kategorie, klasy, korpusy, w którym znajdują pracę ludzie z różnorodnym wykształceniem i umiejętnościami. Samo określenie służba mieści się w potocznym rozumieniu tego słowa, oznaczając podporządkowanie, wykonywanie nie tylko poleceń osób aktualnie sprawujących władzę, ale przede wszystkim służenie interesom państwa, wykonywanie zadań publicznych z poszanowaniem wartości przyjętych w demokratycznym państwie prawa, odzwierciedlonych w zapisach konstytucyjnych i porządku prawnym. W poszczególnych państwach w ramach zakresu pojęciowego terminu służba cywilna mieszczą się różnorodne kategorie osób zatrudnionych w administracji publicznej. W Polsce stosowane jest określenie: służba cywilna, w skład której wchodzi

osoby zatrudnione w administracji rządowej. We Francji używa się pojęcia *la Fonction Publique* – służba publiczna (obejmuje ona nie tylko administrację rządową, ale także samorządową i służbę szpitalną), w Wielkiej Brytanii – *Civil Service* – tylko urzędnicy rządowi, a w Niemczech służba urzędnicza – *Beamtendienst*. Tylko ok. 40% niemieckich urzędników należy do korpusu służby cywilnej – urzędnicy rządu federalnego i rządów krajowych oraz na specjalnych zasadach profesorowie wyższych uczelni. Systemy służby cywilnej na całym świecie zbudowane są w różnorodny sposób. Poszczególne państwa, tworząc własne regulacje, korzystają często z ukształtowanych historycznie wzorców, a niekiedy przejmują je od innych państw. System służby cywilnej (model) to całokształt rozwiązań prawno-organizacyjnych dotyczących zarządzania kadrami w administracji. Wyróżniamy dwa podstawowe modele służby cywilnej: model pozycyjny, zwany modelem stanowisk lub otwartym (*position system*) oraz model kariery, zwany modelem awansowym lub zamkniętym (*career system*). Oba rozwiązania nie występują w czystej postaci, chociaż możemy wskazać państwa, w których ukształtowany system zbliżony jest do ideału (np. model pozycyjny w Wielkiej Brytanii czy też kariery we Francji). Ukształtowanie tradycyjnych systemów służby cywilnej związane jest z procesami historycznymi oraz organizacyjnym rozwojem państw, instytucjonalizacją reżimu politycznego. Współcześnie możemy mówić również o tzw. modelu mieszanym (hybrydowym), tj. połączeniu cech obu systemów. Spowodowane jest to zapewne ciągłym poszukiwaniem nowych dróg zarządzania zasobami ludzkimi w administracji, co w efekcie ma spowodować wzrost jakości wykonywanych przez nią zadań.

Immanentnym elementem służby jest jej misja, której celem jest zawodowe, bezstronne i profesjonalne wykonywanie zadań państwa przy zachowaniu zasady neutralności politycznej. Członek korpusu służby cywilnej ma traktować pracę jako służbę publiczną, ma zawsze na względzie dobro Rzeczypospolitej Polskiej, jej ustrój demokratyczny oraz ma za zadanie chronić uzasadnione interesy każdej osoby. Katalog zasad służby cywilnej, którymi muszą kierować się członkowie korpusu określony został w zarządzeniu nr 70 Prezesa Rady Ministrów

w sprawie wytycznych w zakresie przestrzegania zasad służby cywilnej oraz zasad etyki korpusu służby cywilnej. Należą do nich zasady: legalizmu, praworządności, pogłębiania zaufania do organów administracji publicznej, ochrony praw człowieka i obywatela, bezinteresowności, jawności i przejrzystości, dochowania tajemnicy ustawowo chronionej, profesjonalizmu, odpowiedzialności za działanie lub zaniechanie działania, racjonalnego gospodarowania środkami publicznymi, otwartości i konkurencyjności naboru.

Utworzenie korpusu służby cywilnej w Polsce ma swoją genezę w II Rzeczypospolitej, gdy 17 lutego 1922 r. uchwalono ustawę o państwowej służbie cywilnej. W zasadzie do odzyskania niepodległości nie istniał korpus służby cywilnej, poza krótkim okresem w Królestwie Polskim, gdy obowiązywała ustawa o Służbie Cywilnej w Królestwie Polskim z marca 1859 r. uchylona w lutym 1879 r. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej wprowadziła nowoczesne zasady funkcjonowania korpusu. Przyznała ona szczególny status prawny osobom zatrudnionym w administracji, a wśród uregulowań znalazły się przepisy dotyczące: ocen kwalifikacyjnych urzędników, odpowiedzialności dyscyplinarnej, zasad zachowania tajemnicy służbowej, służby przygotowawczej. W latach 1945–1990 nie istniał wyodrębniony organizacyjnie korpus służby cywilnej. Tworzenie służby cywilnej kształtowanej po transformacji 1989 r. sięga 1996 r. kiedy to uchwalono ustawę o służbie cywilnej. Była to pierwsza powojenna regulacja dotycząca funkcjonowania korpusu w obrębie administracji rządowej. Ustawą z 1996 r. postanowiono, iż: „W celu zapewnienia zawodowego, rzetelnego, bezstronnego i politycznie neutralnego wykonywania zadań państwa ustanawia się służbę cywilną”. Ustawa z 1996 r. stworzyła ramy instytucjonalno-prawne korpusu. Powołano Urząd Służby Cywilnej, szefa Służby Cywilnej, Radę Służby Cywilnej, Dyrektorów generalnych urzędów, Wyższą Komisję Dyscyplinarną oraz komisje dyscyplinarne urzędów. Wewnętrzne ustrukturyzowanie zapewniło sprawność organizacyjną w zakresie zarządzania oraz stworzyło podwaliny do budowy nowoczesnego korpusu. Ustawa określała, iż członkami korpusu są urzędnicy zatrudnieni w urzędach administracji rządowej na podstawie mianowania. Ustawa obowiązy-

wała do 1 lipca 1999 r., kiedy to w życie weszła kolejna ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o służbie cywilnej. Ustawodawca włączył do korpusu wszystkich pracowników zatrudnionych w administracji rządowej, bez względu na fakt posiadania statusu urzędnika służby cywilnej. Jednocześnie wyodrębnił dwie kategorie członków korpusu: pracowników i urzędników oraz określił wyższe stanowiska w służbie cywilnej. Korpus tworzyli pracownicy Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, urzędów ministrów i przewodniczących komitetów wchodzących w skład Rady Ministrów, urzędów centralnych, urzędów wojewódzkich, urzędów stanowiących aparat pomocniczy terenowych organów administracji rządowej, Rządowego Centrum Studiów Strategicznych, komend, inspektoratów i innych jednostek organizacyjnych stanowiących aparat pomocniczy, kierownicy zespolonych służb, inspekcji i straży wojewódzkich oraz niektórych powiatowych. W 1997 r. w ogólnonarodowym referendum przyjęto Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej, która przesądziła o zakresie podmiotowym korpusu usytuowanym w obrębie administracji rządowej. Zgodnie z art. 153 Konstytucji: „W celu zapewnienia zawodowego, rzetelnego, bezstronnego i politycznie neutralnego wykonywania zadań państwa, w urzędach administracji rządowej działa korpus służby cywilnej. Prezes Rady Ministrów jest zwierzchnikiem korpusu służby cywilnej”. Konstytucja przesądziła, iż korpus działa jedynie w administracji rządowej zawężając jego zakres podmiotowy. W dniu 24 sierpnia 2006 r. uchwalono kolejne dwie ustawy: ustawę o służbie cywilnej oraz ściśle z nią skorelowaną ustawę o Państwowym Zasobie Kadrowym i wysokich stanowiskach państwowych. Oficjalnie zaczęto stosować termin służba publiczna – rozumiejąc pod tym pojęciem służbę cywilną oraz Państwowy Zasób Kadrowy (PZK). W wyniku uchwalenia ustaw wyodrębniono z korpusu służby cywilnej wyższe stanowiska i włączono je do państwowego zasobu kadrowego, czyli zbioru kandydatów na wysokie stanowiska państwowe. W korpusie służby cywilnej został jedynie średni szczebel zarządzania, stanowiska koordynujące, samodzielne, specjalistyczne i wspomagające. Natomiast do PZK włączeni zostali: kierownicy centralnych urzędów i ich zastępcy, prezesi agencji państwowych i ich zastępcy, prezesi rządów państwowych funduszy i ich zastępcy, Sekretarz Rady Mini-

strów, wojewódzcy lekarze weterynarii i ich zastępcy. Ponadto do PZK zaliczono: kierowników państwowych jednostek organizacyjnych wraz z zastępcami podlegających premierowi, kierowników w służbie zagranicznej, dyrektorów generalnych urzędów oraz kierujących departamentami lub komórkami równorzędnymi w ministerstwach, urzędach centralnych, urzędach obsługujących przewodniczących komitetów wchodzących w skład Rady Ministrów, Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, urzędach wojewódzkich. Ustawodawca zrezygnował z konkursu na wyższe stanowiska, a ich obsadzanie następowało w drodze powołania spośród kandydatów z PZK przez właściwy organ, którym był Prezes Rady Ministrów bądź właściwy minister, ewentualnie kierownik urzędu centralnego i czasami szef Kancelarii Prezesa Rady Ministrów. W dniu 21 listopada 2008 r. uchwalono kolejną ustawę o służbie cywilnej. Ustawa z 2008 r. o służbie cywilnej zlikwidowała Państwowy Zasób Kadrowy włączając z powrotem w szeregi korpusu służby cywilnej wysokie stanowiska państwowe. Korpus tworzą pracownicy: Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, urzędów ministrów i przewodniczących komitetów wchodzących w skład Rady Ministrów, urzędów centralnych, urzędów wojewódzkich, urzędów stanowiących aparat pomocniczy terenowych organów administracji rządowej, komend, inspektoratów i innych jednostek organizacyjnych stanowiących aparat pomocniczy, kierownicy zespolonych służb, inspekcji i straży wojewódzkich oraz niektórzy powiatowi i graniczni lekarze weterynarii. Kolejną ustawą z dnia 30 grudnia 2015 r. o zmianie ustawy o służbie cywilnej oraz niektórych innych ustaw ustawodawca dokonał zmian zarówno w wymiarze strukturalnym (zmieniając pozycję szefa Służby Cywilnej oraz Rady Służby Cywilnej) oraz koncepcyjnym, zmieniając sposób obsadzania wyższych stanowisk z trybu konkursowego na powołanie, a także ich usytuowanie w strukturze korpusu. [B. Springer]

T.G. Grosse, *Działania anty-korupcyjne w państwach członkowskich OECD*, Florencja 2000, s. 34; Gintowt-Jankowicz (red.), *Służba cywilna w wybranych państwach demokratycznych*, Warszawa 2000; G. Rydlewski, *Służba cywilna w Polsce. Przegląd rozwiązań na tle doświadczeń innych państw i podstawowe akty prawne*, Warszawa 2001; G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w Guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004;

J. Itrich-Drabarek, *Uwarunkowania, standardy i kierunki zmian funkcjonowania służby cywilnej na tle europejskim*, Warszawa 2010; Ch. Demmke, *Służba cywilna w krajach europejskich: między tradycją a reformą*, Łódź 2004; ustawa z dnia 5 czerwca 1996 r. o służbie cywilnej (Dz.U. 1996, nr 89, poz. 42); ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o służbie cywilnej (Dz.U. 1998, nr 49, poz. 483), Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.); ustawa z dnia 24 sierpnia o służbie cywilnej (Dz.U. 2006, nr 170, poz. 1218); ustawa z dnia 24 sierpnia o Państwowym Zasobie Kadrowym i wysokich stanowiskach państwowych (Dz.U. 2006, nr 170, poz. 1217); ustawa z dnia 21 listopada o służbie cywilnej (Dz.U. nr 227, poz. 1505 z późn. zm.); ustawa z dnia 30 grudnia 2015 r. o zmianie ustawy o służbie cywilnej oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2016, nr 0, poz. 34); zarządzenie nr 70 Prezesa Rady Ministrów w sprawie wytycznych w zakresie przestrzegania zasad służby cywilnej oraz zasad etyki korpusu służby cywilnej (M.P. nr 93, poz. 953); zarządzenie nr 114 Prezesa Rady Ministrów z dnia 11 października 2002 r. w sprawie ustanowienia Kodeksu Etyki Służby Cywilnej (M.P. nr 46, poz. 683); Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

Socjaldemokracja – doktryna i ruch polityczny nawiązujące do umiarkowanego socjalizmu europejskiego drugiej połowy XIX w., aczkolwiek sam termin użyty został po raz pierwszy przez Wilhelma Liebknechta (1826–1900) i Augusta Bebla (1840–1913) w nazwie założonej przez nich w 1869 r. Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Niemiec (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands*, SDAP). W szczególności jednak sposób do powstania, a następnie stopniowej i długotrwałej krystalizacji doktryny socjaldemokratycznej przyczyniło się stanowisko zwolenników **reformizmu** oraz rewizjonizmu, a zwłaszcza poglądy Edwarda Bernsteina (1850–1932), który nie rezygnując z postulatu zniesienia kapitalizmu jako ustroju opartego na wyzysku zakwestionował jednocześnie podstawowe założenia marksowskiej teorii kapitalizmu i rewolucji.

Dominującą cechą istniejącego ustroju była bowiem nie tyle koncentracja kapitału oraz postępująca pauperyzacja proletariatu, co przede wszystkim stopniowa poprawa warunków jego egzystencji oraz tendencja do uspołecznienia produkcji i organizacji pracy. Proces ten tworzył przesłanki do przyjęcia założenia, iż likwidacja kapi-

talizmu może dokonać się na drodze ewolucyjnej przy wykorzystaniu demokratycznych mechanizmów wyborczych. One też zostały uznane przez E. Bernsteina za podstawową strategię ruchu robotniczego, co zaowocowało jednoczesnym odrzuceniem koncepcji dyktatury proletariatu jako nieadekwatnej do istniejących realiów oraz ograniczającej wolność obywatelską. Niemiecki teoretyk odrzucał również charakterystyczne dla K. Marksa przekonanie o jednorodności klasy robotniczej jako podstawowej grupy społecznej. Zgodnie z prezentowanym przezeń stanowiskiem cechą tej grupy społecznej było bowiem daleko idące zróżnicowanie wewnętrzne oraz wiążąca się z nim częsta rozbieżność interesów. Taki punkt widzenia prowadził do odrzucenia tezy o monopolu klasy robotniczej oraz wysunięcia postulatu wzmoczeniu działań na rzecz podniesienia jej świadomości, co wiązało się z koniecznością zrozumienia i wzmocnienia akceptacji dla dokonujących się w obrębie rozwiniętego kapitalizmu naturalnych procesów uspołecznienia produkcji i demokratyzacji. Stanowisko E. Bernsteina nie spotkało się z akceptacją wszystkich środowisk i ugrupowań skupionych w powstałej w 1889 r. II Międzynarodówce Socjalistycznej, stając się w istocie inspiracją i zaczątkiem dyskusji o przyszłości i strategii ruchu socjalistycznego. W jej wyniku w okresie poprzedzającym I wojnę światową wśród działaczy i teoretyków socjalistycznych uformowały się trzy zasadnicze kierunki: reformistyczny, centrowy (Karl Kautsky) oraz radykalnie rewolucyjny (Róża Luksemburg i Włodzimierz Lenin), których drogi rozeszły się ostatecznie w wyniku odmienności stanowisk w obliczu wojny, jak również wskutek oceny rewolucji bolszewickiej w Rosji. Istotną rolę odegrało w tym względzie również powołanie w Moskwie w 1919 r. Międzynarodówki Komunistycznej, która na swym drugim kongresie w 1920 r. przyjęła dokument określający 21 kryteriów przynależności do niej. Wśród nich znalazły się wymogi: uznania dyktatury proletariatu oraz rewolucji jako drogi prowadzącej do urzeczywistnienia nowego ładu społecznego, definitywnego zerwania z siłami stojącymi na gruncie reformizmu, akceptacji nielegalnej działalności partii komunistycznych, przyjęcia w nazwie współtworzących ją ugrupowań terminu „komunistyczne”, a także uznania przez nie zasady centralizmu demokratycznego oraz jednoczesnego odrzu-

cenia demokracji wewnątrzpartyjnej. Dokument ten doprowadził do wyraźnego podziału ruchu robotniczego. Specyficzną rolę odgrywali w tym kontekście przedstawiciele centryzmu, którzy deklarując swoje przywiązanie do marksizmu i związanej z nim kategorystyki podkreślali zarazem, iż w żadnym wypadku nie powinien być on ujmowany w kategoriach dogmatycznych.

Za znamienne uznać należy zwłaszcza stanowisko niemieckiego działacza robotniczego Karla Kautsky'ego (1854–1938), który wyrażając wiarę w obiektywną konieczność dziejową socjalistycznego społeczeństwa oraz potencjał proletariatu, a także nie rezygnując z terminu rewolucja, wskazywał zarazem, iż powinna mieć ona charakter bezkrwawy i ewolucyjny, jak również dokonać się w sposób demokratyczny. Zdecydowanie krytycznie oceniał natomiast rewolucję bolszewicką, zarzucając jej przywódcom nie tylko stworzenie będącej przeszkodą postępu dyktatury oraz bezwzględne tępienie opozycji, ale także stanie ponad prawem. Podobne poglądy formułowali również austromarksieści, podkreślając jednocześnie, iż marksizm nie może być interpretowany jako system samowystarczalny i zamknięty, a sam socjalizm winien być pojmowany nie w kategoriach klasowych, ale przede wszystkim ogólnoludzkich.

Naturalną konsekwencją przywołanych poglądów, a także charakterystycznego dla wspomnianego środowiska ideowego dążenia do zachowania jedności ruchu robotniczego było powołanie w 1921 r. w Wiedniu Międzynarodowej Wspólnoty Pracy Partii Socjalistycznych (Międzynarodówka 2 i 1/2), która jednak już w 1923 r. połączyła się z reformistycznym środowiskiem II Międzynarodówki tworząc Socjalistyczną Międzynarodówkę Robotniczą. W okresie międzywojennym uwaga znacznej części wchodzących w jej skład ugrupowań politycznych koncentrowała się z jednej strony na praktyce współrzędzenia oraz przeciwdziałaniu zagrożeniom płynącym ze strony reżimów autorytarnych i totalitarnych, z drugiej zaś na poszukiwaniu nowych inspiracji ideowych. Wyrazem tej tendencji było zainteresowanie koncepcjami Johna Maynarda Keynesa (1883–1946), postulującymi z jednej strony skoncentrowanie się na likwidacji bezrobocia, z drugiej zaś urzeczywistnienie idei państwa opiekuńczego, zajmującego się redystry-

bucją dochodu narodowego oraz realizującego zasady pełnego i równego dostępu do oświaty, służby zdrowia, jak również kultury. Ujęcie powyższe oznaczało w istocie stopniowe odchodzenie od socjalizmu rozumianego jak odrębna forma ustroju społeczno-gospodarczego, a także wiążącego się z nim postulatu upaństwowienia własności. Za znamienne uznać należy w tym kontekście przykład socjaldemokratów szwedzkich, którzy w latach 30. XX w. przedstawili program opierający się na mechanizmach stymulowania wzrostu gospodarczego, deficycie budżetowym, rozwiniętej opiece socjalnej i jednoczesnym dążeniu do pełnego zatrudnienia.

Wyjaśniając przyczyny takiego podejścia jeden czołowych teoretyków szwedzkiej myśli socjaldemokratycznej, a zarazem wieloletni minister finansów Ernst Wigforss (1881–1977) konstatował, iż „[...] ani ruch robotniczy, ani kapitaliści nie mogą liczyć na przełamanie oporu przeciwnika i przeto muszą zaakceptować konieczność kooperacji dla osiągnięcia wspólnego celu – wzrostu wydajności gospodarczej” [A. Antoszewski, R. Herbut, 1995, s. 29]. Ostateczna krystalizacja socjaldemokracji jako doktryny i ruchu politycznego nastąpiła jednak dopiero po II wojnie światowej. Zasadniczą rolę odegrała w tym przypadku zarówno konieczność zdefiniowania własnej tożsamości w realiach powojennej odbudowy, jak i ideologiczna i organizacyjna ofensywa komunizmu, której wyrazem była m.in. likwidacja bądź ograniczenie samodzielności partii socjaldemokratycznych w państwach bloku sowieckiego. W konsekwencji w dniach 30 czerwca–3 lipca 1951 r. odbył się we Frankfurcie nad Menem I Kongres Międzynarodówki Socjalistycznej, w którym uczestniczyli przedstawiciele 35 partii i organizacji socjaldemokratycznych, w głównej mierze europejskich.

Głównym efektem obrad było przyjęcie deklaracji zatytułowanej Cele i zadania socjalizmu demokratycznego (tzw. deklaracja frankfurcka), która na długi czas stała się podstawą programową organizacji, a zarazem zbiorem fundamentalnych wartości socjalizmu demokratycznego. Dokument składał się z czterech rozdziałów poświęconych kolejno kwestii demokracji politycznej, gospodarczej, demokracji społecznej i rozwojowi kulturowemu, a także regułom demokracji w wymiarze międzynarodowym. W rozpoczynającej go preambule za za-

sadnicze źródło socjalizmu uznano wywołany przez kapitalizm ucisk proletariatu, jednak wraz z „[...] upływem czasu coraz więcej obywateli: pracownicy wolnych zawodów, urzędników, rolników i rybaków, rzemieślników i sprzedawców, artystów i naukowców – zaczęło rozumieć, że socjalizm apeluje do wszystkich, którzy wierzą, że należy zakończyć wykorzystywanie ludzi przez ludzi” [W. Ziętara, 2007, s. 41].

Spojrzenie takie oznaczało *de facto* odejście od klasowego ujęcia bazy społecznej socjaldemokracji, która stała się w istocie ruchem wszystkich ludzi pracy. Wśród jego nowych celów wymieniano natomiast urzeczywistnienie socjalizmu przez konsekwentne reformowanie kapitalizmu, a co za tym idzie również oswobodzenie ludzi z uzależnienia od kontrolującej środki produkcji mniejszości. Podkreślano przy tym potrzebę respektowania pluralizmu światopoglądowego, aczkolwiek nie kwestionowano całkowicie marksistowskiego podłoża ideologicznego ruchu. Towarzyszyło temu jednak głębokie przekonanie, iż ruch komunistyczny pozostawał w całkowitej sprzeczności z jego założeniami. Zgodnie z treścią deklaracji podstawowymi celami socjaldemokracji pozostawały realizacja polityki pełnego zatrudnienia, wzrost gospodarczy, zabezpieczenie ochrony socjalnej obywateli oraz sprawiedliwy podział dóbr, a także poszanowanie różnych form własności. Podkreślano także konieczność upowszechnienia praw politycznych, ekonomicznych i socjalnych, wśród których wyróżniano zwłaszcza prawo do pracy, opieki lekarskiej, wypoczynku, godnej starości, a także prawo do wykształcenia. Dokument zawierał jednocześnie katalog zasad konstytuujących demokrację polityczną oraz eksponujących konieczność poszanowania praw człowieka. W świetle zawartych w nim postulatów zasadne jest stwierdzenie, iż socjalizm został zinterpretowany przez jego twórców jako naturalne rozwinięcie obejmującej różne obszary życia demokracji. W rezultacie pojmowany był on jako zjawisko rodzące się w łonie kapitalizmu, będące zarazem ponadklasowym ruchem przeciwko wyzyskowi oraz zmierzającym do stworzenia publicznej kontroli nad procesem produkcji. Za uzasadnioną należy uznać w tym kontekście tezę, iż deklaracja frankfurcka zwierzała w istocie zarys nowej doktryny, nawiązującej do rewizjonistycznej wersji marksizmu. Do jej głównych założeń zaliczyć należy wyraźne zespolenie reformizmu

z demokracją polityczną, zinterpretowanie socjalizmu jako dążenia do likwidacji nierówności społecznych, uznanie możliwości realizacji pożądanых reform w obrębie kapitalizmu oraz wyeksponowanie tezy o ponadklasowym charakterze socjalizmu.

Przyjęcie deklaracji frankfurckiej nie oznaczało wszakże ostatecznego uformowania doktryny socjaldemokratycznej. Znamionowała ją bowiem dalsza ewolucja, której cechą pozostawało coraz wyraźniejsze odchodzenie od marksizmu. Wyrazem wspomnianej tendencji była nie tylko deklaracja przyjęta na kongresie SPD w Bad Godesberg w 1959 r., w której pisano o uznaniu wolności ducha, poszanowaniu godności człowieka oraz wspólnocie ludzi zróżnicowanych ideowo i wyznaniowo, ale także przyjęta w czerwcu 1962 r. w Oslo deklaracja Rady Międzynarodówki Socjalistycznej, akcentująca charakterystyczne dla okresu powojennego podważenie podstawowych dogmatów marksizmu oraz traktowanie go wyłącznie w kategoriach jednego ze sposobów analizowania rzeczywistości społecznej. Do wątku tego odniesiono się również w *Deklaracji zasad* przyjętej na kongresie Międzynarodówki Socjalistycznej w Sztokholmie w 1989 r. podkreślając, iż treść zasad socjaldemokratycznych współtworzą m.in. wartości zawarte w wielkich religiach świata. Zasygnalizowana kwestia nie była jednak jedynym problemem skupiającym uwagę twórców doktryny socjaldemokratycznej w okresie powojennym. Ewolucję ich poglądów dostrzec można także w rozważaniach poświęconych pożądanemu modelowi aktywności państwa w sferze ekonomicznej. Wyrazem wspomnianej tendencji pozostawało stopniowe odchodzenie od urzeczywistnianej w okresie powojennego ćwierćwiecza koncepcji państwa opiekuńczego na rzecz coraz wyraźniejszej akceptacji liberalnych mechanizmów rynkowych.

Przyspieszenie wspomnianego procesu uwidoczniło się zwłaszcza w okresie odczuwalnego przez socjaldemokrację w latach 70. i 80. kryzysu, który korespondował zarówno z negatywnymi zjawiskami ekonomicznymi, wiążącymi się z ograniczeniem perspektyw wzrostu gospodarczego, szybkim starzeniem się społeczeństw europejskich oraz rozwojem liczby beneficjentów systemu opieki społecznej, jak i przerostem biurokracji, nadmiernym rozrostem sektora państwowego oraz ofensywą neoliberalizmu. Efektem powyższych tendencji pozostawało

z jednej strony poszukiwanie pragmatycznych rozwiązań problemów ekonomicznych, z drugiej zaś coraz wyraźniejsze odchodzenie od idei pełnego zatrudnienia na rzecz walki z bezrobociem. Zasygnalizowana modyfikacja ujawniła się m.in. w sposobie definiowania socjalizmu, który w przywołanej już Deklaracji zasad z 1989 r. przestał być postrzegany jako cel ostateczny, stając się w istocie formą nieustającego ruchu na rzecz walki z wyzyskiem. Szczególnym jednak wyrazem dokonującej się w latach 80. i 90. XX w. pragmatyzacji doktryny socjaldemokratycznej pozostaje opublikowany w 1999 r. manifest ówczesnych liderów brytyjskiej Partii Pracy (Tony Blair) oraz SPD (Gerhard Schröder) zatytułowany *Europa: Trzecia Droga – Nowy Środek*, w którym zaakcentowano potrzebę odejścia od poglądów etatystycznych i zliberalizowania socjaldemokratycznego podejścia do gospodarki, jak również odbiurokratyzowania sposobu sprawowania władzy (T. Blair, G. Schröder, 2001, s. 29–41). U schyłku XX w. oraz w pierwszych dekadach XXI w. w obszarze zainteresowania socjaldemokratycznych teoretyków i działaczy znalazły się również nowe zagadnienia, wśród których na plan pierwszy wysunęły się zwłaszcza kwestie integracyjne, szanse i zagrożenia globalizacyjne (wśród nich nadmierna ekonomizacja życia zbiorowego, dewaluacja procesów politycznych, dysproporcje rozwojowe, wzrost obszarów nędzy, postępujący proces marginalizacji społecznej), a także kwestie związane z ochroną środowiska naturalnego, potrzebą przeciwdziałania różnorodnym przejawom nietolerancji, dyskryminacji płci i ras, a w konsekwencji wszelkim znamionom nierówności. W licznych enuncjacjach dość zgodnie podkreśla się jednak, iż rozwiązanie wspomnianych problemów możliwe jest wyłącznie na gruncie poszanowania praw człowieka oraz demokracji, zarówno w wymiarze aksjologicznym, instytucjonalnym, jak i społecznym oraz kulturowym. [M. Strzelecki]

A. Antoszewski, R. Herbut, *Socjaldemokracja w Europie Zachodniej. Studium porównawcze*, Wrocław 1995; T. Blair, G. Schröder, *Europa: Trzecia Droga – Nowy Środek*, [w:] *Spory wokół Nowej Trzeciej Drogi*, wyb. T. Kowalik, Warszawa 2001; T. Kik, *Międzynarodówka Socjalistyczna 1951–1992*, Warszawa 1994; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu: powstanie – rozwój – rozkład*, Londyn 1988; G. Ronek, *Ewolucja ideologii*

i doktryny brytyjskiej Partii Pracy po II wojnie światowej, Toruń 2008; G. Ronnek, *Laburzystowska myśl polityczna po II wojnie światowej*, Toruń 2011; J.J. Wiatr, *Przemiany programowe socjaldemokracji europejskiej w XX wieku*, [w:] *Europejska lewica wobec szans i wyzwań XXI wieku*, red. J. Kornaś, Kraków 2001; E. Olszewski, W. Ziętara (red.), *Współczesna socjaldemokracja europejska na przełomie XX i XXI wieku*, Lublin 2012; W. Ziętara, *Międzynarodówka Socjalistyczna. Organizacja, doktryna i działalność w latach 1951–2001*, Toruń 2007; W. Ziętara, *Towarzystwo Fabiańskie w latach 1884–1939*, Toruń 2013.

Solidaryzm – jest relatywnie nowym pojęciem, gdyż szczególnego znaczenia nabrał dopiero w XIX w., z kolei jego korzenie sięgają daleko wstecz, aż do rzymskiego prawa zobowiązań (*obligatio in solidum*), określającego relacje pomiędzy państwem a jednostkami. Zgodnie z zasadami tego prawa jednostka odpowiada za dług nieuregulowany przez pozostałych członków wspólnoty. Idea ta odrzuca właściwą socjalizmowi i komunizmowi doktrynę walki klas oraz określa społeczeństwo jako zespół przeważnie zbieżnych interesów poszczególnych grup społecznych (w nurcie tym często pojawia się analogia do organizmu biologicznego składającego się z poszczególnych komórek, tkanek itp.). Współcześnie solidaryzm jest najczęściej rozumiany jako kierunek, który głosi tezę o naturalnej wspólnocie interesów ludzi niezależnie od miejsca zajmowanego przez nich w strukturze społecznej. Według tych założeń wspólnota ma charakter nadrzędny, wznosi się ponad społeczne różnice, sprzeczności polityczne, ekonomiczne i ideologiczne. [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 412; W. Giza, *Uzasadnienie idei solidaryzmu społecznego w koncepcji Leopolda Caro*, „Zeszyty Naukowe UEK” 2015, nr 12 (948), s. 19–20.

Sondaże wyborcze – to badania opinii publicznej mające na celu określenie preferencji wyborczych danej grupy ludności na podstawie odpowiedzi udzielonych przez respondentów odnoszących się do ich konkretnych opinii bądź też zamiarów traktujących o tym, jak w dniu

przeprowadzonego badania zamierzają głosować w dniu wyborów. Jednocześnie należy uwzględnić, iż zmieniająca się sytuacja polityczna, dynamika życia społecznego, nowe informacje, a także procesy związane z dojrzewaniem opinii społecznej mogą ostatecznie doprowadzić do zmiany deklarowanego wcześniej poparcia. Sondaże wyborcze mogą być wykonywane telefonicznie, drogą elektroniczną lub przeprowadzane metodą wywiadów indywidualnych na losowo wybranej grupie respondentów. Powinny uwzględniać takie informacje jak zróżnicowanie zbiorowości według wieku, płci, poziomu wykształcenia czy miejsca zamieszkania. Uzyskane wyniki badań mogą mieć znaczący wpływ na wyborców, zwłaszcza tych, którzy dotychczas nie zdecydowali o wyborze konkretnego polityka bądź partii politycznej, a którzy w sondażach wyborczych otrzymali niskie notowania. Wówczas może dojść do przeniesienia głosu na silniejszego kandydata lub partię o zbliżonych lub wyższych spektrach. Najbardziej znanym rodzajem sondażu wyborczego jest sondaż *exit poll* przeprowadzany przez wyspecjalizowaną agencję badawczą w dniu wyborów. Badanie to polega na zadaniu pytania wyborcom opuszczającym lokal wyborczy i odpowiedzi na kogo oddali swój głos. Przybliżone wyniki wyborów są podawane szerokiej opinii publicznej zaraz po zamknięciu lokali wyborczych oraz przed ogłoszeniem oficjalnych wyników wyborów przekazywanych przez komisje wyborcze. Sondaż *exit poll* w Polsce przeprowadzany był najczęściej przez prywatne firmy medialne, takie jak np. GfK Polonia, PBS, OBOP, IPSOS, TVN24 czy Polsat News. Badania te cechuje marginalny zakres błędu wynoszący ok. 2%. Coraz częściej bywają one krytykowane – zwłaszcza w tych państwach, w których nie obowiązuje cisza wyborcza – ze względu na możliwość wpływania na preferencje lub zachowania wyborców poprzez publikowanie wyników sondażu wyborczego jeszcze przed oficjalnym zakończeniem głosowania. W państwach, w których obowiązuje cisza wyborcza publikowane wyniki sondażu nie wpływają na zmianę preferencji wyborczych obywateli. Współcześnie, przy wykorzystaniu nowych mediów i Internetu powszechnością staje się publikowanie częściowych wyników sondażu. Pomimo dokonywanej zmiany nazw komitetów wyborczych w Internecie publikowane są szacunkowe, przedwczesne wyniki wy-

borów. Praktyka ta w wielu państwach europejskich, jak np. w Wielkiej Brytanii traktowana jest jak przestępstwo. [D. Szczepański]

J. Buttolph Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010; A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004; A. Łuszczyński, *Podstawy metodologiczne badań politologicznych*, Rzeszów 2005; A. Sułek, *Sondaż Polski: przygarść rozpraw o badaniach ankietowych*, Warszawa 2001.

Spółeczeństwo obywatelskie – niejednoznaczność zjawiska powoduje, że należy wskazać dwie jego odmienne tradycje: liberalną i republikańską. W republikańskiej tradycji ujęcia społeczeństwa obywatelskiego należy wskazać takie cechy, jak: utożsamianie wolności indywidualnej z wolnością wspólnoty wyrażaną w zaangażowaniu na rzecz stanowienia jej praw i odpowiedzialności za jej rozwój i powodzenie. Wolność jednostki oznacza „bycie wolnym w państwie”, a nie poza nim. Inną optykę przyjmuje tradycja liberalna, w której społeczeństwo obywatelskie lokowane jest poza państwem i obejmuje wolny rynek, dobrowolne stowarzyszenia, organizacje. W założeniu liberalnym społeczeństwo obywatelskie powstaje dzięki wszelkim formom współpracy wynikającej z kształtowania więzi opartych na zaufaniu społecznym. W tym wypadku jednostka jest wolna nie tyle w państwie, ile równoległe do jego instytucji, które pełnią rolę służebną względem obywatela.

Wywodząca się z powyższych tradycji różnorodność interpretacyjna społeczeństwa obywatelskiego, a także jego rozwój nie pozwalają na jednoznaczne zdefiniowanie. Jednak istnieją określone cechy, które przypisuje się zjawisku społeczeństwa obywatelskiego. Należą do nich: instytucje społeczne, rynek, dobrowolne stowarzyszenia, sfera publiczna. W poszukiwaniu znaczenia społeczeństwa obywatelskiego dominuje przekonanie, że jest nim wszystko to, co pozostanie po wytyczeniu granic działalności władzy państwowej. W tym kontekście debata toczy się na dwóch poziomach: próby określenia czym jest „wszystko”, oraz odpowiedzi na pytanie, jakie relacje pojawiają się między państwem a społeczeństwem obywatelskim. [D. Plecka]

J. Dzwonczyk, *Polityczne aspekty rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po 1989 roku*, Kraków 2009; K. Michalski (red.), *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1994.

Stalinizm – system poglądów oraz totalitarny system polityczny, których teoretyczną podstawę tworzyła uproszczona i pojmowana instrumentalnie pragmatyczna interpretacja marksizmu i leninizmu. Jako doktryna polityczna stalinizm zaczął kształtować się w drugiej połowie lat 20. XX w. w okresie walki Józefa W. Stalina o przywództwo we Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) po śmierci W.I. Lenina (1924), przybierając uformowaną postać w latach 30. Do podstawowych elementów stalinizmu jako doktryny politycznej zaliczyć należy absolutyzację i fetyszyzację walki klasowej jako integralnego składnika rozwoju społecznego, przekonanie o możliwości zwycięstwa socjalizmu w jednym kraju, tezę o zaostrzeniu się walki klasowej w miarę postępów budownictwa socjalistycznego (stanowiącą uzasadnienie dla represjonowania przeciwników politycznych), przekonanie o konieczności stałego zachowywania czujności rewolucyjnej i zdecydowanego przeciwdziałania wszelkim wrogom socjalizmu, wyeksponowanie bezwarunkowego przywództwa ZSRR oraz WKP(b) w światowym ruchu rewolucyjnym, jak również interpretowanie internacjonalizmu jako obowiązku wspierania ZSRR. W sferze wewnętrznej stalinizm zakładał apoteozę partii bolszewickiej, jej przywódcy oraz państwa, skrajną ideologizację oraz kolektywizację wszelkich aspektów i obszarów życia zbiorowego (w tym także kolektywizację rolnictwa i przemysłu), forsowną industrializację i militaryzację państwa, jak również mechaniczne ujednoczenie struktury społecznej oraz bezwarunkowe uznanie autorytetu przywódcy partii i państwa we wszystkich kwestiach ideowych, społecznych, ekonomicznych i politycznych. Do pozostałych znamion stalinizmu jako doktryny politycznej zaliczyć należy także ortodoksyjność ideologiczną i programową, krytyczne i sekciarskie stanowisko wobec innych nurtów ruchu robotniczego oraz instrumentalizm i hegemonizm wobec sojusznicznych sił politycznych. Jako forma totalitarnego systemu politycznego stalinizm charakteryzował się natomiast z jednej strony skrajnym izolacjonizmem oraz autarkią,

jak również fizyczną eksterminacją rzeczywistych lub urojonych przeciwników politycznych; z drugiej zaś całkowitym zanegowaniem praw obywatelskich i ludzkich, rozbudowanym systemem represji i pracy niewolniczej, cyklicznością czystek wśród przywódczych kadr partyjnych, jak również zinstytucjonalizowanym ludobójstwem poszczególnych grup społecznych. Wśród pozostałych cech systemu stalinowskiego wymienić należy rządy partyjnej oligarchii, dyktatorską pozycję ścisłego kierownictwa partii komunistycznej, rozbudowany wpływ aparatu bezpieczeństwa i represji, skrajny centralizm biurokratyczny i nakazowy system kierowania gospodarką, indoktrynację oraz uniformizację społeczeństwa w wymiarze intelektualnym oraz kulturowym, a także rozbudowany kult jednostki. Stalinizm przetrwał do śmierci Józefa Stalina w marcu 1953 r., ulegając w następnych latach widocznej erozji, wyrażającej się w znaczącym osłabieniu jego podstawowych komponentów lub ewolucji w kierunku form pośrednich (neostalinizm Leonida Breżniewa). Jako system polityczny został jednak odrzucony ostatecznie dopiero w okresie rządów Michaiła Gorbaczowa oraz zainicjowanej przez niego przebudowy państwa. [M. Strzelecki]

A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, t. I–II, Warszawa 1994; R. Conquest, *Stalin*, Warszawa 1996; S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria, S. Boulouque, *Czarna księga komunizmu: zbrodnie, terror, prześladowania*, Kraków 1999; A. Garlicki, *Stalinizm*, Warszawa 1993; J. Holzer, *Komunizm w Europie: dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. III: *Rozkład*, Warszawa 2009.

Stany nadzwyczajne – istotą stanu nadzwyczajnego jest legalne, znajdujące podstawę w konstytucji, ograniczone w czasie odejście od normalnego porządku prawnego w państwie w celu ratowania jakiegoś dobra prawnie chronionego. Rodzaj i intensywność zagrożenia będącego przyczyną wprowadzenia stanu nadzwyczajnego, rodzaj chronionego dobra, zakres nadzwyczajnych środków, tryb, w jakim się to odbywa, to cechy, które zwykle przesądzają o różnych kategoriach stanów nadzwyczajnych.

Stan nadzwyczajny jest legalnym odejściem od normalnego porządku prawnego, nie można więc uznać za stan nadzwyczajny sytuacji, gdy naruszenie porządku prawnego, nawet w celu ratowania dóbr prawnie chronionych, nie ma żadnej uprzednio ustanowionej podstawy prawnej pochodzącej od parlamentu. Korzystanie z uprawnień nadzwyczajnych bez podstawy prawnej nie jest stanem nadzwyczajnym, ale działaniem w stanie konieczności państwowej. Dopuszczalność takich działań jest problemem dyskusyjnym.

Normalny porządek prawny to układ organów i instytucji oraz procedur pozwalających państwu sprawnie funkcjonować w warunkach, w których nie występują zakłócenia niemożliwe do przewyciężenia bez naruszenia tego porządku. To porządek istniejący w chwili, gdy stan nadzwyczajny jest wprowadzany, taki sam, jaki powinien istnieć po jego zakończeniu.

Środki zastosowane w czasie trwania stanu nadzwyczajnego powinny utracić moc wraz z końcem stanu nadzwyczajnego. W czasie stanu nadzwyczajnego nie mogą być podejmowane decyzje o charakterze długotrwałym, pozwalającym przypuszczać w okresie ich podjęcia, że termin ich stosowania będzie dłuższy niż okres trwania tego stanu.

Stan nadzwyczajny ma ratować dobro prawnie chronione, to znaczy zmierzać do przywrócenia naruszonego dobra lub przeciwdziałać jego naruszeniu. Chodzi o sytuację polegającą na tym, iż naruszenie już nastąpiło albo istnieje realna groźba, że może nastąpić. Wprowadzanie stanu nadzwyczajnego winno być skutkiem naruszenia lub zagrożenia chronionego dobra, a efektem przywrócenie dobra lub odsunięcie zagrożenia. Prawodawca rozstrzyga, które z dóbr może być ratowane przez użycie stanu nadzwyczajnego jako kwalifikowanej ochrony. Stan nadzwyczajny jest ostatecznym spośród środków przewidzianych prawem, który winien być stosowany, gdy inne są niewystarczające.

Z istoty stanu nadzwyczajnego wynika tymczasowość, nawet jeżeli czas jego trwania nie jest prawnie oznaczony. Stan nadzwyczajny nie może stać się stałym sposobem sprawowania władzy, bowiem dochodzi wówczas do zmiany normalnego porządku prawnego.

Obowiązująca Konstytucja RP w poświęconym wyłącznie stanom nadzwyczajnym rozdziale XI przewiduje możliwość wprowadzenia na

części albo całym terytorium państwa: stanu wojennego (art. 229), stanu wyjątkowego (art. 230) lub stanu klęski żywiołowej (art. 232). Stan wojenny wprowadzany jest w razie zewnętrznego zagrożenia państwa, zbrojnej napaści na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej lub gdy z umowy międzynarodowej wynika zobowiązanie do wspólnej obrony przeciwko agresji, stan wyjątkowy w razie zagrożenia konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego, a stan klęski żywiołowej w celu zapobieżenia skutkom katastrof naturalnych lub awarii technicznych noszących znamiona klęski żywiołowej oraz w celu ich usunięcia.

Stan wojenny i stan wyjątkowy może być wprowadzany przez prezydenta na wniosek Rady Ministrów. We wniosku tym Rada Ministrów winna określić przyczyny i obszar, na którym ma być wprowadzony stan wojenny czy wyjątkowy, a także odpowiednie do stopnia i charakteru zagrożenia, rodzaje ograniczeń praw i wolności człowieka i obywatela. Prezydent niezwłocznie rozpatruje wniosek, a następnie wydaje rozporządzenie o wprowadzeniu właściwego stanu lub postanawia odmówić wydania takiego rozporządzenia. Rozporządzenie o wprowadzeniu stanu wojennego bądź wyjątkowego prezydent zobowiązany jest przedstawić do zatwierdzenia Sejmowi w ciągu 48 godzin od podpisania. Sejm niezwłocznie je rozpatruje i może uchylić bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. Stan klęski żywiołowej może wprowadzić samodzielnie Rada Ministrów z własnej inicjatywy lub na wniosek wojewody.

Okres trwania stanu wojennego nie jest konstytucyjnie ograniczony. Stan wyjątkowy i stan klęski żywiołowej mogą być wprowadzane tylko na czas oznaczony i nie mogą trwać dłużej niż odpowiednio 90 i 30 dni. Sejm może wyrazić zgodę na ich przedłużenie, z tym że w przypadku stanu wyjątkowego tylko raz i tylko na czas nie dłuższy niż 60 dni (przedłużenie przez Sejm stanu klęski żywiołowej nie podlega ograniczeniom).

Wprowadzenie stanu nadzwyczajnego ma zwykle dwa zasadnicze skutki: powoduje skupienie władzy w rękach egzekutywy i prowadzi do zawieszenia praw i ograniczenia konstytucyjnych swobód obywatelskich.

Ustawy generalnie stwierdzają, że organy władzy publicznej działają w okresie stanów nadzwyczajnych w dotychczasowych strukturach organizacyjnych państwa i w ramach przysługujących im kompetencji ze zmianami wynikającymi z samych ustaw o stanach nadzwyczajnych.

W czasie stanu wojennego szczególne uprawnienia w zakresie stanowienia prawa uzyskuje prezydent RP. Zgodnie z art. 234 Konstytucji RP ma prawo wydawania rozporządzeń mocą ustawy na wniosek Rady Ministrów, jeżeli Sejm nie będzie mógł zebrać się na posiedzenie.

Po wprowadzeniu stanu nadzwyczajnego obowiązuje czasowy zakaz zmiany wskazanych przez Konstytucję RP kategorii aktów prawnych. Ma on zapobiegać zmianom o charakterze koniunkturalnym dokonywanym w sytuacjach ekstremalnych, nie dopuścić do wykorzystania stanu nadzwyczajnego w celach niezgodnych z Konstytucją. Zgodnie z Konstytucją Rpw czasie trwania stanu nadzwyczajnego zmieniane nie mogą być: konstytucja, ordynacje wyborcze do Sejmu, Senatu i organów samorządu terytorialnego, ustawa o wyborze prezydenta RP (obecnie kwestie te reguluje Kodeks wyborczy) oraz ustawy o stanach nadzwyczajnych (art. 228 ust. 6).

Konstytucja nie zezwala skracać kadencji Sejmu w czasie trwania stanu nadzwyczajnego, a także w ciągu 90 dni od jego zakończenia. Zakazuje również przeprowadzania w czasie trwania stanu nadzwyczajnego oraz w ciągu 90 dni po jego zakończeniu wyborów parlamentarnych, wyborów na prezydenta oraz referendum ogólnokrajowego. Wybory do organów samorządu terytorialnego są możliwe tylko tam, gdzie nie został wprowadzony stan nadzwyczajny (art. 228 ust. 7).

Konstrukcja wyznaczenia statusu jednostki w czasie trwania stanu nadzwyczajnego opiera się przede wszystkim na klauzuli antydyskryminacyjnej wyrażonej w art. 233 ust. 2 oraz na wyznaczeniu zakresu praw niederogowalnych w art. 233 ust. 1 i 3. Zakaz dyskryminacji po wprowadzeniu stanu nadzwyczajnego oznacza niedopuszczalność ograniczania wolności i praw człowieka i obywatela wyłącznie z powodu rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku.

Wyznaczając zakres praw niederogowalnych, ustrojodawca postanowił zróżnicować pod tym względem poszczególne kategorie stanów nad-

zwyczajnych, przy czym jednakowo potraktował stan wojenny i stan wyjątkowy, a odmiennie stan klęski żywiołowej. W czasie stanu wojennego i wyjątkowego Konstytucja nie pozwala ograniczać prawa do godności człowieka, prawa do obywatelstwa i opieki Rzeczypospolitej podczas pobytu za granicą, prawa do ochrony życia, prawa do humanitarnego traktowania w przypadku pozbawienia wolności, zakazu poddawania torturom, okrutnemu nieludzkiemu traktowaniu oraz karaniu, w tym karami cielesnymi, zakazu poddawania eksperymentom naukowym, w tym medycznym, bez zgody zainteresowanej osoby, zasady *nullum crimen sine lege* i zasady domniemania niewinności, prawa do obrony i obrońcy, prawa do rzetelnego sądu – niezależnego, bezstronnego i niezawistego, działającego bez nieuzasadnionej zwłoki i jawnie, prawa do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia, wolności sumienia i religii, prawa do składania petycji, wniosków oraz skarg zbiorowych i indywidualnych do organów publicznych, zasady zapewnienia prawnej ochrony rodziny i praw dziecka. W czasie stanu klęski żywiołowej ograniczane mogą być tylko: prawo do wolności poruszania się i pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, prawo do nietykalności i wolności osobistej, prawa związane z zatrzymaniem, prawo do odszkodowania w razie bezprawnego pozbawienia wolności, prawo do nietykalności mieszkania, prawo do ochrony własności i prawo dziedziczenia, wolność działalności gospodarczej, wolność wyboru zawodu i miejsca pracy, prawo do organizowania strajków, prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy oraz prawo do wypoczynku. [K. Eckhardt]

G. Agamben, *Stan wyjątkowy*, przekł. M. Surma-Gawłowska, postł. G. Jan-kowicz, P. Mościcki, Kraków 2008; M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warszawa 2007; K. Eckhardt, *Stan nadzwyczajny jako instytucja polskiego prawa konstytucyjnego*, Przemysł–Rzeszów 2012; E. Kurzępa, *Stany nadzwyczajne w polskim porządku prawnym*, Warszawa 2017; L. Mażewski, *Stany nadzwyczajne w Polsce w latach 1918–1989: szkic ustrojowopolityczny*, Toruń 2006; L. Mażewski, *Bezpieczeństwo publiczne. Stany nadzwyczajne w Rzeczypospolitej Polskiej oraz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1918–2009*, Toruń 2010; K. Prokop, *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005; K. Prokop, *Modele stanu nadzwyczajnego*, Białystok 2012; W.J. Wołpiuk, *Państwo wobec szczególnych zagrożeń*, Warszawa 2002.

Stosunki międzynarodowe – termin stosuje się w dwóch znaczeniach: 1. określenie rzeczywistości społecznej, która kształtuje się ponad granicami państw i dotyczy różnych uczestników życia międzynarodowego (często zamiennie stosowane jest pojęcie polityka światowa, choć istnieją także poglądy zakładające przeciwstawność tych terminów); 2. dyscyplina naukowa zajmująca się tą rzeczywistością (trwa nierozstrzygnięty spór nad samodzielnością nauki o stosunkach międzynarodowych – internacjologii, częściej uznawana jest ona za jedną z subdyscyplin nauk politycznych). W praktyce więc nazwa dyscypliny naukowej jest tożsama z nazwą przedmiotu badawczego, który pozostaje w centrum jej zainteresowania. W pierwszym znaczeniu stosunki międzynarodowe oznaczają całość zjawisk swoim zasięgiem przekraczające granice państw. Wśród nich można wyróżnić trzy płaszczyzny. Pierwszą są uczestnicy stosunków międzynarodowych, których dzieli się na państwowych lub niepaństwowych. Inny podział zakłada istnienie dwóch grup: uczestników podmiotowych (państwa, organizacje międzynarodowe, narody, korporacje, grupy terrorystyczne) i przedmiotowych (zasoby naturalne, środki militarne, zjawiska, procesy itp.). Kolejną płaszczyznę stanowi przestrzeń relacji zachodząca między uczestnikami, ich zaplanowana aktywność na arenie międzynarodowej, cele, aspiracje, interesy oraz umiejętność utrwalania zmian w środowisku międzynarodowym. Ostatnia to zasady i reguły postępowania w środowisku międzynarodowym wyrażona w prawie międzynarodowym ale także w regułach politycznych i moralnych w relacjach międzynarodowych. W drugim znaczeniu stosunki międzynarodowe jako dyscyplina naukowa cechują się bardzo szerokim polem badawczym. Jej przedstawiciele korzystają z dorobku takich nauk, jak: politologia, socjologia, historia, ekonomia, prawo, geografia. Jako dyscyplina naukowa stosunki międzynarodowe opisują i przede wszystkim diagnozują procesy i zdarzenia zachodzące w systemie międzynarodowym. Wskazują i analizują istniejące w nim związki przyczynowo-skutkowe. Jednym z najważniejszych zadań w ramach internacjologii jest jej funkcja prognostyczna polegająca na konstruowaniu przyszłych tendencji na podstawie prowadzonych obserwacji. Stosunkom międzynarodowym nie udało się wypracować powszechnie akceptowanej, jed-

nej teorii. Funkcjonuje tu wiele ujęć i koncepcji badawczych – podobnie jak w innych naukach społecznych. Do najważniejszych paradygmatów zaliczyć można: realizm, liberalizm i konstruktywizm. [K. Kącka]

R. Jackson, G. Sørensen, *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych: teorie i kierunki badawcze*, Kraków 2003; T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie – systemy – uczestnicy*, Wrocław 2006; E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Stosunki międzynarodowe: geneza, struktura, dynamika*, Warszawa 2006; K. Kącka (red.), *Stosunki międzynarodowe: wokół zagadnień teoretycznych*, Toruń 2014.

Stowarzyszenie – zgodnie z klasyczną definicją to organizacja niezależna od władzy publicznej oraz niebędąca przedsięwzięciem realizowanym dla zysku członków, powoływana przez osoby, które łączy wspólny cel, jednakże zgodnie z definicją legalną stowarzyszenia tworzą również podmioty publiczne oraz komercyjne.

Jest to typ organizacji pozarządowej. W koncepcji trzech sektorów stowarzyszenia, tak, jak inne NGO (ang. *non-governmental organizations*), należą do trzeciego sektora. Podstawowy podział organizacji pozarządowych obejmuje stowarzyszenia – funkcjonujące w oparciu o czynnik ludzki (działalność członków) oraz fundacje, gdzie kluczowy jest czynnik majątkowy. W rodzimym porządku prawnym wyróżniamy stowarzyszenia rejestrowe i zwykłe. Po spełnieniu warunków określonych w stosownych przepisach stowarzyszenie może starać się o status organizacji pożytku publicznego, przez co uzyskuje określone korzyści, w tym możliwość otrzymywania 1% podatku dochodowego od osób fizycznych. [M. Popławski]

M. Araczevska, *Nie tylko jedna ustawa. Prawo o organizacjach pozarządowych*, Warszawa 2009; M.H. Kurleto, *Organizacje pozarządowe w działalności pożytku publicznego*, Warszawa 2008; P. Suski, *Stowarzyszenia i fundacje*, Warszawa 2008.

Subsydia – bezzwrotne świadczenia przekazywane beneficjentowi ze środków publicznych na realizację zadań uważanych za celowe

z punktu widzenia subsydiującego. Subsydiowane mogą być zarówno podmioty publiczne (np. instytucje państwowe, jednostki samorządu terytorialnego), jak i prywatne (podmioty gospodarcze, osoby fizyczne). Subsydia wprowadzane są najczęściej jako instrument polityki gospodarczej, w celu wspierania realizacji celów społecznych (np. pomoc bezrobotnym, ochrona najuboższych, dobrobyt społeczny) lub ekonomicznych (np. stymulowanie eksportu, wywołanie określonych zachowań konsumentów, ratowanie popadających w kłopoty banków). [P. Siemiątkowski]

A. Budnikowski, *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, Warszawa 2006.

Suwerenność – niezależność władzy, zdolność do samodzielnego sprawowania władzy politycznej, całkowita swoboda w prowadzeniu polityki w sprawach wewnętrznych i zewnętrznych państwa; prawo do podejmowania ostatecznych decyzji politycznych, od których nie ma możliwości prawnego odwołania. Suwerenna władza obejmuje wszystkich członków danej społeczności i ma pełną zdolność do regulowania wszelkich spraw. Nie jest ona ograniczona ani podmiotowo, ani przedmiotowo. Taką władzę dysponuje wyłącznie państwo. Suwerenność jest więc jego wyłącznym atrybutem. Na suwerenność składają się: zwierzchność terytorialna, niepodległość, niezależność ustrojów: politycznego, społecznego oraz ekonomicznego i zdolność do zawierania relacji o międzynarodowym charakterze na zasadach równości i partnerstwa. Kategoria suwerenności zawiera dwa wymiary: wewnętrzny i zewnętrzny. Ten pierwszy oznacza, że władza państwowa jest niezależna od wszystkich podmiotów działających na obszarze państwa, np. organizacji pozarządowych, Kościołów, fundacji, stowarzyszeń, partii politycznych i związków zawodowych. Drugi wyraża się w niezależności od innych państw, organizacji międzynarodowych, grup nacisku w podejmowaniu decyzji. Suwerenność jest podstawową kategorią prawa międzynarodowego. Oznacza niezależność państwa, objawiającą się w posiadaniu osobowości prawnej, czyli podmiotowości prawnomiędzynarodowej. Dynamika zmian w systemie

międzynarodowym powoduje, że suwerenność zmienia swój charakter. Jednym z najważniejszych zjawisk jest współcześnie wzrost wzajemnych zależności między państwami. Powiązania między nimi najczęściej przybierają formy instytucjonalno-organizacyjne. Im ściślejsze związki między danymi podmiotami tym bardziej ograniczona jest faktyczna samodzielność państwa. Jednym ze sztandarowych przykładów dążenia państwa do integracji gospodarczej i politycznej jest istnienie Unii Europejskiej. Pytanie: czy przystąpienie do organizacji międzynarodowej i podporządkowanie się jej rozstrzygnięciom podważa istnienie suwerennego państwa – pozostaje bez jednoznacznej odpowiedzi. Nie ma jednak wątpliwości, że w bezpośrednich kontaktach z organizacją ostateczna decyzja wciąż należy do państwa. Państwo może więc samodzielnie zdecydować o przekazaniu organizacji wykonywania części swoich kompetencji. Obowiązująca tu zasada dobrowolności sprawia, że udział w ramach organizacji międzynarodowej nie podważa jego suwerenności. [K. Kącka]

J. Czaputowicz, *Suwerenność*, Warszawa 2018; R. Kwiecień, *Suwerenność państwa: rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004; R. Jackson, *Suwerenność: ewolucja idei*, Warszawa 2011; A. Krzyńcówek-Arndt, B. Szlachta (red.), *Suwerenność: wybrane aspekty*, Kraków 2016.

Syjonizm – termin pochodzący od nazwy jerozolimskiego wzgórza Syjon, oznaczający ideologię oraz ruch polityczny dążący do stworzenia w Palestynie żydowskiego państwa narodowego. Do prekursorów syjonizmu zalicza się między innymi rabinów Eliasza z Wilna, Jehudę Alkalai oraz Cwi Hirscha Kalischera, którzy u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX w. wzywali Żydów do osadnictwa w Palestynie z pobudek religijnych. Zasadnicze podwaliny pod jego przekształcenie w świecki ruch polityczny stworzyli jednak w głównej mierze: zbliżony do socjalizmu, nawołujący do wzmocnienia tożsamości żydowskiej oraz łączący ją z uniwersalizmem społecznym Mojżesz Hess (1812–1875), a także pochodzący z Rosji Leon Pinsker (1821–1891), który zwracając uwagę na narastające w Europie nastroje antysemityczne podkreślał koniecz-

ność wzmożenia emancypacji Żydów i wzmocnienia ich dążenia do stworzenia własnego państwa. Terminu „syjonizm” użył jako pierwszy na łamach założonego przez siebie pisma „Selbstemanzipation” austriacki dziennikarz Nathan Birnbaum w 1890 r. Faktycznym twórcą syjonizmu okazał się jednak dopiero wiedeński adwokat Teodor Herzl (1860–1904), który w 1896 r. opublikował broszurę *Państwo żydowskie* (*der Judenstaat*), przekonując, iż jedyną drogą rozwiązania problemu antysemityzmu jest opuszczenie przez Żydów diaspory oraz stworzenie własnego organizmu państwowego – Izraela. W zorganizowanym z jego inicjatywy I Kongresie Syjonistycznym w Bazylei (1897 r.) powołano do życia Światową Organizację Syjonistyczną, w programie której za nadrzędne cele ruchu uznano stworzenie uznawanej na arenie międzynarodowej siedziby w Palestynie, planową kolonizację żydowską, organizowanie uznawanych przez miejscowe władze zreszeń lokalnych, pracę na rzecz podnoszenia samoświadomości i poczucia narodowego Żydów, a także działania dla uzyskania zgody zamieszkiwanych przez nich państw na realizację celów syjonizmu. Konsekwencją wspomnianego kongresu był szybki rozwój organizacyjny ruchu, który mimo rozlicznych trudności oraz pojawienia się w nim tendencji siłowych rozwijał się nieprzerwanie do chwili powstania państwa Izrael w maju 1948 r. Po jego utworzeniu zasadniczym celem ruchu syjonistycznego stała się konsolidacja nowo powstałego organizmu państwowego, wzmacnianie procesów osiedleńczych, a także podtrzymywanie jedności Żydów zamieszkałych w diasporze oraz umacnianie ich związków z Izraelem. Po konflikcie arabsko-izraelskim w 1973 r. postawa ZSRR i innych państwa komunistycznych doprowadziła do uchwalenia w listopadzie 1975 r. rezolucji ONZ uznającej syjonizm za jedną z form rasizmu i dyskryminacji rasowej, która została anulowana dopiero w 1992 r. [M. Strzelecki]

S. Avineri, *Herzla droga do syjonizmu*, „Archiwum Filozofii i Myśli Społecznej” 1999, nr 44; A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001; P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 2000; S. Peres, *Podróż sentymentalna z Teodorem Hertzlem*, Warszawa 2002; A. Shapira, *Historia Izraela*, Warszawa 2018; J. Walicki, *Ruch syjonistyczny w Polsce w latach 1926–1930*, Łódź 2005.

System parlamentarno-gabinetowy – system polityczny, jeden z głównych modeli ustrojowych akcentujących wzajemne relacje występujące pomiędzy naczelnymi organami państwa. Cechują go następujące elementy: 1) dualizm egzekutywy oznaczający, iż obok głowy państwa funkcjonuje drugi odrębny organ władzy, czyli rząd, na którego czele stoi premier; 2) odpowiedzialność polityczna rządu przed parlamentem – występująca przede wszystkim w warunkach bikameralizmu, natomiast w nielicznych państwach odpowiedzialność przez izbą wyższą. Jej skutkiem jest ustąpienie całego rządu lub poszczególnych ministrów (członków) w drodze uchwalenia wotum nieufności; 3) neutralizacja polityczna głowy państwa polegająca na braku ponoszenia odpowiedzialności politycznej przed parlamentem, oznacza również, że głowa państwa nie może zostać odwołana przez parlament; 4) parlamentarna inwestytura rządu – oznaczająca zgodę na skład i program nowej egzekutywy wyrażonej większością głosów deputowanych, przy czym aby rząd mógł funkcjonować potrzebne jest uzyskanie wotum zaufania parlamentu. Cechą podstawową tego systemu jest również to, iż parlamentowi w każdym momencie oraz z każdego powodu przysługuje prawo odwołania gabinetu poprzez uchwalenie wotum nieufności. System ten powstał w praktyce parlamentarnej Wielkiej Brytanii na początku XIII w., gdzie po raz pierwszy powstał gabinet, z którego w toku dalszej ewolucji wykształcił się komitet wykonawczy parlamentu. Przyjęto wówczas zasadę, zgodnie z którą monarcha władał poprzez gabinet, zaś w jego składzie zasiadali przywódcy większości parlamentarnej. Współcześnie w systemie tym władza prezydencka ma ograniczony charakter, co wpisuje się w dawną zasadę „król panuje, ale nie rządzi”, przy czym w systemie wielopartyjnym prezydent może pełnić funkcje mediatorskie. Obecnie model ten jest rozpowszechniony we Włoszech, w Hiszpanii, Szwecji, Norwegii, Danii, w państwach Beneluksu, w Polsce, Słowacji, Czechach, na Węgrzech oraz w krajach bałtyckich. [D. Szczepański]

A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001; J. Galster, *System organów państwowych*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, Toruń 2000; M. Rakowski, *System parlamentarno-gabinetowy do I wojny światowej*, Warszawa 2016.

System parlamentarno-komitetowy – (system rządów zgromadzenia, system konwentu, system dyrektorialny) – system rządów, który charakteryzuje się preponderacją parlamentu, co oznacza iż jest on organem najwyższym w hierarchii struktury organów państwowych, zaś pod jego zwierzchnictwem znajdują się rząd oraz głowa państwa. System ten cechuje się także kreacyjną zależnością rządu od parlamentu. Występuje w nim brak kompetencji nominacyjnych głowy państwa wobec egzekutywy, a więc rząd powoływany jest przez parlament, a nie przez głowę państwa i pełni w nim rolę komitetu wykonawczego parlamentu. Ponadto w systemie tym występuje funkcjonalna zależność rządu od parlamentu odnosząca się do wykonywania przez rząd parlamentarnego prawodawstwa i ustalonej przez parlament polityki państwa. Rząd nazywany komitetem posiada znikomy wpływ na funkcjonowanie parlamentu, może za to oddziaływać na władzę prawodawczą głównie poprzez inicjatywy ustawodawcze i żądania zwołania nadzwyczajnej sesji parlamentu. Ponadto głowa państwa może zostać pociągnięta do odpowiedzialności i odwołana przez parlamenty, gdyż nie chroni jej instytucja kontrasygnaty.

Początki związane z krystalizowaniem się koncepcji systemu parlamentarno-komitetowego należy poszukiwać w dorobku myśli politycznej takich myślicieli, jak Jean-Jacques Rousseau czy Emmanuel-Joseph Sieyès, natomiast pierwszą ustawą zasadniczą odwołującą się do tego systemu była konstytucja jakobińska z 24 czerwca 1793 r., która ostatecznie nie weszła w życie. Do tego modelu rozwiązań nawiązały szwajcarskie kantony, a także pierwsza konstytucja Szwajcarii z 29 maja 1874 r., która wzorem swojej poprzedniczki przekazała władzę Zgromadzeniu Federalnemu, a więc najwyższej władzy Federacji. W Polsce także bezpośrednio nawiązano do systemu parlamentarno-komitetowego, co było widoczne chociażby w tzw. Małej Konstytucji z 20 lutego 1919 r., w której władzę suwerenną przekazano Sejmowi Ustawodawczemu, podporządkowując mu rząd oraz głowę państwa (Naczelnika). Kolejnym przykładem wcielenia omawianego systemu był okres tzw. prowizorium konstytucyjnego z lat 1944–1947 oraz okres 1952–1989, w których Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej był najwyższym organem władzy państwowej. [D. Szczepański]

J. Galster, *System organów państwowych*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, Toruń 2000; W. Linder, *Demokracja szwajcarska*, Rzeszów 1996; P. Sarnecki, *Założenia systemu „rządów zgromadzenia” i możliwości ich adaptacji do przyszłej konstytucji RP*, [w:] *Konstytucyjne systemy rządów*, red. M. Domagała, Warszawa 1997.

System partyjny – jest rozumiany jako: 1) statyczna konfiguracja partii politycznych funkcjonująca według określonych reguł panujących w danym państwie; 2) układ wzajemnych powiązań i relacji występujący między partiami politycznymi oraz regulujący stosunki między partiami a aparatem państwowym; 3) mechanizm współdziałania lub rywalizacji podmiotów politycznych w walce o dystrybucję władzy oraz jej sprawowanie. Z punktu widzenia analizy demokratycznych procedur obowiązujących w państwie prawa w skład systemu partyjnego należy zaliczyć partie polityczne, które prowadzą swą działalność legalnie, opierają swoją strukturę oraz wszelkie metody działania na zasadach demokratycznych, uczestniczą w wyborach, kształtują opinię publiczną, wiążą państwo ze społeczeństwem, uczestniczą w kształtowaniu systemów politycznych, stanowią czynnik integracji społeczeństwa w sferze życia politycznego oraz oddziałują na programową działalność innych podmiotów politycznych, jak i samej władzy państwowej. W skład systemu partyjnego nie można jednak zaliczyć grup nacisku, organizacji lobbystycznych czy partii uznawanych za dysfunkcjonalne, a więc takie, które negują demokratyczne zasady i wartości życia politycznego, a także głoszą niezgodne z porządkiem konstytucyjnym użycie siły bądź też przejęcie władzy. Poza wyżej wymienionymi elementami wchodzącymi w skład systemu partyjnego, możemy do niego zaliczyć również: 1) normy, na podstawie których partie polityczne działają w danym państwie; 2) relacje – występujące pomiędzy podmiotami politycznymi i 3) funkcje, które partie wypełniają względem społeczeństwa i całego otoczenia. Wspomniane normy – zwłaszcza prawne i pozaprawne (np. polityczne i moralne) – określają stosunki panujące w ramach partii politycznych, a także między partiami a wspomnianym już aparatem państwowym, z kolei normy prawne zawarte są w ustawach zasadniczych, ustawach

o partiach politycznych, przepisach i regulacjach dotyczących sposobu finansowania partii politycznych, regulaminach parlamentarnych, ordynacjach wyborczych oraz w tzw. prawie autonomicznym partii politycznych, tj. statutach i regulaminach. Możliwość udziału partii i ugrupowań politycznych w rywalizacyjnych wyborach, w tym zabieganie o głosy wyborców, pozwala w przypadku odniesienia sukcesu wyborczego na możliwość partycypowania w procesie tworzenia gabinetu koalicyjnego bądź też stworzenia samodzielnego rządu (dotyczy jedynie sytuacji, w której dany podmiot polityczny uzyskał wystarczającą liczbę głosów do samodzielnego sprawowania władzy). Dokonując charakterystyki systemu partyjnego możemy wyodrębnić dwie kategorie: 1) format – określający liczbę partii politycznych uczestniczących w rywalizacji wyborczej oraz ukazujący procentowe zestawienie uzyskanych głosów w elekcji wraz z ilością zdobytych mandatów; 2) mechanizm – odnoszący się wprost do sposobu, w jaki partie polityczne rywalizowały oraz w jakim stylu. Zestawiając proces rywalizacji międzypartyjnej przebiegający w ramach systemu partyjnego można wyodrębnić dwa poziomy: 1) wyborczy – cechuje się dążeniem partii politycznych do zdobycia jak największej ilości głosów wyborców (tzw. maksymalizacja zysków) przy wykorzystaniu niekiedy wręcz agresywnych i konfliktogennych strategii wyborczych; 2) koalicyjny – charakteryzujący się negocjacyjnymi umiejętnościami liderów partii politycznych (bądź oddelegowanych przedstawicieli partii) do sformułowania gabinetu koalicyjnego. W literaturze naukowej istnieje wiele typologii systemów partyjnych. Najbardziej znanym jest klasyczny podział według kryterium ilościowego (jedno-, dwu – i wielopartyjny), którego wyróżnikiem jest wyłącznie ilość partii politycznych czynnie uczestniczących w życiu politycznym. Kolejnym przykładem jest typologia jakościowa, w ramach której możemy wyodrębnić kryterium konkurencyjności partii politycznych i niedopuszczające konkurencji, hegemoniczne (odnoszące się wprost do partii, która przez wiele kolejnych elekcji wyborczych wygrywa wybory i pozostaje u władzy), zmienne (nieregularne zmiany partii rządzących), zideologizowane oraz pragmatyczne. Istnieje również kryterium oparte na trzech zasadniczych kategoriach: 1) rozproszenia – czyli istnieniu dużej ilości partii politycznych, z której żadna nie posiada statusu dominującej; 2) równowagi – czyli wy-

stępowania wyraźnej polaryzacji sił politycznych, w której przestrzeń polityczną zdominowała kwestia konfliktu, np. o charakterze społecznym, ekonomicznym lub też wynikającym z ideologii partii politycznych, np. spór lewica–prawica. W ramach tego kryterium jednym z ważniejszych układów odniesienia jest swobodne przechodzenie z pozycji partii rządzącej do opozycyjnej i na odwrót; 3) nierównowagi – czyli pojawieniem się partii politycznej, która od dłuższego czasu w wyborach zdobywa potrzebną większość, lecz niewystarczającą do samodzielnego stworzenia rządu, zaś stworzenie koalicji bez jej udziału staje się prawie niemożliwe. Oprócz kryterium ilościowego i jakościowego istnieją także typologie oparte na kryteriach relewantności oraz liczby partii, przy czym pojęcie relewantne odnosi się do istotnego znaczenia i funkcjonowania całego systemu partyjnego, mogącego wpływać oraz zmieniać jego kierunek ewolucji i charakter. Poziom relewantności najczęściej mierzy się ustaleniem klauzuli zaporowej wynoszącej np. 5%. Z kolei kryterium liczby partii (stopnia sfragmentaryzowania i polaryzacji) pozwala na wyodrębnienie systemów dwupartyjnych, umiarkowanych), natomiast według kryterium pluralizmu – system partii hegemonicznej. [D. Szczepański]

A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001; R. Herbut, *Systemy partyjne*, [w:] *Demokracje zachodnioeuropejskie: analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997; W. Sokół, *Systemy partyjne*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne: zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003.

System polityczny – element systemu społecznego. Powszechnie uznaje się, że są to wszystkie zorganizowane i zinstytucjonalizowane działania polityczne uwarunkowane potrzebami i interesami grup społecznych, związanymi z procesami wytwarzania i alokacji dóbr. Elementy systemu politycznego pozostają względem siebie w określonych zależnościach, jednak nie są tożsame. Teoria polityki wskazuje na trzy podstawowe ujęcia systemu politycznego: cybernetyczne, funkcjonalne i instytucjonalne. [D. Plecka]

B. Kaczmarek (red.), *Metafory polityki*, Warszawa 2001; J. Nocoń, A. La-ska, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2005.

System przedstawicielski – jest to całokształt zasad prawnych regulujących przedstawicielską (pośrednią) formę sprawowania władzy przez suwerena (naród) polegającą na tym, iż naród nie sprawuje władzy w sposób bezpośredni, lecz dokonuje wyboru swoich przedstawicieli do organów przedstawicielskich sprawujących władzę w jego imieniu. Cechą charakterystyczną najlepiej określającą ten system jest mandat przedstawicielski, czyli legitymizacja udzielona przez wyborców przy urnie do głosowania uprawniająca ich przedstawicieli do sprawowania władzy państwowej na określonych zasadach, oraz w określonym czasie (kadencja) i zakresie obejmującym m.in. prawo do przedstawiania własnych opinii czy prawo do głosowania nad kwestiami będącymi przedmiotem debaty i dyskusji. Z prawnego punktu widzenia mandat przedstawicielski rozumiany jest jako rodzaj stosunku prawnego, łączącego wyborców z przedstawicielem organu pochodzącego z wyboru. Współcześnie możemy wyróżnić dwa rodzaje mandatu przedstawicielskiego: 1) mandat wolny – opiera się na założeniu, iż deputowany reprezentuje cały naród, w pełni zachowuje prawo do działania zgodnie z własnymi poglądami, a więc nie jest związany żadnymi instrukcjami wyborczymi oraz nie może zostać odwołany przed upływem kadencji; 2) mandat imperatywny – stanowiący zaprzeczenie mandatu wolnego – opiera się na założeniu, iż deputowany jest wyłącznie reprezentantem wyborców pochodzących z jego własnego okręgu wyborczego, jest zobowiązany instrukcjami wyborczymi oraz może zostać odwołany w sytuacji, gdy nie wywiązuje się z udzielonych mu zaleceń. Koncepcja systemu przedstawicielskiego pojawiła się po raz pierwszy w okresie rewolucji francuskiej w latach 1789–1799, gdy rozpoczęto poszukiwania związane z wytworzeniem nowych zasad budowy przedstawicielstwa pozbawionego charakteru stanowego (feudalnego). U ich podstaw leżała tzw. fikcja prawna reprezentacji zaczerpnięta z teorii przeniesienia. Zgodnie z nią reprezentacja zawiera się w przeniesieniu przez jeden podmiot jego obowiązków i praw na drugi podmiot przez co uznaje się,

że decyzje powzięte przez reprezentantów mandatu są przypisywane bezpośrednio samemu suwerenowi. Decyzje powzięte przez delegowanych reprezentantów były wiążące, zaś ewentualna możliwość zmiany deputowanych możliwa była dopiero podczas kolejnej elekcji wyborczej. Koncepcja systemu przedstawicielskiego z czasem uległa modyfikacjom, głównie wskutek pojawiania się partii politycznych i odgrywania przez nich znaczącej roli, np. reprezentowania interesów poszczególnych grup społecznych. Współcześnie modelowym przykładem zaangażowania się partii politycznych w system przedstawicielski jest wyłanianie kandydatów do parlamentu spośród kandydatów rekomendowanych przez podmioty polityczne (ugrupowania, komitety wyborcze). Podczas wielu istotnych głosowań nad sprawami ważnymi z punktu widzenia interesów społecznych liderzy partii politycznych (szefowie klubów parlamentarnych) stosują praktykę dyscypliny partyjnej, za złamanie której grożą kary finansowe i polityczne (np. brak umieszczenia nazwiska na liście wyborczej przy następnych wyborach, usunięcie z szeregów partii bądź też wykluczenie z jego organów). Ponadto partie polityczne stanowią swoisty łącznik między obywatelami a państwem i jego organami przedstawicielskimi. System przedstawicielski istotnie wpływa na funkcjonowanie demokratycznego państwa prawa, głównie na system jego organów, które powinny być wyłaniane w demokratycznych procedurach. Organy te oprócz przestrzegania prawa stanowionego zgodnie ze swoimi kompetencjami powinny podlegać kontroli społecznej sprawowanej przede wszystkim przez obywateli oraz organizacje pozarządowe. [D. Szczepański]

M. Granat, *System przedstawicielski*, [w:] *Mały leksykon politologiczny*, red. M. Chmaj, W. Sokół, Lublin 1996; J. Szymanek, *Reprezentacja polityczna w ujęciu doktryny francuskiej*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2014, nr 22.

System społeczny – ang. *social system*, grec. *systema* – zestawienie, połączenie. Systemem jest każdy schemat relacji między elementami. System społeczny jest uporządkowaną całością, złożoną ze wzajemnie i współzależnie powiązanych elementów społecznych różnego typu (jednostki, interakcje społeczne, grupy), stale i regularnie oddziałujących

na siebie i pozostających we wspólnej relacji do otoczenia zewnętrznego. System społeczny ma pewne cechy własne niesprowadzalne do cech elementów oraz wewnętrzną tendencję do równowagi. Elementy systemu społecznego są połączone ze sobą za pomocą stabilnych powiązań i tworzą jego strukturę społeczną. System społeczny zakłada także obecność porządku wewnętrznego i ustanowienie granic, które oddzielają go od innych obiektów. Wśród koncepcji systemu społecznego szczególne miejsce zajmuje teoria Talcota Parsonsa, według którego systemy społeczne są całościami zamkniętymi, wyodrębnionymi ze środowiska zewnętrznego. Wyróżnia on następujące rodzaje systemów: system organiczny, system działania, kulturę oraz system działania społecznego. Każdy system, aby zachować trwałości musi spełnić cztery warunki zwane imperatywami, bądź niezbędnikami funkcjonalnymi, do których T. Parsons zalicza: adaptację, osiąganie celów, integrację, kulturowanie wzorów i usuwanie napięć. Ponadto T. Parsons wyróżnia podsystemy: a). ekonomiczny (zapewniający adaptację, poprzez produkcję dóbr), b). polityczny (zapewniający osiąganie celów poprzez zdolność do mobilizowania zasobów i organizacji zbiorowego wysiłku oraz wyłanianie efektywnej władzy), c). wspólnoty społecznej (zapewniający solidarność i integrację poprzez wytwarzanie norm i reguł postępowania oraz mechanizmów kontroli zgodności postępowania z tymi normami), d). kulturowy (zapewniający kulturowanie wzorów i usuwanie napięć poprzez kształtowanie wartości i motywacji, do których można się odwołać w celu uzasadnienia i uzyskania poparcia dla działań w trzech pozostałych podsystemach). Każdy podsystem wytwarza dobra i wymienia je z innymi podsystemami przyczyniając się do integracji systemu jako całości. Podsystemy używają w tym celu swoistych środków wymiany: podsystem ekonomiczny – pieniądza, podsystem polityczny – władzy, podsystem wspólnoty społecznej – wpływu, podsystem kultury – zaangażowania w realizację wartości. T. Parsons definiuje także jeden uogólniony system działania, na który składają się kultura, osobowość, system społeczny i organizm, tworzące cybernetyczną hierarchię, w ramach której wymieniana jest płynąca od dołu tzn. od organizmu energia z dostarczaną od góry tzn. od kultury, informacji i kontroli. Inną koncepcję systemu społecznego opracował Niklas Luhmann, będący

twórcą teorii autopojetycznych systemów społecznych. Autopojeza oznacza proces samowytwarzania, polegający na stałym reprodukowaniu się systemu z jego własnych elementów. N. Luhmann podstawą analiz społeczeństwa uczynił teorię komunikacji. Społeczeństwo według niego jest systemem, obejmującym wszystkie zachodzące i możliwe komunikacje. Reprodukuje się ono poprzez wytwarzanie coraz to nowych komunikacji, czyli swoich elementów składowych, które powstają na bazie elementów wcześniejszych. Systemy społeczne są u zatem u N. Luhmanna systemami komunikacji. Są to jednocześnie systemy zamknięte, nieutrzymujące kontaktów ze środowiskiem zewnętrznym i skierowane na siebie. To współzależne działania jednostek występujące na trzech poziomach: jako systemy interakcji twarzą w twarz, jako systemy organizacyjne oraz jako powszechne systemy społeczne. Systemy mają swoiste właściwości: są dynamiczne, autopojetyczne, dokonują samoobserwacji i funkcjonują na zasadzie samoodnoszenia się (samoreferencji). Powyższe właściwości pozwalają systemom społecznym określić własne granice, zachować tożsamość i autonomię strukturalną w coraz bardziej złożonym otoczeniu. [B. Tomaszewska-Hońb]

M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków 2013; A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2012; T. Parsons, *System społeczny*, Kraków 2009; J. Sztumski, *Systemowa analiza społeczeństwa*, Katowice 2013; I. Wallerstein, *Analiza systemów – światów*, Warszawa 2007.

Szowinizm (franc. *chauvinisme*) – termin pochodzi od fikcyjnego żołnierza, bohatera jednej z komedii E. Scribe'a, który bezkrytycznie uwielbiał Napoleona. Jest to ideologia i postawa, która w sposób bezkrytyczny odnosi się do narodu, kraju, grupy etnicznej z przekonaniem o jego wyższości. Inne, obce narody, kraje, grupy etniczne, traktuje w sposób pogardliwy, jako gorsze od tych, z których sam się wywodzi. Szowinizm wiąże się z polityką dyskryminacji. Jest to skrajna postać nacjonalizmu. Współcześnie zauważa się tendencję do rozszerzania zakresu pojęcia szowinizm na inne obszary życia społecznego, nie tylko te związane z ideologią. [P. Rutkowska]

M. Górniak (red.), *Encyklopedia, „Białych Plam”*, t. XVII, Radom 2006.

Ś

Świadomość polityczna – całokształt poglądów, wiedzy, ocen, wartości, wzorów zachowań i postaw społeczeństwa, ukształtowanych na skutek wzajemnych oddziaływań jednostek i grup społecznych, zakładających ustosunkowanie się społeczeństwa (jego podmiotów indywidualnych i zbiorowych) do polityki poprzez ocenę i postawy wobec zasad i celów życia politycznego i instytucji je regulujących, jak również ewentualnych postulatów dotyczących zmian tych zasad. Świadomość polityczna przejawia się w postaci rozumienia, wartościowania bądź też ujmowania instytucji i zasad życia politycznego w kategoriach praw i obowiązków jednostek oraz grup społecznych. Źródłami świadomości politycznej są: a) praktyka społeczno-polityczna, w której partycypują i którą współtworzą poszczególne podmioty; b) praktyczne doświadczenie polityczne jednostek i grup zdobyte w procesie socjalizacji, a przejawiające się w postaci postaw i zachowań politycznych; c) indywidualna aktywność podmiotów ukierunkowana na poznanie teoretycznych i praktycznych aspektów wiedzy o polityce. Przedmiotem świadomości politycznej są: a) potrzeby i interesy grup oraz jednostek; b) formy zbiorowej i indywidualnej działalności politycznej ukierunkowanej na realizację tych potrzeb i interesów (mogą to być m.in. partie polityczne, związki zawodowe, samorząd terytorialny, grupy nieformalne); c) mechanizmy i zasady kształtowania oraz realizacji potrzeb i interesów (np. zasady demokratycznego i niedemokratycznego sprawowania władzy, sposoby kontroli instytucji władzy publicznej przez obywateli). Struktura świadomości politycznej obejmuje: wiedzę polityczną, emocje, oceny i wartości polityczne oraz wzory zachowań politycznych, zaś dające się wyróżnić poziomy świadomości politycznej wskazują na zróżnicowany jej charakter, uwzględniający: a) wiedzę potoczną, opartą na uproszczonym, nieusystematyzowanym i intuicyjnym pojmowaniu rzeczywistości politycznej; b) wiedzę naukową (teoretyczną, refleksyjną), opartą na racjonalnym opisie i wyjaśnianiu procesów politycznych; c) wiedzę „mieszaną” opartą na współwystępowaniu elementów wiedzy potocznej i naukowej. Za szczególną for-

mę świadomości politycznej uznaje się natomiast postawy polityczne.
[J. Bielanowska]

M. Borucka-Arctowa, *Świadomość prawna a planowane zmiany społeczne*, Wrocław 1981, s. 160; P. Kryczka, *Dylematy świadomości politycznej Polaków*, „Ethos” 1992, nr 18/19, s. 92; A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii: wraz z aneksem: Partie, parlament, wybory (1989–1997): praca zbiorowa*, Wrocław 1998, s. 422; L. Sobkowiak, *Instytucje władzy politycznej w świadomości społecznej: badania z lat 1980–1981*, Wrocław 1989.

Światopogląd – Rozumiany jest jako: a) całościowy system wiedzy, poglądów, opinii i przekonań, odnoszących się do powstania życia, przyrody, społeczeństwa, człowieka, miejsca jednostki w świecie; b) system wiedzy nabywany przez jednostkę w dwojaki sposób: w procesie socjalizacji bądź w drodze świadomego wyboru; c) ze względu na wartości centralne, wyróżnia się światopogląd teocentryczny i antropocentryczny, gdzie w pierwszym przypadku najwyższą wartością jest Bóg, a w drugim człowiek; d) odniesienie do wartości, określając co jest najcenniejsze dla człowieka i odpowiadając na pytania czym jest na przykład dobro, zło, piękno czy prawda; e) pogląd na świat, postawa myślowa wobec świata. [K. Zawadzka]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.) *Leksykon politologii*, Wrocław 1999; L. Drabik, E. Sobol (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1999; A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007; T. Pałeczny, *Socjologia tożsamości*, Kraków 2008.

T

Teoria polityki – praktycznie w każdej dyscyplinie naukowej stosowane są pojęcia i twierdzenia teoretyczne bądź bardziej czy mniej rozbudowane teorie. Bez teoretycznej podstawy nie można bowiem konstruować naukowego obrazu rzeczywistości. Stąd dyscypliny akademickie z rozbudowanym obszarem dorobku teoretycznego posiadają często w swoim zakresie wyodrębnione dziedziny wyspecjalizowane

w badaniach teoretycznych. Prawidłowość ta ma zastosowanie także na gruncie politologii. Realizacja efektywnych badań w sferze praktyki politycznej jest uwarunkowana między innymi jej dorobkiem teoretycznym. Aby można było badać życie polityczne, trzeba najpierw rozstrzygnąć problemy terminologiczne oraz przyjąć określone założenia będące przesłankami wyjściowymi dla jego adekwatnego opisu i wyjaśnienia. Przez długi czas dorobek ten związany był z badaniami w zakresie dyscyplin szczegółowych, związanymi z faktografią określonych fragmentów rzeczywistości politycznej. Badania dyscyplin szczegółowych polegały w głównej mierze na opisie konkretnych obiektów i późniejszej ich generalizacji czy uogólnieniu w perspektywie historycznej bądź statystycznej. Obecnie jednak coraz bardziej widoczny staje się fakt specjalizacji i wyodrębniania się badaczy zajmujących się teorią badań i specjalistów zajmujących się określonymi sferami praktyki politycznej. W dużym uproszczeniu można stwierdzić, iż badania teoretyczne zajmują się logiką wyjaśniania, podczas gdy badania empiryczne gromadzeniem i systematyzacją danych.

Zainteresowania teoretyczne koncentrują się na uchwyceniu podstawowych prawidłowości, mających fundamentalne znaczenie dla wyjaśniania faktów, zjawisk i procesów zachodzących w określonej rzeczywistości. Ich celem jest zbadanie zależności, zasad, determinant, uwarunkowań i implikacji zachodzących wśród komponentów rzeczywistości. Wyróżnikiem badań teoretycznych jest więc dążenie do wyodrębnienia lub systematyzacji ogólnych właściwości rządzących danym rodzajem zjawisk bądź ich nasilania się i zanikania w określonych kontekstach sytuacyjnych wykraczających poza niepowtarzalne cechy jednostkowych sytuacji. Refleksja teoretyczna posiada tym samym, z siłą swej natury, charakter abstrakcyjny, uogólniony, z reguły ponad określonymi zdarzeniami empirycznymi. Nie oznacza to jednak całkowitego oderwania od praktyki życia politycznego. Teoria z założenia weryfikowana jest w odniesieniu do określonych układów empirycznych, co stanowi o jej użyteczności i walorach poznawczych. Stąd też teoretyczna refleksja nad polityką nie jest zarezerwowana tylko dla specjalistów z teorii polityki. Wątki teoriopolityczne występują powszechnie w badaniach szczegółowych, subdyscyplinach politologii

i poszczególnych dyscyplinach humanistycznych. Składać się na nie mogą między innymi ogólne dygresje, próby generalizacji lub założenia określające przedmiot badań czy wykorzystywane metody.

W tej perspektywie teorię polityki można uznać za wyodrębnioną dziedzinę i formę badań, subdyscyplinę politologiczną wchodzącą w skład kanonu nauk o polityce. Tak ujmowana teoria polityki jest postacią działalności, w której można wyróżnić trzy zasadnicze aspekty jej uprawiania. Aspekt funkcjonalny wyraża się w działaniach epistemologicznych, ukierunkowanych na poznanie, wyjaśnienie i zrozumienie wiedzy, wyznaczonej zakresem jej zainteresowań. Aspekt dydaktyczny dotyczy działań związanych z realizacją procesu edukacji politologicznej oraz treścią programów nauczania tego przedmiotu w toku studiów politologicznych. Trzeci aspekt wiąże się z organizacją badań teoriopolitycznych i instytucjonalizowaną działalnością określonych placówek badawczych, takich jak: zakłady, ośrodki badań czy zespoły badawcze wyspecjalizowane w tej dziedzinie.

Tak ujęta teoria polityki posiada swoje ugruntowane już miejsce w strukturze nauk o polityce. Wyznaczane jest ono z jednej strony przez metateoretyczne zadania teorii polityki, z drugiej zaś przez jej interdyscypliny charakter. Rangę tej subdyscypliny podkreśla zwłaszcza jej rola w wypracowywaniu warunków realizacji badań polityki, w tym określenie przedmiotu jej zainteresowań i narzędzi metodologicznych. Próba określenia przedmiotu badań politologicznych jest jednym z zasadniczych zadań badawczych realizowanych w ramach teorii polityki. W politologii spór o właściwy tej dyscyplinie przedmiot badania zasadniczo odnosi się do dwóch perspektyw badawczych osadzonych na różnym poziomie ogólności. W perspektywie filozoficznej na wyższym poziomie ogólności poszukuje się istoty zjawisk politycznych, ich źródeł oraz generalnej charakterystyki i sposobów wyjaśniania. Próbuje się poznać i zrozumieć jakościową swoistość polityki, jej wewnętrzną logikę i uwarunkowania oraz wyznaczyć jej ontyczne granice. Dyskusje dotyczą przede wszystkim sposobów definiowania i ujmowania polityki, polityczności, władzy i innych podstawowych pojęć politologicznych. W perspektywie empirycznej zaś, na niższym poziomie ogólności, próbuje się określić politykę poprzez jej konkretne przejawy, stanowiące

bezpośredni obiekt badań. W tym ujęciu dziedzinę badań politycznych utożsamia się z realną dziedziną życia społecznego i jej konkretnymi obiektami.

Budowanie systemu twierdzeń składających się na teorię polityczną jest procesem wielopodmiotowym i wielopoziomowym, realizowanym zarówno na gruncie samej teorii polityki, jak i innych subdyscyplin współtworzących nauki o polityce. Obejmuje on integrację szerokiego katalogu twierdzeń, sądów i założeń wraz z zasadami ich formułowania, uzasadniania, weryfikacji i konfrontacji z innymi. Następuje wśród szeregu wielorakich pytań i problemów o dużym stopniu złożoności, gdzie dostrzega się zróżnicowanie źródeł inspiracji. Stąd też to właśnie na poziomie rozważań teoriopolitycznych, w największym chyba stopniu, koncentruje się interdyscyplinarność podejścia do polityki. Przyjęcie określonych założeń interpretacyjnych polityki nawiązywać musi do wiedzy ogólnej z zakresu filozofii, antropologii, psychologii czy socjologii. Podstawą każdej interpretacji polityki jest bowiem przyjęcie określonej koncepcji rzeczywistości, człowieka i społeczeństwa, które to elementy są wcześniejsze od koncepcji polityki.

W analizach naukowych pojęcie teorii polityki nie zawsze jednak używane jest konsekwentnie, a nierzadko w różnym i całkowicie odmiennym znaczeniu. Stosuje się je często jako synonim takich pojęć, jak: teoria polityczna, filozofia polityczna, a nawet ideologia.

Identyfikacja teorii politycznej z teorią polityki może wynikać z utożsamienia dyscypliny badawczej z nazwą sfery rzeczywistości czy też problematyki, którą bada dana nauka. Istnieją takie dziedziny badań, jak fizyka, matematyka czy prawo, które są tożsame z nazwą problematyki, którą się zajmują. Gdyby jednak tę samą zależność konsekwentnie zastosować do nauki, która zajmuje się badaniem polityki, to nazwa politologia powinna być nazywana polityką. Nawet laik zauważy jednak, że o ile każdy profesor matematyki jest matematykiem, profesor fizyki natomiast fizykiem, to profesor politologii politykiem być nie musi. Łatwo więc dostrzec, że politologia, podobnie jak socjologia czy psychologia, posiada odmienne określenia wobec przedmiotu swoich badań. Odróżniając dziedzinę badawczą od przedmiotu jej badań, można w ten sam sposób odróżnić teorię polityki od teorii politycznej.

Teoria polityki jest więc wyodrębnioną dziedziną, a teoria polityczna rezultatem prowadzonych w jej ramach badań, obejmujących zespół twierdzeń, określających poglądy na przedmiot zainteresowań politologicznych, czyli politykę. W najogólniejszym i uproszczonym ujęciu teorie polityczne to opowieści o tym, jak wygląda rzeczywistość polityczna i dlaczego zachodzą w jej ramach, takie a nie inne fakty, zjawiska czy procesy. Cechą każdej chyba teorii politycznej jest przyjęcie *explicite* lub *implicite* założenia, że polityczny wymiar życia społecznego jest dostępny możliwościom poznawczym człowieka. W odróżnieniu od teologii politycznej, będącej owocem objawienia boskiego, teoria polityczna jest wytworem ludzkiego umysłu i z tego względu posiada charakter refleksji racjonalnej. Nie każda jednak forma myśli politycznej może być określana mianem teorii. Ogólna myśl polityczna nie musi spełniać rygorów filozoficznych, może być nie tyle wiedzą, co opartym na sądach potocznych i opiniach zdroworozsądkowych dążeniem do jej posiadania. Filozofia natomiast zmierza do wyparcia opinii politycznych na rzecz wiedzy o polityce. Teoria polityczna swą wiarygodność refleksji wywodzi z rozstrzygnięć filozoficznych, stąd też każda teoria uwikłana jest w spory ontologiczno-epistemologiczne. Takich cech nie muszą wykazywać na przykład ideologie. Ideologia czy doktryna polityczna stanowią formy myśli politycznej nieposiadające cech teorii.

Na marginesie warto zauważyć, że takie przyporządkowanie nazwy teorii ujawnia pewną niekonsekwencję terminologiczną. Teoria odnosząca się do określonej dziedziny badań powinna być z nią terminologicznie tożsama. W konsekwencji teoria polityki powinna być zastąpiona przez nazwę „teoria politologii” i odpowiednio teoria polityczna powinna być nazwana teorią politologiczną. Tak właśnie określa się teorie w ramach psychologii (teorie psychologiczne, a nie psychiczne) i socjologii (teorie socjologiczne).

Teorię polityczną z kolei można oddzielić od filozofii politycznej. W encyklopedycznym ujęciu filozofia polityczna to dział filozofii, który od czasów antycznych stara się zgłębić i ująć racjonalnie podstawy dobrego życia społeczeństwa. W węższym znaczeniu oznacza naukę, która od czasów Niccolo Machiavellego i Tomasza Hobbesa, próbuje określić podstawy władzy i instytucji państwowych. W tych znacze-

niach *implicite* zawarte jest założenie, iż jest to forma wiedzy odwołująca się do poznania rozumowego. Stąd też filozofia polityczna dąży do zastąpienia opinii o fundamentach życia politycznego wiedzą krytyczną. Filozofia jest dobrze uzasadnioną i systematyczną formą poznania, myśleniem wypełniającym zadania rozumu. Racjonalna forma poznania jest cechą wiedzy naukowej. Jednak nie oznacza to bynajmniej utożsamienia filozofii z nauką. Charakter relacji między filozofią a nauką zależy od tego, jak określa się obie te dziedziny. Stanowiska w tej kwestii są bardzo złożone od redukcji filozofii do nauki (neopozytywizm), przez redukcję nauki do filozofii (idealizm niemiecki), do uznawania odrębności obu tych dziedzin. Współcześnie przyjmuje się to ostatnie stanowisko, jako najbardziej upowszechnione.

Utożsamiając teorię polityczną z teorią naukową, a filozofię polityczną z ogólniejszą formą refleksji nad polityką, można wskazać na przynajmniej trzy przesłanki zróżnicowania między filozofią a teorią polityczną:

Poziom analizy. Specyfiką nauki jest badanie swojego przedmiotu z perspektywy określonej sfery rzeczywistości. Teorie naukowe wyjaśniają poszczególne zjawiska, odwołując się do własności empirycznie poznawalnych obiektów i praw nimi rządzących. Teoria polityczna odnosi więc swoją refleksję do instytucji, faktów, procesów czy zjawisk politycznych. Stąd w języku teorii politycznej filozoficzne kategorie wolności, równości czy sprawiedliwości sprowadzane są do historycznie wyznaczonych kategorii państwa, rządu czy prawa. Tymczasem refleksja filozoficzna *sensu stricto* z samej swej natury może być wolna od empirycznych odniesień, będących często jej ograniczeniem. W refleksji filozoficznej wyjaśnia się konkretny byt czy przedmiot przez wskazanie jego nieempirycznych, ale rozumowo poznawalnych komponentów. Kategorie empiryczne znajdują jednak zastosowanie w filozofii, dostarczając jej niezbędnych komponentów dla ilustracji normatywnie nakreślonych wizji ładu społecznego. Poziom analizy filozoficznej jest więc wyższy i logicznie pierwotny względem poziomu rozważań teoriopolitycznych.

Status metodologiczny. Specyfiką nauki jest formułowanie wiedzy opartej na określonej metodzie badawczej. Stąd każda teoria polityczna jest systemem twierdzeń, których spójność wynika z przyjętej

metody badawczej. Metoda jest tu zasadniczym czynnikiem naukowo uwiarygodniającym teorię. Tymczasem refleksja filozoficzna jest między innymi namysłem nad wiarygodnością wiedzy. Wykracza poza ramy określonej dyscypliny i wraz z refleksją epistemologiczną tworzy zarys gabarytowy metateorii polityki.

Kontekst normatywny. Filozoficzna refleksja nad polityką jest aksjologicznie zaangażowana. Głównym zadaniem filozofii politycznej jest ustalanie zasad dobra społecznego. W tym kontekście filozofia polityczna jest uznawana za praktyczną filozofię w takim stopniu, w jakim dotyczy rządzenia. Jej podstawę stanowi założenie, że ład polityczny konstruowany jest zawsze w oparciu o określony ład moralny. Tymczasem teoria polityczna, przynajmniej w jej pozytywistycznym, *stricte* scjencyjnym modelu, ukierunkowana jest raczej na wyjaśnianie i prognozowanie zjawisk politycznych w kategoriach obiektywnych.

W praktyce pojęcia teorii politycznej i filozofii politycznej uznawane są za **trudne do oddzielenia**. Jest to pogląd o tyle uzasadniony, że obie formy refleksji łączy wiele cech wspólnych. Zarówno teoria, jak i filozofia polityczna dotyczą **tego samego przedmiotu dociekań**. Jest to więc refleksja dokonująca wglądu w istotę i naturę ładu i porządku politycznego. Posługują się przy tym podejściem racjonalnym, zmierzając do obiektywnego poznania politycznej sfery życia społecznego. Tradycyjne ramy dociekań teorii politycznej osadzone są w filozoficznej formule pytań z zakresu politycznej metafizyki. Podejście filozoficzne, podobnie jak i tradycyjna (przedpozytywistyczna) i postpozytywistyczna teoria polityczna zawiera **wiele elementów normatywnych**. Stąd też w odniesieniu do określonego systemu twierdzeń ogólnych dotyczących sfery polityki można mówić nie tyle o autonomicznej odrębności tych dziedzin wiedzy, co raczej o przesłankach wskazujących na pewne cechy świadczące o **odmiennym charakterze** filozoficznej i teoretycznej refleksji nad polityką.

Poprzez normatywne zaangażowanie **ideologia** jest bliska pojęciu filozofii politycznej. Jednak ideologia nie spełnia rygorów, jakimi kieruje się filozofia. Filozofia polityczna jest wiedzą wynikającą z poznania natury porządku i ładu politycznego. Wiarygodność jej refleksji nad sferą polityki wiąże się z racjonalnym charakterem jej dyskursu i narracji. Nar-

racja ideologiczna posługuje się natomiast językiem wartościująco-perwazyjnym, dyskursem zabarwionym afektywnym stosunkiem do polityki. Celem ideologii nie jest bowiem opis i wyjaśnienie fenomenów życia politycznego, ale narzucenie określonej wizji rzeczywistości społecznej, wyrażającej arbitralnie słuszny interes określonej grupy społecznej. Ideologiczna terminologia, budowa i wymowa wypowiedzi służyć ma zjednywaniu zwolenników poprzez uwiarygodnienie wizji w niej zawartej oraz akredytacji podmiotów propagujących dane idee. Jej poznawcza wiarygodność jest o tyle wątpliwa, że nie jest oparta o racjonalne źródło wiedzy, jakim jest filozofia. Nawet jeżeli ideologia inspirowana jest w znaczącym stopniu dorobkiem filozoficznym, agregacja twierdzeń w sferę działań politycznych wiąże się z ich deformacją, a często nawet aberracją, niejednokrotnie będącą w istocie ich zaprzeczeniem. [J. Nocoń]

Z. Blok (red.), *Czym jest teoria w politologii*, Warszawa 2011; T. Klementowicz (red.), *Współczesne teorie polityki – od logiki do retoryki*, Warszawa 2004; J. Nocoń, A. Laska, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, wyd. drugie zmienione, Warszawa 2010.

Terroryzm (łac. *terrēre* – strach, trwoga, straszna wieść, przerażać). Metoda działania z pobudek politycznych, oparta na pozaprawnej przemocy lub groźbie jej zastosowania, w celu wymuszenia określonego zachowania poprzez zastraszenie społeczeństwa lub instytucji państwa. Sprawcy czynów o charakterze terrorystycznym dążą do uzyskania efektu psychologicznego i propagandowego, a nie do zniszczenia siły fizycznej przeciwnika. W polskiej kodeksowej definicji przestępstwa o charakterze terrorystycznym wskazuje się, że jest to czyn zagrożony karą co najmniej 5 lat pozbawienia wolności a także został popełniony w celu: 1) poważnego zastraszenia wielu osób, 2) zmuszenia organu władzy publicznej Rzeczypospolitej Polskiej lub innego państwa albo organu organizacji międzynarodowej do podjęcia lub zaniechania określonych czynności, 3) wywołania poważnych zakłóceń w ustroju lub gospodarce Rzeczypospolitej Polskiej, innego państwa lub organizacji międzynarodowej – a także groźba popełnienia takiego czynu. Alex P. Schmidt oraz Albert J. Jongman stwierdzili, że do najczęściej wystę-

pujących elementów znanych definicji terroryzmu należą: stosowanie przemocy i siły; aspekt polityczny czynu; wywołanie strachu i terroru; groźba jako element zastraszenia; skutki i reakcje psychologiczne; różnice pojęć: ofiara i cel działania; celowa, planowa, systematyczna akcja; metody zamachów, strategia i taktyka działania; nienormalność, konflikt z przyjętymi normami i regułami, brak humanitarnych ograniczeń w działaniu; wymuszanie, zniewalanie, powodowanie uległości; dążenie do osiągnięcia rozgłosu; przypadkowość, bezosobowość, indystryminacja; ofiary wśród osób cywilnych, niewalczących, neutralnych; podkreślenie niewinności ofiar; zastraszanie swoimi działaniami; sprawcy działający w zorganizowanej grupie, organizacji, ruchu; demonstracja siły przed innymi; nieobliczalność, nieprzewidywalność, niespodziewany atak; konspiracyjny charakter działalności; powtarzalny, seryjny lub „reklamowy” charakter przemocy; kryminalny charakter zamachów; żądania stawiane stronom trzecim.

Typologia terroryzmu zakłada istnienie wielu jego nurtów i odmian. W kryterium przedmiotu ataku wyróżniamy terroryzm indywidualny (celem jest wyselekcjonowana jednostka symbolizująca zwykle podmiot, przeciwko któremu występują sprawcy czynu terrorystycznego) oraz terroryzm zbiorowy (celem jest grupa, nieznaną i często przypadkową ale odpowiadającą zakładanym celom zamachowców). Kryterium obszaru na którym dokonywany jest atak wskazuje na terroryzm morski, powietrzny i lądowy. Kryterium motywacji wskazuje na występowanie terroryzmu: ideologicznego (komunizm, rasizm, nazizm, faszizm; skrajna prawica-skrajna lewica); narodowo-separatystycznego (dążenie do odłączenia obszaru działania od jednolitego organizmu politycznego – państwa, często w połączeniu z odrębnością narodową lub etniczną); religijnego (związany z realizacją podstawowych dogmatów i nakazów religii oraz dążeniem do zdominowania innych wyznań); nowych ruchów społecznych (związany z pojawieniem się nowych nurtów ideologicznych i ruchów społecznych np. ekologizmu). Kryterium stosowanych środków wskazuje na terroryzm konwencjonalny (stosowanie środków konwencjonalnych) oraz niekonwencjonalny (stosowanie broni chemicznej, biologicznej, wybuchowej, radiologicznej i nuklearnej – CBERN, Chemical, Biological, Explosives, Radiological, Nuclear).

Obiekty ataków terrorystycznych są określane jako tzw. cel pośredni (taktyczny) oraz bezpośredni. Dzięki atakowi na cel taktyczny terroryści uzyskują bardzo ważny dla całości ich działań efekt zastraszenia określonej społeczności. Im większy efekt zastraszenia tym większe szanse na to, że sprawcom (terrorystom) uda się zrealizować tzw. cel bezpośredni (strategiczny). Celem strategicznym w działaniach terrorystycznych jest uzyskanie określonych zmian typu politycznego zgodnych z intencją zamachowców. Ponadto obiekty ataku można podzielić na materialne (budynek, pojazd, węzeł komunikacyjny) i osobowe (przedstawiciel rządu, wojskowy, policjant, polityk). Inna klasyfikacja wskazuje na występowanie obiektów ataku typu twardego (obiekty materialne jak i osobowe mające szczególne znaczenie dla funkcjonowania określonej społeczności, ważne z perspektywy bezpieczeństwa państwa. Obiekty te są z racji swego znaczenia objęte szczególną ochroną prawną i zabezpieczone w sposób mający na celu uniemożliwienie ich zaatakowania) i miękkiego obiekty materialne, jak i osobowe nie objęte ochroną a przez to narażone na atak terrorystyczny ze względu na łatwość jego przeprowadzenia). Obiekty twarde, materialne, zaliczane są do tzw. infrastruktury krytycznej, której naruszenie stanowi szczególne zagrożenie dla państwa jak i społeczeństwa. Do najpopularniejszych obiektów ataków należą: obiekty przemysłowe, firmy; obiekty cywilne w tym stanowiące własność prywatną; obiekty państwowe; policja; obiekty i cele dyplomatyczne; transport; lotniska i samoloty; dziennikarze i media; obiekty religijne; infrastruktura.

Terroryzm jest określany jako taktyka i metoda walki słabszych (grupy społeczne) podczas gdy terror ma dotyczyć metody działania państwa wobec jednostek i społeczeństwa w celu zastraszenia i wymuszenia w ten sposób jego uległości. Po raz pierwszy metodą tą oficjalnie posłużyły się władze rewolucyjnej Francji ogłaszając na posiedzeniu Komitetu Ocalenia Publicznego w dniu 5 września 1793 r., iż władzę należy sprawować przy zastosowaniu terroru. Metodą tą posłużyły się władze bolszewickie wobec własnych obywateli, a także okupacyjne władze Niemiec hitlerowskich na podbitych obszarach. Terroryzm jest również środkiem stosowanym przez państwo. W przypadku terroryzmu państwowego wskazuje się na ich związek z tym zjawiskiem

w kilku wariantach. Może być to metoda stosowana przez instytucje państwa (służby specjalne) przeciwko podmiotom, które zagrażają polityce i celom tych państw oraz terroryzm sponsorowany przez państwa, które wykorzystują organizacje terrorystyczne jako swoiste grupy „sabotażowo-dywersyjne” działające wewnątrz państw wrogich, w myśl zasady „wrog mojego wroga jest moim przyjacielem”. Do najbardziej znanych aktów terrorystycznych dokonanych przez służby państwowe należą: zatopienie statku organizacji Green Peace – „Rainbow Warrior” przez członków służb specjalnych Francji, zamach bombowy w berlińskiej dyskotece LaBelle oraz w samolocie pasażerskim nad Lockerbie dokonany przez członków służb libijskich, zabójstwo bułgarskiego dysydenta Gergija Markowa, zamachy w ramach akcji „Gniew Boga” na członków organizacji „Czarny wrzesień” po ataku i zabójstwie sportowców izraelskich w Monachium.

Według Davida Rappaporta w rozwoju terroryzmu wystąpiło kilka faz: I. działania anarchistów, koniec i przełom XIX/XX w. (przyjęcie zasady propagowania rewolucji poprzez czyny – propaganda czynu); II. Antykolonializm lata 20. do 60. XX w. (walka organizacji narodowowyzwoleńczych w koloniach); III. Działalność grup lewackich (tzw. czerwona dekada w państwach Europy zachodniej związana z rewoltą studencką drugiej poł. lat 60. i latami 70. XX w.); IV. Islamizm (religijny) (od rewolucji islamskiej w Iranie w 1979 r.). Z tezą o historycznym rozwoju zjawiska terroryzmu zgadza się także Walter Laqueur, który wyszczególnił następujące fazy terroryzmu: I. terroryzm anarchistyczny XIX i początku XX w., II. ekstremizm nacjonalistyczny i faszyzm, III. terroryzm lewacki lat 60. do 80. XX w., IV. terroryzm prawicowy końca XX w. i początku XXI w., V. terroryzm ponowoczesny, religijny, globalny. W pierwszej dekadzie XXI wieku upowszechniło się zjawisko terroryzmu międzynarodowego traktowanego jako zagrożenie globalne. Całokształt działań dotyczących neutralizacji zagrożeń związanych z terroryzmem jest określany jako antyterroryzm. Antyterroryzm w sensie szerszym dotyczy zarówno działań aktywnych jak i reaktywnych. W sensie węższym antyterroryzm dotyczy działań zmierzających do zmniejszenia podatności na zagrożenia terroryzmem (atakami), z kolei kontrterroryzm dotyczy działań ofensywnych stanowiących

odpowiedź na aktywność terrorystyczną. W ramach kontrterroryzmu wykorzystywane są wyspecjalizowane pododdziały wojskowe i policyjne, których zadaniem jest podjęcie działań w przypadku zaistnienia zdarzenia o charakterze terrorystycznym (atak terrorystyczny). W Polsce, w ramach kontrterroryzmu funkcjonują: policyjne – Biuro Operacji Antyterrorystycznych (BOA), Samodzielne Pododdziały Antyterrorystyczne (SPAP), Sekcje Antyterrorystyczne (SAT); wojskowe – GROM (Jednostka Wojskowa GROM im. Cichociemnych Spadochroniarzy Armii Krajowej), Formoza (Jednostka Wojskowa Formoza im. gen. broni Włodzimierza Potasińskiego). W ramach wojsk specjalnych, przygotowanych do działań kontrterrorystycznych w Polsce funkcjonują także: Jednostka Wojskowa NIL, Jednostka Wojskowa Agat oraz Jednostka Wojskowa Komandosów stacjonująca w Lublińcu. Najbardziej znanymi wojskowymi jednostkami kontrterrorystycznymi są: Sayeret Matkal, Shayetet 13 (Izrael), Special Air Service, Special Boat Service (Wielka Brytania), US Navy Seals, Delta Force (USA), Kommando Spezialkräfte (Niemcy). Do jednostek o charakterze policyjnym należą: Yehida Merkazit Meyuhedet/YaMam (Izrael), Special Weapons and Tactics/SWAT (USA), Grenzschutzgruppe 9 der Bundespolizei/GSG9, Spezialeinsatzkomandos/SEK (Niemcy), Alfa, Wypieł FSB (Federacja Rosyjska).

Działania antyterrorystyczne prowadzone są w wielu płaszczyznach: wywiadowczej (zbieranie informacji dotyczących wszelkiej aktywności mającej związek z terroryzmem w wymiarze wewnątrzpaństwowym jak i globalnym), ekonomicznym (kontrola i nadzór źródeł i kanałów finansowania terroryzmu), dyplomatyczne (tworzenie międzynarodowych koalicji antyterrorystycznych, dążenie do ogólnoświatowego, np. na forum ONZ, uznania terroryzmu za zagrożenie w skali globalnej), administracyjnej (tworzenie i udoskonalanie rządowych systemów w których kompetencji jest zwalczanie zagrożeń terrorystycznych), prawno-międzynarodowej (konwencje antyterrorystyczne w ramach ONZ, dokumenty w ramach organizacji regionalnych np. UE, umowy bilateralne), policyjno-militarnej (podejmowanie działań przez wyspecjalizowane jednostki policyjne i wojskowe przeznaczone do walki z terroryzmem). [A. Hołub]

B. Hołyst, *Terroryzm*, Warszawa 2009; K. Jałoszyński (red.), *Współczesne zagrożenia terroryzmem*, Szczytno 2013; K. Jałoszyński, T. Aleksandrowicz, K. Wiciak (red.), *Bezpieczeństwo państwa a zagrożenie terroryzmem*, t. 1, Szczytno 2016; P. Bogdalski, Z. Nowakowski, K. Rajchel (red.), *Ocena poziomu zagrożenia terroryzmem i organizacji systemu antyterrorystycznego w Polsce*, Warszawa 2012.

Tolerancja (łac. *tolerare* – znosić, cierpieć, wytrzymać) – odmowa ingerowania i ograniczania oraz gotowość zaakceptowania u innych osób zachowań i przekonań, z którymi się jednostka nie zgadza lub których nie popiera. Konieczne jest łączne zaistnienie dwóch elementów: 1) niechęć wobec danego przekonania lub zachowania oraz 2) świadoma rezygnacja z narzucania swoich poglądów osobom trzecim; pozwala to na odróżnienie tolerancji od obojętności. Wyróżnia się dwa warianty tolerancji: negatywną i pozytywną. Tolerancja negatywna zakłada bierne akceptowanie różnorodności i pozwolenia żyć innym, natomiast tolerancja pozytywna opiera się na aktywnym zachęcaniu do różnorodności jako elementu wzbogacającego społeczeństwo. Tolerancja postrzegana jest przez niektórych jako ideał etyczny i naczelną zasadę społeczną; stanowi jeden z fundamentów liberalizmu i nadrzędną wartość liberalnej demokracji – postrzegana jest jako gwarancja wolności jednostki i czynnik wzbogacający społeczeństwo. W kontekście politycznym od lat niezmiennie najistotniejszymi problemami są tolerancja odmiennych poglądów politycznych i tolerancja religijna. Tę ostatnią kwestię podjął w 1688 r. John Locke w *Liście do tolerancji*, stwierdzając, iż do funkcji państwa należy ochrona praw obywateli, a nie orzekanie o prawdziwości doktryn religijnych. Kwestiami dyskusyjnymi i trudnymi do rozwiązania w przypadku tolerancji są jej zakres i granice oraz to, do jakiego stopnia powinno się wykazywać tolerancję względem osób, które tolerancyjne nie są. Przeciwnicy tolerancji podkreślają, że praktykowanie tolerancji przez jednostkę jest równoznaczne z jej zgodą na to, aby społeczeństwo było wewnątrznie zróżnicowane pod kluczowymi dla niej względami, co może prowadzić do ogólnego osłabienia więzi społecznych i hamować wypracowanie wspólnie podzielanych przez wszystkich wartości i wspólnej kultury. [K. Sopolńska]

A. Heywood, *Klucz do politologii. Najważniejsze ideologie, systemy, postaci*, Warszawa 2008; A. Heywood, *Teoria polityki*, Warszawa 2009; D. Robertson, *Słownik polityki*, Warszawa 2009; R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002.

Totalitaryzm (łac. *totalis* – cały, całkowity) – ustrój polityczny (system rządów, reżim polityczny) oraz wspierająca go ideologia, w którym wszystkie zachowania społeczne (z zakresu życia publicznego i prywatnego) są kontrolowane przez arbitralną władzę. Cechują go monizm decyzyjny partii politycznej, gnoza polityczna oraz sterowana przez władzę masowa mobilizacja społeczna. System charakterystyczny głównie dla dwudziestowiecznych państw rozczarowanych demokracją, często w głębokim kryzysie ekonomicznym i gospodarczym o mocarstwowym ambicjach, takich jak: faszystowskie Włochy, III Rzesza, Hiszpania za rządów gen. Francisco Franco, Związek Radziecki. Idea totalitaryzmu powstała jako jeden z kluczowych elementów faszystowskiej propagandy we Włoszech. Jej podstawy stworzył Benito Mussolini w 1922 r., prezentując koncepcję *stato totalitario* – państwa totalitarnego. Zawarte są w jego słynnej zasadzie: „Nic przeciw państwu, nic poza państwem, nic bez państwa”. Autorem pojęcia *totalitario* jest Giovanni Amendola. Pierwotnie zawierało on w sobie krytykę wobec zmian zachodzących w faszystowskich Włoszech. Termin zaanektowany przez Benito Mussoliniego w 1925 r., który nazwał nim wprowadzony przez siebie system, zmieniając jego wydźwięk na pozytywny. Uznaje się, że totalitaryzm nie odnosi się wyłącznie do faszyzmu włoskiego i niemieckiego. Pogląd rozpowszechniono w okresie zimnej wojny, gdy elementem zachodniego dyskursu stały się argumenty o podobieństwach między państwami faszystowskimi a Związkiem Radzieckim. Koncepcję tę popularyzowali amerykańscy politolodzy: Zbigniew Brzeziński i Carl Friedrich, wskazując na sześć cech, które występując jednocześnie, świadczą o totalitaryzmie państwa. Należą do nich: 1. jedna, przewodnia, oficjalna ideologia państwowa; 2. jedna masowa, monopolistyczna partia, na której czele stoi dyktator; 3. rozbudowany i zinstytucjonalizowany system kontroli po-

licyjnej oparty na terrorze, przemocy strachu i sprawnie działających tajnych służbach; 4. całkowity monopol władzy w zakresie dysponowania środkami masowego przekazu; 5. kontrola nad siłami zbrojnymi i monopol władzy państwowej na broń; 6. gospodarka centralnie sterowana. Ideologie totalitarne wypracowały skuteczny arsenał narzędzi do wprowadzania jej założeń w życie. Jednym z nich jest tworzenie i wykorzystywanie teorii spisku. Konfrontują więc ze sobą dobro i zło, które sami definiują. Z walki tej zwycięsko wychodzi czynnik określany jako dobry, który stanowi podstawę koncepcji nowego porządku. Totalitaryzm realizując idee podporządkowania władzy wszystkich sfer życia państwa i jego obywateli jest w swoich założeniach zawsze ofensywny i agresywny. [K. Kącka]

R. Bäcker, *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*, Toruń 1992; E.C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 1999; W. Masiarz, *Totalitaryzm: zagadnienia ogólne*, Kraków 2011; L. Schapiro, *Totalitaryzm*, Warszawa 1988.

Tożsamość polityczna – to poczucie bycia określonym pod względem politycznym, uwzględniające możliwość realizacji pewnej grupy celów; świadoma i akceptowana przynależność do określanego systemu relacyjnego, której podstawą są z jednej strony więzi ze wspólnotą rozpatrywaną w wymiarze politycznym (pojmowaną w opozycji „my” – „oni”), z drugiej – interesy, wartości i cele, jakie mogą być wypełniane i osiągnane poprzez związki z organizacją czy zbiorowością polityczną.

Tożsamość polityczna jest zmienna i właściwa dla określonego miejsca oraz czasu. Wśród czynników wpływających na jej kształt wymienić należy zarówno elementy dziedzictwa kulturowego (kultury rodzimej oraz kultur innych społeczności, wchodzących w kontakt z daną wspólnotą czy jednostką), jak i wydarzenia stanowiące współczesność jednostki lub grupy, doświadczenia (historyczne, życiowe) oddziałujące na preferowane wzory postaw czy zachowań, a także oczekiwania kierowane w stosunku do przyszłości. Innymi słowy, polityczna tożsamość kształtuje się poprzez treści kulturowe i historyczne (gdzie duże znaczenie ma tradycja, religia oraz język), zachodzące wydarze-

nia i procesy społeczne, ekonomiczne oraz polityczne, doświadczenia, aspiracje, postęp technologiczny, uwarunkowania cywilizacyjne, kwestie światopoglądowe, jak również edukację różnego typu i na różnych poziomach. [A. Ratke-Majewska]

W.J. Millar MacKenzie, *Political Identity*, Manchester 1978; J. Marszałek-Kawa, A. Ratke-Majewska, P. Wawrzyński, *Polityka pamięci i kształtowanie tożsamości politycznej w czasie tranzykcji postautorytarnej. Analiza porównawcza*, t. 2, Warszawa 2016, s. 41–48; M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 1978; J. Mizgalski, *Tożsamość polityczna. Studium zjawiska*, Toruń 2008; A. Ratke-Majewska, J. Marszałek-Kawa, *The Politics of Memory and Political Identity: A Theoretical Overview*, [w:] J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński, A. Ratke-Majewska, *The Politics of Memory in Post-Authoritarian Transitions, Volume Two: Comparative Analysis*, Newcastle upon Tyne 2017, s. 34–40.

Transformacja – przemiana; przeobrażenie; przekształcenie; proces przejścia od jednego ustroju politycznego do drugiego. Najczęściej stosowany w odniesieniu do przejścia państwa od ustroju autorytarnego do demokratycznego (por: tranzykcja). Transformacja ustrojowa – w odróżnieniu od rewolucji – nie przebiega gwałtownie. Zmiany mogą następować w różnym tempie i często występuje tzw. okres przejściowy, charakteryzujący się współistnieniem elementów starego i nowego porządku. Transformacja jest najczęściej konsekwencją narastającego niezadowolenia społecznego, kiedy to otaczająca rzeczywistość przestaje odpowiadać oczekiwaniom. Inicjują ją najczęściej najbardziej aktywni kontestatorzy „starego” porządku. Bywa, że rządzący dostrzegają potrzebę zmian. Zdarza się również, że podejmują wysiłek ich wprowadzenia. Rzadko jednak udaje im się utrzymać u władzy. Wymienia się sześć kryzysów, które poprzedzają, a jednocześnie warunkują transformację. Są to kryzysy: tożsamości, legitymacji, partycypacji, organizacji, penetracji i dystrybucji. Zgodnie z koncepcją Jana Szczepańskiego transformacja stanowi jeden z trzech elementów zmiany rzeczywistości społecznej: reformy, rewolucji, transformacji. Uznawał on, że transformacja jest to ciąg zmian dokonujący się we wszystkich dziedzinach, którego konsekwencją jest przemiana całego systemu. Transformacja nie polega więc

wyłącznie na zmianach w obrębie elity rządzącej państwem, przemianach strukturalnych i instytucjonalnych władzy, ale prowadzi do głębokich zmian o charakterze społecznych. Równoległe zachodzą istotne przekształcenia systemu partyjnego państwa. Instytucje wspierające tzw. stary porządek albo przestają istnieć, albo dokonują całkowitego przeprofilowania swojej działalności. Skutkiem jest rozwiązanie lub całkowita przemiana istniejących partii i powstanie nowych ugrupowań, najczęściej przez osoby pozostające w opozycji wobec funkcjonującego układu. Ważną płaszczyzną objętą transformacją ustrojową jest prawo. W praktyce nowe elity władzy dążą do uchwalenia nowych przepisów, a w konsekwencji często także zmiany konstytucji. Równoległe do transformacji polityczno-prawnej zachodzi najczęściej zmiana w sferze gospodarczej. Do typowych przykładów transformacji ustrojowej zaliczyć można przemiany polityczne w państwach Europy Środkowej na przełomie lat 80. i 90. XX w., m.in. w Polsce. Tu za początek zmian uznaje się obrady okrągłego stołu w 1989 r. [K. Kącka]

A. Antoszewski, *System polityczny RP*, Warszawa 2012; T. Godlewski, *Polski system polityczny: instytucje, procedury, obywatele*, Toruń 2005; M. Jarosz (red.), *Transformacja, elity, społeczeństwo*, Warszawa 2007; K. Załęski, *Systemy polityczne: teoria i praktyka*, Dęblin 2013.

Tranzycja – okres przejściowy, w którym następuje zmiana ustroju w państwie. Pojęcie to w szczególności dotyczy pierwszej fazy zmian systemowych, tzn. podejmowania decyzji o zmianie ustroju oraz stworzenia ogólnych ram funkcjonowania nowego. Zwykle wyróżnia się tranzycję polityczną, społeczną, narodową i ekonomiczną.

Tranzycja polityczna oznacza przejście z systemu autorytarnego do demokratycznego.

Tranzycja społeczna oznacza rozwój pluralizmu i integracji społecznej.

Tranzycja narodowa oznacza ruchy narodowe w kierunku tworzenia własnych państw.

Tranzycja ekonomiczna oznacza przejście z gospodarki centralnie zarządzanej do gospodarki rynkowej. [P. Siemiątkowski]

A. Antoszewski (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006.

Trybunały hybrydowe – zwane także trybunałami umiędzynarodowionymi lub mieszanymi. Powstały na początku XXI w., aby wesprzeć międzynarodowy wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych i z potrzeby urzeczywistnienia idei sprawiedliwości społecznej. Trybunałami hybrydowymi są: Nadzwyczajne Izby Sądów Kambodży, Specjalny Trybunał dla Sierra Leone, Specjalny Trybunał dla Libanu, Specjalne Składy Sędziów ds. Poważnych Zbrodni w Timorze Wschodnim, Izby hybrydowe w Trybunale dla Bośni i Hercegowiny, hybrydowy system wymiaru sprawiedliwości w Kosowie. Trybunały hybrydowe różnią się od siebie w szczegółach organizacyjnych i funkcjonalnych. Cechy wspólne to: mieszany skład personalny (zarówno sędziowie, prokuratorzy, jak i pracownicy administracyjni rekrutuje się z państwa, na terenie którego trybunał prowadzi postępowanie, a także spośród przedstawicieli społeczności międzynarodowej, wskazanych przez ONZ); cel powołania, jakim jest udzielenie wsparcia państwowego, czyli wewnętrznego wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza tam, gdzie jest on niewydolny lub w ogóle nie funkcjonuje; przejściowy charakter – trybunały te nie są powoływane bezterminowo, a jedynie w celu udzielenia pomocy doraźnej; objęcie jurysdykcją przedmiotową najcięższych zbrodni międzynarodowych; funkcjonowanie na terytorium konkretnego państwa, a więc tam, gdzie doszło do popełnienia zbrodni. Trybunały hybrydowe różnią się natomiast między innymi: odmiennymi podstawami prawnymi ich funkcjonowania, co oznacza, że trybunały hybrydowe mogą powstawać na podstawie dwustronnej umowy międzynarodowej zawartej między ONZ a zainteresowanym państwem (jak w Sierra Leone), rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ, podjętej na podstawie rozdziału VII Karty Narodów Zjednoczonych (jak w przypadku Libanu), regulacji wydanej przed administratorem z ramienia ONZ (jak w Kosowie i Timorze Wschodnim), albo na podstawie ustawy wydanej przez władze krajowe (jak w Kambodży czy też w Bośni i Hercegowinie); konstrukcją prawną i strukturą wewnętrzną trybunałów hybrydowych – mogą być

to samodzielne i samowystarczalne organy międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości (Sierra Leone i Liban), stanowić element struktury sądów wewnętrznych państwa (Kambodża, Timor Wschodni, Kosowo, Bośnia i Hercegowina), w strukturze trybunału mogą działać sędziowie śledczy, równorzędni prokuratorzy, biuro obrony, ale nie muszą one w ogóle występować. Ponadto składy sędziowskie mogą wykazywać przewagę sędziów międzynarodowych (jak w Sierra Leone) lub też krajowych (Kambodża); finansowaniem – te, które powstały w ramach misji ONZ finansowane są z budżetu organizacji, a pozostałe – przez państwo, którego na terytorium działają oraz dobrowolnych dotacji innych państw; kosztami utrzymania. [M. Ochwat]

A. Fitchelberg, *Hybrid Tribunals. A comparative examination*, Springer, New York 2015; P. Milik, *Komplementarność jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Karnego i trybunałów hybrydowych*, Warszawa 2012; D. Drózd, *Międzynarodowe trybunały karne. Geneza, jurysdykcja, skład, postępowanie, działalność*, Łódź 2011.

Trybunał Konstytucyjny – w każdym demokratycznym systemie prawnym jednym z najważniejszych zagadnień jest możliwość weryfikacji i kontrolowania zgodności stanowionego prawa z ustawą zasadniczą. W tym względzie, bez względu na historyczne uwarunkowania oraz spektrum faktycznie przyznanych tego rodzaju organowi uprawnień, istotnym jest zapewnienie apolityczności jego członków oraz zagwarantowanie rotującej kadencyjności członków w oderwaniu od kadencji innych organów, które mają lub mogą brać udział w procesie kształtowania składu Trybunału Konstytucyjnego. Przyjęcie takiego rozwiązania w dużym stopniu zapewnia – pomimo w pewnym sensie politycznego rodowodu poszczególnych członków – możliwość obiektywnego, niezależnego i niezawisłego sprawowania swoich funkcji, bez obawy na naciski z zewnątrz.

W polskim systemie prawnym Trybunał Konstytucyjny wprowadzony został w oparciu o ustawę z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie Konstytucji PRL, jakkolwiek na początkowym etapie zupełnie nie funkcjonował. Faktycznym momentem rozpoczęcia działania Trybunału

jest wejście w życie ustawy z dnia 29 kwietnia 1985 r. i Trybunale Konstytucyjnym (Dz.U. nr 22, poz. 98 z późn. zm.). Podkreślić należy, że w pierwszym etapie kształtowania się kontroli konstytucyjności organ ten nie miał zbyt daleko idących uprawnień, zaś jego orzeczenia mogły być podważone przez przedstawicieli władzy ustawodawczej. W efekcie skuteczność jego działań była mocno ograniczona, zaś sam Trybunał Konstytucyjny nie cieszył się tak dużym autorytetem, jak pod koniec XX i na początku XXI w.

Obecnie pozycja Trybunału Konstytucyjnego w ramach konstytucyjnych organów państwa określona została w art. 188–197 Konstytucji RP. Jest to organ władzy sądowniczej, którego podstawową rolą jest kontrolowanie zgodności stanowionego prawa z normami prawnymi wyższego rzędu, a w szczególności także z przepisami umieszczonymi wprost w Konstytucji RP. Zakres przedmiotowy działania Trybunału Konstytucyjnego określony został w art. 188 oraz art. 189 Konstytucji RP. W tym też zakresie jest on właściwy w sprawach orzekania „o 1) zgodności ustaw i umów międzynarodowych z Konstytucją, 2) ustaw z ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi, których ratyfikacja wymagała uprzedniej zgody wyrażonej w ustawie, 3) przepisów prawa, wydawanych przez centralne organy państwowe, z Konstytucją, ratyfikowanymi umowami międzynarodowymi i ustawami, 4) zgodności z Konstytucją celów lub działalności partii politycznych”, jak również w przedmiocie skargi konstytucyjnej składanej w trybie art. 79 ust. 1 Konstytucji RP. Nadto z racji budowy struktury organów państwa, ustawodawca przyjął także, że kognicja Trybunału Konstytucyjnego obejmuje również rozstrzyganie sporów pomiędzy centralnymi konstytucyjnymi organami państwa, np. między prezydentem a premierem. Procedura ta wszczynana jest na wniosek podmiotów enumeratywnie wskazanych w art. 192 Konstytucji RP i obejmuje: 1) Prezydenta RP, 2) Marszałka Sejmu, 3) Marszałka Senatu, 4) Prezesa Rady Ministrów, 5) Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego, 6) Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz 7) Prezesa Najwyższej Izby Kontroli.

Nadto rola Trybunału ujawnia się także w sytuacjach nadzwyczajnych, gdy wystąpi niemożność sprawowania urzędu przez Prezyden-

ta RP. W takiej sytuacji, jak zostało to podkreślone w art. 3 ust. 6 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym z dnia 25 czerwca 2015 r. (Dz.U. poz. 1064, 1928, 2147, 2217, z 2016 r., poz. 178) uprawniony jest on do stwierdzania przeszkody w sprawowaniu urzędu przez prezydenta. W przypadku przejściowej niemożności Trybunał Konstytucyjny powierza tymczasowe wykonywanie obowiązków Marszałkowi Sejmu.

Poza weryfikacją wtórną aktów normatywnych Trybunał Konstytucyjny uprawniony jest także, po uprzednim wniosku prezydenta, do zweryfikowania zgodności z konstytucją ustawy, która nie została jeszcze podpisana oraz umowy międzynarodowej przed jej ratyfikacją (art. 122 ust. 2 i art. 133 ust. 2 Konstytucji RP). Oznacza to, że ustrojodawca wyposażył Trybunał w kompetencje, które wpisują się doskonale w zasadę równowagi i wzajemnej kontroli władz, co jest jednym z podstawowych atrybutów nowoczesnych państw demokratycznych.

Z proceduralnego punktu widzenia Trybunał Konstytucyjny dokonuje w trybie wniosków lub skarg weryfikacji zarówno pod względem materialnym, jak i formalnym. Pierwsza z form kontroli koncentruje się na badaniu tego, czy uchwalony akt normatywny narusza konstytucję lub inne akty zgodnie z ich hierarchiczną strukturą. Z kolei kontrola formalna polega na badaniu czy weryfikowany akt prawny został uchwalony w sposób prawidłowy, to jest czy wszystkie elementy związane z procesem legislacyjnym zostały przeprowadzone zgodnie z obowiązującymi normami, czy uchwalony został przez uprawnionych do tego organ, a także czy ewentualne akty wykonawcze zostały przyjęte w granicach i na podstawie określonych w ustawie delegacji.

Z drugiej strony należy podkreślić, że kognicja Trybunału Konstytucyjnego nie obejmuje możliwości badania aktów prawa miejscowego. Kompetencja taka kompetencja przyznana została sądom administracyjnym (Wojewódzki Sąd Administracyjny i Naczelny Sąd Administracyjny). Dodatkowo, z zakresu przedmiotowej kontroli wyłączone zostały również tzw. akty o charakterze konkretno-indywidualnym, a więc akty jednorazowe.

Pod względem podmiotowym złożenie wniosku do Trybunału Konstytucyjnego o zbadanie zgodności z Konstytucją RP określonych aktów prawnych wystąpić może szesnaście kategorii podmiotów. W myśl

art. 191 Konstytucji uprawnionym jest m.in. Prezydent RP, Marszałkowie Sejmu i Senatu, Prezes Rady Ministrów, ale także grupa 50 posłów lub 30 senatorów, Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, Prezes Naczelnego Sądu Administracyjnego, Prokurator Generalny, Prezes Najwyższej Izby Kontroli oraz Rzecznik Praw Obywatelskich. Ponadto wniosek do Trybunału Konstytucyjnego może złożyć, w zakresie zgodności z Konstytucją aktów normatywnych dotyczących niezależności sądów i niezawisłości sędziów, Krajowa Rada Sądownictwa. Nadto, zgodnie z art. 191 ust. 1 pkt 3–5, wniosek może zostać złożony przez organy stanowiące jednostek samorządu terytorialnego, ogólnokrajowe organy związków zawodowych oraz ogólnokrajowe władze organizacji pracodawców i organizacji zawodowych, Kościoły i inne związki wyznaniowe, o ile dotyczy on spraw objętych zakresem działania poszczególnych wnioskodawców.

Zgodnie z ustawą w skład Trybunału Konstytucyjnego wchodzi łącznie 15 sędziów. Sędziowie wybierani są indywidualnie przez Sejm spośród osób wyróżniających się wiedzą prawniczą oraz spełniających kwalifikacje wymagane do zajmowania stanowiska sędziego Sądu Najwyższego lub Naczelnego Sądu Administracyjnego. Procedura wyboru następuje bezwzględną większością głosów przy obecności co najmniej połowy wszystkich posłów. Kadencja sędziów wynosi 9 lat i nie jest dopuszczalne powołanie na kolejną (art. 194 Konstytucji RP). Spośród wszystkich sędziów Trybunału Konstytucyjnego Prezydent RP powołuje na stanowisko Prezesa i Wiceprezesa Trybunału osobę przedstawioną przez Zgromadzenie Ogólne Sędziów Trybunału Konstytucyjnego.

Ustawodawca jednocześnie przyjął, iż sędziowie Trybunału Konstytucyjnego muszą być apolityczni, jak również nie mogą należeć do związków zawodowych lub prowadzić działalności, której nie da się pogodzić z niezależnością i niezawisłością sędziowską (art. 23 ust. 1 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym). W efekcie, poza sprawowaniem funkcji sędziego, poszczególni sędziowie mogą jedynie być zatrudnieni pracownicy naukowo-dydaktyczni, dydaktyczni lub naukowcy u jednego pracodawcy. Niemniej jednak i w tym zakresie sędziowie zobligowani są zawiadomić Prezesa Trybunału, który to z kolei może nie wyrazić zgody na takie zatrudnienie, gdyby w jego ocenie utrudniało to pełnienie funkcji sędziego lub uchybiało by bezstronności lub niezawisłości sędziego.

W ramach Trybunału Konstytucyjnego, zgodnie z art. 7 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym powołane są dwa organy: Zgromadzenie Ogólne Sędziów Trybunału oraz Prezes Trybunału. Pierwszy z nich w ramach posiadanych kompetencji uprawniony jest m.in. do wyboru kandydatów na stanowiska Prezesa i Wiceprezesa Trybunału, podejmowanie decyzji w przedmiocie pociągnięcia do odpowiedzialności karnej, jak również pozbawienia wolności sędziego, czy też w ramach działań o charakterze wewnętrznym uchwalanie regulaminu Trybunału, statutu Biura Trybunału oraz projektu dochodów i wydatków. Z racji, iż zgromadzenie jest organem kolegialnym, decyzje podejmowane są w formie uchwał. Skuteczne podjęcie uchwały wymaga uzyskania większości 2/3 głosów przy obecności co najmniej 13 sędziów, w tym Prezesa lub Wiceprezesa.

Drugim organem jest Prezes Trybunału Konstytucyjnego, który powoływany jest przez Prezydenta RP spośród trzech kandydatów przedstawianych przez Zgromadzenie Ogólne. Kadencja Prezesa wynosi obecnie trzy lata i dopuszczalna jest reelekcja na to stanowisko. W myśl postanowień art. 13 ustawy o Trybunale Konstytucyjnym zadaniem Prezesa jest kierowanie bieżącymi pracami, reprezentacja na zewnątrz, jak również podejmowanie innych działań określonych w przepisach ustawy. Istotne jest, że z racji pozycji Trybunału Konstytucyjnego i jego znaczenia dla demokratycznego państwa prawnego ustawa przewiduje, że w razie niemożności sprawowania funkcji przez Prezesa i Wiceprezesa, ich obowiązki czasowo przejmuje sędzia wyznaczony, a w przypadku jego braku sędzia najstarszy wiekiem.

W przeciwieństwie do rozwiązań funkcjonujących na początku wprowadzania Trybunału Konstytucyjnego do polskiego systemu prawnego, obecnie zgodnie z art. 190 Konstytucji RP orzeczenia wydawane przez Trybunał Konstytucyjny mają moc powszechnie obowiązującą i są ostateczne. Oznacza to, że żaden organ konstytucyjny państwa nie ma możliwości prawnych wzruszenia orzeczenia wydanego przez Trybunał Konstytucyjny, a jego wyroki muszą być respektowane i wykonywane przez wszystkich adresatów. Samo orzeczenie co do zasady wchodzi w życie z dniem ogłoszenia, chyba że Trybunał postanowi określić inny, późniejszy, termin utraty mocy przez akt normatywny

(przy ustawach – termin ten nie może przekroczyć 18 miesięcy, przy innych aktach – 12 miesięcy). [M. Bidziński]

A. Chmielarz-Grochal, A. Michalak, J. Sułkowski (red.) i in., *Powoływanie sędziów konstytucyjnych w wybranych państwach europejskich*, Warszawa 2017; A. Ciżyńska, J. Karakulski, K. Kos, J. Pytko, *Prawo konstytucyjne wraz z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2017; D. Górecki (red.), *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015; A. Szymt, R. Piotrowski, *Trybunał Konstytucyjny na straży wartości konstytucyjnych 1986–2016*, Warszawa 2018.

Trybunał Stanu – poza kontrolą konstytucyjności i wymiarem sprawiedliwości w sprawach powszechnych, administracyjnych i wojskowych, Konstytucja RP z 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.) w ramach władzy sądowniczej wyodrębniła również organ sądowniczy o nieco odmiennych kompetencjach, to jest Trybunał Stanu. Jest to organ władzy sądowniczej orzekający w zakresie odpowiedzialności konstytucyjnej osób zajmujących najważniejsze i najwyższe stanowiska i funkcje w państwie w sytuacji naruszenia przez nie konstytucji bądź ustaw.

Z punktu widzenia kształtowania się tego organu na ziemiach polskich należy wskazać, że wprowadzony został w Konstytucji marcowej z 1921 r. (Dz.U. nr 44, poz. 267 z późn. zm.). Zgodnie z treścią art. 64 Konstytucji marcowej Trybunał składał się z Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego, który pełnił jednocześnie funkcję przewodniczącego, oraz dwunastu członków wybieranych przez Sejm (ośmiu członków) oraz Senat (czterech członków). Ukonstytuowany Trybunał powoływany był na cały okres kadencji Sejmu. Instytucja ta utrzymana została także w Konstytucji kwietniowej z 1935 r. (Dz.U. nr 30, poz. 227 z późn. zm.). Wskazywała ona w art. 71, iż w sprawach dotyczących ministrów, senatorów i posłów organem właściwym do orzekania o ich odpowiedzialności konstytucyjnej jest Trybunał Stanu. Odmienny był jednakże skład Trybunału, gdyż poza Pierwszym Prezesem Sądu Najwyższego (jako przewodniczącego), składał się on tylko z sześciu sędziów powoływanych na trzyletnią kadencję przez Prezydenta Rzeczypospolitej. Kandydatów w równej liczbie wynoszącej podwójną liczbę

członków wskazywał Sejm i Senat. Powołanie tego organu przewidywała również Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. (t.j. Dz.U. nr 7, poz. 36 z późn. zm.), jakkolwiek przepisy te weszły w życie dopiero z dniem 6 kwietnia 1982 r.

Obecnie funkcjonujący Trybunał Stanu opiera swoje działanie o treść ustawy z dnia 26 marca 1982 r. o Trybunale Stanu (t.j. Dz.U. 2016, poz. 2050 z późn. zm.) oraz przepisy art. 198–201 Konstytucji RP. Dodatkowo kwestie pociągania do odpowiedzialności konstytucyjnej uregulowane zostały w przepisach odnoszących się do poszczególnych rodzajów władz wykonawczej i ustawodawczej (Prezydent RP – art. 145 Konstytucji, członkowie Rady Ministrów – art. 156 Konstytucji, posłowie i senatorowie – art. 107 ust. 2 Konstytucji).

Ustawa zasadnicza w art. 198 określa zamknięty katalog podmiotów, które podlegają odpowiedzialności konstytucyjnej przez Trybunałem Stanu. Zgodnie z jego treścią kognicja Trybunału obejmuje: 1) Prezydenta Rzeczypospolitej, 2) Prezesa Rady Ministrów, 3) członków Rady Ministrów, 4) Prezesa Narodowego Banku Polskiego, 5) Prezesa Najwyższej Izby Kontroli, 6) członków Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, 7) osoby, którym Prezes Rady Ministrów powierzył kierowanie ministerstwem, 8) Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych oraz 9) posłów i senatorów. Odpowiedzialność poszczególnych podmiotów jest zróżnicowana ze względu na charakter czyn, za który orzekana jest kara, jak również zróżnicowany został tryb pociągania do odpowiedzialności, który w zależności od rodzaju podmiotu, przeprowadzany jest przez Zgromadzenie Narodowe, Sejm lub Senat.

Zakres odpowiedzialności Prezydenta RP określony został w art. 145 Konstytucji. Zgodnie z jego treścią Prezydent może być pociągnięty do odpowiedzialności za naruszenie Konstytucji, ustawy lub za popełnienie przestępstwa lub przestępstwa skarbowego. Co ważne, odpowiedzialność obejmuje czyny popełnione w trakcie urzędowania, choćby zostały one popełnione nieumyślnie. Zgodnie z art. 6 ustawy o Trybunale Stanu oraz art. 145 Konstytucji wstępny wniosek o postawienie Prezydenta w stan oskarżenia wymaga przedłożenia Marszałkowi Sejmu wniosku przez co najmniej 140 członków Zgromadzenia Narodowego. Wniosek taki kierowany jest następnie przez Marszałka

do stałej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej. Wniosek musi spełniać wymogi formalne jakie przewidziane zostały w przepisach Kodeksu postępowania karnego (t.j. Dz.U. 2017, poz. 1904 z późn. zm.) w stosunku do aktu oskarżenia, a nadto musi zawierać podpisy wszystkich wnioskodawców oraz określać osobę, która będzie upoważniona do reprezentowania wnioskodawców w tak wszczętej procedurze. W przypadku braków formalnych wnioskodawcy wzywani są do uzupełnienia wniosku w terminie 14 dni. Brak uzupełnienia braków skutkuje pozostawieniem wniosku bez nadawania mu dalszego biegu.

W myśl art.145 ust. 2 Konstytucji, co zostało rozwinięte w art. 13 ust. 1 ustawy o Trybunale Stanu, postawienie Prezydenta RP w stan oskarżenia wymaga podjęcia przez Zgromadzenie Narodowe uchwały większością co najmniej 2/3 głosów ustawowej liczby członków (374 z 560 członków). W przypadku braku podjęcia uchwały przewidzianą w przepisach większością, przewodniczący Zgromadzenia Narodowego stwierdza umorzenie postępowania. Co ważne w sytuacji, gdy istnieje rozbieżność między stanowiskiem Zgromadzenia Narodowego a Komisją Odpowiedzialności Konstytucyjnej, aktem oskarżenia jest uchwała o postawieniu w stan oskarżenia wraz z wnioskiem wstępnym. Te przekazywane są przez przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego przewodniczącemu Trybunału Stanu. Należy podkreślić, że z chwilą podjęcia uchwały o postawieniu Prezydenta Rzeczypospolitej w stan oskarżenia sprawowanie na czas postępowania ulega zawieszeniu, a obowiązki Prezydenta RP pełni zgodnie z art. 131 Konstytucji odpowiednio Marszałek Sejmu lub Marszałek Senatu.

Rada Ministrów oraz Prezes Rady Ministrów zgodnie z art. 156 ust. 1 Konstytucji RP ponoszą odpowiedzialność zarówno za naruszenie Konstytucji ustaw, jak i za popełnione przestępstwa. Niemniej jednak zgodnie z tym przepisem odpowiedzialność tych podmiotów zostaje ograniczona wyłącznie do przestępstw popełnionych w związku zajmowanym stanowiskiem. Oznacza to, że w pozostałym zakresie ponoszą oni odpowiedzialność (w przypadku uchylenia immunitetu) na zasadach ogólnych przed sądami powszechnymi.

Z kolei Prezes NBP, Prezes NIK oraz członkowie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji ponoszą odpowiedzialność przed Trybunałem Sta-

nu wyłącznie w zakresie naruszenia Konstytucji RP i ustaw. W efekcie, w przeciwieństwie do konstytucyjnych organów władzy wykonawczej, nie ma możliwości wyegzekwowania ich odpowiedzialności za popełniane przestępstwa przed Trybunałem Stanu. Brak stosownego upoważnienia w treści Konstytucji *de facto* implikuje obowiązek kierowania roszczeń wyłącznie na zasadach ogólnych przed sądami powszechnymi.

Ostatnią grupą podmiotów, w stosunku do których orzekać może Trybunał Stanu, są w myśl art. 198 ust. 2 w zw. z art. 107 ust. 2 oraz w zw. z art. 108 Konstytucji RP posłowie i senatorowie. W tym też kontekście ponoszą oni odpowiedzialność przed Trybunałem Stanu w przypadku naruszenia zakazu prowadzenia działalności gospodarczej z osiąganiem korzyści z majątku Skarbu Państwa lub samorządu terytorialnego bądź w sytuacji nabywania majątku publicznego lub samorządowego. Wystąpienie którejkolwiek, tych sytuacji oznacza wszczęcie procedury pozbawienia mandatu posła lub senatora i skierowanie odpowiedniego wniosku do Trybunału.

Zgodnie z art. 199 Konstytucji RP Trybunał Stanu składa się z 19 członków (przewodniczący – Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, 2 zastępców i 16 członków). Członkowie wybierani są przez Sejm spoza grona posłów i senatorów, przy czym zarówno zastępcy przewodniczącego, jak i co najmniej połowa członków Trybunału Stanu powinni mieć kwalifikacje wymagane do zajmowania stanowiska sędziego. Oznacza to, że część kandydatów musi być nieskazitelnego charakteru, mieć ukończone wyższe studia prawnicze w Rzeczypospolitej Polskiej zakończone uzyskaniem tytułu zawodowego magistra czy też być w odpowiednim stanie zdrowia, który umożliwiać będzie realizację powierzonych funkcji. Co ważne o szczególnym statusie sędziów Trybunału Stanu przesądza także treść art. 199 ust. 3 Konstytucji RP, w myśl którego jego członkowie Trybunału Stanu są niezawisli i podlegają tylko Konstytucji oraz ustawom. Uzupełnienia składu dokonuje się na takich samych zasadach co wybór całego składu.

W zakresie odpowiedzialności przed Trybunałem Stanu ustawodawca wprowadził dziesięcioletni okres przedawnienia. Okres ten biegnie od daty popełnienia czynu, chyba że czyn ten stanowi przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, dla których przewidziany jest dłuższy okres

przedawnienia. Istotnym przy tym jest, iż złożenie wniosku wstępnego przerywa bieg terminu przedawnienia. Jednocześnie, jak podkreślone zostało w art. 2 ust. 2 ustawy o Trybunale Stanu, w stosunku do Prezydenta RP, w okresie sprawowania urzędu, nie biegną okresy przedawnienia karalności przestępstw lub przestępstw skarbowych, które nie stały się przedmiotem wniosku do Trybunału Stanu.

W myśl art. 18 ustawy o Trybunale Stanu jest on sądem pierwszej oraz drugiej instancji. W pierwszej instancji Trybunał orzeka w składzie przewodniczącego i czterech członków art. 19 ust. 1, zaś w drugiej instancji w składzie przewodniczącego i sześciu członków. Jednocześnie, podobnie jak w przypadku innych organów władzy sądowniczej, w przypadku pojawienia się w trakcie postępowania zagadnienia prawnego wymagającego zasadniczej wykładni ustawy, spraw może zostać przekazana do rozstrzygnięcia pełnemu składowi Trybunału Stanu. [M. Bidziński]

L. Bosek, M. Safjan, *Konstytucja RP*, t. II: *Komentarz do art. 87–243*, Warszawa 2016; B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009; S. Grabowska, S. Grabowski, *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*, Toruń 2013; M. Pietrzak, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Polsce*, Warszawa 1992; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa, 2013; Z. Szeliga, *Odpowiedzialność parlamentarzystów, prezydenta, Rady Ministrów oraz jej członków w świetle Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.*, Lublin 2003; J. Załęśny, *Odpowiedzialność konstytucyjna. Praktyka III RP*, Warszawa 2004.

U

Uchodźca – w świetle konwencji genewskiej jest to osoba, która w rezultacie zdarzeń, jakie nastąpiły przed dniem 1 stycznia 1951 r. oraz na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem z powodu swojej rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub z powodu przekonań politycznych, przebywa poza granicami państwa, którego jest obywatelem, i nie może lub nie chce z powodu tych obaw korzystać z ochrony tego państwa albo która nie ma żadnego obywatelstwa i znajdując się na skutek podobnych zdarzeń poza państwem swojego dawnego stałego zamieszkania, nie może lub nie chce, z powo-

du tych obaw, powrócić do tego państwa. Choć często używa się wyimennie określeń uchodźca i imigrant, to należy pamiętać, iż uchodźca to jednostka, która zmuszona została do opuszczenia własnego kraju, ma prawa łącznie z zachowaniem własnej tożsamości i podlega ochronie wynikającej z konwencji genewskiej. Prześladowania lub obawy przed nim nie muszą występować w momencie wyjazdu osoby ubiegającej się o azyl z kraju swojego pochodzenia. Jednostka może otrzymać status uchodźcy *sur place*, ze względu na fakt, że obawy mogą pojawić się później w związku zapowiadanymi zmianami politycznymi. [P. Rutkowska]

Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r., Dz.U. 1991, nr 119, poz. 515 i 516, art. 1. A. 2.; Wspólne stanowisko z dnia 4 marca 1996 r. określone przez Radę na podstawie art. K.3 Traktatu o Unii Europejskiej w sprawie jednolitego stosowania definicji pojęcia uchodźca w art. 1 Konwencji genewskiej z dnia 28 lipca 1951 r. dotyczącej statusu uchodźców (96/196/WSiSW), Dz.U. L 063 z 13.03.1996, P. 0002-0007, pkt 9.

Uchwała – forma działania organu kolegiального, którego efektem jest akt woli. W ramach hierarchii aktów prawnych w Polsce uchwała znajduje się niżej od Konstytucji RP, ustaw, ratyfikowanych umów międzynarodowych, rozporządzeń i zarządzeń. Uchwała może być przyjmowana wyłącznie na podstawie i w granicach upoważnień zawartych w ustawach. W Polsce upoważnienie do stanowienia uchwał posiadają rady gmin, rada powiatów, sejmiki województw, zarządy powiatów, zarządy województw. Warunkiem wejścia w życie uchwały jest jej ogłoszenie. Nie każda uchwała jest aktem prawa miejscowego. Część odnosi się do kierownictwa wewnętrznego, w przeciwieństwie do uchwał posiadający charakter generalny, abstrakcyjny, wyznaczający prawa lub obowiązki nieokreślonej grupy osób – do aktów prawa miejscowego należą. [M. Popławski]

B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2009; J. Sługocki, *Prawo administracyjne. Podstawowe zagadnienia ustrojowe*, Warszawa 2007; J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014.

Umowa międzynarodowa – wspólne oświadczenie podmiotów prawa międzynarodowego, które tworzy prawo, a zatem prawa i obowiązki. Zdolność traktatową mają przede wszystkim państwa (tylko do nich mają zastosowanie przepisy Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 r.). Kontrahentami umów mogą być także inne podmioty prawa międzynarodowego. Umową międzynarodową nie są oświadczenia państw (takie jak komunikaty, deklaracje intencji etc.), ponieważ nie tworzą prawa między stronami. Umowa międzynarodowa może nosić różne nazwy, jak: traktat, konwencja, karta, umowa, układ, porozumienie. Z punktu widzenia prawa nazwa umowy nie ma znaczenia. Prawo międzynarodowe nie przewiduje specjalnej formy dla umowy międzynarodowej. Zazwyczaj umowa składa się z tytułu, wstępu, części merytorycznej oraz przepisów końcowych. W praktyce państw wytworzył się pewien tryb zawierania umów międzynarodowych, zgodnie z którym można wyróżnić tu takie fazy, jak: rokowania, redakcja tekstu (czasem parafowanie), podpisanie lub przyjęcie przez konferencję, ratyfikacja lub zatwierdzenie, wymiana lub złożenie dokumentów ratyfikacyjnych, rejestracja oraz publikacja wewnętrzna. Umowa międzynarodowa może wejść w życie: z chwilą podpisania umowy, w dniu oznaczonym w umowie, z chwilą ratyfikacji umowy dwustronnej, w chwili wymiany dokumentów ratyfikacyjnych przy umowach bilateralnych, przy złożeniu wszystkich dokumentów ratyfikacyjnych przy umowach wielostronnych czy też w chwili złożenia, przewidzianej przez umowę, minimalnej liczby dokumentów. Umowa nie działa wstecz. Umowa wygasa: na skutek jej wykonania, po upływie czasu, na jaki umowa została zawarta, w wyniku wypowiedzenia umowy, zgodnie z jej postanowieniami, za zgodą stron, w związku z utratą podmiotowości przez jedną ze stron, gdy jedna ze stron naruszy umowę w jej istotnej części to druga strona może oświadczyć, że jest zwolniona od zobowiązań tejże umowy, gdy powstanie sytuacja uniemożliwiająca wykonanie umowy; na skutek jej trwałego niestosowania, a także powstania nowej normy *ius cogens*. Przyczynami nieważności umowy mogą być: sytuacja, w której państwo twierdzi, że jego zgoda na związanie się umową została wyrażona z pogwałceniem prawa

wewnętrznego (możliwe jest to tylko wtedy, gdy pogwałcenie było oczywiste i dotyczyło normy prawa wewnętrznego o zasadniczym znaczeniu); błąd; podstęp; bezpośrednie lub pośrednie przekupstwo przedstawiciela; użycie groźby lub siły wobec państwa; sprzeczność z obowiązującą normą bezwzględnie obowiązującą. [M. Ochwat]

Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z 1969 r. (Dz.U.90.74.439); R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005; T. Łoś-Nowak (red.), *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 1997.

Umowa społeczna – teoria umowy społecznej jest przedstawiana jako wyraz woli – inicjatywa ludzi do życia w społeczeństwie zorganizowanym. Formą organizacji jest państwo, które zapewnia swym obywatelom ochronę i możliwość rozwoju gospodarczego, społecznego i politycznego. Jednak, aby państwo mogło powstać, potrzebna jest umowa pomiędzy ludźmi. Zobowiążą się oni do przelania swych praw osobistych na organ – suwerena, który będzie sprawować władzę w tym państwie. Suwerenem może być jedna osoba lub grupa obywateli czy wreszcie zgromadzenie wszystkich pełnoprawnych obywateli.

Teoria ta sięga czasów bardzo odległych. Uważa się, że rozróżnienia na to, co naturalne, i na to, co tylko umowne, czy konwencjonalne, dokonał jeszcze w starożytności Archelaos, uczeń Anaksagorasa. Natomiast Pindar i Herodot twierdzili, iż „umowa jest władcą wszystkich ludzi”. Likofron, uczeń Gorgiasza, uważał umowę za początek prawa i państwa. Pisał: „Widocznie więc z tego, że państwo, które naprawdę zasługuje na tę nazwę, a nie tylko z imienia, musi się troszczyć o cnotę. Inaczej bowiem wspólnota państwowa staje się układem sprzymierzeńców, który od innych układów, zawieranych z odległymi sprzymierzeńcami, różni się jedynie co do miejsca, a prawo staje się umową oraz rękojmią wzajemnej sprawiedliwości bez możliwości natomiast urabiania dobrych i sprawiedliwych obywateli”. Epikur natomiast twierdził, że „Prawo naturalne jest tylko korzystną umową zawartą w tym celu, aby wzajemnie nie szkodzić. (...) Nigdy nie istniała sprawiedliwość sama w sobie; sprawiedliwość jest raczej umową zawartą między spo-

łecznościami w dowolnym miejscu po to, aby nie wyrządzać ani nie doznawać szkody”.

Przeciwnikami teorii umowy społecznej byli w starożytności Sokrates, Platon i Arystoteles. Nie uważali oni państwa za twór sztuczny, utworzony na podstawie umowy, lecz jako naturalną, społeczną „niszę życia” jednostki. Tezę tę przyjęli także późniejsi myśliciele, w tym Tomasz z Akwinu i G.W.F. Hegel.

Huig de Groot pojmował człowieka jako istotę towarzyską, która dla zaspokojenia swoich skłonności i zabezpieczenia swych interesów tworzy, oczywiście w drodze umowy, związek państwowy. Thomas Hobbes natomiast przedstawiał człowieka jako egoistę, który zajmuje się tylko i wyłącznie swoimi sprawami. Jest to zgoła odmienne zdanie od tego, jakie głosili Arystoteles czy Grotius. Według nich człowiek jest istotą społeczną, towarzyską i dąży do tego, aby żyć w grupie. Człowiek, według Hobbesa, walczy o to co ma i tylko dzięki swojej sile może powiększyć swoje posiadanie. Dlatego też walczy ze wszystkimi i o wszystko „*bellum omnia contra omnes*” – wojna wszystkich ze wszystkimi, czyli „*homo homini lupus*” – człowiek człowiekowi wilkiem. Aby uniknąć dalszych walk, ludzie zaczęli żyć połączeni umową, w społeczności, która zapewniała im obronę. Ludzie w zamian zrzekli się swoich dóbr i praw na rzecz tej społeczności. Umowę tę zawierali na zasadzie „każdy z każdym”.

Państwo powstało więc nie z chęci bycia razem, lecz z obawy i rozsądku. Państwo to zwane jest Lewiatanem, „śmiertelnym bogiem”, któremu wszyscy są bezwzględnie podporządkowani. Rządził nim niepodzielnie suweren, którym mogła być jednostka lub zgromadzenie obywateli. Każdy obywatel składał suwerenowi coś w rodzaju przyrzeczenia: „Daję upoważnienie i przekazuję moje uprawnienia do rządzenia moją osobą temu oto człowiekowi albo temu zgromadzeniu pod tym warunkiem, że ty przekazesz mu swoje uprawnienia i upoważnisz go do wszystkich jego działań w sposób podobny”.

Według Samuela Pufendorfa, aby powstało państwo, jednostki muszą zawrzeć aż trzy umowy. Pierwszą umową społeczną (*pactum unionis*) jest porozumienie grupy ludzi o zrzeczeniu się w społeczeństwo. Druga umowa (*pactum subiectonis*) decyduje o ustroju konstytucyjnym

tego społeczeństwa i powołaniu suwerena. I dopiero następna umowa stanowi o podporządkowaniu się społeczeństwa władzy suwerena.

Z poglądami Hobbesa co do przyczyn zawierania umów społecznych nie zgadza się John Locke, który twierdzi, że ludzie, zawierając umowę, czynią to ze względu na swe własne interesy, dla lepszej ochrony swych praw przez władzę państwową. Państwo powstałe w drodze umowy jest wyrazem indywidualnego działania obywateli, którzy biorą udział w tworzeniu tego społeczeństwa i państwa. Zdaniem Locke'a, aby mogła powstać społeczność, potrzebna jest zgoda wszystkich jej przyszłych członków. Ale do powstania państwa i jego instytucji wystarczy już tylko zgoda większości członków społeczności. Tak więc do tego, aby stworzyć państwo, potrzebne są dwa rodzaje umów. Pierwszą jest umowa o powstaniu społeczeństwa (*pactum unionis*), a drugą – umowa o powołaniu rządu i instytucji państwowych, czyli umowa o powołaniu państwa (*pactum subiectionis*). Locke, odmiennie niż Pufendorf, przez *pactum subiectionis* rozumie powołanie dwóch odrębnych władz: ustawodawczej i wykonawczej, a nie powołanie suwerena i oddanie mu pełni władzy. Najważniejszą władzą w państwie, według Locke'a, jest władza ustawodawcza. Oprócz niej występują jeszcze władza wykonawcza i federacyjna. Są one podległe władzy ustawodawczej, która tworzy normy chroniące życie, wolność i mienie. To w jego mniemaniu stawia ją ponad wszelkimi władzami. Lecz władza ta powinna być powierzona grupie reprezentantów, a nie wszystkim obywatelom.

Christian Wolff twierdził, iż wynikająca z umowy społecznej władza państwowa może istnieć tylko w ludzkim kolektywie. Dotyczy ona tych rodzajów aktywności, które służą ogólnemu interesowi i nie narusza nietykalności wolności jednostki (*libertas naturalis*). Jest ona jednak suwerenna (*summum imperium*), albowiem nikt nie posiada uprawnień do jej likwidacji. Władza może być sprawowana przez samych obywateli na zasadach demokratycznych lub przez przedstawicieli tego ludu (*rec-tor civitas*), monarchę czy arystokrację.

Najbardziej znanym zwolennikiem umowy społecznej był Jean Jaques Rousseau, zwolennik ustroju opartego na demokracji bezpośredniej, która to może najlepiej zabezpieczyć rządy suwerena, jakim był naród.

Twierdził on, iż w sytuacji, gdy „Ludzie doszli do takiego stanu, kiedy przeszkody utrudniające ich zachowanie w stanie natury biorą górę, przez swój opór, nad siłami, które jednostka może zastosować dla utrzymania się w tym stanie”. Wtedy człowiek powinien „Znaleźć formę stowarzyszenia, która by broniła i chroniła całą siłą osobę i dobra każdego jej członka i dzięki której, łącząc się ze wszystkimi, słuchałby jednak tylko siebie i pozostał równie wolny jak przedtem”. Według Rousseau właśnie umowa społeczna (*le pacte social*) jest takim rozwiązaniem. Jej sensem jest „zupełne oddanie się każdego członka ze wszystkimi jego uprawnieniami całej społeczności; kiedy bowiem każdy oddaje się całkowicie, sytuacja jest jednakowa dla wszystkich, nikomu na tym nie zależy, aby była uciążliwa dla innych”. W wyniku przeobrażeń wielka liczba rozproszonych ludzi (*multitude*) staje się społeczną jednością (*unite*). Nieukierunkowana wola wszystkich (*volonté de tous*) – zmienia się w wolę ogółu (*volonté générale*). Za tym rozwiązaniem, zdaniem Rousseau, przemawiają rozliczne korzyści, jakich doznaje obywatel. Tak więc oddanie się człowieka społeczności powoduje stan równowagi pomiędzy własnymi dążeniami poszczególnych jednostek i nikt nie jest w stanie polepszyć swojego bytu kosztem innych. A także „każdy, oddając się wszystkim, nie oddaje się nikomu; a ponieważ każdy ze stowarzyszonych nabywa nad innymi te same prawa, które im względem siebie odstępuje, każdy uzyskuje ekwiwalent wszystkiego, co traci, i zdobywa więcej siły, aby zachować to, co ma”. Konsekwencjami zawarcie umowy społecznej są, między innymi, powstanie „ciała moralnego i zbiorowego” składającego się ze wszystkich członków danej społeczności. Ciało to Rousseau nazywał „osobą publiczną”, „ciałem politycznym” lub też „zwierzchnikiem” (suwerenem). Tłumaczył: „Jeżeli państwo, czyli *civitas*, jest tylko osobą moralną, której życie polega na jedności członków, i jeżeli najważniejszą jej troską jest własne zachowanie, potrzebuje ona siły powszechnej, zmuszającej, aby poruszać i kierować każdą częścią w sposób najkorzystniejszy dla całości. Podobnie jak natura daje każdemu człowiekowi władzę absolutną nad wszystkimi jego członkami, tak umowa społeczna daje ciału politycznemu władzę absolutną nad wszystkimi jego członkami; ta właśnie władza kierowana przez wolę powszechną nosi, jak powiedziałem, miano zwierzchnictwa”.

Ludzie w państwie pełnią dwojaką rolę. Są częstkami ciała politycznego (suwerenem), co nakłada na nich obowiązek i prawo do współrządzenia państwem i stanowienia ustaw. Ale są też poddanymi, którzy podlegają prawu uchwalanemu przez suwerena. Do suwerena, czyli ludu (narodu), należy cała władza zwierzchnia, rozumiana jako możliwość wydawania ustaw. Lud uchwała prawa większością głosów „poza pierwotną umową, głos większości zobowiązuje zawsze wszystkich pozostałych; jest to następstwem samej umowy”. Władza ta jest niezbywalna, tak jak wolność. Lud nie może jej przekazać ani jednostce, ani jakiejś partii czy reprezentacji. Wraz z nią posiada prawo inicjowania procesu ustawodawczego, tj. prawo inicjatywy ludowej. „Naród podległy prawom, powinien być ich twórcą”. Nikt nie może nikomu powierzyć prawa wyrażania w swoim imieniu woli powszechnej, „wola powszechna (*volonté générale*), aby być naprawdę wolą powszechną musi nią być zarówno w swym przedmiocie, jak w swej istocie (...) powinna pochodzić od wszystkich, aby do wszystkich się odnosić”.

Ideę „woli powszechnej” można traktować jako przejaw obywatelskiej suwerenności, która tłumaczy potrzebę istnienia państwa dla zabezpieczenia wolności i równości jednostki wobec prawa. Prowadzi ona do ujednoczenia interesu jednostki i interesu państwa oraz władzy suwerena z władzą obywateli. Łącząc to, co jest subiektywne, z tym, co jest obiektywne, „wola powszechna” strzeże sprawiedliwości. Ten wyidealizowany ustrój istniał, niestety, tylko w teorii, ponieważ nigdy i nigdzie nie udało się Rousseau wprowadzić go w życie.

Z przytoczonych przykładów wynika, że w historii człowieka można wyróżnić dwie drogi powstawania społeczności i państw w wyniku zawarcia umowy społecznej. Jedna to droga pozytywna – jak w przypadku twierdzeń Arystotelesa, Grotiusa, Pufendorfa, Locke'a czy Rousseau. Druga to droga negatywna – to znaczy taka, jaką przedstawił Hobbes. [S. Grabowska]

Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 1964; B. Baczek, *Rousseau – samotność i wspólnota*, Warszawa 1959; S. Estreicher, *Wykłady z historii ustroju państwa i prawa na zachodzie Europy*, Kraków 2000; H. Grotius, *Trzy księgi o prawie wojny i pokoju*, Warszawa 1957; T. Hobbes, *Lewiatan czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, Warszawa 1954; Ju-

styński J., *Historia doktryn polityczno-prawnych*, Toruń 2000; M.A. Krąpiec, *Suwerenność – czyja? Dzieła XVI*, Lublin 1996; S. Krzemień, *Na marginesie „trzech rozpraw” Jana Jakuba Rousseau*, Warszawa 1957; D. Laertios, *Żywoty i poglądy sławnych filozofów*, Warszawa 1968; J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, tłum. i wstęp Z. Rau, Warszawa 1992; A. Marszałek, *Suwerenność a integracja europejska w perspektywie historycznej. Spór o istotę suwerenności i integracji*, Łódź 2000; Z. Ogonowski, *Locke*, Warszawa 1972; H. Olszewski, *Myśli o państwie Samuela Pufendorfa, [w:] Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1989; A. Peretiakowicz, *Jan Jakub Rousseau, filozof demokracji społecznej*, Poznań 1949; A. Pieniążek, *Demokratyczne państwo prawne. Podstawy doktrynalne, istota i charakter*, Przemysł 2000; C. Porębski, *Umowa społeczna. Renesans idei*, Kraków 1999; J.J. Rousseau, *Umowa społeczna oraz Uwagi o Rządzie Polskim i Listy*, tłum. B. Baczek, W.W. Bieńkowska, wstęp i oprac. B. Baczek, Warszawa 1966; R. Tokarczyk, *Filozofia prawa*, Lublin 2000; R. Tokarczyk, *Historia filozofii prawa w retrospektywie prawa natury*, Białystok 1999.

Unia Europejska – organizacja polityczno-gospodarcza, ustanowiona w 1993 r. na mocy art. 1 (art. A w pierwotnym brzmieniu traktatu z Maastricht) Traktatu o Unii Europejskiej. Celami UE są: wspieranie pokoju, wartości UE i dobrobytu narodów tejże organizacji; zapewnienie swoim obywatelom przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości bez granic wewnętrznych, w której zagwarantowana jest swoboda przepływu osób, w powiązaniu z właściwymi środkami w odniesieniu do kontroli granic zewnętrznych, azylu, imigracji, jak również zapobiegania i zwalczania przestępczości; ustanowienie rynku wewnętrznego; działanie na rzecz trwałego rozwoju Europy, którego podstawą jest zrównoważony wzrost gospodarczy oraz stabilność cen, społeczna gospodarka rynkowa o wysokiej konkurencyjności zmierzająca do pełnego zatrudnienia i postępu społecznego oraz wysoki poziom ochrony i poprawy jakości środowiska; wspieranie postępu naukowo-technicznego; zwalczanie wykluczenia społecznego i dyskryminacji oraz wspieranie sprawiedliwości społecznej i ochrony socjalnej, równości kobiet i mężczyzn, solidarności między pokoleniami i ochrony praw dziecka; wspieranie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej oraz solidarności między państwami członkowskimi; poszanowanie dla bogatej różnorodności kulturowej i językowej oraz

czuwanie nad ochroną i rozwojem dziedzictwa kulturowego Europy; ustanowienie unii gospodarczej i walutowej, której walutą jest euro; w stosunkach zewnętrznych umacnianie i propagowanie swoich wartości i interesów oraz wnoszenie wkładu w ochronę swoich obywateli, a także przyczynianie się do pokoju, bezpieczeństwa, trwałego rozwoju Ziemi, do solidarności i wzajemnego szacunku między narodami, do swobodnego i uczciwego handlu, do wyeliminowania ubóstwa oraz do ochrony praw człowieka, w szczególności praw dziecka, a także do ścisłego przestrzegania i rozwoju prawa międzynarodowego, w szczególności zasad Karty Narodów Zjednoczonych. UE opiera się na wartościach: poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości, a także poszanowaniu tożsamości narodowych państw członkowskich UE. Wartości te są wspólne państwom członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn. Najważniejsze zasady działania UE to: zasada przyznania kompetencji, zasada pomocniczości, zasada proporcjonalności, zasada poszanowania równości i tożsamości narodowej państw członkowskich, zasada lojalnej współpracy, zasada równowagi instytucjonalnej, zasada demokracji, zasada państwa prawnego, zasada niedyskryminacji, zasada poszanowania praw podstawowych. Głównymi instytucjami i organami UE są: Rada Europejska, Parlament Europejski, Rada, Komisja Europejska, Trybunał Obrachunkowy, Trybunał Sprawiedliwości UE, Europejski Bank Centralny. Natomiast do organów pomocniczych i doradczych należą: Komitet Ekonomiczno-Społeczny, Komitet Regionów oraz Agencje UE. Obecnie (stan na 2.07.2018 r.) UE tworzy 28 państw: Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Niemcy, Włochy, Dania, Irlandia, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (na razie wciąż pozostaje pełnoprawnym członkiem UE, w związku z tym w dalszym ciągu obowiązują prawa i obowiązki wynikające z członkostwa w UE), Grecja, Hiszpania, Portugalia, Austria, Finlandia, Szwecja, Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Słowacja, Słowenia, Węgry, Bułgaria, Rumunia i Chorwacja. [M. Ochwat]

Traktat o Unii Europejskiej, [w:] *Prawo Europejskie. Zbiór przepisów*, Warszawa 2015; Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, [w:] *Prawo Europejskie. Zbiór przepisów*, Warszawa 2015; J. Barcik, A. Wentkowska, *Prawo Unii Europejskiej*, Warszawa 2014; J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumka, *Instytucje i prawo Unii Europejskiej. Podręcznik dla kierunków prawa, zarządzania i administracji*, Warszawa 2012.

Ustrój państwa – podstawowe pojęcie używane w naukach o państwie. W prawie konstytucyjnym wciąż wielu autorów odwołuje się do rozumienia tego terminu sformułowanego przez A. Burdę: „Używana w wielorakim znaczeniu nazwa »ustrój« służy do oznaczenia ogólnej struktury pewnej całości, a więc zestawieniu jej elementów według pewnej przewodniej idei”.

A. Pułło zwraca uwagę, żeby pojęcia „ustrój państwa” nie mylić z określeniem „ustrój organów państwa”, „terminem dużo węższym, ograniczonym do aparatu państwa, a więc nieobejmującym między innymi problematyki podstawowych praw jednostki, podmiotowości społeczeństwa i form jego udziału w rządzeniu państwem, a także całej aksjologii konstytucji”. Ten sam autor uważa, że znane od dawna rozróżnienie ustroju politycznego państwa od jego ustroju społeczno-gospodarczego współcześnie nie najlepiej służy systematyzowaniu norm i zasad ustroju państwa, bowiem niektóre z nich mają znaczenie zarówno w sferze polityki, jak i gospodarki. Niemniej jednak rozróżnienie to jest powszechnie stosowane.

Według W. Skrzydły: „W literaturze prawniczej przez ustrój polityczny rozumie się podstawowe idee polityczne ustrojodawcy, na podstawie których zbudowana jest władza publiczna i których rozwinięcie następuje bądź to w treści ustawy zasadniczej, bądź też w drodze ustawodawstwa zwykłego”. Innymi słowy, jest to „całokształt zasad odnoszących się do organizacji i funkcjonowania władzy publicznej w państwie”.

Chodzi o zasady, a nie instytucje polityczno-prawne. A Burda wskazywał, że fizjonomię konkretnego ustroju politycznego określają nie poszczególne – choćby podstawowe – instytucje prawno-polityczne czy ich mechaniczne zsumowanie, lecz zasady leżące u podstaw ich ogólnej konstrukcji i wzajemnego stosunku między nimi. „Całokształt (suma) instytucji prawno-państwowych daje raczej pojęcie aparatu

państwowego; całokształt zasad ich organizacji i funkcjonowania daje pojęcie ustroju politycznego”. Jeżeli nastąpią zmiany w konstrukcji tych czy innych instytucji, ustrój polityczny zachowa swój dotychczasowy charakter; charakter ustroju zmieni się wówczas, gdy ulegną zmianie przewodnie idee konstrukcji mechanizmu państwowego i przyjmie się odmienne zasady organizacji władzy i działania aparatu państwa”. Doskonałą ilustracją tych słów stały się dokonane kilkadziesiąt lat po ich napisaniu zmiany Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1989 r. 7 kwietnia tego roku wprowadzono do niej: urząd Prezydenta PRL (z bardzo mocnymi kompetencjami), Senat, Krajową Radę Sądownictwa i Rzecznika Praw Obywatelskich oraz dokonano zmiany przepisów dotyczących wyborów, ale nie naruszono konstytucyjnych fundamentów państwa socjalistycznego. Przede wszystkim formalnie utrzymano zasadę jednolitości władzy skupionej w Sejmie PRL jako najwyższym organie władzy państwowej (art. 20 Konstytucji PRL). Nie godziło w nią samo powołanie Senatu oraz urzędu Prezydenta PRL. Co więcej, Konstytucja po nowelizacji zawierała cały system zabezpieczeń przed odejściem od dotychczasowego ustroju politycznego państwa. Zmiana ustroju nastąpiła dopiero w efekcie rewizji Konstytucji PRL z 29 grudnia 1989 r., kiedy to zmieniono podstawowe zasady ustroju, z zasadą wyznaczającą podmiot suwerenności na czele.

Ustalenie powszechnie akceptowanego katalogu zasad ustroju państwa jest bardzo trudne. A. Pułło po analizie współczesnych podręczników prawa konstytucyjnego stwierdził rozbieżność od kilku do ponad 20 zasad, przy czym tylko dwie z nich wskazywane były we wszystkich opracowaniach – zasada demokratycznego państwa prawnego i zasada podziału władzy.

Do najczęściej wymienianych należą zasady: republikańskiej formy rządów, demokratycznego państwa prawnego, suwerenności narodu, podziału i równowagi władz, pluralizmu politycznego, parlamentarno-gabinetowego systemu rządów.

Zasada republikańskiej formy rządów wyrażona jest w samej nazwie państwa („Rzeczpospolita Polska”), w tytule konstytucji i przede wszystkim w jej instytucjach i urządzeniach. Oznacza ona z jednej strony wykluczenie jakiegokolwiek władzy dziedzicznej lub dożywotniej

w państwie, a z drugiej postulat ustanowienia rządów prawa i ustroju demokratycznego.

Zasada demokratycznego państwa prawnego sformułowana jest bezpośrednio w art. 2 Konstytucji RP stanowiącym: „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”. Regulacja ta wprowadzona została po raz pierwszy do porządku ustrojowego naszego państwa właśnie na podstawie wspomnianej wyżej rewizji Konstytucji PRL z 29 grudnia 1989 r.

W art. 4 Konstytucji RP stwierdza się, że „władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio”. Najogólniej rzecz biorąc, oznacza to, że władza najwyższa w państwie znajduje się w rękach Narodu, rozumianego jako ogół obywateli Rzeczypospolitej bez względu na ich przynależność narodową i etniczną (to z kolei wynika ze wstępu do Konstytucji RP).

Przywrócenie zasady podziału władzy nastąpiło w Polsce na gruncie Małej konstytucji z 1992 r. (podział władzy przewidywała Konstytucja z 17 marca 1921 r.; odrzuciła go – na rzecz jednolitej i niepodzielnej władzy prezydenta – Konstytucja z 23 kwietnia 1935 r.). Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. stwierdza w art. 10: „1. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej opiera się na podziale i równowadze władzy ustawodawczej, władzy wykonawczej i władzy sądowniczej. 2. Władzę ustawodawczą sprawuje Sejm i Senat, władzę wykonawczą Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, a władzę sądowniczą sądy i trybunały”.

W grudniowej rewizji Konstytucji PRL z 1989 r. wykreślono z niej m.in. art. 3 traktujący o przewodniej roli PZPR w budowie socjalizmu w Polsce. Tym samym zlikwidowany został trwający blisko 50 lat system partii hegemonicznej, uniemożliwiający tworzenie innych partii politycznych. Wprowadzono nowy art. 4, proklamujący zasadę pluralizmu politycznego: „Partie polityczne zrzeszają na zasadzie dobrowolności i równości obywateli Rzeczypospolitej Polskiej w celu wpływania metodami demokratycznymi na kształtowanie polityki państwa”. Identyczne sformułowanie znajduje się w art. 11 ust. 1 Konstytucji z 1997 r. (zdanie drugie).

Zasada parlamentarno-gabinetowego systemu rządów wynika z reguł dotyczących struktury, podziału kompetencji oraz wzajem-

nych stosunków prawnych i faktycznych między naczelnymi organami państwowymi, a zwłaszcza głową państwa, parlamentem i rządem. Obowiązujące rozwiązania odbiegają w niektórych kwestiach od klasycznego modelu tego systemu rządów. Wprowadzone modyfikacje powodują, że konstytucjoniści określają funkcjonujący w Polsce system rządów jako tzw. zrjonalizowany system parlamentarny.

Jak zauważa S. Bożyk: „Zakres konstytucyjnej regulacji ustroju społeczno-gospodarczego uzależniony jest w głównej mierze od dominujących w danym okresie i w określonym systemie polityczno-ustrojowym poglądów na rolę i zadania państwa”. Zasady ustroju społeczno-gospodarczego były szczegółowo formułowane w konstytucjach państw socjalistycznych. W państwach o gospodarce wolnorynkowej konstytucje lakonicznie traktują te kwestie, bowiem wyznacza je ekonomia. Dla określenia podstaw ustroju społeczno-gospodarczego w Konstytucji RP z 1997 r. kluczowe znaczenie ma art. 20 stanowiący: „Społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej”. [K. Eckhardt]

S. Bożyk, *Regulacja ustroju społeczno-gospodarczego w projektach konstytucji RP*, [w:] *Konstytucyjna regulacja ustroju społeczno-gospodarczego i finansów publicznych*, red. G. Kryszewski, E. Zwierzchowski, Białystok 1996; A. Burda, *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977; A. Domańska, *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski*, Warszawa 2001; K. Nizioł, *Model ustroju społeczno-gospodarczego w świetle Konstytucji RP oraz wybranych krajów europejskich*, [w:] *Ład instytucjonalny w gospodarce*, t. II, red. B. Polzakiewicz, J. Bohelke, Toruń 2006; A. Pułto, *Zasady ustroju politycznego państwa*, Gdańsk 2014; W. Skrzydło, *Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 r.*, Warszawa 2014.

Utopia polityczna (gr. *ou* – nie; *topos* – miejsce) – powstała w okresie odrodzenia teoretyczna wizja doskonałego ustroju społecznego oraz idealnego państwa, w których nie występują żadne wady przy należne istniejącym organizmom społecznym. W znaczeniu potocznym: coś nierealizowalnego, nieosiągalnego. Samego pojęcia użył jako

pierwszy angielski humanista, a zarazem kanclerz króla Henryka VIII Thomas More, który zainspirowany platońskim *Państwem* opublikował w 1516 r. broszurę zatytułowaną *Utopia* (pełny tytuł: *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo republicae statu deque nova insula Utopia*), zawierającą wizję doskonałego ustroju państwowego istniejącego na wyspie o takiej właśnie nazwie. Do znamion utopii jako wytworu kultury renesansowej zaliczyć należy: wyrastające z jednoznaczного postrzegania natury dobra i zła przeciwstawienie ideału istniejącej rzeczywistości społeczno-politycznej, dążenie do urzeczywistnienia drobiazgowo przemyślanej wizji nowego ładu (projektu utopijnego), groteskowo naiwny racjonalizm, obsesyjną skrupulatność wynikającą z wiary w możliwość stworzenia harmonijnego zespolenia i skoordynowania wspólnoty społecznej, zakwestionowanie żywołości oraz indywidualizmu, kult typowości i równości, a także dążenie do całkowitego przewyciężenia wszelkich znamion nieporządku i chaosu. Naturalnym dopełnieniem wspomnianych zasad pozostawały postulaty ujednoczenia stylu myślenia, zniesienia własności prywatnej, wprowadzenia centralnego rozdzielnictwa dóbr, likwidacji obrotu pieniężnego, a także kompleksowej organizacji czasu wolnego.

Oprócz Thomasa More'a do czołowych przedstawicieli utopii renesansowej zaliczyć należy także włoskiego filozofa i teologa Tommaso Campanellę (1568–1639), który opublikował w 1602 r. rozprawę *Miasto słońca*, Francisca Bacona (1561–1626), autora wydanej w 1627 r. *Nowej Atlantydy*, a także francuskiego filozofa i pisarza Cyrano de Bergerac (1619–1655), spod pióra którego wyszła opublikowana dwa lata po jego śmierci powieść fantastyczna *Tamten świat*. Wpływy myślenia utopijnego odnaleźć można również u późniejszych myślicieli francuskich, zwłaszcza oświeceniowych, a także wśród przedstawicieli tzw. socjalizmu utopijnego. [M. Strzelecki]

S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002; M. Król, *Historia myśli politycznej od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998; S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski (red.), *Podstawowe kategorie polityki*, Olsztyn 2005; G.L. Seidler, *Przedmarksowska myśl polityczna*, Kraków 1985.

V

VIP (skrót od *Very Important Person*) – oznacza bardzo ważną osobę, cieszącą się dużym autorytetem i prestiżem. Pojęcie VIP zyskało na popularności po II wojnie światowej. Część źródeł wskazuje, że termin VIP po raz pierwszy został użyty nieco wcześniej, bo w 1933 r. Compton Mackenzie w książce *Water in Brain* napisał: „At the moment he has a V.I.P with him’... Miss Gidden seemed to divine his perplexity, for... she turned round and whispred though a pursed up mouth, »Very Important Patronage«”. Inna teoria przyjmuje, że skrót VIP stanowi transliterację rosyjskiego zwrotu B.И.П. (*vesima imenitaya persona*). W wymiarze militarnym autorstwo zwrotu V.I.P. przypisuje się brytyjskiemu oficerowi Royal Air Force, który podczas II wojny światowej odpowiadał za organizację lotów wysokiej rangi personelu wojskowego, których nazwiska dla bezpieczeństwa ukrywano, nazywając ich VIP-ami. VIP to ktoś, kto ma szerokie wpływy. Może wywodzić się zarówno ze świata polityki, jak i biznesu, kultury, sportu, e-sportu. VIP to m.in. wysoki urzędnik posiadający specjalne przywileje. W zależności od kontekstu VIP to także: notabl, dygnitarz, osobowość, sławna osoba, ważna figura, celebryta, gwiazda, bogacz, gruba ryba. To osoba, która jest traktowana lepiej niż inne z uwagi na to, że ma władzę, pieniądze, szerokie koneksje. VIP z reguły posiada dostęp np. do uprzywilejowanych stref na lotniskach, hotelach itd. Stosowane jest także pojęcie „VVIP” (*Very Very Important Person*), w szczególności wobec osób najbogatszych. [J. Marszałek-Kawa]

Cambridge Advanced Learner’s Dictionary & Thesaurus; Cambridge Business English Dictionary; english.stackexchange.com; merriam-webster.com; www.barrypopik.com; www.neatorama.com; www.wordorgins.org.

W

Większość – to wymagane poparcie, wyrażone w głosowaniu, niezbędne dla podjęcia decyzji przez organ wieloosobowy organ kolegialny. Przed-

stawione poniżej zróżnicowanie w zakresie rodzajów większości i elementów pozwalających na ich rozróżnienie bazuje na siatce pojęciowej stworzonej w ramach Konstytucji RP z 1997 r., ale zbudowane w oparciu o nie reguły mają charakter uniwersalny i znajdują zastosowanie w funkcjonowaniu większości organów kolegialnych, z zastrzeżeniem istotnych różnic określonych w regulujących ich działalność postanowieniach. W przypadku Sejmu, Senatu oraz Zgromadzenia Narodowego przepisy konstytucji wprowadzają dla przyjęcia uchwał wymóg uzyskania większości zwykłej. Wyjątki od tej reguły, kiedy wymagana jest większość bezwzględna, większość ustawowa lub większość kwalifikowana, muszą zostać wyraźnie określone w konstytucji (art. 120 Konstytucji RP).

Większość zwykła to wymagane poparcie, wyrażone w głosowaniu, niezbędne dla uchwalenia ustawy lub przyjęcia uchwały przez Sejm (art. 120 Konstytucji RP), a na mocy przepisów art. 124 także przez Senat. Doktryna prawa konstytucyjnego przyjmuje, że przepisy art. 120 Konstytucji RP, w części dotyczącej podejmowania uchwał, mają zastosowanie również do Zgromadzenia Narodowego, gdyż tworzą je Sejm i Senat obradujące wspólnie. Określenie „większość zwykła” wyraża stosunek głosów popierających do głosów przeciwnych. Dla przyjęcia uchwały wymagane jest, aby liczba głosów „za” była większa od liczby głosów „przeciw”. Większość oznacza w tym przypadku co najmniej jeden głos „za” więcej, niż oddano głosów „przeciw”. Nieistotna jest przy tym ilość osób, które wstrzymały się od głosu. Można zatem przyjąć, że osoby wstrzymujące się od głosu faktycznie udzielają poparcia ustawie lub uchwale, choć nie czynią tego wprost. Hipotetycznie możliwe jest uchwalenie ustawy lub przyjęcie uchwały przez Sejm stosunkiem głosów 100 „za”, 99 „przeciw”, przy 261 wstrzymujących się.

Większość bezwzględna to wymagane poparcie, wyrażone w głosowaniu, niezbędne dla przyjęcia uchwały Sejmu lub Senatu, o ile konstytucja wprowadza wymóg uzyskania takiej większości. Określenie „większość bezwzględna” wyraża stosunek głosów popierających do głosów przeciwnych i wstrzymujących się. Wymóg uzyskania większości bezwzględnej oznacza, że uchwałę musi poprzeć (głosować „za”) więcej osób, niż wyniesie łączna liczba jej przeciwników (głosujących „przeciw”) oraz osób wstrzymujących się od głosu. W tym przypad-

ku osoby wstrzymujące się od głosu popierają niejako przeciwników uchwały. Jest to sytuacja odwrotna niż w przypadku większości zwykłej.

Większość bezwzględna jest z reguły ustalana w oparciu o liczbę uczestników głosowania. O ile wymagana większość wynosi 50% głosujących plus jeden głos, to w organie liczącym 100 osób – zakładając kworum na poziomie połowy liczebności ustawowej organu – wymagane jest poparcie minimum 26 osób (50% plus jeden głos z 50 osób). Przykład ten stanowi uproszczenie, gdyż w razie nieparzystej liczby głosujących, obliczenie wymaganej większości komplikuje się. Jeżeli w głosowaniu wzięło by udział 51 osób, większość bezwzględna wyrażona będzie liczbą ułamkową (25,5 plus jeden głos, czyli 26,5).

Powstaje dylemat, czy wymagane poparcie wynosi 26 czy 27 głosów. Jak dowodzą przykłady historyczne, nie jest to problem jedynie teoretyczny, lecz ma nierzadko duże znaczenie ustrojowe (np. wątpliwości co do wymaganego poparcia podczas wyboru Wojciecha Jaruzelskiego na Prezydenta RP w 1989 r.). Należy zatem przyjąć że większość bezwzględna została uzyskana, o ile liczba głosów popierających przekroczyła połowę ważnie oddanych głosów – w przedstawionym powyżej przykładzie jest to liczba 26. Wymóg uzyskania większości bezwzględnej wprowadzają art. 235 ust. 4, 113 zd. 2, 121 ust. 3, 125 ust. 2, 154 ust. 2 zd. 2, 154 ust. 3 zd. 1 oraz 231 zd. 3 Konstytucji RP.

Większość ustawowa to art. 90 ust. 4 Konstytucji RP wymaga uzyskania bezwzględnej większości głosów w Sejmie w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. Przepisy Konstytucji (art. 158 ust. 1 zd. 1 Konstytucji RP oraz przez analogię art. 159 ust. 1 Konstytucji RP) wprowadzają zatem – obok pojęć większości zwykłej, bezwzględnej i kwalifikowanej – pojęcie „większości ustawowej”. Z uwagi na terminologię stosowaną w Konstytucji RP można rozważyć wyodrębnienie tego rodzaju większości jako osobnej kategorii. Większość ustawowa to – w przypadku polskich regulacji odnoszących się do Sejmu i Senatu – właściwie większość bezwzględna, ustalana w oparciu o ustawową lub ogólną liczbę członków organu kolegialnego. Wskazuje na to fakt, że dla przyjęcia uchwały należy uzyskać poparcie większej ilości osób niż łączna liczba przeciwników uchwały oraz

wstrzymujących się od głosu. Przy tzw. ustawowej liczebności Sejmu, wynoszącej 460 osób, większość taka wynosi 231 głosów, a więc przewyższa konstytucyjne kworum. Jednak fakt ustalenia konkretnej liczby głosów „za”, jaką należy zgromadzić dla przyjęcia uchwały, sprawia, że pojawiają się w tej konstrukcji cechy większości kwalifikowanej

Większość kwalifikowana to wymagane poparcie, wyrażone w głosowaniu, niezbędne dla przyjęcia uchwały Sejmu, Senatu lub Zgromadzenia Narodowego, o ile konstytucja wprowadza wymóg uzyskania takiej większości. Wymóg uzyskania większości kwalifikowanej oznacza, że uchwałę musi poprzeć (głosować „za”) nie mniej głosujących, niż określa to konstytucja lub ustawa. Wymagane poparcie jest wyrażone ułamkowo, zazwyczaj na poziomie $2/3$, rzadziej $3/5$ głosujących, choć spotykane są też inne liczby (np. $11/20$). Podobnie jak w przypadku większości bezwzględnej znaczenie mają jedynie głosy oddane „za”, gdyż osoby wstrzymujące się od głosowania wspierają przeciwników uchwały.

Konstytucja RP wprowadza wymóg uzyskania większości kwalifikowanej na mocy art. 90 ust. 2, 235 ust. 4 oraz 122 ust. 5 zd. 2. Do wyjątków należy ustalenie większości kwalifikowanej w oparciu o ustawową lub ogólną liczbę członków izby, gdyż trudno uzyskać tak wysokie poparcie. Wówczas liczba osób popierających uchwałę musi sięgnąć: $2/3$ w Sejmie – 307 osób ($2/3$ z 460, to jest 306,6, po zaokrągleniu 307), $3/5$ w Sejmie – 276 osób ($3/5$ z 460, to jest 276), $2/3$ w Zgromadzeniu Narodowym – 373 osoby ($2/3$ z 560, to jest 372,9, po zaokrągleniu 373). Poparcie $3/5$ ustawowej liczby członków Sejmu wymagane jest na mocy art. 156 ust. 2 Konstytucji RP. Wymóg poparcia większością $2/3$ ustawowej liczby członków Sejmu wprowadza art. 98 ust. 3, a większością $2/3$ ustawowej liczby członków Zgromadzenia Narodowego art. 131 ust. 2 pkt. 4 oraz 145 ust. 2 Konstytucji RP.

Od zwykłego głosowania, w którym można dokonać wyboru pomiędzy opcjami „za”, „przeciw” i „wstrzymuję się” należy odróżnić głosowanie alternatywne. Wybór jest wówczas dokonywany pomiędzy różnymi rozwiązaniami (np. podczas głosowania nad poprawkami do ustawy). Większość zwykła w takim przypadku to nadal co najmniej jeden głos poparcia więcej, a za przyjęte uważa się to rozwiązanie, które uzyskało

najwięcej głosów, nawet jeśli za pozostałymi alternatywami głosowało łącznie więcej osób. Przykładowy podział głosów w Sejmie: alternatywa A – 160 głosów, alternatywa B – 159 głosów, alternatywa C – 141 głosów; za uchwaloną uznaje się alternatywę A. Konstytucja ustanawia w art. 120 wymóg uzyskania dla przyjęcia uchwały większości zwykłej, ale w tym samym artykule dopuszcza wyjątki (większość bezwzględna, większość ustawowa, większość kwalifikowana), określone łącznie jako „inna większość”. [R. Grabowski]

J.M. Karolczak (oprac.), *Zasady i tryb głosowania*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa, kwiecień 1992, nr 29; R. Grabowski, *Większość (art. 120)*; *Większość zwykła (art. 120, 124)*; *Większość bezwzględna (art. 113, 121, 125, 154, 231, 235)*; *Większość kwalifikowana (art. 90, 98, 122, 131, 145, 235)*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009,

Więzi społeczne – rozumiane są jako: a) poczucie wspólnoty i łączności pomiędzy jednostkami, oparte na poczuciu przynależności do grupy, przestrzeganiu norm, wartości i zasad obowiązujących w tej zbiorowości oraz podporządkowaniu własnych celów nadrzędnemu interesowi grupy; b) istniejący system stosunków, instytucji, także środków kontroli społecznej, który skupia jednostki i inne elementy składowe zbiorowości w całość zdolną do przetrwania i rozwoju. Uogólniając, więzi społeczne to relacje i zależności wiążące jednostkę z grupą bądź z inną jednostką. Wyróżnia się trzy typy więzi społecznych: więzi naturalne, więzi zrzeszeniowe i więzi stanowione. Więzi naturalne bazują na wspólnym pochodzeniu i pokrewieństwie ludzi (rodzina), więzi zrzeszeniowe powstają na zasadzie własnej decyzji człowieka (małżeństwo), a stanowione powstają w wyniku decyzji innych ludzi, są narzucane lub ustanawiane siłą (relacje więźniów). [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 487.

Wizerunek polityczny – rodzaj uformowanego żywiotowo lub kształtowanego świadomie niematerialnego obrazu osoby, instytucji lub innego podmiotu politycznego, rozpowszechnianego przez media masowe, którego celem jest wytworzenie określonego sposobu postrzegania przez opinię publiczną/wyborców. Pojęcie wizerunku wprowadził w 1921 r. amerykański socjolog i myśliciel liberalny Walter Lippmann (1889–1974), który dokonując diagnozy społeczeństwa amerykańskiego zwracał uwagę na związek procesu tworzenia się opinii publicznej z uproszczeniami oraz wyobrażeniami jego członków odnoszącymi się do spraw publicznych. W tym kontekście oznacza on tworzone w określonym celu wyobrażenie podmiotu politycznego, które poprzez wywoływanie określonych skojarzeń ma przydawać mu dodatkowych wartości i przyczyniać się do jego emocjonalnego odbioru. Skuteczność działań w tym zakresie wymaga jednak rozpoznania potencjału podmiotu politycznego, zdefiniowania potrzeb i preferencji społecznych, przeprowadzenia wnikliwej segmentacji rynku oraz jego potencjalnych adresatów, a także ustalenia cech wizerunku pożądanego. W konsekwencji wizerunek polityczny konstruowany jest z reguły w oparciu o kilka elementów, wśród których szczególne znaczenie odgrywa komponent emocjonalny, wiążący się z budzonymi przez dany podmiot polityczny uczuciami. Równie istotną rolę odgrywają w tym względzie komponent funkcjonalny, wskazujący na jego kompetencje oraz przygotowanie do wypełniania określonych ról i zadań, a także pozostające w zgodzie z podejmowanymi przez niego działaniami komponenty programowe. W odniesieniu do polityków za jedną z najciekawszych uznawana jest klasyfikacja Serge'a Albauy'a, który wyróżnił takie typy wizerunku, jak: zwykły człowiek (swojak), heros, amant/brat, ojciec czy ekspert, przypisując im jednocześnie określone cechy osobowościowe. Jej ciekawym dopełnieniem jest klasyfikacja toruńskiego badacza Marka Jezińskiego, który wśród dominujących typów wizerunkowych wyróżnił błazna, idola, szaraka, ekscentryka oraz luzaka. [M. Strzelecki]

B. Dobek-Ostrowska, *Komunikowanie polityczne i publiczne*, Warszawa 2007; B. Dobek-Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2007; B. Dobek-Ostrowska, R. Wiszniowski, *Teoria komunikowania*

publicznego i politycznego. Wprowadzenie, Wrocław 2007; M. Jeziński (red.), *Marketing polityczny w poszukiwaniu strategii wyborczego sukcesu*, Toruń 2014; A. Kasińska-Metryka, *Proces kreacji przywódców politycznych: od ujęcia tradycyjnego do współczesnego*, Kielce 2012; R. Wiszniowski, A. Kasińska-Metryka (red.), *Marketing polityczny. Doświadczenia polskie*, Toruń 2012; A. Zaręba, *Wizerunek polityka w III RP: kreacja, instrumentarium, kompetencje komunikacyjne*, Rzeszów 2011.

Wojewoda – przedstawiciel rządu w terenie, organ terenowej administracji rządowej. Powoływany i odwoływany przez Prezesa Rady Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw administracji publicznej. Do Prezesa Rady Ministrów należy kierowanie pracami wojewody, nadzorowanie i jego okresowa ocena. Nadzór zgodnie z kryterium legalności, rzetelności i gospodarności wobec wojewody realizuje minister właściwy do spraw administracji publicznej.

Wojewodą może zostać osoba, która: 1) posiada obywatelstwo polskie; 2) posiada tytuł zawodowy magistra lub tytuł równorzędny; 3) daje rękojmię należytego wykonywania obowiązków wojewody; 4) nie była skazana prawomocnym wyrokiem sądu za umyślne przestępstwo ścigane z oskarżenia publicznego lub umyślne przestępstwo skarbowe; 5) korzysta z pełni praw publicznych; 6) cieszy się nieposzlakowaną opinią.

Wojewoda jest reprezentantem Skarbu Państwa w sprawach określonych ustawowo, w tym nadzoruje wykorzystanie zasobów nieruchomości Skarbu Państwa. Posiada zadania i kompetencje w odniesieniu do stanu nadzwyczajnego. Jest organem wyższego stopnia w rozumieniu Kodeksu postępowania administracyjnego oraz organem nadzoru nad jednostkami samorządu terytorialnego i ich związkami. Jest zwierzchnikiem zespolonej administracji rządowej, którą kieruje, koordynuje, kontroluje i zapewnia warunki skutecznego działania oraz odpowiada za efekty jej pracy. W szczególnych przypadkach może kontrolować działania niezespolonej administracji rządowej w województwie. W obrębie administracji rządowej w województwie domniemanie kompetencji przypisuje zadania wojewodzie.

Może mieć jednego lub dwóch zastępców – wicewojewodów. Aparatem pomocniczym wojewody jest urząd wojewódzki, którego jed-

nostkami organizacyjnymi są wydziały i biura, a w ramach nich – oddziały. W miastach innych niż siedziba wojewody mogą być tworzone delegatury urzędu wojewódzkiego.

W wyniku reformy samorządowej z 1998 r. urząd utracił znaczną część funkcji związanych z bieżącym administrowaniem i zaspokajaniem bieżących potrzeb obywateli na rzecz samorządu województwa. [M. Popławski]

Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie, Dz.U. 2009, nr 31, poz. 206 z późn. zm.; H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2004; J. Sługocki, *Prawo administracyjne. Podstawowe zagadnienia ustrojowe*, Warszawa 2007.

Województwo – jednostka zasadniczego podziału terytorialnego najwyższego stopnia. W Polsce wykorzystywana m.in. na potrzeby terenowej administracji rządowej (wojewoda) oraz samorządu terytorialnego (samorząd województwa). Zgodnie ze zmianami z 1999 r. w Polsce istnieje 16 województw. Podział ten zastąpił wcześniejszy, obowiązujący od 1975 r., gdy wprowadzono 49 jednostek tego szczebla. Niekiedy mylnie miastom będącym siedzibą wojewody i/lub samorządu województwa przypisuje się miano stolicy województwa. Taki termin nie występuje w polskim porządku prawnym, a termin stolica zarezerwowany jest wyłącznie dla stolicy państwa – Warszawy. [M. Popławski]

Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, Dz.U. 1998, nr 96, poz. 603 z późn. zm.; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007; J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014.

Wolny rynek – pojęcie odnoszące się do liberalizmu ekonomicznego i nawiązujące do leseferyzmu oraz systemu kapitalistycznego, rozumianego jako system społeczno-gospodarczy oparty na własności prywatnej. Wolny rynek oznacza zatem niczym nieskrępowane akty wymiany gospodarczej, przebiegające w warunkach wolnej przedsiębiorczości, obejmującej

m.in. rynek pracy, rynek kapitałowy, rynek finansowy, gdzie indywidualny lub zbiorowy aktor gospodarczy jest wolny od kontroli zewnętrznej, dopóki jego działania nie krzywdzą innych lub nie negują ich prawa dokonywania wyboru. Cechy charakterystyczne wolnego rynku to: istnienie konkurencji, spontaniczność działania, polegająca na swobodzie podejmowania decyzji oraz kalkulacji niepewności i ryzyka (idea „niewidzialnej ręki rynku” Adama Smitha), istnienie i ochrona własności prywatnej. Za zalety wolnego rynku uważa się: a) brak możliwości kontrolowania rynku przez jakąkolwiek osobę lub grupę osób, co sprawia, że zdominowanie (monopolizacja) rynku przez daną grupę jest zjawiskiem bardzo rzadkim; b) naturalne zjawisko nagradzania efektywności (poprzez duże zyski) oraz eliminację nieefektywności; c) utrzymywanie stanu równowagi w gospodarce, a zatem sytuacji, w której popyt konsumentów zrównuje się z popytą producentów (stan ten osiągnąć jest poprzez dostosowanie skali produkcji do potrzeb oraz mechanizm cenowy). Przeciwnicy wolnego rynku uważają natomiast, iż jego istnienie przyczynia się do utrwalania niestabilności i pogłębiania gospodarczej niesprawiedliwości, a ponadto sprzyja kumulacji przemocy, kradzieży i napaści. Pojęciem przeciwstawnym wobec wolnego rynku jest natomiast rynek regulowany, w przypadku którego działalność podmiotu zewnętrznego (np. państwa lub kartelu) może przyczynić się do tworzenia barier wejścia na rynek lub bezpośrednio wpływać na cenę. [J. Bielanowska]

J. Kubka, *Moralny aspekt niewidzialnej ręki w interpretacji Petera Kosłowskiego*, „*Annales. Etyka w życiu gospodarczym*” 2009, nr 12, s. 51–58; W. Kwaśnicki, *Czym jest wolny rynek?*, [w:] *Granice i efektywność wolnego rynku*. Materiały pokonferencyjne III Letniego Seminarium Austriackiego Instytutu Misesa, oprac. P. Nykiel, W. Falkowski, Warszawa 2010, s. 15–22; Ministerstwo Skarbu Państwa, *Wolny rynek*, <http://www.msp.gov.pl/pl/nauka-i-rozwoj/slownik-pojec/30611,Wolny-rynek.html>; M. Rothbard, *Ekonomia wolnego rynku*, t. 1, Warszawa 2007, s. 314–318.

Wybory – jedna z podstawowych instytucji systemu politycznego polegająca na wyłonieniu przez ogół obywateli swoich kandydatów bądź też przedstawicieli na określone stanowiska lub urzędy publiczne (np. do organów władzy). Sama możliwość przeprowadzenia wyborów jest

jednym z czynników determinujących zaliczenie danego państwa do rodziny demokratycznych, zaś brak takiego mechanizmu wyklucza tę sposobność. Realizacja wyborów wymaga przede wszystkim transparentności i odpowiedzialności władzy (rządzących), skutecznej i silnej rywalizacji występującej pomiędzy partiami politycznymi, a także możliwości ich praktycznej wymiany na płaszczyźnie rządzący – opozycja. Czynnikiem towarzyszącymi wyborom powinny być: poszanowanie praw politycznych, wolności obywatelskich, sprawne funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, istnienie wolnych i niezależnych mediów, a także zagwarantowanie praw mniejszościom narodowym i etnicznym zamieszkującym dane państwo. W drodze demokratycznych wyborów zostaje wyrażona wola suwerena polegająca na przeniesieniu inwestytury na tę siłę polityczną, która zdobywa większość głosów oraz jest zdolna do rządzenia państwem. W wyniku indywidualnego aktu głosowania obywatele wyrażają votum zaufania dla kandydatów/partii politycznych oraz ich liderów, a więc rzeczywistych beneficjentów rywalizacji politycznej. Uzyskany przez ugrupowanie polityczne sukces wyborczy bezpośrednio wynika z segmentacji określonego elektoratu, o którego głosy należy wciąż zabiegać po to, by móc ponownie odnieść zwycięstwo w wyborach. Dla partii politycznych jest to naturalny proces związany z potrzebą stworzenia czegoś w rodzaju więzi pomiędzy ugrupowaniem a wyborcami służący zapewnieniu stabilnej bazy wyborczej (klientów). W związku z powyższym możemy wyróżnić trzy typy zachowań wyborczych: 1) stabilną lojalność (partyjną) wyborczą – polega ona na regularnym oddawaniu głosu przez danego wyborcę na tę samą partię polityczną, przez co udział w wyborach staje się rodzajem silnego przywiązania – głosującego do danego ugrupowania politycznego. Owa lojalność z kolei można scharakteryzować w oparciu o dwa paradygmaty: a) społeczno-kulturalny – determinujący udział w głosowaniu jako motywem służącym identyfikacji i przynależności głosujących do określonej grupy społecznej, wynikający m.in. z wyznawania wspólnych wartości, miejsca zamieszkania, interesów społecznych czy położenia społecznego; b) identyfikacji partyjnej – oznaczający, iż sam sposób głosowania w dużej mierze zależy od lojalności głosującego wobec konkretnej partii politycznej, a nie jak w przypadku paradygmatu społeczno-kultu-

ralnego – przynależności do danej grupy społecznej. Motyw ten często bywa określany również jako paradygmat identyfikacji psychologicznej; 2) zmiana lojalności wyborczej – określana także jako przeniesienie preferencji wyborczych – polega na odejściu od dotychczasowej praktyki głosowania i oddaniu głosu na nowy podmiot polityczny. Dochodzi wówczas do wytworzenia się nowego układu stabilności politycznej, przy czym przeniesienie preferencji wyborczych przez głosującego najczęściej występowało w obrębie tych samych rodzin partii politycznych; 3) zanik lojalności partyjnej – polega na zakwestionowaniu przez głosujących przydatności partii politycznych jako instytucji wypełniających swoje podstawowe funkcje, takie jak integracji czy mobilizacji, przez co dochodzi do utraty kontroli nad zruchowaniami wyborczymi elektoratów przez ugrupowania. W jego wyniku następuje osłabienie roli partii politycznych, co w konsekwencji może doprowadzić do ich zastąpienia przez bardziej efektywne instytucje i organizacje umożliwiające wytworzenie nowych relacji na linii obywatel–władza. [D. Szczepański]

W. Jednaka, *Zachowania wyborcze*, [w:] *Demokracje zachodnioeuropejskie: analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997; W. Sokół, *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007; W. Wojtasik, *Funkcje wyborów w III Rzeczypospolitej: teoria i praktyka*, Katowice 2012.

Z

Zachowanie polityczne – indywidualna lub zbiorowa reakcja (zarówno działanie jak i brak aktywności) na stymulanty wywodzące się z szeroko pojętych zjawisk i procesów politycznych. Może ono przybierać formę działań konwencjonalnych (głosowanie, lobbings, kandydowanie na członka instytucji politycznych, demonstracje itp.) lub niekonwencjonalnych (działania bezpośrednie, w tym nielegalne – np. okupacje budynków, sabotaż, terroryzm). Determinantami zachowań politycznych są przede wszystkim: świadomość polityczna, kondycja psychiczna, zdolności intelektualne, indywidualne cechy osobowościowe podmiotu, wpływ z zewnątrz (np. środowisko, w jakim funkcjonuje dany

podmiot), a także przyjęty i utrwalony system wzorców zachowań akceptowany w danej tradycji i kulturze politycznej. Oznacza to, że podmiot musi dokonać wyboru takiego działania, ze zbioru wszystkich możliwych w danych warunkach, które prowadzi do realizacji określonych celów i osiągnięcia korzyści. Ze względu na charakter działania można podzielić zachowania polityczne na: czynne (dające się zaobserwować) i bierne (nieobserwowalne); kontrolowane (dające się przewidzieć) i niekontrolowane (spontaniczne); dobrowolne i przymusowe; etyczne i nieetyczne; racjonalne i irracjonalne; konsensualne (osiąganie celu i korzyści przez współpracę podmiotów) i konfliktowe; konformistyczne (zgodne z przyjętymi w danej grupie społecznej wartościami i normami) i nonkonformistyczne (niezgodne z przyjętymi w danej grupie społecznej wartościami i normami). [K. Sopolnińska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004; M. Chmaj, J. Marszałek-Kawa, W. Sokół (red.), *Encyklopedia wiedzy politycznej*, Toruń 2006; R.J. Dalton, H.D. Klingemann (red.), *Zachowania polityczne*, t. 1–2, Warszawa 2010; A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Marketing polityczny w teorii i praktyce*, Wrocław 2002; W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Pojęcia, teorie i metody*, Warszawa 2016.

Zadania samorządu terytorialnego – funkcjonowanie jednostek samorządu terytorialnego sprowadza się – w sensie administracyjnym – do realizacji zadań publicznych przy pomocy specjalnie ukształtowanej struktury urzędniczej, dysponującej stosownym instrumentarium obejmującym uprawnienia o charakterze władczym. Zadania publiczne obejmują: świadczenie usług na rzecz mieszkańców i innych pomiotów lub zapewnienie ich świadczenia, stosowanie prawa przy wykorzystaniu metod władczych, tj. uprawnień do wydawania decyzji administracyjnych, tworzenie przepisów oraz norm w ramach posiadanych uprawnień. Odrębną kategorią działań są działania niewładcze, podejmowane nierzadko wspólnie z organizacjami pozarządowymi, sprowadzające się głównie do stymulowania, inspirowania czy koordynacji. Można wskazać szereg adresatów realizowanych przez samorząd terytorialny zadań publicznych: osoby fizyczne, wspólnoty lokalne

i regionalne, osoby prawne czy jednostki nieposiadające osobowości prawnej. Realizowane przez jednostkę samorządu terytorialnego zadania publiczne podlegają – z mocy prawa – rozróżnieniu na zadania własne oraz zadania zleczone, choć można się też spotkać z pojęciem zadań powierzonych.

Zadania własne samorządu terytorialnego to część zastrzeżonych na rzecz jednostki samorządu terytorialnego spraw publicznych, służących zaspokajaniu potrzeb wspólnoty samorządowej. Zadania takie gmina wykonuje samodzielnie, a ingerencja organów państwowych dotyczyć może wyłącznie nadzoru. Zadania własne charakteryzuje lokalny lub regionalny charakter, rozumiany różnie, zależnie od rodzaju jednostki samorządowej. Strukturę samorządu lokalnego definiują: ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jednolity Dz.U. 2018, poz. 994), ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (tekst jednolity Dz.U. 2018, poz. 995), a samorządu regionalnego ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (tekst jednolity Dz.U. 2018, poz. 913).

Na szczeblu gminnym zadania własne to w szczególności: zapewnienie ładu przestrzennego i ochrona środowiska; budowa i utrzymanie sieci drogowej, wodociągowej, kanalizacyjnej i innych; działania z zakresu pomocy społecznej, ochrony zdrowia oraz oświaty, zapewnienie lokalnego transportu zbiorowego i porządku publicznego; inne sprawy o charakterze komunalnym. Na szczeblu powiatowym realizowane są zadania własne obejmujące obszar kilku gmin, takie jak: edukacja, ochrona zdrowia, pomoc publiczna, porządek publiczny i przeciwdziałanie bezrobociu; drogi publiczne, transport publiczny, geodezja, kartografia, ład przestrzenny, gospodarka wodna, rolna i leśna i inne. Samorząd województwa w ramach zadań własnych jest zobowiązany do: kształtowania świadomości narodowej i obywatelskiej mieszkańców, pobudzania aktywności gospodarczej, konkurencyjności i innowacyjności; ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego; kształtowania ładu przestrzennego; rozbudowy infrastruktury; wspierania i prowadzenia działalności edukacyjnej i naukowej i innych.

Konstytucja RP umożliwia na mocy art. 165 ust. 2 jednostkom samorządu terytorialnego wykonywanie innych zadań publicznych. Jako

„inne” należy w tym przypadku rozumieć zadania zastrzeżone dla organów administracji rządowej. Określone są one jako „zadania zlecone”. Zadania zlecone samorządu terytorialnego to część powierzonych jednostce samorządu terytorialnego spraw publicznych, wykonywana w imieniu administracji rządowej. Konstytucja RP umożliwia na mocy art. 165 ust. 2 jednostkom samorządu terytorialnego wykonywanie tzw. „innych” – niż własne – zadań publicznych. Pod tą nazwą kryją się zadania zlecone, których realizacja została nałożona na jednostki samorządu terytorialnego w drodze ustawy lub powierzona im w drodze porozumienia z organem administracji rządowej. Wykonywanie takich zadań odbywa się pod kontrolą odpowiednich organów administracji publicznej i zgodnie z otrzymanymi od nich wytycznymi. Zadania zlecone są realizowane na szczeblu gminnym, powiatowym oraz wojewódzkim.

Zadania zlecone nałożone na jednostki samorządu terytorialnego mają charakter obligatoryjny i dotyczą wszystkich jednostek tego rodzaju (gmin, powiatów, województw) na terenie kraju. Gminy są w tym trybie zobowiązane m.in. do prowadzenia ewidencji ludności, spisu wyborców, przygotowania i przeprowadzenia wyborów oraz referendów. Zadania zlecone realizowane na mocy porozumienia dotyczą jedynie stron porozumienia, w których określa się przedmiot, zakres działań, a także finansowania realizowanych zadań.

Można wyróżnić jeszcze jedną kategorię zadań wykonywanych przez samorząd terytorialny – zadania powierzone. Ich realizacja – z mocy ustawy – nie należy do zadań do jednostki samorządu terytorialnego lecz innych organów administracji publicznej, jednak może dojść do ich przekazania w drodze porozumienia. Kluczowe elementy takiego porozumienia to dobrowolność oraz ustalenie wysokości środków przeznaczonych na realizację takich zadań. Tego rodzaju praktyka ma umocowanie w ustawach samorządowych, dopuszczających zawieranie porozumień zarówno pomiędzy różnymi jednostkami administracji samorządowej (tego samego bądź innego szczebla), jak też pomiędzy administracją samorządową a rządową. Umożliwiają tym samym usprawnienie realizacji zadań należących z mocy prawa do kompetencji innej jednostki administracji publicznej, a niekiedy obniżenie ich realizacji. Istotny w tym kontekście jest wynikający z przepisów

ustawowych zakaz przejmowania zadań samorządu terytorialnego przez administrację rządową.

Niezależnie od rodzaju powierzonych jednostkom samorządu terytorialnego zadań, ich realizacja wymaga przekazania środków umożliwiających ich realizację. Kwestie te reguluje art. 167 Konstytucji RP, gwarantujący samorządowi udział w dochodach publicznych. Wprowadza on także – zależnie od przeznaczenia środków – rozróżnienie na dochody własne, subwencje ogólne i dotacje celowe. W celu zapewnienia jednostkom samorządu terytorialnego środków służących realizacji zadań publicznych, art. 168 Konstytucji RP powierza im ustalenie wysokości podatków i opłat lokalnych. Impulsy decentralizacyjne generowane przez regulacje konstytucyjne nie są jednak w stanie przewyciężyć dominujących w polskiej polityce tendencji do centralizacji. Obszar finansowania zadań samorządu terytorialnego pozwala dokonać oceny stanu faktycznego, tj. centralizacji decyzji w sprawie organizacji i struktury szkolnictwa, gospodarki odpadami czy organizacji transportu publicznego przy jednoczesnym przerzuceniu kosztów aktywności w tym zakresie na jednostki samorządu terytorialnego oraz wspólnoty regionalne i lokalne. Problem ten jest stale podnoszony w literaturze przedmiotu, był także wielokrotnie przedmiotem krytycznej oceny przez organy władzy sądowniczej, np. w wyroku TK z dnia 18 września 2006 r. (K. 27/05). [R. Grabowski]

J. Oniszczyk, *Samorząd terytorialny w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2002; W. Brzozowski, *Współdziałanie władz publicznych*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 2; M. Węgrzyn-Skarbek, *Zadania samorządu terytorialnego w świetle ustrojowych ustaw samorządowych a zasada pomocniczości*, „Administracja: Teoria – Dydaktyka – Praktyka” 2009, nr 2 (15); K. Wójtowicz, *Przesłanki i następstwa podziału zadań samorządu terytorialnego na własne i zlecone*, „Krytyka Prawa” 2014, t. 6 (1); wyrok TK z dnia 18 września 2006 r. sygn. akt K. 27/05 (Dz.U. 2006, nr 170, poz. 1221).

Zamach stanu – (fr. *coup d'État* uderzenie/przewrót państwowy). Przewrót polityczny przeprowadzony przez jednostkę lub grupę, którego celem jest obalenie, z wykorzystaniem przemocy (armia) lub bez ucie-

kania się do wykorzystania tego środka, legalnie (aktualnie) funkcjonującej władzy wraz z jej przejściem. Uczestnicy dążą zazwyczaj do zmiany na stanowiskach decyzyjnych a nie do zmiany systemu politycznego. Autorami zamachu są osoby związane z aktualnie sprawującą władzę elitą. Zamachy stanu przeprowadzane przez wojsko (generalicja) doprowadzały do przejścia władzy przez junty wojskowe, które zazwyczaj po uzyskaniu zakładanych celów oddawały rządy w ręce cywilów. Do bardziej znanych wojskowych zamachów stanu należą: zamach Napoleona Bonaparte we Francji w 1799 roku; zamach wojskowy przeprowadzony w Grecji w 1967 roku; zamach przeprowadzony w Chile w 1973 roku przeciwko rządowi prezydenta Salvadora Allende; zamach wojskowy przeprowadzony w Argentynie w 1976 r.; zamach stanu Józefa Piłsudskiego przeprowadzony w 1926 roku. [A. Hołub]

M. Bankowicz, *Zamach stanu: studium teoretyczne*, Kraków 2009; E. Durschmied, *Najśłynniejsze rewolucje i zamachy stanu*, Warszawa 2017; A. Skrzypek, *Zamachy stanu w Polsce XX wieku: działania spiskowców i bezparadonowa walka o władzę*, Warszawa 2014.

Zasada legalizmu – zasada wywodząca się z art. 7 Konstytucji RP, zgodnie z którą organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa. Zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie powszechnie się przyjmuje, że zasada ta stanowi podstawę działania organów władzy publicznej, które mogą funkcjonować wyłącznie w oparciu o konkretnie sformułowaną normę prawną. Nie jest zatem dopuszczalne, aby jakkolwiek organ władzy publicznej wykonywał swoje kompetencje bez posiadania wyraźnego umocowania w stosownych przepisach prawa. Współcześnie uznaje się, że przedmiotowa zasada ustrojowa jest jednym z podstawowych kryterium oceny demokratycznego państwa prawnego.

Legalizm władzy publicznej objawia się poprzez działanie na podstawie i w granicach w sposób prawidłowy uchwalonego prawa. Prawo to powinno określać w sposób kompletny kompetencje organów, tryb podejmowanych przez nich rozstrzygnięć oraz ich formę. Rozstrzygnięcia z kolei muszą mieć umocowanie w konkretnych podstawach praw-

nych, a także być zgodne z wiążącymi organ przepisami materialnymi. Spełnienie ww. przesłanek jest równoznaczne z zachowaniem zasady wypływającej z brzmienia art. 7 Konstytucji.

Konsekwencją tak postrzeganej zasady legalizmu jest ustanowienie gwarancji jej przestrzegania. Gwarancję tę można podzielić na materialne i formalne. Gwarancjami materialnymi nazywa się ogół czynników społecznych, ekonomicznych i kulturalnych mających zapewnić poszanowanie i przestrzeganie prawa. Nie są to zatem gwarancje o charakterze instytucjonalnym, ale bardziej „luźne”, mające tworzyć ogólną atmosferę praworządności i poczucia społecznej sprawiedliwości, które objawia się m.in. przeświadczeniem o kompatybilnym działaniu organów władzy publicznej z prawidłowo uchwalonym, „sprawiedliwym” w przeświadczeniu społeczeństwa prawem. Gwarancje formalne posiadają z kolei charakter instytucjonalny. Są one narzędziami prawnymi ustanowionymi celem zabezpieczenia legalnego działania aparatu państwowego. Wśród tych narzędzi wymienić można: sądową kontrolę konstytucyjności prawa, prawną regulację procesu sądowego, reglamentację administracyjno-prawną, sądową kontrolę legalności rozstrzygnięć podejmowanych przez organy administracji publicznej, istnienie konstytucyjnych organów, takich jak: Najwyższa Izba Kontroli, Rzecznik Praw Obywatelskich, Rzecznik Praw Dziecka, czy w końcu istnienie Trybunału Stanu.

Zasada legalizmu nie bez przyczyny nazywana jest także zasadą praworządności. Są to pojęcia ekwiwalentne, wywodzące się z tożsamej normy konstytucyjnej. Z dyspozycji art. 7 Konstytucji RP wynika bowiem nakaz działania aparatu państwowego w granicach prawa, co odpowiada znaczeniu słowa „praworządność” w dosłownym ujęciu przestrzegania prawa, oraz nakaz legalnego działania, czyli działania na podstawie odpowiednich przepisów prawa. Te dwa elementy w sposób nierozłączny składają się na jedno z podstawowych elementów państwa prawa.

We współczesnym kształcie zasada legalizmu jest dyrektywą bezpośrednio skierowaną do aparatu państwowego i ma na celu ochronę praw jednostki. Oznacza to, że wszelka działalność organów państwowych musi się opierać na przepisach prawa, co pozwala chronić obywateli przed arbitralnością podejmowanych przez

poszczególne organy decyzji, przy czym pamiętać należy, że ustawodawca w niektórych przypadkach może nadać konkretnemu władczemu rozstrzygnięciu organu państwowego cechy arbitralności, nie powodując przy tym jednak narażenia praw jednostki. W takiej sytuacji ustawodawca musi jednak zachować zasadę proporcjonalności oraz umożliwić jednostce działanie mające na celu ochronę praw w przypadku przekroczenia prawem przewidzianych granic działania organu. Pamiętać trzeba, że zasada legalizmu dotyczy także organów państwowych, które uczestniczą w procesie stanowienia aktów prawnych. Dochowanie właściwego dla państwa prawnego trybu ustawodawczego przewidzianego w przepisach ustawy zasadniczej jest warunkiem skutecznego wejścia w życie tej ustawy. Przekroczenie kompetencji przewidzianych w tym zakresie dla organów stanowiących prawo lub podjęcie w przedmiotowym zakresie działań niezgodnych z prawem jest niedopuszczalne i implikuje niezgodność takiego aktu normatywnego z przepisami Konstytucji RP.

Co istotne, o czym wielokrotnie wypowiadał się Trybunał Konstytucyjny, zakazany jest domniemanie kompetencji organów publicznych. Każde działanie podejmowane przez organ państwowy musi mieć więc swoje umocowanie w konkretnej normie prawnej, czy to o randze ustawowej, czy to w akcie wykonawczym. Zakazu tego nie można naruszyć nawet w przypadku, gdyby konkretne działanie aparatu państwowego miało na celu ochronę innych wartości konstytucyjnych. Niemożliwym również w takim systemie jest łączenie kompetencji poszczególnych organów państwowych. Winny być one od siebie wyraźnie odgraniczone, a ich łączenie stoi w antagonizmie z zasadami wyływającymi z art. 2 Konstytucji RP. Takie działanie, jak wskazuje się w doktrynie, może również doprowadzić do chaosu kompetencyjnego, a nawet do powstania dysfunkcyjności prawa, efektem czego może być nawet paraliż działalności państwa.

Zasada legalizmu nie odnosi się do obywateli, co miało miejsce w okresie PRL. Konstytucja z 1952 r. w art. 8 ust. 2 wskazywała, że przestrzeganie praw w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej było podstawowym obowiązkiem nie tylko każdego organu państwa, ale również każdego obywatela.

Konstytucyjnym zasadom prawa przedstawiciele doktryny nadają trzy znaczenia: a) dyrektywalne, czyli nakaz lub zakaz określonego postępowania (określone normy prawne); b) opisowe, czyli oznaczające pewną ideę, wzorzec ukształtowania instytucji prawnej oraz c) postulatywne, czyli niebędące wiążącym nakazem lub zakazem, ale stanowiące pewnego rodzaju sugestią określonego postępowania. Dla zasad ustrojowych pryncypialne znaczenie mają zasady dyrektywalne oraz opisowe. Zasadę legalizmu, z uwagi na jej charakter, a także umiejscowienie przez ustrojodawcę w Rozdziale I Konstytucji, traktować należy przede wszystkim w ujęciu dyrektywalnym. Niewątpliwie zasada ta przewiduje nakaz określonego działania organów władzy publicznej, a brak zastosowania się organów do tej normy powoduje brak przymiotu legalności podejmowanych przez nie działań. Zasadzie tej nie można więc przyznać innego charakteru niż *ius cogens*. [M. Siemiatycka]

B. Banaszak, *Komentarz do art. 7 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009; P. Sarnecki, [w:] *Prawo konstytucyjne RP*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2008, s. 73–74; P. Tuleja, *Zasady konstytucyjne*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009, s. 730–732; J. Sobczak, *Praworządność*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. II: *Ustroje państwowe*, red. W. Skrzydło, M. Chmaj, Kraków 2000, s. 304–305; Z. Witkowski, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, Toruń 2006, s. 78–79; M. Zubik, W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 7 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, Warszawa 2016; P. Tuleja, *Praworządność*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 28–29; W. Sokół, *Zasada praworządności*, [w:] *Mała encyklopedia wiedzy politycznej*, red. W. Sokół, M. Chmaj, Toruń 2001, s. 272–274; uchwała TK z dnia 10 maja 1994 r., sygn. akt: W 7/94, OTK 1994, nr 1, poz. 23, s. 204 i n.; wyrok TK z dnia 10 grudnia 2015 r., sygn. akt: K 35/15, OTK-A 2015/11/186; wyrok TK z dnia 27 maja 2002 r., sygn. akt: K 20/01, OTK ZU nr 3/A/2002, poz. 34; wyrok TK z dnia 16 marca 2011 r., sygn. akt: K 35/08, OTK-A 2011/2/10; wyrok TK z dnia 20 lutego 2007 r., sygn. akt: P 1/06,

OTK-A 2007/2/11; wyrok SN z dnia 28 września 2000 r., sygn. akt: V KKN 171/98, OSNKW 2001, nr 3–4, poz. 31; wyrok SA w Warszawie z dnia 29 lutego 2016 r., sygn. akt: I ACa 735/15, LEX nr 2044271.

Zasady prawa – termin wieloznaczny i jeden z żywiej dyskutowanych od drugiej połowy XX wieku. Mimo pewnych wątpliwości celowość jego używania nie jest kwestionowana. S. Wronkowska, M. Zieliński i Z. Ziemiński, formułując katalog podstawowych znaczeń tego terminu, wyróżnili znaczenie opisowe i znaczenie dyrektywne.

Pierwsze z nich jest nazwą dla pewnego typu ukształtowania instytucji prawnej danego rodzaju, drugie oznacza jakiegoś rodzaju dyrektywę postępowania. Zasada prawa w znaczeniu opisowym może być charakterystyką sposobu normowania danych zagadnień albo swoistym wzorcem, według którego takie unormowanie powinno zachodzić.

L. Leszczyński i G. Maroń definiują zasadę prawa w sensie dyrektywnym jako rodzaj normy prawnej, która na tle innych norm wyróżnia się „ponadprzeciętną doniosłością aksjologiczną, funkcjonalną i hierarchiczną”. Wymieniają trzy podstawowe cechy w ten sposób rozumianych zasad prawa: 1) status taki przysługuje normom o najwyższej i wysokiej mocy prawnej, tj. poszczególnym normom konstytucyjnym i ustawowym; 2) chronią one wartości prawne usytuowane na szczycie aksjologicznej hierarchii prawodawcy, wartości podstawowe dla całego systemu prawnego lub co najmniej jednej gałęzi czy działu prawa; 3) z norm tych czyni się użytek w toku zróżnicowanych rozumowań prawniczych (ukierunkowują one proces interpretacji i stosowania prawa oraz jego tworzenia, służą do usuwania luk w prawie, determinują korzystanie z luzów decyzyjnych oraz są pomocne w trakcie przeprowadzania wnioskowań *per analogiam*).

Obowiązujące normy prawne w postaci zasad dzielą się na dwie kategorie: zasady dotyczące systemu prawnego oraz zasady merytoryczne. Pierwsze z nich dotyczą przyjmowanych oficjalnie poglądów co do: 1) politycznych założeń systemu prawnego; 2) formalnego i materialnego zasięgu kompetencji do wydawania przepisów prawnych; 3) prawotwórczej roli „źródeł niepisanych”; 4) oficjalnie przyjmowanych reguł interpretacyjnych; 5) reguł inferencyjnych oraz 6) reguł kolizyjnych.

Zasady merytoryczne to wszystkie inne niedające się zakwalifikować do jednej z wymienionych grup reguły postępowania wyróżniane wśród innych norm prawnych z tego względu, że uważa się je za szczególnie doniosłe, treściowo nadrzędne w jakimś sensie w stosunku do innych (co nie znaczy, że są one nadrzędne według hierarchii źródeł prawa), mające szczególny zakres stosowania czy też zakres normowania itp.

Począwszy od końca lat 80. XX w. polska nauka prawa odwołuje się także do ujęcia zasad prawa zaproponowanego przez R. Dworkina i R. Alexy'ego.

Koncepcja ta dotyczy zasad w ujęciu dyrektywalnym. Zasady prawne ujmowane są przez nich jako rodzaj norm postępowania. W klasie norm postępowania wyróżnione są podklasa zasad i podklasa reguł. W ujęciu Dworkina zasadą jest taka norma, która stanowi argument za konkluzją, żeby powstała pewna konsekwencja prawna, ale nie wyznacza tych konsekwencji, które „automatycznie” powinny nastąpić, jeżeli zachodzą przewidziane przez tę zasadę okoliczności. Zasady prawa to normy, których spełnienie jest stopniowalne. Niektóre zasady pozostają w stanie „uśpiania” aż do momentu, w którym sędzia, rozstrzygając konkretną sprawę, nie odwoła się do nich. Reguły natomiast to normy postępowania ustanowione lub uznane przez kompetentne organy władzy publicznej. Jeżeli obowiązują, to wystąpienie okoliczności faktycznych wskazanych w normie powoduje powstanie określonych w niej konsekwencji prawnych.

Zasady od reguł odróżnia posiadany przez zasady wymiar „wagi lub doniosłości”, który pozwala rozstrzygać konflikty między nimi. Reguły tego wymiaru nie mają, wszystkie są jednakowo ważne (doniosłe). Jeżeli są sprzeczne, to jedna z nich jest nieważna.

Zdaniem R. Alexy'ego zasady jako normy wymagają realizacji w możliwie największym stopniu w świetle prawnych i faktycznych możliwości. Zasady to nakazy optymalizacji, które mogą być zrealizowane w różnym stopniu w zależności od możliwości faktycznych i prawnych. Reguły są normami, które są zawsze albo wypełnione, albo nie.

Poszczególne dyscypliny dogmatycznoprawne formułują własne ogólne założenia dla zasad prawa uznawanych za obowiązujące w da-

nej gałęzi. Szczególne znaczenie mają zasady konstytucyjne bowiem przesądzają one o kształcie całego systemu prawa. Jednakże jak zauważa P. Tuleja, posługiwanie się terminem „zasada konstytucyjna” może mieć na celu jedynie wprowadzenie do języka prawniczego pojęcia, które ułatwia dyskurs prawniczy. Odwołując się do rozumienia zasad przedstawionego przez Dworkina i Alexy’ego, wskazuje się, że pojęcie zasady konstytucyjnej jest pojęciem operatywnym tylko w przypadku konstytucyjnych praw jednostki. W pozostałym zakresie zasad konstytucyjnych nie da się ująć w jednolitą kategorię i przedstawić ich definicję. [K. Eckhardt]

M. Dybowski, *Ronald Dworkina koncepcja zasad prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2001, nr 1; T. Gizbert-Studnicki, *Konflikt dóbr i kolizja norm*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1989, nr 1; T. Gizbert-Studnicki, *Zasady i reguły prawne*, „Państwo i Prawo” 1988, nr 3; M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012; M. Korycka, *Teoria zasad prawnych Roberta Alexy’ego*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2010, nr 1; L. Leszczyński, G. Maroń, *Pojęcie i treść zasad prawa oraz generalnych klauzul odsyłających. Uwagi porównawcze*, „Annales UMCS Sectio G” 2013, vol. LX, nr 1; G. Maroń, *Dworkinowska wizja zasad prawa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2008, nr 6; S. Obuchowski, *Pojęcie zasad prawa w świetle idei pojęć co do istoty kwestionowanych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, nr 4; S. Tkacz, *O zintegrowanej koncepcji zasad prawa w polskim prawoznawstwie (Od dogmatyki do teorii)*, Toruń 2014; P. Tuleja, *Zasady konstytucyjne*, [w:] *Konstytucjonalizacja zasad i instytucji ustrojowych*, red. P. Sarnecki, Warszawa 1997; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974.

Zbrodnie przeciwko ludzkości – jedno z najpoważniejszych przestępstw, usankcjonowane na gruncie prawa międzynarodowego publicznego. W samym prawie międzynarodowym publicznym istnieje kilka różnych definicji zbrodni przeciwko ludzkości, jednak w każdej z nich zwraca się uwagę na akty przemocy fizycznej lub prześladowania, popełnianych na bezbronnej ludności cywilnej. Zbrodnie przeciwko ludzkości odnoszą się do wszystkich grup społecznych, nie muszą

przy tym wiązać się z fizycznym wyniszczeniem ofiar, mogą być popełnione zarówno w czasie pokoju, jak i wojny. Lista czynów, które uznaje się za zbrodnie przeciwko ludzkości, z biegiem czasu ulegała zwiększeniu. Najszerszą i najbardziej aktualną definicję zawiera Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego. Są to: zabójstwo, eksterminacja; niewolnictwo; deportacja lub przymusowe przemieszczanie ludności; uwięzienie lub inne dotkliwe pozbawienie wolności fizycznej z naruszeniem podstawowych reguł prawa międzynarodowego; tortury; zgwałcenie, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka, wymuszona ciąża, przymusowa sterylizacja oraz jakiegokolwiek inne formy przemocy seksualnej porównywalnej wagi; prześladowanie jakiegokolwiek możliwej do zidentyfikowania grupy lub zbiorowości z powodów politycznych, rasowych, narodowych, etnicznych, kulturowych, religijnych, płci (*gender*) lub z innych powodów powszechnie uznanych za niedopuszczalne na podstawie prawa międzynarodowego, w związku z jakimkolwiek czynem lub z jakąkolwiek zbrodnią objętą jurysdykcją tegoż Trybunału; wymuszone zaginięcia osób; zbrodnie apartheidu; inne nieludzkie czyny o podobnym charakterze celowo powodujące ogromne cierpienie lub poważne uszkodzenie ciała albo zdrowia psychicznego lub fizycznego. [M. Ochwat]

Rome Statute of the International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf [dostęp: 30.05.2017]; D.L. Shelton, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. 3, Detroit–New York–San Francisco–San Diego–New Heaven–Conn–Waterville–Maine–London–Munich 2005.

Zbrodnie wojenne – uznawane są za najstarsze przestępstwa międzynarodowe, rozumiane są jako łamanie prawa i zwyczajów wojennych. Przed długi okres karane były zgodnie z prawem i procedurami krajowymi. Po raz pierwszy zostały zdefiniowane w Statucie Trybunału Norymberskiego jako przestępstwa stanowiące pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych, obejmujące, ale nie są ograniczone do „morderstw, złego obchodzenia się lub deportacji na roboty przymusowe albo w in-

nym celu ludności cywilnej na okupowanym obszarze lub z tego obszaru, do mordowania lub złego obchodzenia się z jeńcami wojennymi lub osobami na morzu; do zabijania zakładników; do rabunku własności publicznej lub prywatnej; do bezmyślnego burzenia osiedli, miast lub wsi albo do spustoszeń nie usprawiedliwionych koniecznością wojenną”. Najszerszy katalog czynów wchodzących w skład zbrodni wojennych zawarto w Statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego. Są to między innymi: poważne naruszenia konwencji genewskich z 1949 r., inne poważne naruszenia praw i zwyczajów prawa międzynarodowego mających zastosowanie do konfliktów zbrojnych o międzynarodowym charakterze, takie jak na przykład zamierzone kierowanie ataków przeciwko ludności cywilnej lub osobom cywilnym niebiorącym bezpośredniego udziału w działaniach wojennych, zamierzone kierowanie ataków na obiekty cywilne, personel, instalacje, materiały, oddziały lub pojazdy związane z pomocą humanitarną lub misjami pokojowymi, przesiedlanie, podstępne zabijanie lub ranienie osób, należących do ludności lub wojsk nieprzyjaciela, niszczenie lub zagarnianie własności nieprzyjaciela, z wyjątkiem przypadków, gdy takiego zniszczenia lub zagarnięcia wymaga konieczność wojenna, używanie trucizny, zatrutej broni lub gazów duszących, dopuszczanie się zgwałcenia, niewolnictwa seksualnego, przymusowej prostytucji, wymuszonej ciąży, przymusowej sterylizacji oraz innych form przemocy seksualnej i tym podobnych. [M. Ochwat]

Rome Statute of the International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf [dostęp: 30.05.2017]; D.L. Shelton, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. 1, Detroit–New York–San Francisco–San Diego–New Heaven–Conn–Waterville–Maine–London–Munich 2005.

Zdrada stanu (zdrada główna, zbrodnia stanu, spiszek przeciwko państwu) – działanie skierowane przeciwko państwu mające na celu pozbawienie go niepodległości, oderwanie części jego obszaru lub zmianę przemocą konstytucyjnego ustroju. Przepięstwo zdrady stanu może

być popełnione przez sprawcę w porozumieniu i współdziałaniu innych osób, które zmirzają bezpośrednio do realizacji wymienionych celów. W Rzeczypospolitej Polskiej traktowane jako przestępstwo zagrożone karą pozbawienia wolności na okres nie krótszy od lat 10, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności. Uznaje się, że przestępstwo to zaistniałoby nawet wówczas, gdy sprawca dąży do osiągnięcia skutku, który nie zaistnieje a żaden z przyjętych celów nie zostanie zrealizowany. Ponadto przyjęto karalność podjętych przygotowań do popełnienia tego czynu. W doktrynie uznano, iż czyn ten należy do przestępstw politycznych. W systemach niedemokratycznych penalizacja zdrady stanu służyła do walki z opozycją i posiadała silnie upolityczniony charakter. W systemach demokratycznych służy stabilizacji i ochronie systemu konstytucyjnego. [A. Hołub]

A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2017; *Rozdział XVII. Przestępstwa przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny*, Dz.U.2018.0.1600.

Zgromadzenie ludowe – najbardziej klasyczna i najstarsza forma demokracji bezpośredniej, polegająca na zebraniu się w określonym miejscu i czasie wszystkich uprawnionych do tego mieszkańców. O możliwości uczestnictwa decyduje spełnienie wymogu cenzusu wieku oraz domicylu (zamieszkania). Na zebraniach podejmowane są wszelkie decyzje istotne dla danej społeczności. Ze względu na swój charakter realizowane są raczej w obszarowo małych wspólnotach. Osoby uprawnione do udziału w zgromadzeniu posiadają możliwość zgłaszania wniosków, zabierania głosu podejmowania decyzji w drodze głosowania. W Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej znane są pod nazwą *town meeting*, w RPA jako *lekgotla*, a w Polsce określane jako zebranie wiejskie. [K. Tybuchowska-Hartlińska]

S. Grabowska, *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009; M. Marczevska-Rytko, S. Michałowski (red.), *Demokracja bezpośrednia w samorządzie terytorialnym*, Lublin 2012; *Partycypacja społeczna w praktyce*, Warszawa 2009; M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego*

w Polsce, Warszawa 2010; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie*, Gdańsk 2009.

Zgromadzenie Narodowe – to kolegialny organ konstytucyjny, który – zgodnie z art. 114 Konstytucji RP z 1997 r. – współtworzą Sejm oraz Senat, obradujące wspólnie pod przewodnictwem Marszałka Sejmu lub Marszałka Senatu. Organ ten ma pewne cechy wspólne z izbami parlamentu, jak np. autonomia regulaminowa (art. 114 ust. 2 konstytucji), jednak spełnia odmienne funkcje, a co za tym idzie ma inne kompetencje, takie jak: 1) odbieranie przysięgi od nowo wybranego Prezydenta RP (art. 130 Konstytucji); 2) uznanie trwałej niezdolności Prezydenta RP do sprawowania urzędu ze względu na stan zdrowia, drodze uchwały podjętej większością co najmniej 2/3 głosów ustawowej liczby członków Zgromadzenia Narodowego (art. 131 ust. 2 pkt 4 Konstytucji); 3) postawienie Prezydenta RP w stan oskarżenia w związku z naruszeniem Konstytucji RP lub ustawy, w drodze uchwały podjętej większością co najmniej 2/3 głosów ustawowej liczby członków Zgromadzenia Narodowego, na wniosek co najmniej 140 członków Zgromadzenia Narodowego (art. 145 Konstytucji).

W literaturze przedmiotu wciąż mamy do czynienia z postrzeganiem Zgromadzenia Narodowego w kontekście pozycji ustrojowej jaką organ o takiej samej nazwie posiadał w latach 1989–1997. Kompetencje ówczesnego Zgromadzenia Narodowego w zakresie obsady najważniejszych stanowisk w państwie oraz ustrojodastwa były istotne dla funkcjonowania systemu politycznego – ZN nie tylko posiadał kompetencje związane z wykonywaniem urzędu Prezydenta RP, ale też (podobnie jak w okresie obowiązywania Konstytucji marcowej) dokonywał jego wyboru. Pierwszym Prezydentem PRL po zmianach ustrojowych był wybrany przez ZN w 1989 r. Wojciech Jaruzelski (od dnia 31 grudnia 1989 r. Prezydent RP). Kompetencję tę Zgromadzenie Narodowe utraciło wraz z przeprowadzeniem zmian w zakresie sposobu wyboru Prezydenta RP. Na mocy ustawy konstytucyjnej z dnia 27 września 1990 r. o zmianie Konstytucji RP prawo wyboru głowy państwa uzyskali obywatele, co oznaczało pozbawienie ZN jego podstawowej kompetencji, przy jednoczesnym wzmocnieniu pozycji Prezydenta RP.

Drugą istotną ustrojowo funkcją ZN była funkcja ustrojodawcza. Przepisy ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1992 r. przyznawały Zgromadzeniu Narodowemu wyłączne prawo w zakresie przygotowania i uchwalenia nowej polskiej konstytucji. Kompetencja taka była czymś nowym w polskim systemie konstytucyjnym, ale nic nie wskazywało na jej epizodyczny charakter. Procedura uchwalania konstytucji staje się zwykle wzorcem dla stworzenia procedury jej zmiany, gdyż ma to istotne znaczenie legitymizacyjne. W tym kontekście trudno zrozumieć przesłanki, jakimi kierowali się członkowie Zgromadzenia Narodowego, a zwłaszcza Komisji Konstytucyjnej ZN, którzy podczas prac prowadzonych w latach 1993–1997 ukształtowali treść nowej konstytucji w taki sposób, że pozbawili zgromadzenie jedynej istotnej kompetencji jaką posiadało. Prawo zmiany konstytucji powierzono Sejmowi oraz Senatowi działającymi odrębnie i – wyjątkowo – równoprawnymi w zakresie kształtowania treści ustawy zmieniającej konstytucję. Stworzono procedurę nieprzystającą do procedury jej uchwalenia, odstępując od propozycji sformułowanych w większości projektów złożonych przez uprawnione podmioty. Zgromadzenie Narodowe pozbawiło się tym samym kluczowej kompetencji, marginalizując swoją pozycję ustrojową.

Próba sklasyfikowania Zgromadzenia Narodowego na gruncie obowiązujących przepisów prowadzi do wniosku, iż z całą pewnością nie jest to organ władzy ustawodawczej – potwierdza to treść art. 10 ust. 2 Konstytucji: „władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat”. Dla ustalenia charakteru ZN kluczowe wydaje się sformułowanie użyte w art. 114 ust. 1 Konstytucji: „Sejm i Senat (...) działają jako Zgromadzenie Narodowe”. Stąd wniosek, że ZN jest formą działania Sejmu i Senatu, pozwalającą posłom i senatorom na wykonanie określonych czynności związanych z wykonywaniem urzędu Prezydenta RP.

Istotne wydaje się, że Zgromadzenie Narodowe nie jest inicjatorem takich działań, ale jedynie podejmuje uchwałę reagując na aktywność innych organów. W przypadku podejrzenia o popełnienie deliktu konstytucyjnego ZN, działając w trybie art. 145 konstytucji, podejmuje uchwałę po skierowaniu sprawy przez Marszałka Sejmu do sejmowej Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej i zajęciu przez nią stanowi-

ska. Natomiast w przypadku stwierdzenia trwałej niezdolności do sprawowania urzędu ZN, działając w trybie art. 131 ust. 2 pkt 4, podejmuje uchwałę na wniosek bliżej nieokreślonego organu, gdyż żadne przepisy nie odnoszą się do takiej sytuacji. Można domniemywać, że organem tym powinien być Marszałek Sejmu, na którym – jako na potencjalnym zastępcy – ciąży obowiązek skierowania stosownego wniosku do ZN niezwłocznie po powzięciu przez niego wiadomości o złym stanie zdrowia Prezydenta RP.

Powyższe ustalenia potwierdza zakres regulacji, jakich w ramach posiadanej autonomii regulaminowej dokonało ZN w okresie 1997–2018. Są to: uchwała z dnia 6 grudnia 2000 r. Regulamin Zgromadzenia Narodowego zwołanego w celu złożenia przysięgi przez nowo wybranego Prezydenta RP oraz uchwała z dnia 3 czerwca 2014 r. Regulamin Zgromadzenia Narodowego zwołanego w celu wystuchania orędzia Prezydenta RP. Tym samym organ ten samodzielnie dokonał oceny swoich realnych kompetencji i ustalił pozycję ustrojową. [R Grabowski]

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483; S. Grabowska, *Modele odpowiedzialności konstytucyjnej prezydenta we współczesnych państwach europejskich*, Toruń 2012; W. Skrzydło, *Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 r.*, Warszawa 2008.

Zmiana konstytucji – pojęcie zmiany konstytucji cechuje znaczna pojemność treściowa. Może ono oznaczać zarówno tzw. zmianę całkowitą, zmianę częściową lub nowelizację. W literaturze prawa konstytucyjnego odróżnia się zmianę częściową od zmiany całkowitej, przy czym określenie zmiana częściowa oznacza zwykle nowelizację rozumianą jako zmianę fragmentaryczną, natomiast zmiana całkowita – uchwalenie nowej ustawy zasadniczej. Warto w tym zestawieniu uwzględnić pojęcie reformy konstytucji, opisujące dość precyzyjnie zamiary inicjatorów tzw. częściowej zmiany. W literaturze przedmiotu można się zetknąć z opinią, że uchwalenie nowej konstytucji to tzw. zmiana formalna. Należy ją odróżnić od tzw. zmiany materialnej, czyli rewizji, polegającej na zmianie w zakresie zasad naczelných konstytu-

cji. Pomimo iż zmianie ulega wówczas tylko część postanowień ustawy zasadniczej, jednakże mają one kluczowe znaczenie dla wykładni innych norm konstytucyjnych.

Porządkując ten swoisty bałagan pojęciowy można przyjąć, że pojęcie „zmiana konstytucji” oznacza jej modyfikację, uzupełnienie czy usunięcie jednostek redakcyjnych bądź ich fragmentów. W pojęciu tym mieści się zarówno nowelizacja, tj. zmiana nieingerująca w zasady ustrojowe, jak i rewizja, tj. zmiana modyfikująca zasady ustrojowe państwa. Natomiast pojęcie „uchwalenie konstytucji” oznacza ustanowienie całkowicie nowego aktu prawnego.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w art. 235 ust. 1 reguluje kwestię prawa wystąpienia z wnioskiem w sprawie zmiany konstytucji. Inicjatywa konstytucyjna przysługuje: grupie posłów liczącej co najmniej 1/5 ustawowej liczby członków Sejmu (tj. 92 z 460), Senatowi – przy czym wymaga to przyjęcia uchwały, a także Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej. W odróżnieniu od trybu ustawodawczego, prawem inicjatywy nie dysponują Rada Ministrów ani obywatele. Polskie regulacje dokonują uprzywilejowania podmiotów ulokowanych w ramach władzy ustawodawczej. Ponadto cechuje je rygoryzm, przejawiający się w ustanowieniu wysokich wymogów ilościowych w przypadku inicjatywy konstytucyjnej grupy posłów oraz pozbawieniu analogicznego uprawnienia senatorów.

Rozpatrzenie projektu zmiany konstytucji jest w Polsce wyłączną prerogatywą parlamentu. Podobnie jak w większości państw współczesnych nie musi być to parlament specjalnie wyłoniony w tym celu, ale każdy wybrany w zwykłym trybie Sejm i Senat. Obowiązuje natomiast szereg ograniczeń innego rodzaju. Konstytucja zakazuje zmian swoich postanowień w okresie obowiązywania stanów nadzwyczajnych (art. 228 ust. 6). Pierwsze czytanie projektu zmiany konstytucji może zostać przeprowadzone wcześniej niż trzydziestego dnia od złożenia projektu w Sejmie (art. 235 ust. 3). Pomiędzy pierwszym czytaniem a uchwaleniem ustawy zmieniającej konstytucję przez Sejm musi upłynąć co najmniej sześćdziesiąt dni. O ile zmiana dotyczy norm umieszczonych w rozdziale I, II lub XII konstytucji (art. 235 ust. 5 Konstytucji RP). Art. 235 ust. 2 Kon-

stytucji Rzeczypospolitej Polskiej nakazuje uchwalenie projektu w Sejmie i w Senacie w terminie maksymalnie sześćdziesięciu dni, dokonując tym samym dwukrotnego wydłużenia czasu, jaki druga izba otrzymuje na rozpatrzenie projektu zmiany konstytucji, w porównaniu z trybem ustawodawczym. Założenie, że ustrojodawca przyjął takie rozwiązania powodowany systemowym znaczeniem projektu ustawy zmieniającej konstytucję i koniecznością rozważnego procedowania wydaje się jednak nadmiernie optymistyczne. Wątpliwości takie są związane z umieszczeniem w art. 335 ust. 2 wymogu przyjęcia przez Sejm i Senat jednoznacznych uchwał, co wydaje się oczywiste, przy braku jakiegokolwiek mechanizmu uzgadniania stanowisk izb.

Podobne rozwiązanie występuje sporadycznie – spośród wszystkich państw europejskich jedynie cztery państwa (tj. Austria, Polska, Czechy oraz Holandia) pozostawiły izbom parlamentu swobodę, jeśli chodzi o uzgodnienie treści uchwał. Oznacza to, że członkowie izb mogą się w tej sprawie porozumieć bądź też pozostawić woli członków każdej z izb treść uchwały. Taka konfrontacja, towarzysząca wymogowi podjęcia przez izby uchwały jednomyślnej może jednak doprowadzić do niepowodzenia reformy konstytucyjnej, chyba że mamy do czynienia z przypadkiem dwuizbowości asymetrycznej, gdzie jedna z izb może narzucić swoje zdanie drugiej. W przypadku Konstytucji RP z 1997 r. to wprawdzie kreuje ona dwuizbowość asymetryczną (nierówno rzedną) z dominującą rolą Sejmu, mogącego zignorować wolę Senatu w procedurze ustawodawczej, jednak – na zasadzie wyjątku – nie ma takiej możliwości w procedurze zmiany konstytucji. Brak mechanizmu uzgadniania stanowisk pomiędzy izbami jest największym mankamentem przepisów art. 235 Konstytucji, w tym kontekście nieuprawnione są opinie o zrównaniu pozycji izb polskiego parlamentu w procedurze zmiany konstytucji.

Wyjątkowość procedury zmiany konstytucji jest zwykle kojarzona ze szczególnymi wymogami ilościowymi towarzyszącymi uchwalaniu ustawy zmieniającej konstytucję. Rozwiązania polskie nie są w tym zakresie wyjątkiem, gdyż art. 235 ust. 4 nakazuje uzyskanie w Sejmie większości minimum 2/3 głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów, natomiast w Senacie większości bezwzględnej liczby głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej

liczby senatorów. W przypadku procedury ustawodawczej kworum jest wprawdzie identyczne, ale regułą jest uchwalanie ustaw większością zwykłą (art. 120 i 124 Konstytucji RP). Mamy zatem do czynienia z istotnym zwiększeniem wymogów ilościowych.

Konstytucja RP z 1997 r. ustanawia ponadto tryb szczególny zmiany swoich postanowień, mający zastosowanie do wybranych norm. Liczni europejscy ustrojodawcy skorzystali z takiej możliwości, zabezpieczając w ten sposób przepisy o kluczowym znaczeniu dla ustroju państwa. Tytułem przykładu można tu wymienić: Austrię, Białoruś, Bułgarię, Czarnogórę, Estonię, Hiszpanię, Islandię, Litwę, Łotwę, Maltę, Mołdowę, Serbię, Ukrainę oraz Włochy. Przepisy art. 235 ust. 5 wydłużają do 60 dni minimalny czas, jaki musi upłynąć pomiędzy pierwszym czytaniem projektu zmiany postanowień rozdziałów I, II i XII konstytucji, a jego uchwaleniem. Ponadto „Jeżeli ustawa o zmianie Konstytucji dotyczy rozdziału I, II, lub XII, podmioty określone w ust. 1 mogą zażądać, w terminie 45 dni od dnia uchwalenia ustawy przez Senat, przeprowadzenia referendum zatwierdzającego. Z wnioskiem w tej sprawie podmioty te zwracają się do Marszałka Sejmu, który zarządza niezwłocznie przeprowadzenie referendum w ciągu 60 dni od dnia złożenia wniosku. Zmiana konstytucji zostaje przyjęta, jeżeli za tą zmianą opowiedziała się większość głosujących” (art. 235 ust. 6).

Institucja fakultatywnego referendum zatwierdzającego zmianę wybranych norm konstytucji jest jedyną formą partycypacji obywateli polskich w procedurze zmiany konstytucji. Znamienne, że Polska jest jedynym państwem europejskim, którego konstytucja ustanawia wprawdzie instytucję referendum zatwierdzającego zmianę konstytucji, ale jedynie w wypadku zmiany wybranych norm oraz jako referendum fakultatywne (organizowane na wniosek), nie zaś obligatoryjne (towarzyszące każdej zmianie). Ponadto przepisy art. 235 wykluczają grupę obywateli z grona podmiotów dysponujących prawem wnioskowania o referendum, co sprawia, że przepisy te nie służą zwiększeniu udziału obywateli w procedurze zmiany konstytucji, lecz marginalizują wpływ obywateli na prowadzone reformy ustrojowe. Powierzenie prawa wystąpienia z wnioskiem o przeprowadzenie referendum podmiotom dysponującym prawem inicjatywy w sprawie zmiany konstytucji

(tj. grupie posłów, Senatowi oraz Prezydentowi RP) uzależnia udział obywateli w procesie zmiany konstytucji od dobrej woli polityków i bieżących interesów partii politycznych.

Ostatnim etapem zmiany konstytucji jest, zgodnie z przepisami art. 235 ust. 7, jej podpisanie i ogłoszenie. Prezydent RP podpisuje uchwaloną ustawę zmieniającą konstytucję w terminie 21 dni od jej przekazania przez Marszałka Sejmu, a następnie zarządza jej ogłoszenie w Dzienniku Ustaw. Kompetencje prezydenta zostały w porównaniu z trybem ustawodawczym uszczuplone, gdyż nie dysponuje on prawem weta, nie może też skierować ustawy zmieniającej konstytucję do Trybunału Konstytucyjnego. Rozwiązanie takie budzi poważne wątpliwości, gdyż uniemożliwia Prezydentowi RP aktywną realizację jego istotnej funkcji ustrojowej „strażnika konstytucji”. [R. Grabowski]

W. Sokolewicz, *Artykuł 235 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, red. L. Garlicki, Warszawa 2001; R. Grabowski, S. Grabowska (red.), *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*, Warszawa 2008; R. Grabowski, *Zróżnicowanie trybu zmiany jako kryterium jako kryterium klasyfikacji konstytucji współczesnych państw europejskich*, Rzeszów 2013; M. Jabłoński, *Artykuł 235 jako podstawa zmiany i uchwalenia nowej Konstytucji RP*, [w:] *Konieczne i pożądane zmiany Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, red. B. Banaszak, M. Jabłoński, Wrocław 2010; M. Kruk, *Kilka uwag o trwałości i zmianach Konstytucji RP z 1997 r. na tle 10-lecia praktyki konstytucyjnej*, [w:] *Dziesięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. E. Gdulewicz, H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2007; M. Kruk, *Procedura zmiany konstytucji na tle zasad trybu ustawodawczego Republiki Czeskiej*, [w:] *Tryb zmiany konstytucji w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. K. Kubuj, J. Wawrzyniak, Warszawa 2010; S. Służałek, *Instytucja referendum zatwierdzającego zmiany Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 3.

Związek zawodowy – dobrowolna i samorządna organizacja pracowników powołana do reprezentowania i obrony ich praw, interesów zawodowych i socjalnych. Pracownicy, którzy się organizują mogą wspólnie wynegocjować wyższe płace, lepsze traktowanie, czy korzystne układy zbiorowe pracy. Związek zawodowy jest rodzajem stowarzyszenia zrzeszającego podmioty niezależne od pracodawcy. W Polsce powstaje

na mocy uchwały podjętej co najmniej przez 10 osób uprawnionych do jego utworzenia. Prawo do utworzenia i wstępowania do związku mają pracownicy bez względu na podstawę nawiązania stosunku pracy, członkowie rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz osoby wykonujące pracę na podstawie umowy agencyjnej, jeżeli nie są pracodawcami. Związek zawodowy mogą utworzyć także pracownicy tymczasowi (ale wyłącznie w ramach agencji pracy tymczasowej). Związek zawodowy może mieć wpływ na tworzenie przepisów dotyczących prawa pracy oraz warunków pracy pracowników. Członkom związku zawodowego przysługuje również prawo opiniowania projektów aktów prawnych dotyczących prawa pracy. Imiennie wskazani uchwałą działacze związkowi podlegają ochronie przed wypowiedzeniem stosunku pracy. Zgodnie z polskim prawem pracownik nie może ponieść negatywnych skutków przynależności do organizacji związkowej albo wykonywania funkcji w tej organizacji. Z tego powodu nie można mu wypowiedzieć umowy o pracę. Można wyodrębnić trzy modelowe typy związków zawodowych: a) związki zawodowe, które łączą postulaty industrialno-ekonomiczne z szerszymi celami politycznymi; b) związki zawodowe, które podporządkowały postulaty ekonomiczne celom i oczekiwaniom politycznym; c) związki zawodowe, które skupiają się na osiągnięciu swoich celów, odsuwając się od życia politycznego. [N. Ciszewska]

A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Lexykon politologii*, Wrocław 2004, s. 508; ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (Dz.U. 1991, nr 55, poz. 234).

Noty o autorach

Aneta Bąk-Pitucha – dr, Wyższa Szkoła Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Społecznej w Chełmie

Mariusz Bidziński – dr, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej Uniwersytet Humanistycznospołeczny

Judyta Bielanowska – mgr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Natalia Ciszewska – mgr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Stefan Dudra – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Zielonogórski

Krzysztof Eckhardt – dr hab., prof. nadzw., WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa

Sylwia Galij-Skarbińska – dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Radosław Grabowski – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Rzeszowski

Sabina Grabowska – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Rzeszowski

Maciej Hartliński – dr, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Adam Hołub – dr hab., prof. nadzw., Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie

Arkadiusz Indraszczyk – dr hab., Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Adam Jarosz – dr, Uniwersytet Zielonogórski

Joanna Juchniewicz – dr, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Katarzyna Kącka – dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Tomasz Kozięto – dr hab, prof. nadzw., Uniwersytet Rzeszowski

Joanna Marszałek-Kawa – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Radosław Marzęcki – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Ryszard Michalak – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Zielonogórski

Lilla Młodzik – dr, Uniwersytet Zielonogórski

Jarosław Nocoń – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Gdański

Maria Ochwat – dr, Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu, Wydział Zamiejscowy w Chorzowie

Anna Pięta-Szawara – dr, Uniwersytet Rzeszowski

Danuta Plecka – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Zielonogórski

Mariusz Popławski – dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Anna Ratke-Majewska – dr, Uniwersytet Zielonogórski

Katarzyna Paprocka – r.pr.

Patrycja Rutkowska – mgr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Martyna Siemiatycka – mgr

Piotr Siemiątkowski – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katarzyna Sopolińska – mgr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Beata Springer – dr, Uniwersytet Zielonogórski

Michał Strzelecki – dr hab., prof. nadzw., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Dominik Szczepański – dr, Uniwersytet Rzeszowski

Karolina Tybuchowska-Hartlińska – dr, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Beata Tomaszewska-Hołuż – dr, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Maria Winclawska – dr, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katarzyna Zawadzka – dr, Uniwersytet Szczeciński

Wykaz haseł

A

Abdykacja 9
Abolicja 9
Absolutyzm 11
Administracja publiczna 12
Administracja rządowa 16
Afilacja 20
Agitacja 21
Agraryzm 21
Akt normatywny 22
Akty prawa miejscowego 23
Aktywność polityczna 24
Alienacja 25
Ambasador 26
Amnestia 27
Anarchizm 29
Aneksja 34
Antysemityzm 35
Apartheid 37
Apatryda 38
Arbitraż międzynarodowy 39
Asymilacja 39
Autarkia 40
Autokracja 40
Autonomia 41
Autorytaryzm 41
Autorytet 43

Azyl 45
Azyl polityczny 47

B

Bezpieczeństwo 49
Bezpieczeństwo państwa 50
Bezpieczeństwo społeczne 58
Biurokracja 62
Bolszewizm 63
Budżet 65
Budżet partycypacyjny 66
Burmistrz 67

C

Centralizacja 68
Cenzura 69
Cenzus wyborczy 72
Chadecja (chrześcijańska demokracja)
73

D

Decentralizacja 75
Decyzja polityczna 80
Dekomunizacja 80
Delikt konstytucyjny 81
Demilitaryzacja 85

Demokracja 86
Demokracja bezpośrednia 88
Demokracja wewnątrzpartyjna 90
Despotyzm 91
Desygnacja 92
Dobre usługi 92
Dogmat 93
Doktryna polityczna 94
Dyplomacja 94
Dyktatura 95
Dyskryminacja 96
Dysydent 96
Działy administracji rządowej 97

E

E-demokracja 98
Egalitaryzm 99
Egzekutywa 103
Ekstradycja 104
Ekstremizm polityczny 107
Elektorat 108
Emigracja 109
Etatyzm 110
Etyka 110

F

Faszyzm 115
Federacja, konfederacja 118
Federalizm 119
Feminizm 121
Filozofia polityki 128
Finanse publiczne 131
Forma państwa 131
Fundamentalizm 134

G

Gabinet cieni 135
Geopolityka 137
Gier teoria 137
Głowa państwa 138
Grupy nacisku 139

H

Hegemon 141
Holocaust 141
Homo sovieticus 143

I

Ideologia 144
Imigracja 151
Immunitet 152
Impeachment 156
Imperializm 160
Indywidualizm 160
Instytucja polityczna 161
Integracja europejska 162
Interwencjonizm państwowy 164
Izolacjonizm 165

J

Język prawniczy 166
Język prawny 167

K

Kadencja 168
Kapitalizm 169
Katolicka nauka społeczna 171
Klasa społeczna 180
Koabitacja 185

Koalicja polityczna 186
Kolektywizm 188
Koło poselskie 188
Koło senackie 190
Komisja badań (inaczej śledcza) 191
Komunitaryzm 192
Komunizm 193
Koncyliacja 195
Konfederacja 196
Konflikt polityczny 197
Konformizm 198
Konkordat 203
Konsensus polityczny 204
Konserwatyzm 205
Konstytuanta 209
Konstytucja 211
Konsul 214
Konsultacje społeczne 215
Konsultatywa 215
Korporacjonizm 216
Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji 217
Krajowa Rada Sądownictwa 224
Kryzys 226
Ksenofobia 226
Kult jednostki 226
Kultura polityczna 228
Kworum 229

L

Laicyzacja 230
Laska marszałkowska 231
Legislacja 232
Legitymacja 233
Legitymizacja 234

Lewica 239
Liberalizm 240
Lider polityczny 244
Lobbing 245
Ludobójstwo 246
Luka w prawie 247
Lustracja 248

M

Makiawelizm 254
Mandat przedstawicielski 255
Maoizm 257
Marketing polityczny 259
Masoneria 264
Mąż zaufania 265
Mediacja 268
Miejsce pamięci 269
Międzynarodowe trybunały karne 274
Międzynarodowy Trybunał Karny 274
Migracja 276
Mit polityczny 277
Mniejszość narodowa 278

N

Nacjonalizm 279
Naczelny Sąd Administracyjny 281
Narodowy Bank Polski (NBP) 285
Naród 287
Nazizm 290
Negocjacje 293
Neoliberalizm 295
Nepotyzm 298
Niepołączalności stanowisk zasada 299

O

Obywatel 301
Obywatelstwo 303
Ochrona życia 307
Odpowiedzialność konstytucyjna 310
Oligarchia 317
Opozycja polityczna 318
Orędzie 319
Organ uchwałodawczo-kontrolny jednostki samorządu terytorialnego 320
Organ wykonawczy jednostek samorządu terytorialnego 325
Organizacja polityczna 330
Organizacja pozarządowa 331
Organizacje międzynarodowe 332
Organizacje rządowe 332
Osoba fizyczna 333
Osoba prawna 334

P

Pacyfizm 335
Paradygmat 336
Parlament 337
Parlamentaryzm 338
Partia polityczna 338
Partycypacja deliberatywna 339
Partycypacja polityczna 339
Pat legislacyjny 342
Plebiscyt 342
Podział władzy 343
Policja 343
Politologia religii 344
Polityk 348
Polityka narodowościowa 349
Polityka pamięci 350

Polityka wyznaniowa 355
Populizm 357
Postkomunizm 359
Prawa człowieka 360
Prawica 361
Prawo łaski (ułaskawienie) 361
Prawybory 363
Prezydent 366
Proces decyzyjny 368
Program polityczny 374
Propaganda polityczna 375
Protest polityczny 376
Protokół dyplomatyczny 377
Próg wyborczy/klauzula zaporowa 378
Prywatyzacja 379
Przepis prawa 379
Przymus wyborczy 381
Przywództwo polityczne 385
Psychologia polityki 387
Pucz 388

R

Racja stanu 389
Rada Ministrów 391
Radykalizm 394
Rasizm 395
Ratyfikacja 396
Referendum 397
Reforma 398
Reformizm 399
Regionalizm 400
Republika 403
Rewolucja 404
Reżim polityczny → ustrój państwa

Rozporządzenie 405
Ruchy społeczne 405
Rzecznik Praw Obywatelskich 406

S

Samorządność 413
Samostanowienie 414
Sądownictwo 416
Selekcja kandydatów 421
Separatyzm 422
Służba cywilna 423
Socjaldemokracja 428
Solidaryzm 435
Sondaże wyborcze 435
Społeczeństwo obywatelskie 437
Stalinizm 438
Stany nadzwyczajne 439
Stosunki międzynarodowe 444
Stowarzyszenie 445
Subsydia 445
Suwerenność 446
Syjonizm 447
System parlamentarno-gabinetowy 449
System parlamentarno-komitetowy 450
System partyjny 451
System polityczny 453
System przedstawicielski 454
System społeczny 455
Szowinizm 457

Ś

Świadomość polityczna 458
Światopogląd 459

T

Teoria polityki 459
Terroryzm 466
Tolerancja 471
Totalitaryzm 472
Tożsamość polityczna 473
Transformacja 474
Tranzycja 475
Trybunały hybrydowe 476
Trybunał Konstytucyjny 477
Trybunał Stanu 482

U

Uchodźca 486
Uchwała 487
Umowa międzynarodowa 488
Umowa społeczna 489
Unia Europejska 494
Ustrój państwa 496
Utopia polityczna 499

V

VIP 501

W

Większość 501
Więzi społeczne 505
Wizerunek polityczny 506
Wojewoda 507
Województwo 508
Wolny rynek 508
Wybory 509

Z

Zachowanie polityczne 511

Zadania samorządu terytorialnego 512

Zamach stanu 515

Zasada legalizmu 516

Zasady prawa 520

Zbrodnie przeciwko ludzkości 522

Zbrodnie wojenne 523

Zdrada stanu (zdrada główna, zbrodnia stanu, spisek przeciwko państwu) 524

Zgromadzenie ludowe 525

Zgromadzenie Narodowe 526

Zmiana konstytucji 528

Związek zawodowy 532